

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

1–2/2012

Srbské farnosti kotorské diecéze na sklonku středověku a počátkem novověku
Milan Rastislav Štefánik a hlasistické hnutie

Mezi Tureckem, Persií a Ruskem: Percepce národní identity v Ázerbájdžánu
a Arménii na sklonku 19. a 20. století

Party Education in Communist Romania. Case Study: the Establishment
and Organization of the Ploughmen's Front's Schools of Cadres (1948)

Ideologie národní nezávislosti v Uzbekistánu

Ruská minorita v postsovětském prostoru jako nástroj zahraniční politiky Ruské
federace

K činnosti některých negativistických stran na Podkarpatské Rusi v roce 1938

Od reorganizace k reorganizaci. Role časopisu Byzantinoslavica ve vývoji
české byzantologie v letech 1945–1970

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

1–2/2012

Srbské farnosti kotorské diecéze na sklonku středověku a počátkem novověku
Milan Rastislav Štefánik a hlasistické hnutie

Mezi Tureckem, Persií a Ruskem: Percepce národní identity v Ázerbájdžánu
a Arménii na sklonku 19. a 20. století

Party Education in Communist Romania. Case Study: the Establishment
and Organization of the Ploughmen's Front's Schools of Cadres (1948)

Ideologie národní nezávislosti v Uzbekistánu

Ruská minorita v postsovětském prostoru jako nástroj zahraniční politiky Ruské
federace

K činnosti některých negativistických stran na Podkarpatské Rusi v roce 1938

Od reorganizace k reorganizaci. Role časopisu Byzantinoslavica ve vývoji
české byzantologie v letech 1945–1970

SLOVANSKÝ PŘEHLED / SLAVONIC REVIEW

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.
Časopis vychází čtyřikrát ročně / The journal is published four times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek
Tel.: +420 286 882 121/245; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:
<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

Mediaservis oznamuje zprovoznění nové služby pro předplatitele: „e-složenko“.

Nově lze hradit předplatné jejím prostřednictvím tak, že po vyžádání (do tištěných či elektronických objednávkových kuponů je třeba uvést jako způsob úhrady „e-složenko“) obdržíte na svou e-mailovou adresu e-složenko, která poslouží výhradně pro bezhotovostní úhradu předplatného.

OBSAH

Č l á n k y

Lenka Blechová: Srbské farnosti kotorské diecéze na sklonku středověku a počátkem novověku.....	1
Ferdinand Vrábel: Milan Rastislav Štefánik a hlasistické hnutie.....	29
Emil Souleimanov: Mezi Tureckem, Persií a Ruskem: Percepce národní identity v Ázerbájdžánu a Arménii na sklonku 19. a 20. století.....	49
Sorin Radu: Party Education in Communist Romania. Case Study: the Establishment and Organization of the Ploughmen's Front's Schools of Cadres (1948).....	65
Slavomír Horák: Ideologie národní nezávislosti v Uzbekistánu.....	81
Magda Leichtová: Ruská minorita v postsovětském prostoru jako nástroj zahraniční politiky Ruské federace.....	97

M a t e r i á l y a d o k u m e n t y

Jiří Plachý: K činnosti některých negativistických stran na Podkarpatské Rusi v roce 1938.....	117
--	-----

R e c e n z e , p o z n á m k y , z p r á v y

K r o n i k a

Akademik Mikuláš Nevrlý – 95-ročný (Michal Roman).....	179
Sociální stát – naše minulost, naše současnost (O mezinárodní konferenci Teorie a praxe sociálního státu v Evropě ve 20. století. Cesty k sociálnímu státu) (Zlatica Zudová-Lešková).....	181
Výročí ruské pomocné akce. Konference a výstava Ruská pomocná akce: historie, význam, dědictví, Praha, 4. a 5. října 2011 (Anastázia Lukáčová).....	186

L i d é a d o b a

Lubomíra Havlíková: Od reorganizace k reorganizaci. Role časopisu Byzantinoslavica ve vývoji české byzantologie v letech 1945–1970.....	189
---	-----

CONTENTS

A r t i c l e s

Lenka Blechová: Catholic parishes of Diocese of Kotor in Serbian territory between the Middle Ages and the Modern Era.....	1
Ferdinand Vrábel: Milan Rastislav Štefánik and the Hlasist Movement.....	29
Emil Souleimanov: Between Turkey, Persia and Russia: Perception of National Identity in Azerbaijan and Armenia at the Break of the 19th and 20th Century.....	49
Sorin Radu: Party Education in Communist Romania. Case Study: the Establishment and Organization of the Ploughmen's Front's Schools of Cadres (1948).....	65
Slavomír Horák: The Ideology of National Independence in Uzbekistan.....	81
Magda Leichtová: Russian minority in post-soviet space as a tool of Russian foreign policy.....	97

C o n t r i b u t i o n s a n d D o c u m e n t s

Jiří Plachý: Activities of Certain Negativistic Parties in Carpathian Ruthenia in 1938.....	117
---	-----

R e v i e w s , N o t e s , N o t i c e s

C h r o n i c l e

Academician Mikuláš Nevrlý – 95th Years Old (Michal Roman).....	179
The Welfare State – Our Past, Our Present (On the International Conference Theory and Practice of the Welfare State in Europe in the 20th Century. Ways to the Welfare State) (Zlatica Zudová-Lešková)....	181
The Anniversary of the Russian Action. Conference and Exhibition Russian Action: History, Importance and Heritage, Prague 2011, 4 - 5 October (Anastázia Lukáčová).....	186

T h e P e o p l e a n d t h e T i m e s

Lubomíra Havlíková: From reorganization to reorganisation. Role of the journal Byzantinoslavica in the evolution of the Czech Byzantine studies in the years 1945–1970.....	189
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

С т а т ь и

Ленка Блехова: Сербские приходы которской епархии в конце средневековья и в начале нового века.....	1
Фердинанд Врабел: Милан Растислав Штефаник и движение гласистов.....	29
Эмил Соулеиманов: Среди Турции, Персии и России: Восприятие национальной идентичности в Азербайджане и Армении в конце XIX и XX веков.....	49
Сорин Раду: Партийное образование в коммунистической Румынии. Ситуационный анализ: Основание и организации школ кадров Пахарского фронта (1948).....	65
Славами Горак: Идеология национальной независимости в Узбекистане.....	81
Магда Леихтова: Русское меньшинство в постсоветском пространстве как инструмент внешней политики Российской Федерации.....	97

М а т е р и а л ы и д о к у м е н т ы

Иржи Плахи: К деятельности некоторых негативистских партий в Закарпатской Украине в 1938 году.....	117
--	-----

Р е ц е н з и и , з а м е т к и , с о о б щ е н и я

Х р о н и к а

Академик Микулаш Неврлы – 95-летний (Михал Роман).....	179
Государство всеобщего благосостояния – наше прошлое, наша современность (О международной конференции Теория и практика государства всеобщего благосостояния в Европе в XX веке. Пути к государству всеобщего благосостояния) (Златица Зудова-Лешкова).....	181
Годовщина Русской акции. Конференция и выставка Русская акция: история, значение, наследии, Прага, 4–5 октября 2011 (Анастасия Лукачова).....	186

Л ю д и и в р е м я

Лубомира Гавликова: От реорганизации к реорганизации. Роль журнала Византинослава в развитии чешской византинологии в 1945–1970 гг.	189
--	-----

Přehled autorů (The Overview of Authors)

PhDr. Lenka BLECHOVÁ, Ph.D.
Historický ústav AV ČR, v.v.i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9
blechova@hiu.cas.cz

PhDr. Ferdinand VRÁBEL
Bratislava
fvrabel@seznam.cz

PhDr. Emil SOULEIMANOV, Ph.D.
Institut mezinárodních studií FSV UK
U Kříže 8, 158 00 Praha 5
arсланlik@yahoo.com

Associate Professor Sorin RADU, Ph.D.
Dean of the Faculty of History and
Patrimony, University "Lucian Blaga" of
Sibiu, 5–7 Victoriei Street, Sibiu, 550024,
Romania
sorin.radu@ulbsibiu.ro

PhDr. Slavomír HORÁK, Ph.D.
Institut mezinárodních studií FSV UK
U Kříže 8, 158 00 Praha 5
slavomir.horak@post.cz

PhDr. Magda LEICHTOVÁ, Ph.D.
Katedra politologie a mezinárodních vztahů
FF Západočeské univerzity, Avalon
Business Center, Poděbradova 2842/1, Plzeň
leicht@kap.zcu.cz

PhDr. Jiří PLACHÝ
Vojenský historický ústav
U Památníku 2, 130 05 Praha 3
plachy.vhu@seznam.cz

PhDr. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, CSc.
Slovanský ústav AV ČR, v.v.i.
Valentinská 1, 110 00 Praha 1
havlikova@slu.cas.cz

Slovanský přehled, ročník devadesátý osmý.
Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9.

Tel.: 286 882 121/245

Distribuci pro předplatitele provádí
v zastoupení vydavatele společnost
Mediaservis s. r. o., Zákaznické Centrum,
Videňská 995/63 nebo P.O.Box 63,
639 63 Brno.

Příjem objednávek: tel. 541 233 232,
fax: 541 616 160, e-mail:

predplatne@mediaservis.cz. Příjem
reklamací: tel.: 800 800 890. Smluvní vztah
mezi vydavatelem a předplatitelem se řídí
Všeobecnými obchodními podmínkami pro
předplatitele.

Subscription for abroad:

Mediaservis, s.r.o.

Tel.: +420 532 165 165

E-mail: export@mediaservis.cz

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství
Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

© Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2012

Katolické farnosti kotorské diecéze na území Srbska na sklonku středověku a počátkem novověku

Lenka Blechová

Catholic parishes of Diocese of Kotor in Serbian territory between the Middle Ages and the Modern Era

The article is considering the history of the Catholic enclaves in former Sclavonia, which were part of the diocese of Kotor, in the period of Middle Age to XVI. century. The administration of those areas was surpassing the abilities of Kotor's bishops, for both political and practical reasons. Exercising the jurisdiction over the ecclesiastical units, the number of believers being in decline and too far away, was an difficult task. The presentation of this problem follows the contents of the documentation, surveying the development and decline of the Catholic parishes and circumstances in background.

Keywords: History, The Republic of Venice, Ottoman Empire, Montenegro, Catholic Church, Venetian Albania, *primas Serbiae*, Orthodox Church, Clement II, Pius V, Gregory XIII, Union between Catholic and Orthodox Church

Systematické archivní bádání, ze kterého vychází tento článek, navazuje na několikaletý výzkum, jehož výsledkem byla monografie o dějinách církve (katolické i pravoslavné) v Boce Kotorské před rokem 1500.¹ Jak tomu obvykle bývá, každý archivní výzkum i přes nejlepší snahu badatele zanechává otevřené otázky, které je možno zodpovědět jen pokračováním ve studiu. Jednou z těchto nezodpovězených otázek byla otázka územního vývoje kotorské diecéze, data jejího zániku v původním rozsahu a okolností jejího úpadku v první polovině 16. století. Hlavní pramennou základnu studie tvoří archivní materiály města Kotor z dob benátského panství (od roku 1420). Jedná se o originální a dosud nevydané notářské knihy světské městské správy a soudní spisy biskupské kurie, psané latinsky nebo benátským dialektem. Notářské knihy jsou soustředěny ve Státním archivu Kotor, oddělení staré dokumentace. Citujeme je pod zkratkou IAK SN (Istorijski arhiv Kotor, sudsko – notarski spisi). Spisy biskupského soudu jsou deponovány v archivu biskupství Kotor a označujeme je zkratkou BAK (Biskupski arhiv Kotor). Notářské spisy městské kanceláře tvoří kompaktnější řadu. Pro téma našeho výzkumu, tedy dějiny kotorské diecéze, poskytují řadu cenných doplňujících poznatků. Knihy biskupského archivu jsou pro historii místní církve zásadním, bohužel ne však souvislým svědectvím. Původně jich bylo mno-

¹ Lenka BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006 (dále: *Hrišćanstvo ...*).

hem více, mnoho jich je však ztraceno nebo zničeno. Tak např. v pořadí šestá kniha biskupského archivu nese na titulní straně označení „vol. XIX“, což znamená, že se zachovalo jen šest knih místo původních devatenácti. Tento smutný fakt umožňuje jen částečnou rekonstrukci dějin kotorské diecéze. Proto je nutno pracovat s edicemi, které zprostředkovávají materiál benátských archivů, související s dějinami oblasti. To jsou především moderní edice *Acta Albaniae Veneta* Josepha Valentiniho či *Monumenta Croatica Vaticana: Camera apostolica* (1299–1560), ale také starší edice Augustina Theinera *Vetera monumenta Slavorum meridionalium* či Ludwiga Thalloczyho, Konstantina Jirečka a Milana Sufflaye *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* a dalších editorů, kteří sebrali na různých místech roztroušené písemnosti.

Rukopisný materiál je vesměs, jak už bylo naznačeno, sešitý do objemných foliantů, často velice nedbale a na přeskáčku. Z tohoto důvodu udáváme za číslem knihy a folia také datum zápisu, které může usnadnit orientaci v materiálu. Většinou se jedná o zápisy z jednání, vyšetřování a soudních procesů a přepisy dokumentů jako papežských písemností, privilegia, výnosy benátských dóžat (zvané dukály) a směrnice Římské kurie. Listinných památek je v archivech Kotoru zachováno malé množství.

Cílem našeho bádání bylo zjištění existujících písemných dokladů o podobě kotorské diecéze, která koncem 15. a v 16. století prožívala období velkého úpadku, zejména co se týkalo jejích vzdálených farností. Mnozí biskupové od jadranského pobřeží až po Bosnu byli vyhnáni ze svých sídel Osmany: biskupové měst Svač (lat. Suacium), Risan a mnohých dalších se již neměli kam vrátet.² Benátčané, Osmané, výbojná místní šlechta, katolíci i pravoslavní válčili jedni proti druhým a pokoušeli se z válečných zmatků získat výhody pro sebe. Ve srovnání s Barem a dalšími přímořskými městy byl tedy Kotor klidnějším místem a skýtal větší záruku, že se podaří uchovat při životě farnosti na srbském území a diecézi provést bouřlivými časy nezmenšenou.

Zajímaly nás důvody tohoto úpadku, časový rámeček, kdy se kotorská diecéze vzdala nároku na své na území Srbska se nacházející farnosti a postoj Římské kurie, který byl pro vývoj významným motivačním faktorem. Kurie ovšem nemohla vidět tuto problematiku jako prioritu, a tak se omezovala jen na sporadické směrnice, které nebraly v potaz reálnou politickou situaci ani okolnost, že se nedostávalo prostředků, času, sil a často ani vůle k provedení tohoto náročného úkolu. Přesto, že bychom uvítali větší pramennou základnu k tématu, jsme dospěli k některým novým zjištěním, které v tomto článku předkládáme.

Koncem 15. a v 16. století došlo v jižní Evropě k mohutné ofenzívě Osmanské říše, která smetla z mapy někdejší samostatné státy. V Černé Hoře padlo panství Crnojevićů roku 1499, vlastně již roku 1496, kdy po útěku posledního nezávislého

² *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, München 1971 (dále: AAV), n. 2255 (13. 6. 1418); tamtéž, n. 2405 (16. 3. 1420); tamtéž, n. 2497 (a. 1422).

Crnojeviće Jiřího (Djurdje) byla Černá Hora připojena ke Skadarskému sandžaku.³ V Dalmácii Benátská Republika ubránila jen Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Omiš a Kotor. Jmenovaná města se rázem stala osamělými ostrůvky, sužovanými neustálým napětím a imigračním tlakem, naprosto nepostačujícím zemědělským zázemím a vážnou společenskou krizí; o mnoho lépe na tom nebyl ani Dubrovník, který si ovšem pro svou výbornou obchodnickou síť a za cenu ročního poplatku – haradže – Vysoké portě uhájil částečnou autonomii.⁴ Srby obývaná území byla s konečnou platností dobyta ve 20. letech 16. století, touže dobou padl také Bělehrad.⁵

Kotor, stlačený do skalnatého a strmého kouta Kotorského zálivu, se ocitl v situaci obležení. Město tradicemi tíhlo spíše k Dalmácii, správně však bylo součástí a sídlem soudce Benátské Albánie (*Albania Veneta*), která se po pádu Skadaru (1479) do osmanské nadvlády prostírala v pobřežním pásu od Kotoru k Drači (dnes Durrësu).⁶ Ve smyslu církevní správy byl kotorský biskup sufragánem arcibiskupa v jihoitalském Bari.⁷

Pragmatictí Benátčané udržovali s Osmany křehký *modus vivendi*. Na poli obchodu a praktického života byla spolupráce s tureckými úřady nutná, možná a výhodná pro obě strany.⁸ V oblasti církevní správy však vyvstával vážný problém: kotorská

³ *Istorija Crne Gore* II/2², Titograd 1970, s. 124–126; Gligor STANOJEVIĆ, *Crna Gora u XVI i XVII vijeku*, Cetinje 2007 (dále: *Crna Gora*), s. 99–100, 106–107.

⁴ Halil INALCIK – Donald QUATAERT (eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994, s. 256–261; Peter F. SUGAR, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, in: *A History of East Central Europe V*, Washington 1996, s. 173–179.

⁵ Sima ČIRKOVIĆ, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1994, II, s. 465–470; Nikola TASIĆ – Zdravko ANTONOVIĆ, *Istorija Beograda*, Beograd 1995, s. 82–84.

⁶ Giuseppe VALENTINI, *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV.*, *Studi veneziani* 8, 1966, s. 217; AAV, n. 4789; Oliver Jens SCHMITT, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001, s. 53.

⁷ Fedele SFORZA, *Le relazioni giurisdizionali tra l'arcivescovado di Bari e il vescovado di Cattaro dal X al XV secolo*, in: Nicolaus, II/1, Bari 1974, s. 203–213.

⁸ *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, ad. V samotném Kotoru byla městská správa nucena v nezbytných případech ke kontaktům s tureckými úředníky, zejména s Turky obsazeného města Herceg Novi, tradičně spojeného s Kotorem úzkou obchodní spoluprací: eminem a kádím (IAK SN XXXII, 634, a. 1517; tamtéž, XXXVIII, 662, a. 1528). Obchodní spory rozhodovali také další turečtí úředníci, např. emin, kádí a paša z Lepantu (IAK SN XXXVIII, 426–428, a. 1528, jejichž korespondence byla pro usnadnění komunikace psána *in lingua franca*). Dokumenty neuvádějí, kde sídlil *Stamatus bassa*, tedy turecký úředník – paša – *Stamatus*, o kterém se vyskytuje zmínka roku 1508 (IAK SN XXV, 369). Platilo to i naopak, turecká moc využívala pro své služby místního obyvatelstva, zejména pro úřad výběrčích daní, pro jehož výkon byla nutná znalost místního jazyka: jako *datiarius domini Turchi* se v dokumentaci zmiňuje roku 1526 jistý Manolo (IAK SN XXXVII, 623 a 1237), roku 1528 Andreas Arni (IAK SN XXXVIII, 425, 426, 427 a 429). Mihać Pinjoća z Dubrovníka, ženatý s Kotorankou, byl titulován *datiarius dominii Turchi et totius Bosne* (IAK SN XXXV, 416, a. 1523). Množí se zmínky tureckých jmen: *Mustapha*, IAK SN XXX, 341 a 345, a. 1515, *Mussa de Castel Novo*, tamtéž, XXXVII, 3, a. 1526, *Schender Turcha de Castro Novo*, tamtéž, XXXIV, 253, a. 1522, *Calipaiazit de Castelnovo*, tamtéž, XXXVI, 556, 557, 600, 608, *Mustaffa de Castelnovo*, tamtéž, 551, 552, 556, *Amis Disdarevich* (příjmení odvozeno od substantiva *dizdar*, tur. strážce nebo velitel pevnosti), tamtéž, ad. Konverzí na islám není doloženo příliš mnoho: jednou z nich je konverze jistého Mustafy, který pocházel z lokality Paštrovići a původně se jmenoval Petar, syn Radovana 'de Cinas'. Důvody Mustafyovy konverze zřejmě byly pragmatické; se svou původní rodinou i nadále zůstal ve styku (IAK SN XXXV, 37,

diecéze nebyl jen Kotor a jeho okolí. Do kotorské diecéze spadaly všechny katolické farnosti na území někdejšího srbského státu včetně Bělehradu. Přes obrovské těžkosti, o kterých bude dále řeč, měl Kotor velký význam jako matice osamělých ostrůvků katolíků ve vnitrozemí. Tyto farnosti, vzniklé zejména při hutích a obchodních uzlech, založili kolonisté katolického vyznání původem z Dubrovníku, Splitu, Kotoru, Trogiru, ale také důlní odborníci povolání z německých zemí, nazývaní v soudobých dokumentech *valturchi*.⁹ Byly to komunity v lokalitách Brskovo, Novo Brdo, Rudnik, Trepča, Gračanica, Janjevo, Prizren, Priština, Brvenik, Koporić, Plana, Trgoviste,¹⁰ Lipnik, Krupanj a Zajača.¹¹ Měly také významnou úlohu pro suchozemský obchod, jakožto stanice karavan z přímoří do Srbska a dále na východ.¹² Byly však rozesté na velkém území a vzhledem k hornatému terénu a stavu tehdejších cest neseznamně přístupné. Jak vyplývá ze smlouvy mezi benátskými úřady a černohorskými kurýry, v roce 1609 bylo potřeba v létě 17 a v zimě 19 dní, aby jezdec dovezl poštu z Kotoru do Cařihradu. Jestliže tedy cestoval duchovní s mnohem pomalejší karavanou po diecézi, musel se připravit na dlouhou a nepohodlnou cestu.¹³

S výjimkou lokalit Novo Brdo a Trepča, které měly po dvou kostelech, se ostatní farnosti seskupovaly okolo jednoho kostela a nevelký počet farníků, místo aby vzrůstal, spíše klesal. Jmenované farnosti patřily do jurisdikce kotorského biskupa. Vedle nich např. v sousední Bosně existovaly další katolické farnosti, podřízené uherským nebo bosenským biskupům.¹⁴

Za velký rozsah své diecéze vděčí Kotor přízni dynastie Nemanjićů (1186–1371). Jakožto součásti Srbského království (do roku 1355) tehdy Kotoru se souhlasem Svatého stolce připadly farnosti v Srbsku i v krajích, které ovládali bosenský bán a uherský král.¹⁵ Klidný život do kotorské diecéze spadajících komunit jistila v předosmanských časech katolická matice v přímořských oblastech. Ve 14. století ale podpora srbských králů začala slábnout a množily se případy uzurpace majetku kotorského biskupství. Kotorští biskupové se snažili o nápravu se střídavým úspěchem, ale zásadně trvali na svých nárocích i poté, co Kotor přestal být součástí Srbského království a stal se autonomní komunou (1355–1420).

Záhy, už koncem 13. století, také propukly jurisdikční spory mezi kotorským biskupem a arcibiskupem Baru (lat. *Antibari*), kteří si na srbské farnosti činili stejný

8. 10. 1522). Podobně jedna závěť Kotoranky Marie Ostojićové, katoličky, pamatuje na synovce Kušajna, „Turka“ z města Herceg Novi a dragomana (tlumočníka) tamtéž. (IAK SN XXXIX, 741, a. 1531). Existovaly ovšem i vynucené přestupy na islám, ke kterým byli hrozbami doháněni ti, kteří upadli do tureckého zajetí mimo Kotor.

⁹ Konstantin JIREČEK, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879 (dále: *Die Handelstrassen*), s. 45–46.

¹⁰ Dnes Rožaje na severu Černé Hory.

¹¹ S. ĆIRKOVIĆ, *Katoličke parohije u srednjovekovnoj Srbiji*, in: *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, s. 244–251; G. GASPER, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeća*, Zagreb 1986, s. 80.

¹² *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, s. 242, 272nn.

¹³ Vzdušnou čarou se farnosti nacházely v následujících vzdálenostech: Novo Brdo 217 kilometrů, Janjevo 203 kilometrů, Bělehrad 298 kilometrů, Rudnik 167 kilometrů, Prizren 163 kilometrů, Priština 197 kilometrů. Text smlouvy o kurýrských službách srov. G. STANOJEVIĆ, *Crna Gora*, s. 37–38.

¹⁴ Konstantin JIREČEK, *Die Handelsstrassen*, s. 48.

¹⁵ Ivan BOŽIĆ, *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd 1979 (dále: *Nemirno pomorje*), s. 17.

nárok.¹⁶ Barský arcibiskup byl navíc v dlouholetém sporu se svým kolegou z Dubrovniku: Dubrovník neuznával arcibiskupství Baru a nárokoval si právo na podřízenost barského arcibiskupa (podle Dubrovčanů pouze biskupa) a jeho sufragánů ze zetských měst.¹⁷ Právě tento střet byl podle Konstantina Jirečka důvodem, proč se Kotor raději uchýlil pod jurisdikci arcibiskupa v jihoitalském Bari, se kterým měl těsné vazby už od byzantských dob.¹⁸ Pravomoce kotorských biskupů v srbských krajích z hlediska Svatého stolce dlouho nebyly nijak sporné: u příležitosti jmenování Tomáše z Ulcinje (1334–1344) kotorským biskupem nazývá papež Benedikt XII. (1334–1342) Tomáše *frater Thomas, episcopus Catharensis in Sclavonia*.¹⁹ *Sclavonia* byl ve středověku nepřesně užívaný termín oblasti spadající do území srbské koruny, mohl se však – řidčeji – vztahovat i na území Bosny, přímořských albánských a zetských měst, panonského Chorvatska či zcela všeobecně na libovolný balkánský prostor obývaný slovansky mluvící populací.²⁰ Pravomocemi kotorského biskupa se však bez výjimky rozumí právě farnosti na území někdejší Rašky a zejména v okolí města Novo Brdo.

Přílišná rozlehlost diecéze s sebou nesla těžkosti už od samotného začátku, jak je patrné ze tří dopisů, které adresoval nástupce Benedikta XII., papež Klement VI. (1342–1352), srbskému králi Štěpánovi (plným jménem Štěpán, srbsky Stefan, Uroš IV. Dušan), uherskému králi Ludvíkovi I. a bosenskému bánu Štěpánu II. Kotromaničovi. V dopisech papež požaduje, aby adresáti zabránili uchvacování desátků a dalších příjmů církve, jakož i pokusům o okleštění pravomocí kotorského biskupa, kterým tehdy byl Sergius III. (1343–?). Roku 1346 tedy, jak je patrné ze znění papežova dopisu Ludvíkovi Uherskému, ještě považovala Římská kurie Bělehrad (*Albia dicta Relgard*) za doménu kotorského biskupa. Klement VI. žádal srbského krále Štěpána, aby vrátil kotorskému biskupovi kostely, spadající do jeho jurisdikce: jednalo se o kostely sv. Marie v Prizrenu, sv. Petra u Prizrenu, sv. Tryfona v Brveniku a sv. Tryfona v Trgovišti. Poslední dva kostely jsou zasvěceny ochránci města Kotor, sv. Tryfonovi, o původu jejich zakladatelů tedy není pochyb. V dopise bosenskému bánovi se papež zmiňuje o lokalitách „Chumu, Sávy, pevnosti Lipnik a některých dalších místech za řekami Sávou a Dunajem a Drinou směrem k Rašce“ (*Chelmia, Save, Lipinch castra et nonnulla alia loca ultra fluvium Save et Danubii et Drive versus Rassiam*).²¹

¹⁶ Konstantin JIREČEK, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1901 (dále: *Die Romanen*), I, s. 46.

¹⁷ Zeta byl středověký název pro stát, který se rozkládal v oblasti dnešního černoohorského pobřeží (Dolní Zeta) a hornaté oblasti, která začínala nad Kotorem a sahala až ke Skadarskému jezeru. Srov. *Istorija Crne Gore III*, s. 6–7.

¹⁸ *Istorija Crne Gore I*, s. 397, 403, 409; tamtéž, II/1, s. 20; K. JIREČEK, *Die Romanen*, I, s. 47.

¹⁹ *Monumenta Croatica Vaticana: Camera apostolica* (dále: *MCV (CA)*) I, Zagreb–Rim 1996, n. 48 (12. 12. 1335).

²⁰ Mihailo DINIĆ, *O nazivima srednjovekovne srpske države*, in: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 32, 1966, s. 26–34.

²¹ Augustin THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Zagabria 1875 (dále: *Vetera monumenta*), I, s. 215, n. CCLXXX (6. 1. 1346); tamtéž, s. 216, n. CCLXXXI (7. 1. 1346); tamtéž, CCLXXXII (7. 1. 1346); L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo* ..., s. 51; srov. též Lodovicus THALLOCHZY – Constantinus JIREČEK – Emilianus SUFFLAY,

Dobové zprávy o jednotlivých farnostech potvrzují pravomoce kotorského biskupa. Roku 1375 zemřel farář novobrdského kostela sv. Marie Konrád Němec (*Theotonicus*). Na uvolněné místo byl jmenován kněz Marko Ponissa, působící v Pilotu (*Polacensis*), pod podmínkou, že bude na faře zároveň bydlet (*quod in eadem ecclesia personaliter resideat*).²² V Pilotu, nacházejícím se v bezprostřední blízkosti albánského města Skadar (alb. Shkodër), sídlil biskup, který byl sufragánem arcibiskupa v Baru.²³ V dokumentu se výslovně uvádí, že kostel sv. Mikuláše v Novém Brdu spadá do kotorské diecéze; o jmenování byl zpraven arcibiskup Dubrovníka Petr Cessena.²⁴ Roku 1390 výše jmenovaný kněz Marko z Pilotu zemřel. Ještě téhož roku papež Bonifác IX. (1389–1404) ukládá arcibiskupovi Dubrovníka, aby uvedl do držení kostela sv. Mikuláše v Novém Brdu jistého Pavla Metalicu z Drače.²⁵

Jiné dokumenty mluví o Mikuláši (Nicola) de Vico, faráři Nového Brda v kotorské diecézi (*Novimontis dioesis Catharensis*).²⁶ Roku 1395 potvrdil papež duchovnímu z Drače Pavlu Sturovi držení novobrdského kostela sv. Mikuláše a kaple sv. Marie *de Virgata* u Dubrovníka. Povinnosti spojené se správou kaple nezahrnovaly duchovní správu (*cura animarum*). V tomto a dalších dokumentech se stále ještě považuje za samozřejmost, že zmíněné kostely sv. Mikuláše a sv. Marie náleží do kotorské diecéze; duchovní, jmenování do čela farnosti, jsou v dokumentech označováni jako *Catharenses*.²⁷ Nápadně může působit angažování duchovních z Albánie, ovšem jen na první pohled. Ve středověkém albánském prostoru bylo srbské etnikum významně zastoupeno, a to zejména v severní Albánii; zde bylo ovšem, na rozdíl od vnitrozemí, většinou katolického vyznání. Pro výběr mohla mluvit právě ta okolnost, že se tito duchovní nepotýkali s jazykovými překážkami. I pokud byli Albánci a nikoli Slované, měli ke slovanskému jazyku a prostředí velmi blízko. Obyvatelstvo přístavních měst jako Valona a Drač bylo pestrého národnostního složení.²⁸

V 15. století se však situace změnila. Z roku 1422 se dochovaly dva dokumenty, které v otázce příslušnosti novobrdských kostelů k diecézi naznačují obrat. První dokument je bula Martina V. adresovaná dubrovnickému kanovníkovi Matiji Ragninovi. Papež Ragninu informuje, že na místo již zmíněného zemřelého kněze Pavla Stury, kotorského duchovního, jmenuje kněze jménem Parcus, syna jistého Pavla

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Wien 1913, II, s. 20 (6. 1. 1346); Jovanka KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ, *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967, s. 73–76, 306, 361.

²² Jadranka NERALIĆ, *Diplomatički izvori za srednjovjeknu povijest dubrovačke arcibiskupije prema fondovima Tajnog vatikanskog arhiva*, in: Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije (dále: *Diplomatički izvori*), Zagreb 2002, s. 91.

²³ Na základě dokumentu nelze určit, které ze dvou biskupských sídel je míněno: zda *maior* (Pilot, Pulati) nebo *Polacensis minor* (Scodrien). Srov. Conradus EUBEL, *Hierarchia catholica*, Münster 1901, II, s. 240; tamtéž, III, s. 313; O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien*, s. 51; tamtéž, s. 86nn.

²⁴ J. NERALIĆ, *Diplomatički izvori*, s. 91.

²⁵ J. NERALIĆ, *Diplomatički izvori*, s. 102. Přístav Durrës, slovansky Drač, ovládali Benátčané od roku 1392 do roku 1521, kdy se stal součástí Osmanské říše.

²⁶ L. THALLOCY – K. JIREČEK – E. SUFFLAY, *Acta et diplomata* II, 456 (11. 11. 1390). *Nova Mons* je latinský překlad slovanského *Novo Brdo* (srb. *brdo* = kopec, hora).

²⁷ J. NERALIĆ, *Diplomatički izvori*, s. 102 (7. 6. 1395); tamtéž, s. 103 (8. 5. 1422): „Matheo de Ragnina canonico Ragusino, de electione Parci, quondam Pauli de Novomonte, presbyteri Catharensis, in rectorem ecclesiarum S. Mariae et S. Nicolai de Novomonte“; tamtéž, s. 105 (2. 8. 1422).

²⁸ O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien*, s. 91nn.

z Nového Brda. Původně bylo uprázdněné obročí nabídnuto jistému Jiřímu Caroli de Stelle, který ovšem na obročí rezignoval, možná právě proto, že situace katolického kléru v oblasti již neslibovala bezpečí ani jistý příjem. Mělo jmenování kněží, kteří nepocházeli z tradičních přímořských oblastí, znamenat, že papež se přiklonil na stranu barského arcibiskupa?²⁹ Téhož roku totiž dokumenty mluví o výše uvedených novobrdských kostelech sv. Mikuláše a sv. Marie jako spadajících do *plebaniae Antibarensis*.³⁰ Barským arcibiskupem byl toho roku jmenován kanovník z Drivastu Petr Spani, příslušník albánského patriciátu.³¹ Po prvním pádu Despotoviny roku 1439 totiž kotorského biskupa v katolických farnostech ve vnitrozemí začal vytěšňovat barský arcibiskup. Některé farnosti už byly organizačně přiřazeny do bližších diecézí. Bělehradská farnost, příliš daleko od Baru i Kotoru, se touto dobou zmiňuje již jako sufragánie arcibiskupa uherského města Kalocsa (lat. *dioc. Colocensis*). Ze seznamu bělehradských biskupů 15. století je jasně patrná jejich uherská orientace.³² Kotorský biskup se zřejmě musel vzdát také jurisdikce nad benediktinským klášterem sv. Petra v okolí bosenského Trebinje, o kterém se dokumenty zmiňují jako o původní součásti kotorské biskupské menzy, a dalších farností v okolí Dubrovníku a v oblasti Humu.³³

Roku 1420 se Kotor dobrovolně vzdal své neudržitelné samostatnosti a stal se součástí Benátské republiky. První biskup benátského období byl Raimund z Viterbo (1421–1422), představený minoritské provincie, založené ve druhé polovině 13. století pod názvem *provincia Sclavonia*. Tato provincie zahrnovala „Srbsko, Rašku, Dalmácii, Chorvatsko, Bosnu a Istrii“.³⁴ Lze tedy předpokládat, že biskup Raimund byl se situací katolíků ve vnitrozemí obeznámen, ačkoli pro to v kotorských archivech nejsou přímé důkazy. Raimundův nástupce na biskupském stolci Francesco Pavoni (1422–1425), se dostal do sporu s despotou Djurdjem Brankovićem, kterého vinil z uchvácení statků kotorské biskupské menzy v Zetě. Dochoval se dekret dóžete Francesca Foscari datovaný 4. května 1424. V dekretu se dóže zavazuje, že se postará o nápravu škod na majetku biskupství a slibuje, že vyšle k despotovi vyslance, kteří budou žádat o ochranu kotorského biskupa před dalšími uzurpacemi nejen v bezprostředním okolí Kotoru, ale plošně v celé diecézi.³⁵ Po Pavoniho vynuceném odchodu z Kotoru (byl měšťany obviněn z rozkrádání církevního majetku) se stal biskupem Secundo Nani (1425–1429). O tomto biskupovi víme, že upřel své snažení na reformu zanedbané a zchudlé kotorské diecéze. Není však pravděpodobné, že by se biskup pokoušel o řešení problémů farností ve vnitrozemí, protože je známo, že trávil mnoho

²⁹ J. NERALIĆ, *Diplomatički izvori*, s. 105 (2. 7. 1422): „Matheo de Ragnina canonico Ragusino, de electione Parci, quondam Pauli de Novomonte, presbiteri Catharensis, in rectorem ecclesiarum S. Mariae et S. Nicolai de Novomonte.“ Z textu by se mohlo zdát, že Parcus byl synem duchovního Pavla z Nového Brda, jedná se však zřejmě o hrubou chybu písaře.

³⁰ J. NERALIĆ, *Diplomatički izvori*, s. 105 (27. 5. 1422).

³¹ Srov. C. EUBEL, *Hierarchia catholica* I, s. 93.

³² Srov. C. EUBEL, *ibid.* II, s. 219: Stephan Petri (1432–1438) přišel na bělehradský biskupský stolec z uherského Csanádu, jeho nástupce Tomas (1438–1450) pocházel z Budy, následujícím biskupem byl Petr ze Szegedu (1450–1475). Další dva biskupové, Jan de Rhenese (1475–1494) a Tomas (1494–1506) předtím působili na dvoře biskupa města Veszprém.

³³ A. THEINER, *Vetera monumenta* I, p. 215 (a. 1345); K. JIREČEK, *Istorija Srba* II, 79.

³⁴ Lucas WADDING, *Annales minorum* II, 94; Jaroslav ŠIDAK, *Franjevačka "Dubia" iz g. 1372/3 kao izvor za povijest Bosne*, Istorijski časopis SAN V, s. 207–231.

³⁵ Antun DABINOVIĆ, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934, s. 133–134.

času v Benátkách. Jeho žádosti o pomoc při restituci půdy v okolí Kotoru, která dříve patřila biskupství, benátský senát nevyhověl s odůvodněním, že k uchvácení těchto statků došlo před nástupem benátského panství.³⁶ V pozadí odmítnutí Naniho snah byly politické důvody – snaha Benátčanů nedráždit nové poddané.

V otázce farností ve vnitrozemí však benátská vláda zaujala rozhodnější postoj. Už roku 1422, dva roky po převzetí Kotoru do své správy, zaslal Senát papeži a kardinálům doporučující dopis pro vyslance, který měl před Kurií přednést žádost ve věci blíže nespecifikované farnosti v Rašce. Farnost založili kolonisté z Kotoru, nyní se jí však podle znění dokumentu chtěl zmocnit barský arcibiskup.³⁷ Žádost tedy přesně zapadá do výše uvedeného předpokladu, že barský arcibiskup ve 20. letech 15. století energicky zahájil boj o převedení katolických farností ve vnitrozemí pod svoji správu.

Následujícího roku, 1423, byl uzavřen mír mezi Benátskou republikou a srbským despota Stefanem Lazarevičem (1374–1427), na jehož základě pozice Kotoru jakožto benátského území posílila.³⁸ Kotorská městská rada vzápětí využila své nové výhody k tomu, aby Senátu zaslala žádost o intervenci ve věci práv kotorského biskupa v srbských částech jeho diecéze.³⁹

O zvrácení nepříznivých poměrů ve vnitrozemí se zásadně pokusil nejznámější z benátských biskupů Kotoru Marin Contareno (1434–1454), který pocházel ze známé *cà Contareno* – benátského patricijského rodu; směrnice benátské politiky prosazoval s naprostou samozřejmostí a nekompromisně. Patřil k duchovním, kteří byli zároveň politiky.⁴⁰ Contareno působil na Senát, aby ho podpořil v pokusu o restituci církevních příjmů z farností na srbském území.

V jednáních, která roku 1435 vedly Benátky s despota Rašky Jiřím (Djuradjem) Brankovićem (1427–1456), žádal benátský jednatel Nicola Memo, aby byl kotorskému biskupovi navrácen veškerý majetek ve Sklavonii, byť byla přiřčena pravoslavnému metropolitovi (*omnia beneficia catholica, que sunt in Sclavonia, cum metropolitae sclavo fuerint destinata*). Despota Jiří přislíbil splnit tuto klauzuli smlou-

³⁶ Šime LJUBIĆ, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Zagreb 1890 (dále: *Listine*), VIII, s. 136 (a. 1426–1428).

³⁷ AAV, n. 2604 (22. 6. 1422): „... certe ecclesie fundate per Catarenses supponantur diocesi domini archiepiscopi Antibarensis...”

³⁸ Momčilo SPREMIĆ, *Prekinut uspon. Srpske zemlje u poznom srednjem veku*, Beograd 2005 (dále: *Prekinut uspon*), s. 195.

³⁹ Gregor ČREMOŠNIK, *Kotorski dukali*, in: Glasnik zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo 1922, s. 123 (4. 5. 1424); Daniel FARLATI – Jacobus COLETI, *Illyricum sacrum*, Venezia 1800 (dále: *Illyricum*), VI, s. 458; I. BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 22.

⁴⁰ Contarenovi předkové Domenico a Giovanni jsou zmíněni už v dopisech papežů Benedikta IX. a Innocence III. Jeho strýc Antonio byl vysokým benátským úředníkem, stejně tak další strýc Andrea. Rodina Contarenů obchodovala v benátské Albánii, zejména v oblasti Valony; do jejích řad patřil také Jacobo, benátský dóže; Michele stál v čele úspěšného obléhání Durrësu roku 1392, Bartolomeo byl v roce 1409 správcem města Lješ (lat. *Alexio*), Albano byl v letech 1416–1417 velitelem Skadaru. Srov. *Patrologia Latina* 141, sl. 1362, 215 a 599; Hodimir SIROTKOVIĆ, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – supplementa*, Zagreb 2002, II, n. 28; AAV, n. 5047; tamtéž, 5066, 5069; 5070; 5080; 5082; 5084; 5091nn.; Katarina MITROVIĆ, *Kotorski biskup Marin Contareno i srpska despotovina*, Istorijski časopis 2003, XLIX, s. 68; O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien*, s. 369–371; L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 58–62; TÁŽ, *Pomeni kuge u kotorskim notarskim spi 1326–1503*, Istorijski zapisi LXXV, 2002, 1–2, s. 31 a 53.

vy s výhradou, že bude mít poslední slovo v určení, zda mají srbské farnosti být podřízeny pravomoci Kotoru nebo Baru.⁴¹ V dodatečném zplnomocnění biskupa Contarena, adresovaném Nicolu Memovi, se vypočítávají všechny zmocněncovy úkoly: vyjednat s despotou Jiřím placení církevních dávek, ochranu práv kotorského biskupa na srbském území a navrácení veškerého majetku tamtéž.⁴² Podle názoru Ivana Božiče byl spor rozhodnut ve prospěch kotorského biskupa.⁴³ Jedním z důvodů tohoto rozhodnutí byla rozhodně slabost barského arcibiskupa, který jen stěží hájil církevní zájmy v těžké situaci obleženého, znesvářeného a ožebračeného města. Situace zneužívali i místní magnáti: biskup Drivastu bratr Frano ze Skadaru si roku 1420 stěžoval Senátu, že ho zetský Balša III. (1387–1421), stranící pravoslaví, oloupil a vyhnal. Uchýlil se do Benátek, kde se mu však nedostávalo prostředků, a proto se ucházel o volný biskupský stolec ve Skadaru. Také opat kláštera sv. Ivana Andrea Sporo byl uvězněn a jeho opatství srovnal Balša III. se zemí. Podobný osud stihl i Djordje Pelinoviće, opata sv. Marie *de Rotezzo* u Baru, kterému jeho titul apoštolského protonotáře, benátská podpora a velká politická autorita (Pelinović byl např. vyjednavatelem Skenderbega v jeho jednáních s Benátkami) bohužel nepomohly ani k návratu do domovského kláštera, ani ke jmenování barským arcibiskupem.⁴⁴ Mír mezi Benátkami a Raškou byl uzavřen koncem srpna 1435. V listopadu téhož roku energický biskup Contareno oznámil novobrdskému knězi Tanušovi své rozhodnutí o jmenování plebána Janjeva Andrey svým zástupcem ve Sklavonii. Protože podle Contarenových slov Andrea nemohl odcestovat z Janjeva „pro závazky vůči despotovi Rašky“ (což byl eufemismus pro odmítnutí úřadu), delegoval Contareno vikářské pravomoci na Tanuše: Tanuš byl ustanoven biskupovým vikářem v krajích u Nového Brda a ve Sklavonii. Tanuš mohl být, soudě podle jména, Albánec.⁴⁵ Podle všeho působil v Novém Brdu ještě v roce 1442, kdy byl *dom Nicola de Tanuss* spolu s dalšími kolegy příjemcem blíže nespecifikovaného odkazu.⁴⁶ Jeho pravomoce byly vymezeny vikářskou

⁴¹ AAV, n. 3681 (14. 8. 1435): *Petebat dictus dominus orator ... quod domino episcopo Catari restituentur omnia beneficia catholica, que sunt in Sclavonia, cum metropolitae sclavo fuerint destinata omnia beneficia suarum ecclesiarum...* Promisit ... despotus ... facere restitui ... episcopo Catari ... beneficia et permittere eum ... redditus sive prebendas ... exigere, donec per Romanum pontificem declarabitur, cui dicta beneficia pertinebunt, an dicto domino archiepiscopo antibarensi, qui in dictis beneficiis ad ius pretendere videtur, vel domino episcopo Catari...; Šime LJUBIĆ, *Listine IX*, s. 83–84 (14. 8. 1435); I. BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 23.

⁴² Biskupski arhiv Kotor (dále: BAK), I, 115 (24. 5. 1436). Jistý Nikola Memo, pravděpodobně syn nebo synovec, byl roku 1501 podestou (tedy velitelem města) Budvy, jak uvádí G. STANOJEVIĆ, *Crna Gora ...*, s. 116; o titulu *podesta* srov. Anton CVITANIĆ, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split 2002, s. 454–455.

⁴³ I. BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 23, se domnívá, že rozhodování mohla ovlivnit biskupova orientace – biskup byl stoupencem papalistů a vystupoval proti bazilejským synodistům.

⁴⁴ M. SPREMIĆ, *Ratačka opatija kod Bara*, s. 203–204; I. BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 175; L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 131–132: o archivních zmínkách o Pelinovićových aktivitách také v Kotoru.

⁴⁵ K. JIREČEK, *Die Romanen*, II, s. 59, uvádí pod heslem Tanussius také varianty Tani a Tano. Jednalo se o patronymika ulcinjského rodu ze 14.–15. století. Pod tímto jménem je známo několik duchovních z Baru či Dubrovníka, ale především se jednalo o jméno běžné v albánské populaci středověku.

⁴⁶ M. SPREMIĆ, *Despot Djuradj Branković i njegovo doba*, Beograd 1994 (dále: *Despot Djuradj Branković*), s. 732; M. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji u Bosni I–II*, Beograd 1955–1962, II, s. 94.

hodností – jednalo se o dohled nad farnostmi a soudní pravomoce. Právo posuzovat odvolání proti vikářovým výnosům a právo výběru důchodů z farností si kotorský biskup podržel pro sebe.⁴⁷ Výše zmíněný Andrea pak rezignoval na beneficium kostela sv. Marie v lokalitě *Chochourivici*, kterýžto název je snad zkomolenina lokálního názvu Koporići, vyskytujícího se v papežské listině z roku 1346. Potvrdil tak podle našeho soudu politicky motivovanou neochotu angažovat se pro kotorského biskupa ve správě diecéze.⁴⁸

Ani nový vikář Tanuš se však zřejmě neukázal být příliš horlivým vykonavatelem Contarenových propozic. Zejména novobrdští klerikové se příliš neměli k tomu, aby zastupovali kotorského biskupa. V Srbsku ubývalo Kotoranů a zůstávali Dubrovčané, dávní soupeři Kotoru, nijak naklonění Benátské republice. Z hlediska obchodu měl za sebou Kotor dobu rozkvětu již za sebou. Proto Contareno roku 1436 přestal spoléhat na místní duchovní a jmenoval svým pověřencem svého krajana a laika, patricije Antonia Mema. Ve jmenovacím dekretu uložil biskup novému prokurátorovi, aby ho zastupoval v jednáních s despota Djurdjem; ve výčtu katolických farností, které měly být předmětem jednání, se výslovně zmiňují novobrdské kostely.⁴⁹

Zároveň však, jak už bylo řečeno, usiloval o jurisdikci nad srbskými farnostmi i Bar. Roku 1435 jistý barský kněz žádal papeže o přiznání nároku na obročí sv. Mikuláše a sv. Marie v Novém Brdu.⁵⁰

Contareno neváhal s odpovědí: jmenoval externím vikářem pro Sklavonii kněze Vincence Mariju a zároveň požadoval, aby despota Djurdje respektoval právo katolického kléru vykonávat pastorační práci v Despotovině. Vzápětí ale odjel na koncil do Florencie.⁵¹ Momčilo Spremić v Contarenově cestě do Florencie vidí známku biskupových sympatií k Unii (mezi Západní a Východní církví, viz dále). Vzhledem k tomu, že despota byl naopak jejím odpůrcem, je nasnadě předpoklad, že Contarenovým nárokům nevyšel vstříc – viděl totiž v Unii hrozbu pro pravoslaví. Neochota novobrdských kněží měla důvod také v jejich oddanosti despota, který jim byl bezprostřední zárukou bezpečnosti, což se nedalo říci o kotorském biskupovi. Navíc despotovy vztahy k Benátkám byly napjaté. Klér ve vnitrozemí i v přímoří jistě zachovával stejnou loajalitu papeži a špičkám církevní hierarchie, politicky však tíhl k různým táborům, na kterých závisela bezpečnost jeho farností, věřících i výkonu kněžských povinností. Contareno byl exponent *Serenissimy* každým coulem.⁵²

K hypotéze je však nutno dodat, že knihy biskupského archivu v Kotoru neobsahují text, který by mluvil o jakémkoli Contarenově postoji k Unii. Unie se totiž z našeho dnešního pohledu nabízí jako logické řešení nekonečných problémů, spojených se správou diecéze s národnostně a nábožensky smíšeným obyvatelstvem.

Na tomto místě je nutno udělat menší odbočku, abychom ozřejмили, proč se Unie z Kotoru nešířila do vnitrozemí, ačkoliv se o tom uvažovalo.

⁴⁷ BAK I, 111 (26. 11. 1435); I. BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 23–24.

⁴⁸ Ruža ČUK, *Prilog proučavanju rudarstva na Kopaoniku u srednjem veku. Koporić i Belasica*, Istorijски glasnik 1–2, 1989, s. 23–38.

⁴⁹ BAK I, 115 (24. 5. 1436); *Istorija Crne Gore* II/2, s. 743.

⁵⁰ Pál LUKSICS, *Diplomata pontificum saeculi XV*, Budapest 1938, II, p. 134, n. 390 (*non vidi*).

⁵¹ D. FARLATI – J. COLETI, *Illyricum* VI, s. 463.

⁵² M. SPREMIĆ, *Despot Djurdj Branković*, s. 744.

Florentský koncil byl po vleklém rozkolu mezi Západní a Východní církví posledním pokusem o sjednocení křesťanstva. Koncil zasedal ve třech městech: v letech 1438–1439 ve Feraře, 1439–1442 ve Florencii a konečně v letech 1443–1445 v Římě. Unie byla vyhlášena bulou *Laetentur coeli* 6. července 1439.⁵³ Ze 112 katolických prelátů signatářů byli z Jadranského pobřeží přítomni pouze arcibiskupové Splitu a Rabu. Kotorský biskup mezi nimi nebyl. Marin Contareno odcestoval roku 1437 do Říma *ad limina apostolorum* a dále na koncil ve Feraře.⁵⁴ Ačkoli se Contareno podle údajů historika Farlatiho vrátil do Kotoru a znovu odjel do Florencie, kam byl koncil pro mor přeložen, jeho podpis mezi signatáři chybí.⁵⁵ Buď Contareno z Florencie v té době už odjel, anebo nebyl jako biskup nevýznamného města ke slavnostnímu činu přizván. Důvod mohl být i zcela prozaický: kotorský biskup neměl příjmy, které by mu umožnily dlouhý pobyt v drahém koncilním městě.⁵⁶

Obsah rozpravy o věroučných otázkách, ve kterých mělo být dosaženo jednoty, činily čtyři sporné teologické body. Výsledkem jednání byly čtyři klauzule. Východní církev přijala západní dodatek nikajského kréda, tzv. *filioque*; v průběhu eucharistie bylo povoleno použití kvašeného i nekvašeného chleba; Východní církev přijala západní učení o očištění; a konečně, Východní církev uznala primát papeže jako zástupce apoštola Petra na zemi a hlavy církve.⁵⁷

Po návratu řecké delegace z koncilu vyvolala unijní smlouva v Konstantinopoli pozdvižení. Roku 1453 Konstantinopol padla. Unii se podařilo trvale uskutečnit pouze v případě Arménské církve, která nikdy nepřijala závěry Chalkedonského koncilu.⁵⁸ Jinak tomu ovšem bylo na Západě. Pokusy o uskutečnění Unie jsou součástí dějin zejména Balkánského poloostrova, kde se byzantská a latinská sféra církevního vlivu dostaly do těsného sousedství. Kotorská diecéze se jako území soužití dvou vyznání dobře hodila pro unijní pokusy. Jak dalece byly úspěšné od pokoncilních dob až po 16. století?

Co soudil již zmíněný biskup Contareno o Unii, není známo. Soudě podle dokumentace, žádné vztahy s pravoslavnou církví nepěstoval. Po dobu svého působení v čele Kotorské diecéze, jak už bylo řečeno, prosazoval směrnice benátské politiky. Mezi tyto směrnice ovšem patřily i pokyny ohledně Unie. Serenissima Unii podporovala, byla však zdrženlivá vůči jejímu násilnému prosazování. Tento postoj vedl k tomu, že k pokusům o uskutečnění Unie na benátském území mělo docházet v krajích, ve kterých pro ni existovaly předpoklady, tedy v krajích s nábožensky smíšeným obyvatelstvem. Jedním z těchto krajů byl hornatý kraj v okolí Skadarského jezera, na-

⁵³ Latinský a řecký text prohlášení srov. Augustinus THEINER – Franciscus MIKLOSICH, *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graecae et Romanae*, Wien 1872, n. XII, s. 47.

⁵⁴ Vyplyvá to z pověření, které Contareno po dobu své nepřítomnosti vystavil svému vikáři. BAK I, 29 (18. 11. 1437).

⁵⁵ D. FARLATI – J. COLETI, *Illyricum* VI, s. 466.

⁵⁶ O stížnostech kotorských biskupů na malé příjmy biskupské menzy srov. K. MITROVIĆ, *Mletački episkopi Kotora*, Beograd 2007, s. 26, 101 nn.

⁵⁷ Willibald PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, Wien–München 1962, II, s. 123.

⁵⁸ Mesrob K. KRİKORIAN, *Die Armenische Kirche*, Frankfurt am Main 2002, s. 74, 78–80; Wilhelm DE VRIES, *Die Gründe der Ablehnung des Konzils von Chalcedon durch die altorientalischen Kirchen*, s. 124–131, in: *Chalcedon und die Folgen*, Innsbruck–Wien 1992; Krzysztof STOPKA, *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV – XV w.)*, Kraków 2002, s. 56, 274–286.

zývaný Krajina (česky Hranice). Jednalo se o pomezí původně slovansko-byzantské, se vzrůstajícím podílem albánského etnika. Už první kroky při zavádění Unie ukázaly na všechny těžkosti, které měly Unii v budoucnosti provázet. Unijní metropolité se v Krajině chovali spíše jako kondotiéři vytlačující pravoslavné i katolické duchovenstvo. Prvního nám známého snad unijního biskupa Krajiny zmiňují dubrovnické prameny: byl to Barlaam, *archiepiscopus Craynensis*, který působil v letech 1449–1450.⁵⁹ Už roku 1452 byl nucen zakročit papež Mikuláš V., když zbavil hodnosti jistého Theodosia, který se dopustil nějakých přestupků. Na jeho místo jmenoval uniatského duchovního Sávu (1452–1454). Sáva (lat. Sabba) přišel do Krajiny z Thermopyl, kde působil jako biskup. Sávu záhy po nástupu do biskupského úřadu zastihla smrt. Jeho následovníkem byl Albánec Pavel ze šlechtického rodu Dušmanů, který byl předtím biskupem Svače a poté Drivastu. Biskup Dušman byl pověřen, aby prosazoval Unii, avšak namísto toho otevřeně stranil pravoslaví, na které přestoupil.⁶⁰

Benátská republika byla rozhodnuta neopustit projekt při prvních nezdarech. Proto vyhověla žádosti černohorských Crnojevićů, aby pravoslavnému duchovenstvu na benátském území nebylo bráněno v sloužení pravoslavné liturgie pod podmínkou, že se bohoslužby budou držet unijních zásad.⁶¹

Kotorané byli drtivou většinou katolíci. Za městskými hradbami už ale byla jiná situace. Obyvatelé zde byli částečně katolíci, částečně pravoslavní. Počet pravoslavných vykazoval stoupající tendenci. Unie měla pomoci k tomu, aby se zabránilo rychlému šíření pravoslaví v okolí Kotoru.

Ve Státním archivu v Kotoru se zachoval vzácný dokument o Unii. Jedná se o dohodu mezi biskupem Janem, krétským Řekem, a jeho kotorským zmocněncem. Jan, který neovládal latinu ani benátský dialekt, zplnomocnil prostřednictvím Nicolý Rico (Rizzo), velitele oddílu střelců v Kotoru, kněze Matiju Pautina, aby ho zastupoval. Pautino měl vykonávat povinnosti kaplana a Janova pověřence. V záležitostech, které byly k vyřízení v Kotoru, tak měl činit na vlastní náklady. Pokud by bylo nutno vycestovat mimo město, náklady měl uhradit Jan. Pokud by krajinský arcibiskup, jak ho dokument nazývá, vyslal Matiju do Říma, Benátek nebo do jiných měst za mořem, Matija se musel jeho rozhodnutí podrobit; náklady se zavazoval hradit arcibiskup.⁶²

Jan z Kréty byl na unijním biskupském stolci nástupcem zmíněného biskupa Dušmana. Matoucí je jeho označení jako arcibiskupa: jedná se o zřejmý omyl, protože krajinský stolec neměl žádné sufragány a jeho farníci nebyli početní. Závisel ne-li zcela, tedy alespoň do velké míry na benátském financování.⁶³ Je tedy pravděpodobné, že působení krajinského biskupa mělo být rozšířeno na okolí Kotoru a potažmo na další lokality osídlené smíšeným obyvatelstvem.

Oficiální tón, který udávala Katolická církev ve věci unijních snah, byl smířlivý a konstruktivní. Oficiální církev měla za to, že uskutečnění Unie je v jejím zájmu

⁵⁹ Sima ĆIRKOVIĆ, *Archiepiscopus Craynensis*, Istorijski zapisi 1–2, 2000, s. 47–54.

⁶⁰ *Istorija Crne Gore* II/2, Titograd 1970, s. 327–328 (I. BOŽIĆ); O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001, s. 581–582; AAV, n. 4966; tamtéž, n. 5241; C. EUBEL, *Hierarchia catholica*, Münster 1901, II, 155; tamtéž, II, 267.

⁶¹ AAV, n. 5811.

⁶² IAK SN X, 53 (29. 5. 1458); Risto KOVIJANIĆ, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV – XV vijek)*, Titograd 1974, s. 68–69; Š. LJUBIĆ, *Listine*, X, 67 (18. 7. 1455).

⁶³ *Istorija Crne Gore* II/2, s. 327–328 (I. BOŽIĆ).

a posílí pozice církve. Ale jaké byly vztahy mezi katolíky a pravoslavnými v terénu? Byly více než složité; napětí bylo nápadné.

Jednoznačným důkazem o existenci Unie v kraji je soudní protokol sporu, který roku 1523 zahájil zmocněnec arcibiskupa Bari a Canussy Stefana Gabrieli (1513–1530). Tímto zmocněncem byl arcibiskupův vikář Pietro Monroy, který vynesl rozsudek v sídle metropolitě v Bari, výsledky svědků však zřejmě probíhaly v Kotoru a Perastu a protáhly se na více než osm měsíců.⁶⁴

Podstata soudního sporu spočívala v obžalobě, kterou vznesla zklamaná dívka z městečka Perastu v Kotorském zálivu proti Markovi z Luštice pro nesplněný slib manželství. V protokolu jsou zaznamenány výpovědi Markových svědků, které jsou jasným dokladem uskutečnění Unie v kraji. Na otázku, jakého jsou vyznání, odpovídají každý jinak. Ve výpovědích pravoslavných zaznívá opatrný tón. Nikola Radičević z vesnice Krtoli prohlašuje, že „*observat ritus Servorum, sed tamen quod intendit imo etiam venit converti ad ritum et observanciam Sancte Romane ecclesie*“. Jeho soused Stefan Popović jakožto popův syn považuje za samozřejmé, že je pravoslavného vyznání: dodržuje pravoslavný obřad a uznává primát patriarchy. Další svědek, Petar Radonić z Krtol, je uniat: je pravoslavného vyznání, ale uznává papežův primát (*observat ritus Servorum, sed tamen est oboediens Romano pontifici*). Stejnými slovy odpovídá Radonjica Nikolin, když se vyznává, že „*observat ritum Servorum, tamen quod prestat oboedienciam Sancte Romane ecclesie*“. Zbývající Markovi svědci, Jiří Buenović z Krtol, Stefan Radeljić z Perastu, Jiří Bjelošev z Perastu a Jela, manželka Petra vulgo Ptica z Perastu, stručně uvádějí, že jsou katolíci a poslušni Svatého Stolece.

Druhá strana sporu přivedla k soudu svědky, kteří byli všichni z Perastu. Jak řekl výše zmíněný Markův první svědek, Nicola Radičević, všichni obyvatelé Perastu byli bez výjimky katolíci (*omnes homines, nullo prorsus excepto, vivunt secundum ritum et consuetudines Sancte matris ecclesie Romane*). Výpovědi svědků žalující strany zdůrazňují své katolictví a s despektem vypovídají, že v oblasti Krtol mnozí vyznávají „*ritus Grecorum vel Servorum*“. Z jejich prohlášení je patrná nevraživost vůči průbojnému, rychle narůstajícímu venkovskému obyvatelstvu, které je jiné víry a představuje hrozbu pro katolická města.

A rodina Angely z Luštice, Markovy ženy? Pocházela z poloostrova, kde žilo obyvatelstvo obou vyznání. U soudu se překvapivě Angelina matka, její bratr a dvě mladší sestry představují jako katolíci, ovšem Angela a její otec prohlašují, že jsou pravoslavného vyznání. Angelina matka pocházela z Perastu. Před soudci má potřebu se hájit: nikdy neopustila svoji starou víru, říká (*numquam a suo veteri instituto discessit*). Syn Alexa prohlašuje, že on a jeho dvě mladší sestry jsou *fideles, non heretici*. O otci a starší sestře Angele vypovídá, že jsou příslušníci *illius secte heretice*.

Markovu otci ani Markovi nijak nevadilo, že Angela není katolička. Měli totiž v úmyslu nechat ji pokřtít při první vhodné příležitosti, a tou měla být biskupova visitace Krtol (*intendunt ipsam Angelam baptizare per reverendum dominum episcopum Catharensensem, quamprimum ipse reverendus dominus episcopus accesserit ad visitacionem dictorum locorum diocesis sue, qui sunt apud villam de Cartoli*). Z hle-

⁶⁴ IAK SN XXXV, 412–458. První zápis týkající se procesu je datován 9. 6. 1523, poslední 24. 2. 1524.

diska obou církví se jednalo o nutnost: katolické i pravoslavné kanonické právo trvalo na tom, že v případě podobného spojení bude druhý partner konvertovat na víru prvního. Různá vyznání byla považována za překážku manželství – jednalo se o *impedimentum mixtae religionis* nebo *impedimentum disparitatis cultus*.⁶⁵ Také záměrník cara Stefana Dušana vyžadoval, aby u smíšených párů druhý partner konvertoval na pravoslaví.⁶⁶ Většinou to byla žena, která konvertovala. Angelina matka však tak neučinila, a to je další zajímavá okolnost této spletné záležitosti. Je ovšem zřejmé, že náboženská příslušnost nemusela být rozhodující ve výběru životního partnera. Vždyť žalobkyně Katarina byla z Perastu a katolička, a přesto Markův otec námluvy překazil.

Pravoslavní jsou označováni jako schizmatikové. Nejistota, jak pojmenovat jejich církve, se odráží v označení *Grecorum vel Servorum*. Nakonec je jejich církev označována jako sekta. Tato slovní zásoba rozhodně nevypovídá o přílišné toleranci katolických biskupů vůči pravoslavným ani uniátům. Ani pravoslavná strana, jejíž dokumentace ovšem pro zkoumané období není k dispozici, protože kotorské kanceláře vedla benátská administrativa, neoplývala velkou důvěrou ke katolíkům. Mnozí katoličtí biskupové neschvalovali různé výjimky, kterými se kurie i Benátčané snažili podpořit duch spolupráce mezi Západní a Východní církví. Papež Pius IV. reagoval na jejich časté připomínky bulou z 16. února 1564, ve které jako hlava Katolické církve potvrzuje latinským biskupům jurisdikční práva nad těmi křesťany byzantského obřadu, kteří sídlili v jejich diecézích.⁶⁷

Vraťme se však k činnosti biskupa Contarena. Když se mu tedy nepodařilo pohnout despota Djurdje Brankoviće, aby zjednal nápravu ve věci slábnoucí moci kotorského biskupa v srbských katolických farnostech, zvolil jinou cestu, ale možnost unijních pokusů mu zřejmě nepřipadala schůdná. Byly tu jiné prostředky, typicky benátské: intriky.

Contarenovi se přičítá „zásluha“ o to, že Římská kurie exkomunikovala barského arcibiskupa Petra Spani zřejmě právě pro jeho domnělé úzké vazby na despoty Jiřího. O této exkomunikaci se mluví v žádosti opata Pelinoviće, který roku 1445 žádal Senát o uvolnění arcibiskupský stolec. Spani však rezignoval až roku 1448, protože jeho vina se neprokázala.⁶⁸ Opat Pelinović byl oblíbencem benátské strany a měl úzké vazby na Kotor. Contareno podporoval jeho kandidaturu, protože věděl, že by Pelinović jako barský arcibiskup nekonal v rozporu s benátskými zájmy a tedy ani zájmy kotorského biskupa.

Contareno pak brzy opustil Kotor a převzal biskupství v italském Trevisu.⁶⁹ Svůj boj nedobojoval a ani nemohl dobojovat do konce. Evžen IV., na jehož podporu se Contareno spoléhal, zemřel roku 1447. Po uplynutí nemnoha let papež Kalixt III. (1455–1458) oznámil věřícím v Rašce, že farnosti sv. Mikuláše a sv. Marie v Novém Brdu spadají do barské diecéze; Kalixtův nástupce Pius II. (1458–1464) dále slíbil

⁶⁵ *Codex iuris canonici*, § 1060–1063.

⁶⁶ Nikola RADOJČIĆ, *Dušanov zakonik*, Novi Sad 1950, čl. 45.

⁶⁷ Mile BOGOVIĆ, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982, s. 24.

⁶⁸ Podezření padlo na arcibiskupa zřejmě proto, že dva příslušníci rodu Spani, Stefan a Petr, se v benátsko-srbském konfliktu skutečně přiklonili na stranu srbského despota. Srov. Ivan BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 290; tamtéž, s. 358.

⁶⁹ MCV (CA), n. 777 (18. 12. 1453); L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 60.

odpustky poutníkům, kteří přispějí na jejich opravu. Zmíněné kostely totiž již tou dobou byly poboženy tureckými oddíly.⁷⁰ Všechny významné stříbrné doly měly pro téměř nepřetržitě válčící Osmanskou říši klíčový význam a byly obsazeny velmi rychle.⁷¹ Roku 1455 obsadili Osmané Nové Brdo; farnost byla definitivně rozvrácena roku 1466, kdy byl kostel sv. Mikuláše přestavěn na mešitu. Vítězství barského arcibiskupa a získání (od 30. let 16. století) titulu *primas Serbiae*, přišlo příliš pozdě a nemohlo být žádným důvodem k radosti.

V obecné rovině boj o srbské farnosti ukazuje, že církev již dávno před tridentským koncilem usilovala o znovuoobnovení kontroly nad vnitrozemskými farnostmi, restituční nápravu a renesanci katolické víry. K politickým důvodům nezdaru se pojiily i důvody, které souvisely s vnitřní krizí církve. Jedním z nich byl nedostatek venkovských duchovních, který trápil celou Evropu a byl podle Dominika Mandiče hlavním důvodem konverzí katolíků na pravoslaví během turecké nadvlády (1463–1878).⁷² Už v bule Evžena IV. se mluví o tureckém násilí páchaném na křesťanském obyvatelstvu v Dalmácii, Chorvatsku, Bosně a Srbsku (v dokumentu zvaném *Sclavonia*); zároveň s obyvatelstvem prchali i kněží.⁷³ Světské duchovenstvo dávalo v neklidných dobách přednost bezpečí měst nebo alespoň příměstských farností, kde mohlo vykonávat práci, pro kterou bylo určeno a školen: pastorační. Duchovní se až na výjimky necítili povolání k tomu, aby sváděli potyčky s nevraživými místními úředníky nebo konkurenčními duchovními.⁷⁴ Nejevili příliš velký zájem o správu zapadlých farností: desátky byly prázdným slovem na papíře, podpora církevních autorit jen deklarovaná a věřící neteční. Zároveň s tím, jak sílil tlak Osmanů, docházelo k dezercím kněží a řeholníků z vnitrozemí na pobřeží stále častěji.⁷⁵ Mnozí se uchýlili do Dubrovníku, který jako větší město mohl absorbovat více uprchlíků; také v Kotoru bylo dost kléru na útěku, zejména po tzv. druhé skadarské válce (1419–1423) a během následujících desetiletí.⁷⁶ Tento klér zde mohl působit nemalé politické problémy, protože nebyl nutně loajální Benátkám: jako příklad může posloužit případ klerika Benedikta Cunelizy, zvaného Bonazy. Benedikt, vysvěcený na kněze biskupem

⁷⁰ A. THEINER, *Vetera monumenta* I, p. 450, n. 637 (26. 9. 1458); *Istorija Crne Gore* II/2, s. 266.

⁷¹ *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, s. 58–61.

⁷² Srov. Dominik MANDIČ, *Hrvati i Srbi. Dva stara različita naroda*, Zagreb 1990, s. 204–206; o kritickém nedostatku duchovních obecně srov. Hubert JEDIN, *Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumsbetrachtung über das Trienter Konzil*, Luzern 1946, s. 29, 37.

⁷³ L. WADDING, *Annales minorum* X, 577 (14. 11. 1431): *Ministri ecclesiae in huiusmodi locis et partibus minime stare volunt, quinimo loca et partes ipsas potius fugientes; ipsique carentes Praesbyteris, praedicatoribus multoties sine baptisate ac Sacramentis damnabiliter moriuntur.*

⁷⁴ A. DABINOVIĆ, *Kotor pod mletačkom republikom 1420–1797*, Zagreb 1934, s. 137; S. LJUBIĆ, *Listine* IX, 274 (12. 7. 1448); *Monumenta Croatica Vaticana: Camera apostolica* (1299–1560), Zagreb–Rim 1996, n. 778 (21. 12. 1453); tamtéž, 784 (16. 2. 1457).

⁷⁵ Srov. např. Lucas WADDING, *Annales Minorum* IX, s. 578–579 (7. 3. 1402): bula Bonifáce IX. zakazuje řeholníkům opouštět provincii bez výslovného svolení. O tureckém násilí na křesťanském obyvatelstvu a jeho následcích na morálku jeho duchovních pastýřů srov. tamtéž, X, s. 577 (1. 11. 1431); srov. též tamtéž, XVIII, s. 82 (rok 1544).

⁷⁶ Momčilo SPREMIĆ, *Despot Djuradj Branković*, s. 733: uvádí příklady uprchlých novobrdských katolických kněží; L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 232 a pozn.; Franjo RAČKI, *Izveštaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji*, in: *Starine JAZiU* 20, Zagreb 1888, s. 122.

Zakynthu a Kefalonie, zřejmě rodák z vnitrozemí a protibenátsky smýšlející, byl obviněn, že se v Kotoru pokusil zorganizovat vzpuru proti republice a podněcoval občanstvo k odporu proti místní nobiletě. V této záležitosti dříve psal benátskému místodržícímu Kotoru a trval na Benediktově dopadení a potrestání.⁷⁷

Situaci ztěžovala i skutečnost, že pravoslavní „schizmatikové“ zabírali katolické kostely, opuštěné jejich kněžími. Duchovní, kterým byly kostely přiděleny, sice pobírali desátky, nesloužili však mše a o věřící se nestarali.⁷⁸ Marně si zástupci Kotoru roku 1446 stěžovali Senátu na obecnou zanedbanost kostelů mimo město a žádali pohnání zodpovědných církevních i světských viníků k zodpovědnosti.⁷⁹ Zanedbávání residenční zásady šlo ruku v ruce s mnohoobročnictvím; bylo velmi rozšířené také v kotorské diecézi a nikoli náhodou patřilo k nejpalčivějším tématům, se kterými se potýkal tridentský koncil. Bohužel tuto povinnost nedodržovali ani samotní biskupové, např. biskup Nani.⁸⁰

Pravoslavní popové někdy využívali ve svůj prospěch nejen faktického stavu katolických farností, ale těžili také z politické situace. Tak například pop Ginak, jakožto vůdce polovojského oddílu místních Mrkojevićů a držitel obročí, která mu přidělili srbský despota Djurdje Branković a bosenský magnát Stefan Vukčić Kosača, se roku 1442 přidal na stranu Benátčanů, dobývajících Bar. Jako kompenzaci za ztracená obročí dostal Ginak, bezpochyby na vlastní žádost, opatství sv. Mikuláše na řece Bojaně. Starý opat kláštera byl vypuzen a nedočkal se spravedlnosti dříve než roku 1450, kdy papež apeloval na Ginaka, aby nepřekážel opatovi v návratu.⁸¹

Podobné události se s demografickými posuny v přímoří i ve vnitrozemí postupem času začaly množit: tak byl dokonce i kotorský biskup Bernard (1454–1457) u příležitosti vizitace farností napaden pravoslavným popem, který podle líčení historika Farlatiho „personaliter ausus fuit irruere contra dictum presbyterum catholicum et subinde contra ipsum dominum episcopum“. Důvodem vizitace byla snaha o restituci kostelů a farností, které si přivlastnilo početně silnější pravoslavné obyvatelstvo.⁸²

Přesto však nebylo vše ztraceno. Jednou z cest k nápravě stavu byl pokus o zavedení slovanského jazyka do katolické bohoslužby, který měl v srbských farnostech velkou naději na úspěch. Podle údajů Farlatiho pověřil kotorský biskup Chierigato (1493–1513) generálního vikáře Martina Radoviće, aby *in partibus Rascie* udržoval obyvatelstvo v katolické víře. Radović byl tzv. *glagoljaš* – katolický kněz, který sloužil bohoslužby ve slovanském jazyce a užíval liturgických knih psaných hlaholicí.⁸³ Není náhodou, že vysílaný kněz pocházel z Kotoru: jako ostatně po celém dalmat-

⁷⁷ BAK VI, 151 (25. 9. 1515).

⁷⁸ Ilija SINDIK, *Komunalno uredjenje Kotora*, Beograd 1950, s. 144.

⁷⁹ BAK miscellanea (11. 7. 1446): alcune chiese fatte per li nostri antichi, le qui sono roinate et no se officiano...; celý text srov. L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 63.

⁸⁰ Srov. Francis RAPP, *Církev a náboženský život Západu na sklonku středověku*, Praha 1996, s. 158; L. BLEHOVÁ-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 236, 325–328.

⁸¹ AAV, n. 5615 (16. 10. 1450); Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i drugim našim krajevima*, Split 1963, III, s. 316; M. SPREMIĆ, *Despot Djuradj Branković*, s. 740; *Istorija Crne Gore* II/2, s. 203–204.

⁸² Srov. D. FARLATI – J. COLETI, *Illyricum* VI, s. 467.

⁸³ D. FARLATI – J. COLETI, *Illyricum* VI, s. 474–475; I. BOŽIĆ, *Nemirno pomorje*, s. 26–

ském pobřeží, i zde existovala sporadická praxe bohoslužeb *more sacerdotum de Dalmatia vel Croatia* s použitím dovezených misálů psaných *sermone et litteris ylliricis*.⁸⁴ Dobové dokumenty podávají svědectví, že v 15. století se v Bělehradě běžně sloužila mše *glagolitico-romana*.⁸⁵ Misionáři, vysílání z Říma, nemohli být v soutěži s *preti schiavi*, jak se říkalo glagoljšům, příliš úspěšní: jazyk místního obyvatelstva neznali, bohoslužby sloužili v latině.⁸⁶ Výklad o slovanské bohoslužbě by si však zaslouhoval zvláštní studii.

Úpadek katolických farností ve vnitrozemí neúprosně pokračoval a dařilo se ho jen zpomalit, nikoliv však odvrátit. Na začátku 16. století se už zcela zhroutil i systém vybírání desátků, pro který církev neměla dost vhodného personálu. Stávalo se, že byl úkol výběrčího svěřen, tedy propachtován, laikovi. Ale ten byl bezmocný vůči vlnám pravoslavných Srbů, kteří se masově stěhovali do katolických farností: odmítali platit desátky církvi, ke které nenáleželi, jak se dělo zejména v Uhersku.⁸⁷ Tak většina katolických farností uvnitř srbského prostoru stěží odolávala migračnímu náporu a byla před zánikem, ale některé *de iure* stále spadaly do jurisdikce kotorských biskupů. Ačkoliv se žádný z těchto biskupů, pokud je z dokumentace známo, nikdy nevydal na vizitaci těchto krajů, žádný z nich se těchto farností ani nevzdal. Bylo to ostatně v souladu s politikou Svatého stolce. K velkým a obdivuhodným rysům doktríny katolické církve patřila odjakživa kontinuita, se kterou Řím trval na svých nárocích i v situaci, která v dané chvíli vypadala zcela beznadějně. Kotorští biskupové, často Benátčané a všichni bez výjimky probenátsky smýšlející, se v nových vyhrocených poměrech ocitali ve dvojí palbě: z jedné strany tu byl Svatý Stolec, který od nich (a později barských arcibiskupů) očekával, že zaštití věřící celé diecéze, tedy i Srbska; z druhé strany benátský senát, vždy opatrný, neprovokující a neochotný vydávat se z prostředků v případě malého, strategicky jistě významného, ale jinak zcela nevýnosného přístavu a prodělečných farností. Pro Serenissimu měl Kotor význam pevnosti, jejíž důležitost stála a padala s budováním a udržováním mohutných hradeb, které měly chránit benátskou Boku Kotorskou před vojenskými vpády z Černé Hory. Ostatní problémy, spojené s obchodem a církevní správou, byly ve válečné situaci pro Benátskou republiku druhořadé.

Církev rozpolcenou a opatrnou benátskou politikou trpěla a neustálými zásahy světské moci ztrácela svoji autonomii. Soudě podle dokumentace nebyly začátkem 16. století příliš časté případy, kdy se kotorský církevní soud obracel na arcibiskupství v Bari, ačkoliv to byl předepsaný postup. Např. roku 1512 se ve sporu o pozůstalost kněze Tryfona Vračena vykonavatelé závěti odvolávají proti rozsudku biskupské-

⁸⁴ Istorijски arhiv Kotor, sudsko-notarski spisi (dále: IAK SN) CXLIX, 316 (5. 12. 1444); tamtéž, XXXIII, 228 (a. 1519); tamtéž, X, 681 (3. 5. 1450) a 831 (22. 1. 1451); L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo*, s. 381–391 (s literaturou).

⁸⁵ Luka JELIĆ, *Fontes liturgiae glagolitico-romanae XVI. saeculi*, n. 188, s. 46 (saec. XV.).

⁸⁶ M. BOGOVIĆ, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982, s. 13.

⁸⁷ Zikmund I. a Matyáš Korvín ovšem srbské obyvatelstvo potřebovali jako vojáky v bojích proti Osmanům. Zejména Matyáš prosazoval vůči Srbům v záležitosti církevních desátků pružnou politiku. Ve prospěch církve v tomto směru nijak nezakročil. Srov. *Istorija srpskog naroda* II, s. 441–442 (S. ČIRKOVIĆ); Petar ROKAI, *Prilog poznavanju položaja Srba u Ugarskoj u XV ve-ku*, Zbornik MSI 6 (1972), s. 87–91; spíše obecněji o Matyášově celoživotním protitureckém úsilí srov. Antonín KALOUS, *Matyáš Korvín. Uherský a český král*, České Budějovice 2009.

ho vikáře k *archiepiscopum Barensen metropolitanum nostrum*, jinde je barský arcibiskup zmíněn jako *iudex delegatus*.⁸⁸ V zápisu o vyhotovení apostolu (úředně ověřeného dodatku k listině) však písař jméno arcibiskupa vynechal, protože ho neznal. V těch letech byli arcibiskupy Jan Jakob de Castillione z Milána (1493–1513) a Štěpán Gabriel Merinus (1513–1530).⁸⁹ Mnohem častější byly případy, kdy do církevních záležitostí zasahoval benátský senát.

Dalším problémem byly náboženské tenze. V těchto krajích docházelo k tomu, že uvnitř měst, vesnic, dokonce nejužších rodin se prolínaly skupiny různých vyznání.⁹⁰ Kotor patřil k městům, která slouží jako příklad této rozpolcenosti: městský patriciát tvořili výlučně katolíci většinou románského původu, střední a nižší vrstvy městského obyvatelstva byly románského i slovanského původu, z větší části katolíci; za hradbami bylo venkovské obyvatelstvo většinou slovanského původu, v některých lokalitách převažovali katolíci, v některých pravoslavní; s příchodem Osmanů se v blízkém okolí města ocitlo obyvatelstvo muslimského vyznání; konečně, byla zde přítomná i nepatrná židovská menšina.⁹¹ V papežově privilegii z roku 1512 klášteru Klarisek sv. Marie *de Angelis* se město popisuje jako město obklíčené nelítostnými Turky a sužované loupežemi a rabováním (*civitas ab inhumanissimis Turchis vallata et depredationibus et depopulationibus agitata*).⁹²

Docházelo k častým konverzím: pravoslavní konvertovali na katolicismus často z praktických důvodů, aby dosáhli na výsady městských středních vrstev. Katolíci často přecházeli na pravoslaví zejména z důvodu srozumitelnosti liturgie anebo ze vzdoru – cítili se opuštěni vysokým klérem. To se dělo zejména tam, kde církevní správa nefungovala, tedy ve vnitrozemí. Apatie katolíků ve vnitrozemí, ponechaných svému osudu, se odráží ve zprávách katolických misionářů až příliš zřetelně. Tak např. don Šimon Matkovič opakovaně upozorňoval na skutečnost, že katolíci stojí na prahu ztráty katolické víry (*di perder la catolica fede*).⁹³

Podpora ze zázemí byla *conditio sine qua non* přežití okrajových katolických farností; byly vytvořeny uměle a jako ostrůvky v krajích s většinovým pravoslavním obyvatelstvem. Se změnou politickou situací, tedy s osmanskou invazí, okamžitě nastoupily cestu k nevyhnutelnému zániku. Tamní katolické obyvatelstvo se v těchto dobách už dávno nemohlo spolehnout na podporu mateřských měst, která se sama ocitla na hraniční čáře mezi osmanskými a katolickými územími. Katolický klér v přímořských městech byl poměrně kompaktní: na rozdíl od sousední Bosny, kde katoličtí duchovní měli jinou orientaci podle toho, kde studovali (Uhersko, Itálie) a zda byli slovanského či jiného původu, bylo duchovenstvo pobřežního pásu většinou románského původu, školené na Apeninském poloostrově a slovanskému pro-

⁸⁸ BAK V, 287 (12. 6. 1512); tamtéž, 288 (20. 6. 1512); tamtéž, 324 (20. 10. 1512); tamtéž, VI. 125 (28. 7. 1514); tamtéž, 177 (17. 7. 1515).

⁸⁹ C. EUBEL, *Hierarchia catholica* III, s. 143.

⁹⁰ L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Vjerska slika Boke Kotorske početkom XVI vijeka – arhivska svjedočanstva*, in: *Croatia christiana* 60, 2007, s. 59–65.

⁹¹ Lenka BLECHOVÁ, *První doklady židovského osídlení v benátském Kotoru (15. a 16. století)*, *Mediaevalia historica bohemia* 12, 2009, č. 2, s. 133–143; *Istorija Crne Gore* III/1, s. 44 (G. STANOJEVIĆ), Podgorica 2006².

⁹² BAK VII, 124 (a. 1565), poškozeno; *privilegium copiatum*.

⁹³ Jovan RADONIĆ, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950 (dále: *Rimska kurija*), s. 16–17nn.

středí odcizené. Obecně totiž tato skupina, zvaná „Italové“ byla v duchu papežské politiky nadnárodní. Bosenský klér přicházel spíše z uherského prostředí, které nebylo kosmopolitní jako Řím. Měl tedy blízko myšlenkám, které později stály u zrodu ilyrského hnutí.⁹⁴ Náboženské cítění začalo být ve stále větší míře prostupováno rodícími se národnostními preferencemi, národním cítěním.⁹⁵ Pro duchovenstvo, vzhlížející k Římu, ale srbské farnosti nebyly prioritou.

Ty tam tedy byly časy, kdy se mohlo zdát, že v otázce postavení a ochrany katolických farností ve vnitrozemí dochází ke zlepšení a tlak pravoslavného prostředí na ně slábne. S vítězstvím tureckých zbraní najednou nebylo s kým vyjednávat – nebo lépe řečeno, nebylo nikoho, kdo by se tvářil v tvář zásadnímu problému ztráty státní suverenity byl ochoten zabývat problémem minoritních náboženských komunit.

Snad pro otřesenou pozici Baru kotorský biskup trval na svém, byť prázdném, titulu. Roku 1515 se datuje vyhláška kotorského biskupa Tryfona Bizantiho (1514–1540), kterou byly slíbeny odpustky všem poutníkům, kteří navštíví a dary podpoří kostel sv. Marie ve městě Novo Brdo (*parochiali ecclesia beate Marie Novimontis nostre*).⁹⁶ Odpustkový list, ve kterém jako adresáty zmiňuje čtyři bratry Bibíče, zaslal biskup Bizanti současně i do farnosti Trepča.⁹⁷ Do stejné skupiny dobových dokumentů patří i další edikt Bizantiho, ve kterém sám sebe tituluje jak *episcopus Catharensis totiusque Servie*! V ediktu seznamuje své podřízené s obsahem *breve* (dopisu) papeže Lva z června 1515, kterým se uděluje povolení vyhlásit v Srbsku jubileum (tedy jubilejní rok) a také jmenovat v těchto končinách biskupského vikáře. Na základě *breve* biskup Bizanti ustanovil generálním vikářem Martina Radakoviće, soudě podle příjmení zřejmě Slovana znalého místního jazyka, kterážto skutečnost mohla sehrát roli ve volbě. Mateřštinou biskupa jakožto příslušníka románského kotorského patriciátu byl bezpochyby románský dialekt. Je možné, že místní patriciát měl ke slovanskému jazyku blízko (mnohé služby a chůvy byly slovanského původu),⁹⁸ ale existence nemalého počtu dragomanů – tlumočnicků spíše nasvědčuje tomu, že románské etnikum lpělo na jazykové hradbě, kterou postavilo mezi sebe a slovanské přistěhovalce. Nejen nutnost ovládat slovanský jazyk na úrovni rodilého mluvčího, ale také ohrožení, kterému byli vystaveni katoličtí misionáři a duchovní na osmanském území, byly důvodem, proč příslušníci kléru pocházející z místního patriciátu o tuto pochybnou počtu příliš nestáli. Hrozilo, že mise ztroskotá. Radakovićevo jmenování tedy spíše uvítali. Edikt o jmenování nového vikáře byl zaslán do měst Novo Brdo, Trepča, Kratovo, Janjina „a dalších měst řečeného Srbska, naší, jak bylo výše řečeno, diecéze“ (*ceterisque locis prefate Servie nostre, ut prefertur, diocesis*).⁹⁹ Nejmenování ostatních měst je známkou faktu, že počet katolických farností, spadajících do jurisdikce kotorského biskupa, se povážlivě zmenšil. Výraz *ceteris* zračí nejistotu ohledně počtu farností, které přetrvaly. Všechna města byla na osmanském

⁹⁴ Srov. Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Beograd 1995, s. 57.

⁹⁵ Obecně k tomuto jevu srov. F. RAPP, *Církev a náboženský život Západu na sklonku středověku*, Praha 1999, s. 204.

⁹⁶ BAK VI, 1 (20. 4. 1515): *Indulgentia dierum XL pro ecclesia Novimontis*.

⁹⁷ BAK VI, 2–3 (20. 4. 1515): *Indulgentia pro Paulo, Petro, Andrea, Ioanne Bibich de Trepce; ibid. Indulgentia pro S. Maria de Trepce dierum XL*.

⁹⁸ L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, s. 161–165nn.

⁹⁹ BAK VI, 16 (7. 7. 1515): *Vicariatus in partibus Servie indulgentie apostolice*.

území: tak např. makedonské, nebo, jak se tehdy oblasti říkalo, rumelijské Kratovo bylo v 16. století nejdůležitějším důlním střediskem osmanské Evropy, kde se razily peníze; kosovské Janjevo bylo známé slévárnou mosazi.¹⁰⁰

Na indulgenční a jmenovací edikt navazuje o měsíc později vydaná směrnice biskupa Bizantiho, kterou povoluje Valentinovi z Dubrovníka, příslušníkovi dominikánského řádu, kázat a „šířit slovo Boží kléru a lidu“ v lokalitách Novo Brdo, Trepča, Kratovo, Janjina a všech krajích a místech v Srbsku. Zároveň je bratr Valentin jmenován biskupovým vikářem, což by znamenalo, že v Srbsku byli dva biskupští vikáři *in generalibus*, jak bylo ostatně zvykem.¹⁰¹ Výběr dominikána není náhodný: řád měl v těch oblastech již jisté úspěchy; jeden z konventů se nacházel právě v Novém Brdu. Dobré zázemí měl řád v Kotoru, kde vybudoval první klášter sv. Pavla už před rokem 1266.¹⁰² Pro volbu bratra Valentina mluvila i okolnost, že žil v konventu v Dubrovníku, ale snad pocházel z Kotoru, soudě podle zápisu o dědické dani ve prospěch katedrály sv. Tryfona, kterou o pět let z jeho pozůstalosti platili jeho strýcové z kotorského patricijského rodu Buchia. Jeho vikariát tedy netrval dlouho; bratr Valentin zemřel mlád.¹⁰³

Zdálo by se tedy, že roku 1515, rok po vysvěcení, biskup Bizanti, pobídnut bezpochyby Svatým Stolicem a veden počáteční horlivostí, podnikl kroky, potřebné k tomu, aby se léta neřešená záležitost srbských katolických farností vyřešila. Důvodů opomíjení problému bylo hned několik a všechny byly pádné. Situace, jak Bizanti záhy poznal, byla zcela nepřehledná. O bezradnosti biskupa svědčí další edikt s nečitelným datem, ale pravděpodobně ze stejného roku, 1515. V něm se Bizanti odvolává na papežovy *litteras*, pravděpodobně na již výše zmíněné *breve*, ve kterém byl podle textu dokumentu vyzván, aby byl aktivní ve věcech „záchrany“ Srbska – tím se mínila ochrana katolických farností před osmanskými výboji a uzurpacemi kostelů pravoslavnými. Bizanti, který se v dokumentu nazývá *episcopus Catharensis totiusque Servie sive Rascie*, oznamuje, že odvolal všechny vikáře a jmenoval nové: kněze Natalina de Bonis, plebána kostela sv. Petra v Trepči a familiáře papeže, a bratra Gregoria z Kotoru, františkána, kteří měli vykonávat funkci vikářů a zároveň být biskupovými nuncii a zmocněnci. Jejich úkolem mělo být především zveřejnění a propagace papežovy indulgenční listiny v Srbsku, vybírání dlužných dávek a regalíí od všech plebánů a jejich evidence. Pokud by si to vyžadovala situace, měli být neposlušní poňhání k zodpovědnosti a být souzeni církevním soudem, kterému měl nepochybně předsedat vikář. Měli zejména právo napomenout a přivést k poslušnosti generálního vikáře Marina, pokud biskupovi odepře poslušnost (*si nobis inobediens repertus fuerit*).¹⁰⁴ Zdá se, že biskup nebyl spokojen s hubenými výsledky, které mu pokusy o energičtější správu srbských farností nesly. Volba příslušníka františkánského řádu, bratra Řehoře, jistě souvisela s poměrně hustou sítí františkánských komunit ve vni-

¹⁰⁰ K. JIREČEK, *Die Handelstrassen*, s. 57.

¹⁰¹ BAK VI, 20 (24. 7. 1515): *Licentia predicandi*.

¹⁰² Stjepan KRASIĆ, *Dominikanci u bokokotorskom zaljevu od XIII. do XIX. stoljeća*, Hrvatska obzorja, 2001, č. 2, s. 353–372; tamtéž, 2001, č. 3, s. 633–652; M. SPREMIĆ, *Prekinut uspon*, s. 397–398; Miloš ANTONOVIĆ, *Papstvo i Srbija u XV veku*, in: *Dodatak Istorijskom glasniku* 1–2, 1993, s. 38–39.

¹⁰³ IAK SN XXXIII, 340 (27. 10. 1520).

¹⁰⁴ BAK VI, 39 (a. 1515): *Pro indulgentia in partibus Servie*.

trozemí, které mezi sebou mohly dobře komunikovat.¹⁰⁵ První františkánská provincie v oblasti vznikla záhy po schválení řádu Honoriem III. Nesla název Croata. Tato protoprovincie byla roku 1238 přejmenována na provincii Sclavonia, která se dále rozdělila na čtyři kustodie: dubrovnickou, zadarskou nebo splitskou, rabskou (podle ostrova Rab) a istrijskou. Koncem 14. století vznikl vikariát Bosny, který se osamostatnil od sklavonské provincie a sama provincie Sclavonia na synodu v Kolíně roku 1393 dostala jméno Dalmatia, které si uchovala dodnes.¹⁰⁶

Na Natalina de Bonis, plebána sv. Petra v Trepči, padla volba také proto, že kladl odpor konkurentovi kotorského biskupa, barskému arcibiskupovi. Z jiného biskupova ediktu vyplývá, že Natalin de Bonis utrpěl od barského arcibiskupa, kterým byl tou dobou Jeroným de Montagna (1509–1517) jakási příkoří, kvůli kterým postižený vznesl stížnost k papeži. Jednalo se o zabavení peněz, koní a dalších nespécifikovaných věcí, které arcibiskup Natalinovi zabavil. Odpověď z Říma se bohužel nedochovala. Z biskupova ediktu, kterým na ni reaguje, vyplývá, že bylo nařízeno šetření. Biskup Bizanti se pro zaneprázdněnost nemohl přešetřením kauzy zabývat a předelegoval záležitost na Františka de Zagurinis, čelného představitele dubrovnického duchovenstva. Rodina Zaguri byla kotorského původu a udržovala s místem svého původu čilé styky. Kde k incidentu došlo, není známo, je však pravděpodobné, že ne v Natalinově působišti, daleké Trepči. Natalin zřejmě přicestoval do Baru a zřejmě i do Kotoru, takže došlo k osobnímu setkání s kotorským biskupem. Mezi oběma duchovními se vyvinul vztah důvěry, který vyústil v Natalinovo jmenování vikářem.¹⁰⁷

Je tedy zřejmé, že kotorský biskup měl nad srbskými farnostmi v roce 1515 stále ještě nesporné pravomoce. O patnáct let později už v postoji Římské kurie došlo k obratu a Papežský stolec se v záležitosti příslušnosti srbských farností přiklonil na stranu barského arcibiskupa. V roce 1530 zaslal papež Klement VII. barskému arcibiskupovi Ludvíkovi dopis, ve kterém dává najevo, že je obeznámen s překážkami, které arcibiskupovi znemožňovaly v době panování jeho předchůdce na papežském stolci Pia pastorační práci v Srbsku.¹⁰⁸ Naléhá však, aby arcibiskup neupouštěl od visitací a pastorece těch krajů; pokud by arcibiskup skutečně nemohl odcestovat bez nebezpečí pro svoji osobu, má alespoň jmenovat vhodného vykonavatele těchto směrnic, aby katolíci tamních krajů nebyli zcela opuštěni a vydáni na pospas duchovnímu úpadku. Řím se obával, že izolace a zanedbávání ze strany církevních hodnostářů dříve či později vženou srbské katolíky do náruče protestantů nebo pravoslavných.

¹⁰⁵ Srov. D. MANDIĆ, *Acta franciscana* I, s. 9 (cca a. 1514).

¹⁰⁶ Srov. Marin OREB, *Zasluzni članovi hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca od njezina postanka do naših dana*, Split 1963, s. 14; G. SUBOTIĆ, *Kraljica Jelena Anžijska, ktitor crkvenih spomenika u primorju*, Istorijski glasnik (Beograd), 1–2, 1958, s. 138–141.

¹⁰⁷ BAK VI, 38 (7. 10. 1515): *Delegatio cause presbyteri Natalis de Bonis venerabili primicerio Ragusino*; srov. C. EUBEL, *Hierarchia catholica* III, s. 110.

¹⁰⁸ ... Andreas archiepiscopus Antibarensis propter viarum discrimina et Turcharum metum terram Novi Montis et provinciam Serviae suae diocesis, quas ipsi Turchi, christiani nominis immanissimi hostes, illis temporibus maxima hominum strage occupaverunt, sine periculo personae suae adire non poterat..., in: A. THEINER, *Vetera monumenta*, II, n. 2 (24. 3. 1530).

Podstatným sdělením papežova dopisu je rovněž přesvědčení, že turecké panství již brzo vezme za své – častý omyl tehdejších intelektuálů a politiků.¹⁰⁹

Nepřehledná situace v Srbsku způsobovala, že si nikdo nemohl být jist ani tím, že farnosti ještě existují a že je nepostihl osud některých klášterů srovnaných se zemí. Jedna poplašná zpráva střídala druhou. Příkladem toho, v jak katastrofální situaci se nacházely některé farnosti, může být dokument z biskupského archivu, datovaný roku 1540. Jedná se o zápis o slyšení u kotorského biskupa Luky Bizanti, poskytnutém bratru Genadiovi, převoru kláštera sv. Marie na řeckém ostrově Syra (lat. *Suda*). Genadius, vybavený papežovým doporučujícím dopisem, jehož ztracený transumpt (ověřená kopie) pořízený na Pharou se tehdy nacházel v Kotoru, se vydal na cestu napříč katolickými diecézemi, aby vybral peníze na vykoupení svých spolubratří z tureckého zajetí a znovuvybudování kláštera, srovnaného Turky se zemí. Prostřednictvím svého zmocněnce Bertha z Korfu se 21. února 1540 obrátil na kotorského biskupa se žádostí o vypsání dobročinné sbírky. Biskup vyhověl Genadiově žádosti. Když však byla truhlička, určená na příspěvky, po pěti dnech otevřena, našlo se v ní deset dukátů.¹¹⁰ V době, kdy se chýlila ke konci turecko-benátská válka (1538–1540), ve které se Kotor jen o vlas zachránil před obsazením města tureckým admirálem a beglerbegem Alžíru Hajrudinem Barbarossou (1466–1546), se strádání dalekých spolubratří možná nezdálo tak dramatické.¹¹¹ Obyvatelstvo bylo zchudlé, protože Kotor byl obklíčen tureckými državami a jeho občané odříznuti od svých statků za hradbami. Docházelo k opětovným pokusům Osmanů vyhladovět město bloádou a zmocnit se celého Kotorského zálivu, považovaného za klíč k ovládnutí Jadranu.¹¹² Vyčerpanost městské a církevní pokladny a bezmoc státu se odrážela i v častém vypisování mimořádných sbírek pro potřebné, na jejichž záchranu se nedostávalo prostředků. Zejména ve 40. letech 16. století sbírky na nejrůznější účely množily. Roku 1540 proběhla sbírka na špitál sv. Ducha v Římě.¹¹³ Následovala sbírka indulgenční v přímořských městech Budvě, Baru a Ulcinju, která byla pro nemoc papežského pověřence Jana Baptisty, konvertovaného Žida, svěřena kotorskému knězi Vincencovi Drago a jejíž vyhláška byla vypracována *sclavi sermone*, tedy blíže neurčeným slovanským jazykem.¹¹⁴ Nejčastěji byly pořádány sbírky na výkup nešťastníků, padlých do tureckého

¹⁰⁹ Iohannes Cuspinianus-Spiesshammer (1473–1529), dějepisec a diplomat císaře Maximi-liana I., napsal na téma ke konci se chýlícího tureckého panství spis *De Turcorum origine, religione et immanissima eorum in Christianos tyrannide*, vydaný v Antverpách roku 1541. Stejného názoru byli mnozí další politikové, např. benátský bailo v Cařihradu Francesco Morozini (1582–1585).

¹¹⁰ BAK VII, 358 (13. 3. 1540).

¹¹¹ G. STANOJEVIĆ, *Crna Gora ...*, s. 9–13.

¹¹² *Istorija Crne Gore* III/1, s. 59 (G. STANOJEVIĆ).

¹¹³ BAK VII, 364 (20. 10. 1540): sbírku organizoval františkán Bernardin Marković ze Splitu, zmocněnec abatyše od sv. Ducha. Ke složení příspěvků byl vyzván kotorský biskup. Bylo vybráno 29 liber a jeden soldus.

¹¹⁴ BAK VII, 384 (22. 3. ante 1542): Noverint universi, quatenus in mei notarii constitutus est dominus Iohannes Baptista de Venetiis dictus Iudeus, modo vero fidelis Christi cultor, petens facultatem per literas sanctissimi domini nostri Pape, ut possit cunctis Christifidelibus virtute ipsarum literarum indulgencias in eisdem contentas publice et ab eis elemosinas per eosdem offerendas petere et recipere in sui et familie sue subsidium, prout patet ex transumpto ipsarum literarum apostolicarum autentico per me notarium infrascriptum, viso et lecto, prout etiam constat literis patentibus reverendissimi domini legati apostolici Venetiis ---, eidem concessis, ad quas relatio ---. Et idcirco dictus dominus Iohannes certis iustis de causis et presertim attenta eius

22

zajetí. Tak roku 1547 shromažďoval v Kotoru jistý Georgio Iperichis z řeckého ostrova Chios prostředky na výkup nejbližších příbuzných, zajatých při ofenzivě tureckého vojska výše zmíněného Hajrudina Barbarossy.¹¹⁵ Strastiplné osudy duchovního Vicka Laliće, který ve městě Herceg Novi upadl do tureckého zajetí a byl odveden do Turecka, kde strávil čtrnáct let a byl přinucen ke konverzi na islám, ličí dokument z roku 1548. Duchovnímu se nakonec podařilo uprchnout a vrátit se do Kotoru, kde se ocitl bez jakýchkoli prostředků, odkázán na milost arcidiákona Natalise Drago; jeho dobrodinec mu vystavil doporučující dopis do Říma, ve kterém žádal adresáty, aby Lalićovi udělili nějaký milodar (*qualche elemosina*).¹¹⁶ Jeden soucitný kotorský obchodník vykoupil z tureckého zajetí klerika milánské diecéze Pietra Francisci, který padl do rukou nepřátel pod hradbami Pešti.¹¹⁷ Mezi zajatými byli i Kotorané, cestující za obchodem: např. Tryfon Novaković byl zajat při návratu z Benátek; byl zavlčen do Alexandrie, odkud se mu po čtyřech letech podařilo uprchnout a vrátit se do Kotoru.¹¹⁸ Většina citovaných dokumentů pochází z církevních archivů; bylo zřejmé, že kotorské biskupství čelilo krizi na vlastním prahu. Mohli v této situaci biskupové řídit farnosti tak daleko za branami města, natož je zaštitit?

Tridentský koncil (1545–1563) přinesl novou naději pro vnitřní obrodu církve i upevnění jejích pozic: měl za cíl nejen zastavit reformaci, ale také navrátit do lůna církve „schizmatiky“ na jihovýchodě Evropy. Zúčastnili se ho arcibiskupové Splitu, Bari, Zadru a Dubrovníka, biskup Kotoru přítomen nebyl. Papež Pius V. (1566–1572)

corporis debilitate ac infirmitate, non valens personaliter qualibet loca visitare, singulis huiusmodi indulgentiis per se publicare, quibus rationibus fecit, constituit, creavit ac solemner ordinavit suum verum et indubitum procuratorem, actorem et infrascriptorum suorum negotiorum gestorem et nuntium specialem dominum presbyterum Vincencium de Drago, clericum Catarensem, presentem et accipientem, specialiter et expresse ad ipsius constituentis --- ut pro eo se transferendum prorsus civitates Budue, Antibari, Olchinii earumque districtibus ibique et earum cuilibet dictas literas ac indulgentias in eis contentas, prout repressé? sunt in ---- earundem tam vulgari quam sclavo sermone impresis publicandum --- ac notificandum necnon --- --- dominis episcopis, eorumque vicariis quam aliis personis in dictis terris --- --- eisdem comorantibus petendum ... et postulandum favorem necnon a singulis Christifidelibus in locis eisdem comorantibus elemosinas pro suorum remissione peccatorum ac defunctorum eorundem suffragiis animarum petendum et recipiendum easque elemosinas defferendum Catharum ibidem dicto constituti vel eius legitimo commissario consignandas fideliter in subsidium vite eiusdem iuxta fideiussorem dictarum literarum apostolicarum, promittens idem constituens omnia promissa --- acturum... Actum Cathari in pogio palatii coram domino episcopo Cathari reverendo... (poškozeno).

¹¹⁵ BAK VII, 763 (2. 12. 1547), text částečně poškozen: Nui Natale de Drago archidiacono et vicario de Catharo avanti – cadauno a chi le presente nostre pervenerano, --emo fede qualmente in questi giorni vene d—qui Georgio Iperichis da Zio ysola in Arcipelago, lator et ostensor delle presente per zerchar la elemosina conciosia che come lui diceva; et si consta pro una sua patente in greco sottoscritta da domini metropolitani de Salonichio et de Athene et dal abbate de Monte Sancto et stato facto lui captivo a dicto Zio dalla armata de Barbarossa et --- la madre, sorella et cognato – uno puto li qual si trovano captivi sula ---lia --- lui e sta lass--- a zerchari per il resto del rescato la elemosina --- pergemo a tuttu et a cadauno per questa opera de --- pietade, che voglino et se degnimo per amor del nostro Signor il Dio usar qualche pietade et far la elemosina ak ditto Georgio --- --- questo menso de pietade si possi liberare liu con la predicta madre, sorella , cognado et ili puto dalla dura servitude et captividade Turchesca, aspetando la mercede da epso signor il Dio. Le presente veramente nostre gli havemo --- fare pro compassione a sua requisicione (poškozeno).

¹¹⁶ BAK VII, 735 (9. 1. 1548).

¹¹⁷ BAK VII, 538 (a. 1546).

¹¹⁸ IAK SN XXXIV, 626 (17. 12. 1529).

stanovil jako důležitý misijní cíl Balkánský poloostrov, kde podle jeho názoru bylo třeba připravit katolické duchovenstvo, aby mohlo čelit sílícímu vlivu protestantismu.¹¹⁹ Nelze však říci, že už v období před koncilem neexistovalo vědomí o nutnosti rychlého zásahu: tak například roku 1546 poslal papež Pavel III. (1534–1549) do Kotoru kazatele bratra Silvestra s odůvodněním, že Kotor jako jediné z dalmatských měst nemá kazatele pro misijní účely (*contionatorem*).¹²⁰ Šíření protestantského učení se nevyhnulo ani Kotoru, ačkoli se podle dobové dokumentace mohlo jednat o ojedinělé případy. Ve vyhlášce kotorského biskupa Lukáše Bizanti se nemluví o luteranismu obecně, ale přímo o kněžích, kteří nové učení přijali: popisují se jako povstalci proti svatým kánonům, troufalí a propadlí dábelským svodům; hrozí se jim exkomunikací z církve. Zřejmě se jednalo o kněze, kteří hlásali luteránské učení z kazatelů.¹²¹ O nápravu nešvarů v církvi začali biskupové usilovat okamžitě: biskup Lukáš

¹¹⁹ J. RADONIĆ, *Rimska kurija*, s. 4.

¹²⁰ BAK VII, 539 (4. 5. 1546), text částečně poškozen: Reverendi patres et domini. Salutem --- sancti spiritus consolationem etc. Q... benevol—civitatis hec vestras reverendas paternitates earundem sacrum scriptarum ordinis semper prosecute fuerint, vestris inecessitatibus eisdem vestris P. lucu... excancelatum est; et ut vero fateri possimus veritas ipsa per se patet. Nam domus vestre veteres hac in civitate nullius alterius civitatis provincie Dalmatie adminiculis constructe erant, sed tantum expensis, laboribus huius devotissime civitatis minusque moderne aliorum suffragio restauretur: vobis confecto homines utriusque ordinis huius civitatis et fide et offitio paratos esse semper cognovistis. Et licet vestrum sacrum ordinem singulari amore, ne reverentia semper affecerit, tamen eisdem in opportunitatibus parvi utique momenti gratificari, qua ratione, ignoramus, vos distulistis, quid tamen tam difficile atque ---- excogitare potuerunt, quo prius non immerito se dignos non existimarit---. Retroactis siquidem temporibus, aliquo ex Italis pro concionatore ab eisdem V. P. destinando opportune, requisito sepissime eorum desiderio defraudati reperti sunt et maxime anno proxime elapso: quum omnibus aliis Dalmatinorum civitatibus et oppidis de idoneis concionatoribus provisum procul dubio extiterit, sola Catharensium civitas preter spem et merita concionatore orbata pro vestra erga nos charitate dolenter remansit; vestrarum R. P. ergo est huiusmodi miris erroribus diligenter prospicere atque consulere, ne peiora contingerent...

¹²¹ BAK VII, 540 (3. 6. 1546): ... Lucas Bisantinus Dei et Apostolice sedis gratia episcopus Catharensis. Quum nostris auribus ex multorum relatione nuper est intimatum quosdam ex nostre curie subiectis per post habito Dei timore, proprie salutis immemores, ausu temerario, immo diabolico sacrosanctis ecclesie ordinationibus abutentes contra sanctorum Patrum dogmata insurrexisse, quandam erroneam, immo falsam et diabolicam opinionem amplexare nitentes Luteranorum perversitati adherentes, proh dolor, unde sacrosancta ecclesia quorumcumque Christi fidelium patrociniis non immerito digna suffragia et favores sp-----, ut eidem contra quascumque rationes inde prelia oriantur, nos autem --- quoscumque labores ex pastoralis officii debito appetere debemus, ut alii – quietem spiritualem preparare possimus, considerantes inter opera charitatis non minimum esse, errantes ab suorum errorum semitis revocare et in sinum veritatis adducere, necnon huiusmodi erroribus providere, ne negligentia nostra nostre cure crediti aliquid animabus suis dispendii consequi p—fuit. Propterea tenore presentium omnes et singulos utriusque sexus, quantum dignitate profulgeant, nobis dumtaxat diocesana lege, licet --- insufficientibus, subiectos monemus et requirimus atque eis ac vox cuilibet sub pena excommunicationis late sententie mandamus, quatenus nullus audeat vel presumat aliqua erronea seu falsa opinione tam publice quam privatim quocumque modo seu quesito colore uti, sed sacrorum conciliorum in diversis temporibus celebratorum constitutiones seu ordinationes ad ---, prout Christifideles decet, observare. Declarantes et tenore presentium huiusmodi nostre ordinationis contrafactores monentes quamprimum predictos seu aliquem predictorum legitime contrafecisse constiterit per nos, prout debemus, secundum canonicas sanctiones contra huiusmodi rebellionem et contrafactores ultra predictos excommunicationis pena, erit procedendum. Has autem nostras cum notitia omnium et singulorum predictorum nostre cathedralis ecclesie valuis affingendas, necnon per aliquem seu

Bizanti (1524–1565) se například v rozsudku procesu se simonisty odvolává na autoritu, kterou mu propůjčil svatý Tridentský koncil (*auctoritate, que nobis a sacro concilio Tridentino delegata atque concessa (est)*).¹²² Mohlo se také ovšem jednat o kněze, kteří byli z luteránských sympatií pouze podezřelí: např. bratr Ivan z Kotoru, nacházející se v Osmanské říši, se kterým byl v Benátkách v nepřítomnosti veden proces pro jeho domnělé luteránské názory.¹²³

A přece, znovu a znovu, se vracela myšlenka na vnitrozemí. Nejen v Kotoru, který byl jako přímořský přístav otevřený různým vlivům ze zámoří, ale zejména v zanedbávaném vnitrozemí hrozilo nebezpečí, že protestanti a pravoslavní získají pro své učení nečetné katolíky, kteří ještě zbývali; bylo tedy potřeba podniknout nezbytné kroky, aby se tento proces zastavil. Obava z pravoslavných byla na místě, byli mnohem početnější. Protestanti naopak v těch krajích netvořili žádné významné skupiny a strach z jejich působení na katolíky pramenil spíše z ještě nezapomenutých zkušeností s Bosnou jako líhni dualistické hereze, která zanechala stopy i v Kotoru.¹²⁴

Misijní činnost se přitom neměla soustředit jen na záchranu katolických enkláv: Pius V. byl názoru, že misijní činnost má oslovovat také pravoslavné obyvatelstvo. To mělo buď přecházet na katolickou víru anebo alespoň ochotněji přistupovat na Florentskou unii.¹²⁵ Řady misionářů posílili také duchovní z Kotoru, např. roku 1556 Nicola Bachoe, jak vyplývá z doporučujícího dopisu, který mu vystavil biskupův vikář Tryfon Račević.¹²⁶

Nástupce Pia V. na papežském stolci Řehoř XIII. (1572–1588) stejně jako jeho předchůdci usiloval o to, aby v jižní Dalmácii, zejména v Dubrovníku a Kotoru, co

aliquorum, unde sub eadem pena absque nostra speciali licentia tollendas statuimus et ordinamus. In quorum fide etc. Datum in episcopali palatio die 3. Iunii 1546 (poškozeno).

¹²² BAK VII, 282 (13. 12. 1565); tamtéž (18. 1. 1566).

¹²³ Na tento proces upozornila Lovorka ČORALIĆ, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001, s. 66–67 a 74–77. Zajímavé je, že jedním ze soudců byl inkvizitor františkánského řádu Felice Pererri, později papež Sixtus V. (1585–1590).

¹²⁴ Srov. například zápis o biskupu Janovi Aragonském z roku 1354, kde se Bosna nazývá *Bosna Manicheorum*, in: L. WADDING, *Annales Minorum* VIII, p. 716. Literatura o dualistické herezi, která podle dobových svědectví „zachvátila“ i bosenské magnáty, je velmi bohatá a pro nedostatek pramenů i rozmanitá až tendenční, co se interpretace bosenské náboženské situace týká. Mezi nejvýznamnější studie patří např. Franjo RAČKI, *Bogumili i patareni*, Rad JAZU 8–10, 1869–1870; Aleksandar V. SOLOVJEV, *Vjersko učenje Bosanske crkve*, Zagreb 1948; Dominik MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstijana*, Chicago 1962; Franjo ŠANJEK, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, Paris–Louvain 1976 a mnohé další. Cizojazyčná literatura se nemůže, pro neznalost domácího jazyka, s domácí měřit. Uvedme alespoň jako příklad studii, jejímž autorem je John FINE, *The Bosnian Church: a new Interpretation*, New York–London, 1975.

¹²⁵ J. RADONIĆ, *Rimska kurija*, s. 19.

¹²⁶ BAK VII, 555 (23. 5. 1556): Universis et singulis reverendis dominis patriarchis, archiepiscopis et episcopis eorumque vicariis in spiritualibus generalibus ac illis, ad quos presentes littere pervenerint: Nos Tryphon Rachevich archipresbyter necnon in hoc ad presens vicarius Catharensis auctoritate sibi attributa a reverendo domino vicario, fide facimus indubiam et attestamus, quatenus dominus presbyter Nicolaus Bachoe, qui de licentia nostra hinc se transfert pro quibusdam suis negotiis ad certas mundi partes, est sacerdos bone fame et conditionis, nullo suspicionis aut excommunicationis vinculo irretitus; propterea ipsum universis et singulis in his, que ad cultum divinum spectant et pertinent, ex officio in Domino comendamus. In quorum fide presentes sigilli nostri impressione muniminis eidem duximus concedendas. Datum Cathari in edibus nostris, die XXIII Mai MDLVI.

nejvíce posílil katolíky. Obě jmenovaná města byla pro své historické a obchodní vazby považovaná za vhodné výchozí body pro pronikání misionářů na východ; sídlo patriarchy v Peči mělo být Unii sjednoceno s Římem a tím mělo být docíleno postupného pohlcení pravoslavného živlu živlem katolickým. Jakožto oblast, kde docházelo k pokusům o uskutečnění Unie v praxi, byl Kotor vhodným styčným bodem. Stejněho názoru byl i papež Sixtus V. (1585–1590), který pocházel z Boky Kotorské, a poslední papež 16. století Klement VIII. (1592–1605).¹²⁷ Unie byla od začátku rozporuplným plánem: pravoslavní na ni přistupovali z důvodů politických, protože byli v Osmanské říši ohroženi.¹²⁸ Věřoučné důvody je k souhlasu s Unii většinou nepřiměly. Ani katolíci si nepředstavovali Unii jako něco jiného, než užitečný spolek, který jim zajistí dominantní postavení v jižní a východní Evropě včetně Moskevské Rusi.¹²⁹ Co se týkalo udržení srbských farností kotorské diecéze, tento úkol nebyl se stávajícími prostředky a ochabujícími silami místní církve proveditelný.

Závěr

Zatímco ve 14. a 15. století obsahuje archivní dokumentace nesporné důkazy o pravidelných stycích Kotoru se srbským vnitrozemím a o přítomnosti kotorských obchodníků ve vnitrozemí i srbských obchodníků v Kotoru, v dokumentaci 16. století tyto zmínky úplně vymizely. Tato skutečnost je více než výmluvným důkazem o naprostém ochromení jakýchkoli obchodních, kulturních i politických styků s vnitrozemím. Úplně ustaly také dřívější, byť pragmaticky motivované, vazby s pravoslavnou církví, která tou dobou bojovala o holé přežití. Černou Horou, tehdy zvanou Horní Zeta, vedly ve středověku důležité obchodní cesty z přímoří do vnitrozemí Srbska. S invazí Osmanů došlo k posunu centra srbského státu na sever a staré cesty ztratily svůj význam. Kotorským obchodníkům se uzavřely tradiční trasy obchodu s vnitrozemím. Tím, že se tyto kdysi vzájemně propojené oblasti ocitly rozdělené mezi Benátskou republiku a Osmanskou říši, došlo k zániku hospodářské propojenosti přímoří a vnitrozemí. Zároveň s tím, jak v dokumentaci kotorských archivů mizí zmínky o styku s vnitrozemím, se naopak začínají množit údaje o osmanských úřednících a obchodnících z širšího i bližšího okolí. Paradoxně se objevují více zmínky o obchodních vazbách s řeckými ostrovy (např. o dovozu soli z Korfu), ba dokonce s dalekou Anglií atd. Farnosti v obchodních uzlech, které kdysi založili obchodníci z katolických pobřežních měst na území Srbska, se ocitly bez ochrany a v naprosté izolaci, přes deklarovanou snahu Říma podniknout kroky pro jejich záchranu a neztratit opěrné body pro plánované misie na Balkánském poloostrově. K zániku farností mohla přispět také skutečnost, že na jejich území (s výjimkou Nového Brda, kde existoval dominikánský konvent) nevznikly žádné kláštery. Kláštery, zejména františkánské, např. v Bosně totiž dokázaly přežít i nejtěžší časy osmanského útlu, protože

¹²⁷ Ernst Walter ZEEDEN, *Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648*, München 1979, s. 188–199.

¹²⁸ Aleksandar FOTIĆ, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu. XV–XVII vek*, Beograd 2000, s. 153–154.

¹²⁹ J. RADONIĆ, *Moskovsko carstvo pred kraj XVI veka*, in: Glas Srpske akademije nauka CXCIII, Beograd 1949, s. 31–71.

měly jistý hospodářský fundament. Na rozdíl od jednotlivých farních kostelů nezávisely jen na darech věřících.

Ve 30. letech 16. století byly srbské katolické farnosti kuriálním rozhodnutím podřízeny barskému arcibiskupovi a témuž měl od nynějška náležet titul *primas Serbiae*. Tou dobou však už se jednalo jen o prázdný titul, který jeho nositeli neskýtal žádnou skutečnou moc.

SUMMARY

Municipality of Kotor, since 1420 part of the Republic of Venice, was in the sense of ecclesiastical administration a vast diocese. The bishop of Kotor had because of former position of Kotor in the realm of Nemanjić's dynasty jurisdiction over catholic parishes in the territory of Serbia at that time. Those parishes developed in the places of the mines and centres, where were concentrated merchants and mining specialist from the catholic areas. However, expanding the Osmands, the centres were on the decline and catholic minority in the situation of growing pressure of Osmands began to migrate or change the religion. Big extent of diocese, as well as political situation and heavy position of Kotor were the cause of impossibility to administrate the diocese as it should be. The ties with the Dalmatian and Venetian Albanian coast went weakening. At the end of the XVI. century, the title *primas Serbiae*, reserved for the bishop of Kotor, was only blank concept. This article introduces this slowly process based on the testimonies of archives in Kotor and others.

Jerzy KORNAŚ, *Stracone nadzieje. Szkice z myśli społeczno-politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1945)*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek 2009, 155 s. ISBN 978-83-7611-080-6.

Jerzy Kornaś ve své monografii popisuje vývoj „politického programu“ členů polské národní demokracie (endecja) v období let 1928–1945. Hlavní důraz klade na dobu druhé světové války, věnuje se však proměnám endecje před ní i po ní. Kniha je rozdělena do sedmi kapitol, z nichž nejzajímavější je předposlední, ve které autor popsal endecké představy poválečného Polska, publikované v letech 1939–1945. Tyto vize neměly velkou šanci na realizaci, sami členové endecje se v některých oblastech rozcházeli a modifikovali svůj program podle aktuální situace během válečného konfliktu. Byly spíše utopickými představami polské pravice na „dokonalý systém“ v Evropě, ve kterém by Polsko hrálo ústřední roli. Kromě mezinárodního postavení Polska Kornaś popisuje také vnitrostátní uspořádání polského státu, jak jej chtěla vidět endecja. Jednalo se např. o odlišné společenské uspořádání, založené na pyramidální hierarchii, či ekonomický rozvoj Polska bez účasti národních menšin. Vize endecji se naplnily pouze v jednom případě – poválečná západní hranice Polska byla ustanovena na řekách Odře a Lužické Nise.

Autor představy národní demokracie popisuje a analyzuje převážně na základě válečných nelegálních tiskovin, šířících se v „podzemí“. Použil ale i paměti a díla některých hlavních praviceových ideologů (Dmowski, Rybarski, Giertych, Grabski, Kozicki a dalších). Kniha je zajímavá i z českého pohledu, neboť poválečné Česko (autorův výraz) mělo být přímým spojencem Polska při vytvoření jednotitého spolku států ve středovýchodní Evropě. Tento útvar, zvaný také „Polsko tří moří“, měl být pod dominancí našeho severního souseda.

Kornašova monografie není čistě historickou prací. Dala by se označit za politologicko-historický nástin politických myšlenek jednoho z největších politických táborů meziválečného a válečného Polska. Její přínos lze spatřovat v důrazu na rozdělení proudů v samotné endecji (radikálové a nacionální liberálové) a v detailním popisu a analýze válečných úvah o budoucím uspořádání Pol-

ska. Naopak slabé místo v celé monografii tkví v prvních částech knihy. Předválečné období (1928–1939) totiž zřejmě sloužilo autorovi pouze jako uvedení do problematiky. Z celkového pohledu tyto kapitoly, kromě analýzy a diferenciací termínu nacionalismus, nepřinášejí žádné nové pohledy ani postřehy a jsou pouze povrchním přehledem ideologie národních demokratů.

Jaroslav Kadlec

Stefan DĄMBSKI, *Egzekutor*, Warszawa, Ośrodek KARTA 2010, 121 s. ISBN 978-83-61283-35-5.

Různých vzpomínek, pamětí nebo deníků bývalých příslušníků polské domácí odbojové organizace Armia Krajowa je dnes k dispozici nepřehledné množství. Jsou si přitom většinou velmi podobné – prezentují účast jejich autorů na různých bojových akcích, tvoření ilegálních odbojových struktur atp. Paměti Stefana Dąbského se však tomuto proudu zcela vymykají a už jejich název dává tušit, že se hlavní hrdina aktivně podílel na akcích zcela jiného druhu. Dąbski byl totiž členem skupiny jednoho z oddílů Armie Krajowé v oblasti Rzeszowa, který dostával za úkol popravovat místní nacisty, kolaboranty nebo udavače, nad nimiž vynesly soudy Armie Krajowé rozsudek smrti. Před očima čtenáře pamětí se najednou objevuje odvrácená tvář polského domácího odboje, v níž absentují hrdinské operace odbojových skupin a do popředí se dostává tvrdá realita války, která dokázala ničit charakter lidí. To se přitom týkalo nejen těch, kteří ať už ze zistných důvodů nebo nevědomky (válka si nevybírá) přistoupili ke kolaboraci a byli za to nemilosrdně potrestáni, ale také samotných příslušníků Armie Krajowé. Autor je sám toho příkladem, když přiznává, že zabíjení a popravy se mu postupně staly nejen věcí, ke které postupem času přistupoval zcela chladně a bez emocí, ale nakonec se mu staly svého druhu zábavou. Mráz přebíhá po zádech, když čteme jeho úvahy o tom, jaký druh pistole se k zabíjení nejlépe hodil, nebo když popisuje pocity, které se ho zmocňovaly, jakmile zjistil, jak snadné je zabít člověka. Není třeba přitom dodávat, že docházelo i k omylům a že mezi popravenými se ocitly i nevinné oběti. Někdy si i sám „mistr popravčí“ uvědomoval „šílenost“ svého povolání, když musel například zastřelit mladého člověka, který měl svůj život před sebou a kterého by v míru smrt určitě nebyla čekala. Asi jen u málokoho by taková zkušenost nezanechala stopu na psychice. Zdá se, že se tomu nevyhnul ani S. Dąbski, kterému se sice po skončení války podařilo uprchnout do Spojených států (jak známo, příslušníci Armie Krajowé patřili k největším odpůrcům poválečného komunistického režimu v Polsku), avšak jeho další osudy byly spíše ponuré. Dvakrát se rozvedl, často střídal zaměstnání, nedokázal se usadit. Nelze vyloučit, že šrámy na duši utrpené během plnění popravčích úkolů mohly mít vliv na jeho chování. Rozhodně však Dąbski neprožíval snadné chvíle, když se rozhodl své vzpomínky svěřit papíru a začal v 70. letech sepisovat své paměti. Závěr jeho života byl tragický: nevléčitelně onemocněl rakovinou a v roce 1993 se zastřelil.

Text Dąbského pamětí se postupem času dostal do rukou pracovníků varšavského střediska KARTA, kteří v stejnojmenném časopise otiskli několik obsáhlých úryvků. Ty vyvolaly velký ohlas mezi veterány Armie Krajowé a zároveň dilema. Dominoval sice názor, že vzpomínky jsou pravdivé, ale neměly by raději být zveřejněny, protože ničí dosavadní, veskrze pozitivní obraz Armie Krajowé. Lze proto jenom ocenit, že KARTA se odvážně pustila do edičního zpracování a vydání těchto pamětí. Na závěr je přitom připojeno stanovisko Mieczysława Skotnického, jakožto zástupce Světového svazu vojáků Armie Krajowé (Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej), jenž zpochybňuje věrohodnost textu a poukazuje na omyly v datacích nebo lokaci událostí popisovaných „exekutorem“. Podobně tak činí Irena Filipowicz. Naproti tomu historik a znalec dějin Armie Krajowé v oblasti Rzeszowa Grzegorz Ostasz je vůči vzpomínkám mnohem smířlivější. Argumentuje, že často se stává, že autoři pamětí se vlivem času dopouštějí nepřesností při popisu některých událostí a dochází k závěru, že Dąbského vzpomínky, i přes evidentní chyby, jsou v zásadě pravdivé a přibližují odvrácenou a dosud málo známou tvář polského domácího odboje.

Jiří Friedl

Milan Rastislav Štefánik a hlasistické hnutie

Ferdinand Vrábek

Milan Rastislav Štefánik and the Hlasist Movement

The author analyses Milan Rastislav Štefánik's attitude to the ideological-political philosophical, cultural and social movement of Hlasism, named after the *Hlas* magazine (1898 – 1904). He compares memories of a significant literary historian and linguist Jozef Škultéty on M. R. Štefánik's standpoints as a student, scholar, soldier and politician with his activities and journalism. Škultéty, one of the leading representatives of a conservative nationalist centre in Martin, contradicted Štefánik's identification with the Hlasists; however, he completely disregarded his correspondence with Vavro Šrobár and his publishing activity between 1902 and 1903, in which Štefánik supported the Hlasist principles. Štefánik's undisputable adherence to the Hlasist movement can be proved by the fact that he took active part in propagating the Hlasist ideas in Detvan, an association of Slovak students in Prague, participated in editorial work connected with publishing a Hlas supplement (*Umelecký Hlas*) and distribution of the magazine. In his articles, Štefánik sharply criticized the Martin centre and its policy, while professing ideas of realism and principles propagated by the ideological leader of the Hlasists Vavro Šrobár with whom he kept friendship and exchanged letters even after his move abroad.

Key words: History, Slovakia, M. R. Štefánik, Detvan, Hlasism

Po prevratnej spoločenskej zmene v roku 1989 sa mohlo začať slobodne diskutovať a publikovať aj o témach, ktoré boli predtým z rôznych príčin tabuizované. Spomedzi významných slovenských osobností to hádam najviac platí o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi. Dovtedy sa o ňom alebo mlčalo, alebo klamalo. Hádam najodstrašujúcejším príkladom je známy pamflet Ľudovíta Holotíka, ktorý v ňom odviezol nielen vtedy povinnú marxistickú metodológiu a citovanie príslušných klasikov, ale aj značné množstvo zbytočnej nadpráce.¹ V roku 1951, keď bol zrušený 28. október ako štátny sviatok, sa začala kampaň, ktorá mala predstaviť známou trojicu Masaryka, Beneša a Štefánika ako spoločnosť špiónov západného imperializmu. Štefánikovo meno sa začalo objavovať v historických dielach len v negatívnom svetle. V Holotíkovom spise je Štefánik predstavený tiež ako špión, a to francúzskeho imperializmu; vraj plnil rôzne kontrarevolučné úlohy pod rúškom meteorologických pozorovaní v severnej Afrike, Južnej a Severnej Amerike, v Oceánii a inde. Bol to údajne len vedecký hochštapler, ktorý s národným hnutím na Slovensku po odchode do cudziny prerušil sty-

¹ Ľudovít HOLOTÍK, *Štefánikovská legenda a vznik ČSR. Druhé doplnené a opravené vydanie*, Bratislava 1960 (prvé vydanie 1958).

ky. Jednoducho, Štefánik bol antihrdina, negatívna osobnosť, ktorá neposlúžila slovenským národným a československým štátnym záujmom. Holotíkov negatívny obraz Štefánika sa zachovával aj v čase normalizácie. V *Encyklopédii Slovenska* z roku 1981 sa spochybňovala aj jeho vedecká práca – že vraj jeho vedecké pokusy vo Francúzsku „boli neúspešné“ a rôzne meteorologické pozorovania v Afrike, Južnej a Severnej Amerike a v Tichomorí, používal iba ako zásterku „pre rozličné kontrarevolučné úlohy“. Avšak v čase poľavujúceho ideologického tlaku, v roku 1966, Vedecké kolégium matematicko-fyzikálnych vied SAV zhodnotilo Štefánikovu vedeckú prácu pozitívne.² V období socializmu k dočasnej rehabilitácii Štefánika došlo len v krátkom časovom úseku rokov 1968–1969.

V súčasnosti vychádza o Štefánikovi množstvo monografických publikácií, zborníkov z konferencií historikov aj s medzinárodnou účasťou, edície dokumentov, vedeckých štúdií i historizujúcich publicistických článkov, televízia i rozhlas vysielajú množstvo dokumentárnych programov, inscenácií aj divadelných hier so štefánikovskými námetmi. Nebudem sa tu zaoberať nerovnakou úrovňou tejto produkcie, ani rozpoltenosťou prístupov k Štefánikovi, o ktorom existuje množstvo rôznych dokumentov a až protichodné spomienky súčasníkov, a to sa pochopiteľne odráža aj vo vedeckých štúdiách, ktoré sa síce snažia predmet svojho záujmu zobjektivizovať, ale aj tak aj z niektorých súčasných prác priamo vyčnieva niečo, čo je dnes – v časoch bez akýchkoľvek ideologických tlakov – nepochopiteľné: akási ideová predpojatosť a programové odôvodňovanie apriórnych stanovísk, názorov a tvrdení, ktoré však nemajú dostatočnú oporu v prameňoch.

Zvýšená produkcia publikácií o Štefánikovi prispela k lepšiemu poznaniu jeho života a diela, ale ešte stále nedostatočne osvetlila niektoré problémy. Nemám tu na mysli jeho tragický koniec, o ktorom sa aj po deviatich desaťročiach opakujú tie najprotichodnejšie názory a aj najfantastickejšie kombinácie, ale skôr jeho rozhodujúce životné etapy, postoje a plány, ideovú a národnú orientáciu, ono známe zdôrazňovanie raz jeho slovenskosti, inokedy zase československej orientácie, národného vlastenectva alebo naopak kozmopolitizmu. Mimoriadne prínosné štefánikovské štúdie priniesli dva zborníky vydané pri Štefánikových jubileách – 120. a 130. výročí jeho narodenia.³ Aj keď niektoré príspevky riešia aj otázku legend a mýtizovania Štefánika a problém jeho rozporného hodnotenia,⁴ interpretácií a „metamorfóz jeho slovenskosti“,⁵ stále ešte je dosť aj bielych miest a napríklad vzťahom Štefánika a hlasizmu, jeho postojmi k veliacemu jazyku v československých légiách, názormi Andreja Hlinku

² <http://www.sme.sk/c/2306274/Milan-Rastislav-Stefanik-milovany-a-zatracovany.html>.

³ Marián HRONSKÝ–Miloslav ČAPLOVIČ (eds.), *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat. Zborník príspevkov a materiálov z vedeckej konferencie v Bratislave 4.–5. mája 1999*, Bratislava 1999; Miloslav ČAPLOVIČ – Bohumila FERENČUHOVÁ – Mária STANOVÁ (eds.), *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*, Bratislava 2010.

⁴ Dušan KOVÁČ, *M. R. Štefánik – Slovák a Európan*, in: M. Hronský – M. Čaplovič (eds.), *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik*, s. 158–165; TENŽE, *Zápas o Štefánika v slovenskej historiografii a publicistike*, in: M. Čaplovič – B. Ferencuhová– M. Stanová, *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov*, s. 75–84; P. MACHO, *K formovaniu obrazu národného hrdinu prostredníctvom umeleckej literatúry*, in: M. Hronský – M. Čaplovič, *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik*, s. 202–217.

⁵ Michal KŠIŇAN, *Metamorfózy Štefánikovej slovenskosti*, tamže, s. 97–115.

na Štefánika a jeho odkaz, problematikou stvárňovania Štefánika vo výtvarnom ume-
ní, najmä sochárstve, atď. sa podrobnejšie nezaoberajú.⁶ Cieľom tohto príspevku je
analyzovať vzťah M. R. Štefánika k hlasistickému hnutiu a otázku jeho príslušnosti
k nemu.

Prínos skupiny hlasistov pre emancipáciu slovenského národa vo viacerých, ak
nie vo všetkých, oblastiach spoločenského života je síce dostatočne známy, ale celko-
vé pôsobenie a význam tejto generácie, po štúrovcoch azda najvýznamnejšej v slo-
venských dejinách, sa od samého počiatku hodnotili rozporuplne a to pretrváva až do
súčasnosti. Skupina hlasistov (Pavol Blaho, Vavro Šrobár, Anton Štefánek, Fedor
Houdek, Dušan Makovický, Ján Botto /Ivan Krasko/ a ďalší), ktorá dostala meno od
časopisu *Hlas. Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu* (1898–1904), má
mimoriadne zásluhy o slovenský národ, pestovanie česko-slovenskej vzájomnosti,
vznik Československa, ale aj o rozvoj slovenskej ekonomiky, vedy, kultúry a ume-
nia.⁷ Hlasisti odmietali martinský konzervativizmus a čakanie na spásu z cárskeho
Ruska, hlásali „drobnú prácu“, usilovali sa o výchovu a vzdelávanie ľudu, snažili sa
Slovensko otvoriť moderným myšlienkovým prúdom, pričom zdôrazňovali úlohu in-
teligencie, najmä vedcov, učiteľov a kňazov, ktorí mali všade pôsobiť v záujme po-
kroku celého národa. Oni mali byť organizátormi pozdvihnutia širokých ľudových
vrstiev a preto sa časopis *Hlas* obracal predovšetkým na nich. Pre prostých ľudí mali
byť určené menej intelektuálne, prístupnejšie noviny a časopisy. Podľa Fedora Hou-
deka mal *Hlas* vplývať hlavne na inteligenciu a snažiť sa zmeniť jej názory. V tom ne-
skôr pokračoval Štefánkov *Slovenský obzor* (1907–1908) a najmä *Prúdy* (s prestáv-
kou vychádzali v rokoch 1909–1938).⁸ Hlasisti väčšinou neboli profesionálni vedci,
v centre ich záujmu stáli praktické otázky sociálne, národné, politické, kultúrne
a mravné; skrátka aktuálne problémy spoločnosti i jednotlivca. V protiklade k pasív-
nej vyčkávacej taktike Svetozára Hurbana Vajanského hlasisti zdôrazňovali aktivizá-
ciu čo najširších vrstiev slovenského národa. Videli v tom účinný prostriedok proti
maďarizačnému tlaku, nástroj na odstraňovanie zaostalosti a modernizáciu Sloven-
ska v hospodárskej, sociálnej a kultúrnej oblasti.⁹

Je známe, že hlasisti sa inšpirovali myšlienkami profesora českej Filozofickej
fakulty Karlo-Ferdinandovej univerzity v Prahe Tomáša Garrigue Masaryka, s kto-
rým sa ich časť dostala do kontaktu ako študenti v Prahe (najvýznamnejší z nich boli
Vavro Šrobár a Milan Rastislav Štefánik) a že aj bezprostredný podnet na vydávanie

⁶ Viacerí autori vychádzajú z príslušnosti Štefánika k hlasistickému hnutiu, ale spochybne-
ním tejto príslušnosti u Jozefa Škultétyho a ďalších pôvodcov sa nezaoberali. Dušan KOVÁČ,
Milan Rastislav Štefánik. *Portréty*, Budmerice 1996, s. 16; Nadežda JURČIŠINOVÁ, *Spolupráca*
M. R. Štefánika s Československou jednotou počas pôsobenia v spolku Detvan v Prahe (1898–
1904), in: M. Hronský – M. Čaplovič (eds.), *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik*, s. 9–19.

⁷ Robert KLOBUCKÝ, *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického*
myslenia na Slovensku, Bratislava 2006; Ružena LIPOVSKÁ, *Odozvy masarykizmu v hlasizme a fi-*
lozoficko-sociologických začiatkoch A. Štefánika, *Filozofia* 41, 1986, č. 5, s. 550–563; Włodzimierz
WINCŁAWSKI, *A. Štefánek – cesta k národu a sociológii*, *Sociológia* 23, 1991, č. 3, s. 213–235,
220–224; Jana DZURIAKOVÁ – Marcela MAGLIONE, *Mravné obrodenie človeka v intenciách*
hlasisticko-prúdistského hnutia, in: *Paideia-Philosophical E-Journal Of Charles University* 3, č. 3,
Summer 2006, <http://userweb.pedf.cuni.cz/paideia/index.php?sid=3&lng=cs&lsn=10&jiid=10&jcid=76>.

⁸ Fedor HOUDEK, *Hlasisti a politické strany*, *Prúdy* 21, 1937, č. 2, s. 80–84.

⁹ R. LIPOVSKÁ, *Odozvy masarykizmu*, s. 550, 557.

časopisu typu *Hlasu* vyšiel od Masaryka. Profesor Masaryk mal na študentstvo veľký vplyv, viedol ho k záujmu o čo najširší okruh otázok, upozorňoval ho na najnovšie poznatky vo vede, analyzoval mu významné literárne diela, zdôrazňoval mu potrebu znalosti dejín a sledovania aktuálneho života spoločnosti vrátane politiky, čo v tej dobe nebolo zďaleka samozrejmé. Masaryk študentom imponoval svojimi modernými názormi, rozsiahlym vzdelaním, realistickým prístupom k rôznym aspektom spoločenského života, záujmom o politiku a demokratizmom.¹⁰

Z rôznych prameňov a memoárov priamych aktérov sa dozvedáme, že k rozsiahlejšej diskusii o plánovanom vydávaní slovenského časopisu a jeho náplni došlo minimálne na dvoch pražských schôdkach slovenských študentov s Masarykom.¹¹ Definitívny impulz pre vydávanie *Hlasu* dal Masaryk počiatkom augusta 1897 v rozhovore s Vavrom Šrobárom a ďalšími účastníkmi stretnutia (Dušan Makovický, Augustín Ráth, Fedor Houdek) počas svojho letného pobytu na Bystricike pri Turčianskom Svätom Martine.¹²

O týchto otázkach sa viackrát diskutovalo aj v slovenskom študentskom spolku Detvan. Členom tohto spolku sa po svojom príchode do Prahy stal aj Štefánik, ktorý nebol len pasívnym členom spolku, ale sa na jeho činnosti podieľal veľmi aktívne a v rôznych obdobiach bol postupne nielen členom výboru Detvana, ale aj jeho tajomníkom, podpredsedom a predsedom. Už samotný spôsob, akým sa Štefánik dostal na štúdiá do Prahy a jeho hmotná podpora prostredníctvom skromných štipendií od Československej jednoty (neskôr ju premenovali na Československú) a od Spolku českých poslucháčov inžinierstva svedčí o jeho živom záujme o dianie v českých krajinách a o spoluprácu s Čechmi a Moravanmi, čo bola jedna z hlavných zásad hlasistov. Podľa zápisníc a ďalších písomností spolku Detvan, uložených v Archíve Karlovej univerzity v Prahe, môžeme vcelku dosť podrobne sledovať jeho činnosť v spolku. Členstvo v Detvane, aktívna účasť na jeho činnosti a ani pôsobenie v rôznych funkciách tohto spolku by však ešte nemuselo potvrdzovať Štefánikovu príslušnosť k hlasizmu, pretože v Detvane boli aj členovia, ktorí sa k hlasizmu stavali nielen kriticky, ale aj odmietavo a názorovo inklinovali k martinskému centru s rozhodujúcim vplyvom Pavla Mudroňa, Svetozára Hurbana Vajanského a Jozefa Škultétyho. Ale to, že Martin sa nielen žiarlivo, ale až nevraživo pozeral na činnosť hlasistickej skupiny a to, že Štefánik martinský konzervatívny smer vo svojich článkoch často ostro kritizoval už iste o niečom svedčí a podobne aj jeho vážne spory s promartinsky orientovanými členmi Detvana, ktoré sa vyhrotili až do takej miery, že Štefánik ako

¹⁰ Jan HAVRÁNEK, *T. G. Masaryk o úkolech studentstva roku 1889*, in: Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin, Praha 1993, s. 41–42. Pražský študent Štefánik o Masarykovi často diskutoval a obhajoval jeho názory. Vyjadroval sa o ňom nasledovne: „Masaryk je slniečko, ktoré svieti a hreje aj keď ho nevidíme.“ Józsa VOCHALA, *Milan Rastislav Štefánik a jeho súčinnosť s Československou jednotou*, in: Štefan Osuský – Bohdan Pavlů (red.), Štefánik, kniha prvá: spomienky a postrehy, Praha 1938, s. 14–38, 18–19.

¹¹ O tom podrobnejšie pozri: Zdeněk URBAN, *K Masarykovmu vztahu ke Slovensku před první světovou válkou*, in: T. G. Masaryk a Slovensko, Praha 1992.

¹² Ferdinand VRÁBEL, *Neznáme svedectvo Vavra Šrobára o vzniku časopisu Hlas*, Záhorie 19, 2010, č. 5, s. 8–10.

tajomník (jednatel') spolku predniesol na valnom zhromaždení Detvana 3. novembra 1900 kritickú správu, v ktorej pranieroval chyby v činnosti Detvana.¹³

Štefánikovo vystúpenie sa však nestretlo s pochopením, preto neskôr Štefánik dočasne prestal navštevovať schôdzky Detvana a 15. februára 1902 z neho dokonca vystúpil.¹⁴ Je zaujímavé, že k podobnej diferenciácii došlo aj v študentskom spolku Tatra vo Viedni, kde hlasistickú skupinu predstavovali Pavol Blaho, Anton Štefánek, moravský Slovák Ctibor Bezděk a ďalší. Tí sa „delili od ostatných, nie množiny, ale náruživých prívržencov konzervatívneho smeru takzvaných Martinčanov, svojím pokrokovým zmýšľaním. V tých časoch reprezentovali redaktori *Národných novín* Svetozár Hurban Vajanský, Jozef Škultéty atď. národný idealizmus slovenský ultrareakčný a silne rusko-cáristický smer Pobiedonosceva, Katkova atď.“¹⁵

Anton Štefánek v rukopise svojho životopisu v časti „Zo života slovenských študentov vo Viedni“ spomína demokratického ducha slovenských študentov; podľa neho bol skutočný ľudový demokratizmus neoddeliteľnou súčasťou ich charakteru. Tento demokratický duch sa však prejavoval aj vo vyhrotených diskusiách a polemikách o literatúre, politike, umení, panslavizme atď. a podľa Štefánka to dospelo až tak ďaleko, že nebolo možné nájsť súlad k tvorivej ľudovýchovnej, politickej a národnej práci. Názorové rozdiely medzi hlavnými krídlami slovenského študentstva vo Viedni nadobudli ešte väčšie rozmery po vzniku *Hlasu*. Polemiky *Národných novín* (ďalej NN) s Masarykom a tým nepriamo či priamo s českým vplyvom na mladú slovenskú generáciu v Detvane, Tatrane a čiastočne aj v Slovenskom spolku v Budapešti i medzi slovenskou mládežou pôsobiace v rôznych slovenských mestách, zapríčinili rozkol, ktorý mal neskôr vážne následky pre život celého slovenského národa i vnútropolitické pomery Československej republiky. Hlasisti využívali svoju tvorivú silu na každom poli verejného života, zdôrazňuje Štefánek. Uplatňovali svoje masarykovské myšlienky teoreticky i prakticky literárne vo svojom časopise *Hlas* a potom i v novozaložených časopisoch *Slovenský denník*, *Slovenský Týždenník* atď., v kalendároch a brožúrach, na ľudových zhromaždeniach, na masarykovských slávnostiach i pri voľbách roku 1906–1910. Štefánek to v rukopise svojich spomienok na roky, strávené vo Viedni charakterizoval slovami, že mládež konzervatívneho separatizmu slovensko-národného a rusofilsko-konzervatívneho razenia upadala počtom politicky i vo verejnej činnosti národnej.¹⁶

Študenti vo Viedni viedli polemiky aj o „drobnej“ práci, ktorú osvetľoval a propagoval vo svojich prácach Masaryk. Podľa Štefánka to nebola nová myšlienka, veď potrebu pracovať medzi ľuďom zdôrazňovala už doba osvietená a romantická. Ján Hollý, Ján Kollár, Ľudovít Štúr, družstevné hnutie malo medzi ľuďom v osobách

¹³ Štefánik okrem iného povedal: „Hlásame hlasism, realism, prácu, ale sami sa tých hesiel nedržíme.“ N. JURČIŠINOVÁ, *Spolupráca M. R. Štefánika*, s. 11.

¹⁴ Tamže, s. 13 a podrobnejšie Juraj ŠUJAN, *Milan Rastislav Štefánik. Vek mladosti*, Praha 1929, s. 112–132, 135–146, 150–173, 178–210. Protokoly (zápisnice) o schôdzach 1900–1906, s. 84–86, Archiv Univerzity Karlovy Praha, Všestudentský archiv, Spolek Detvan, škatuľa (šk.) B 301.

¹⁵ Z vlastného životopisu Antona Štefánka, rukopis (rkp.), Slovenský národný archív Bratislava, fond A. Štefánek (ďalej SNA–AŠ), šk. 10, inv. č. 647.

¹⁶ Zo života slovenských študentov vo Viedni, rkp., tamže, inv. č. 648.

Daniela Licharda a Samuela Jurkoviča na Slovensku dávne korene.¹⁷ Všetci títo národní buditeľia priamo nabádali organizovať a budovať národnú myšlienku na základoch ľudovej kultúry, ľudového jazyka a hospodárskych záujmov širokých vrstiev prostého ľudu. Samotný Štefánek dostal silný podnet pre ľudovú výchovnú prácu už ako viedenský gymnazista počas svojej práce v spolku Wiener Volksbildungsverein.¹⁸ Heslo drobnej práce však aj tak narazilo na vedomý aj nevedomý odpor aristokraticky zmýšľajúcich alebo naprosto „netečných“ a sebeckých študentov, pokračuje Štefánek s tým, že takých bolo v Tatrane veru dosť. Starý názor naočkovaný našim študentom hungaristickou výchovou, že sa nemá žiť plebejským spôsobom, nemá sa bratríčkovať so sedliakmi, robotníkmi, slúžkami, zastávali priamo alebo nepriamo mnohí Tatranci. Pavel Blaho, Ctibor Bezděk, Jožo Dohnányi, Jaromír Křížko, bratia Berkovci i sám Štefánek v tomto smere ostro bojovali proti „pánskym“ názorom Jána Trokana, bratov Roháčkovcov, Jozefa Škultétyho, Ľudovíta Thomku atď. „My, takzvaní pokrokoví sme stále hlásali, že akademická mládež, na ktorú čaká doma dôležitá práca sociálna a politická, nesmie len teoretizovať a básniť, na slávnosti chodiť a vysokú politiku kaviarensky pestovať a vyhýbať sa jednoduchým ľudom...“¹⁹

Aby sa dala otázka príslušnosti Štefánika k ideovému prúdu hlasistov spoľahľivo zodpovedať, je potrebné analyzovať dobové dokumenty, vlastné vyjadrenia, postoje a činnosť samotného Štefánika ako aj ďalších osôb, či už jeho spolupracovníkov, alebo ideových oponentov. Rozhodujúcim kritériom je porovnanie názorov a činnosti Štefánika s programovými zásadami hlasizmu i s názormi a pôsobením ostatných hlasistov. Tento prístup umožní zistiť, aké stanovisko zaujímal Štefánek k hlasistickému programu a k základným okruhom hlasistickej ideológie, jej filozofickej a ideovej orientácii: k národnostnej a jazykovej otázke, k otázke náboženskej, k hospodárskym pomerom slovenského ľudu, pomeru k Čechom a česko-slovenskej spolupráci a neskôr aj k spoločnému štátu Čechov a Slovákov.²⁰

Hlasizmus možno v bodoch zhrnúť nasledovne: 1) mravné obrodenie slovenského národa, 2) prehĺbenie a rozšírenie kultúrnej a osvetovej práce,²¹ 3) v politickej

¹⁷ K tomu pozri aj poznámku A.P. (Albert Pražák), *Problém hlasismu*, Bratislava I, 1927, s. 546.

¹⁸ „Moja práca vo viedenskom Volksbildungsvereine bola viac menej podradná, nakoľko som vlastne nebol členom spolku, nezasahoval som nijako do vedenia a organizácie inštitútu, avšak ako aktívny bibliotekár, ktorý požičiaval knihy, radil a niekedy i debatoval o kvalite kníh s požičiavajúcimi robotníkmi, učňami, slúžkami atď., mal som príležitosť nazrieť do tajností a kvality drobnej práce ľudovú výchovnej, ktorá sa stala aj na Slovensku v modernom, pokrokovom háve čoskoro aktuálnou... Prednosta knižnice, odborný učiteľ I. Bulwas uviedol ma do tajností tohto vtedy nového podnikania... Akonáhle sa Bulwas dozvedel, kto som a akej národnosti, hneď sa začal zaujímať, ako sa u nás vykonáva mimoškolská výchova dospelých ľudí, i roľníkov, robotníkov, slúžok a pod. Keď som mu povedal, že mnoho o tom neviem, ale že pre maďarizačné snahy a tiež vzhľadom na feudálne a konzervatívne poriadky niečo ako ľudová výchova je nemožná, nemálo sa podivil. – Tak aspoň novinársky by ste mohli vašich ľudí upozorniť na význam ľudovej výchovy!“ – vyzval riaditeľ Štefánika. Volksbildungsverein, rkp., SNA–AŠ, škat. č. 10, inv. č. 648.

¹⁹ Zo života slovenských študentov vo Viedni, rkp., tamže.

²⁰ O programovom vymedzení náplne časopisu Hlas informuje Šrobár vo svojom úvodnom článku *Naše snahy* uverejnenom v jeho prvom čísle. Hlas. Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu (ďalej len Hlas) I, č. 1 z 1. 7. 1898, s. 1–6.

²¹ Jozef BUTVIN, *Hlasisti, vznik slovenského klerikálneho a maloagrárneho hnutia v rokoch 1898–1904*, Historický časopis 31, 1983, č. 5, s. 727–748, 728.

oblasti venovanie zvýšenej pozornosti ľudu, drobnej práci v obciach a mestách na národohospodárskom poli – hospodárska svojpomoc, drobná hospodárska aktivita, dôraz na úspory v peňažných ústavoch, zakladanie úverných a potravných spolkov, nákupných spoločností a hospodárskych, priemyselných a obchodných organizácií,²² (táto drobná práca mala byť predpokladom pre prácu politickú),²³ 4) opieranie sa o ideovo-politické interpretácie T. G. Masaryka,²⁴ 5) vplyv Ján Kollára, P. J. Šafárika atď. a zdôrazňovanie koncepcie československého národa a československého jazyka,²⁵ a 6) prízvuk na všestrannú spoluprácu s Moravanmi a Čechmi.²⁶

Napriek týmto programovým zásadám sa hlasistické hnutie nevykryštalizovalo do ideovo jednotnej podoby a nestabilizovalo sa v nej. Príčin preto je viac – roztrieštenosť slovenskej mládeže a jej stredísk, od Prahy cez Viedeň až po Budapešť, a rôzne slovenské mestečká, ideová „nehotovosť“ „a nevyzretosť ich hlavných vodcov, márne hľadanie jednotného, všeobecne platného ideového modelu, široké spektrum filozoficko-ideového zamerania – od antiklerikalizmu, cez náboženské smery až po vplyvy sociálnodemokratické atď.“²⁷ Takáto nejednotnosť charakterizovala od samého začiatku aj hlasistov. Známe sú spory V. Šrobára s P. Blahom, ktoré sa vyhrotili najmä po odpadnutí viacerých spočiatku hlasizmom ovplyvnených členov z mladého kléru – J. Budaya, F. Jurigu, F. Jehličku, J. Kempného a i.²⁸

Blahov pokus o revíziu programu *Hlasu*: nechať stranou náboženskú otázku, prestať propagovať tolstojizmus a nepresadzovať masarykovský realizmus v celej jeho šírke a zabrániť tak rozpadu hlasistickej skupiny, sa nepodaril.²⁹ Pokus o kompromis a snahy presvedčiť Šrobára, aby sledoval menej radikálny smer na schôdzke v Žiline u D. Makovického v septembri 1903, tiež neboli úspešné. Vplyvom Šrobára sa naopak presadil výraznejší kurz smerom k masarykovmu realizmu, československej vzájomnosti, tolstojizmu, antiklerikalizmu a k problematike sociálneho hnutia.³⁰ Náklad *Hlasu* však sústavne klesal a napokon v roku 1904 časopis prestal vychádzať. Celkove však hlasizmus aj tak predstavoval významnú vývinovú zložku v slovenskej duchovnej i hospodárskej sfére, priniesol pozoruhodný modernizačný pohyb v národnoobrodnom i širšom spoločenskom živote a znamenal značný krok vpred. Hlasisti narušili hegemoniu martinských „vodcov“ národa, ale práve preto vyvolali aj jeho prudkú odmietavú reakciu.³¹ Pre posúdenie otázky Štefánikovho postoja k hlasizmu

²² Tamže, s. 729–730.

²³ Vavro ŠROBÁR, *Naše snahy*, Hlas, I, č. 1 z 1. 7. 1898, s. 1–6, 5; TENŽE, *O vzdelávaní ľudu a sebazvedelávaní inteligencie*, Hlas, I, č. 9 z 1. 3. 1899, s. 257–263, 261. „Drobná práca je príprava pôdy pre semeno, je oraním a kopaním zanedbaného nekultivovaného úhoru, je kopaním základov, kladením prvých štvorcov, hlavných stien budovy.“ Pavel BLAHO, *Mládež a drobná práca*, Hlas, č. 11 z 1. 6. 1899, s. 321–326, 324.

²⁴ J. BUTVIN, *Hlasisti* s. 730–731.

²⁵ Tamže.

²⁶ Tamže; R. LIPOVSKÁ, *Odozvy masarykizmu*, s. 551.

²⁷ J. BUTVIN, *Hlasisti*, s. 733.

²⁸ Jozef BUDAY, *Pokrytectvo a či len nedôslednosť*, Národné Noviny, č. 33, z 20. 3. 1900, s. 3–4.

²⁹ J. BUTVIN, s. 735–736. Listy P. Blaha F. Houdkovi z 12. 3. 1901 a 2. 8. 1902. Šrobárov list T. G. Masarykovi zo 16. 12. 1902, v ktorom sa uvádzajú podrobnosti o nezhodách s Blahom uverejnil Historický časopis 17, 1969, č. 3, s. 430–432.

³⁰ J. BUTVIN, *Hlasisti*, s. 736.

³¹ Tamže.

je preto dôležitý aj jeho vzťah k martinskému centru, ktoré hlasizmus odmietlo a považovalo ho za znevažovanie slovenského národného hnutia a za ideovo-politický smer Slovákom škodlivý. Napriek tomu boli aj pokusy o prekonanie týchto koncepčných rozporov. Je známe, že v rokoch 1901–1904 vznikla aj čiastočná súčinnosť medzi hlasistami a predstaviteľmi Slovenskej národnej strany a hlavný predstaviteľ hlasizmu V. Šrobár vždy zdôrazňoval, že do prevratu všetka činnosť hlasistov smerovala výlučne k záchrane slovenského národa a jeho jazyka.³² O Štefánikovom postoji k martinskému centru a politike ním reprezentovanej viac ako jednoznačne svedčí jeho publicistická činnosť, v ktorej podrobil smer reprezentovaný Vajanským, Škultéty, Mudroňom a ďalšími jeho predstaviteľmi, veľmi ostrej kritike. Hlasistov ako bezbožníkov a pre nábožný slovenský ľud nebezpečných novotárov kritizoval aj klerikálny tábor, preto je zaujímavé, že Šrobár svoj programový článok v prvom čísle *Hlasu* končí vetou: „Končíme srdečnou prosbou, aby práci našej pomáhal Bôh.“³³

Štefánik, vydávanie *Hlasu* a hlasistický program

Pri rozbere príslušných dokumentov sa ukazuje, že Štefánik sa nielen aktívne podieľal na redakčných prácach spojených s vydávaním *Hlasu*, ale sa dokonca stal aj garantom vydávania jeho prílohy, *Umeleckého Hlasu*, že vyznával hlasistické názory a hlásil sa k ideovému zameraniu hlasistického hnutia a jeho hlavným predstaviteľom nielen kým bol v Prahe, ale aj neskôr, po odchode do Francúzska a počas prvej svetovej vojny. Zatiaľ čo Jozef Škultéty tvrdil, že Štefánik nebol hlasistom, lebo ním byť ani nemohol, existujú dokumenty, ktoré Škultétyho tvrdenie celkom jednoznačne vyvracajú. Škultéty v roku 1938 vo svojej rozpomienke na Milana R. Štefánika napísal nasledovné slová: „Rozumie sa, neveril som potom, keď prišlo mi čítať, že ako pražský študent Milan Štefánik bol **hlasistom** (zdôraznil J. Š). Príbuzný Šulekovcov a syn Pavla Štefánika hlasistom nemohol byť... V duchu, v tradíciách Šulekovcov, v duchu hlbokej fary³⁴ vychovaný Milan Štefánik nemohol byť – hlasistom.“³⁵ Škultéty tu naznačuje niečo v takom zmysle, že byť hlasistom je v rozpore so slovenským vlastenectvom a so slovenským hnutím v revolučných rokoch 1848–1849. Je to celkom

³² Vavro ŠROBÁR, *K šesťdesiatinám dr. Pavla Blahu*, Prúdy, 11, 1927, s. 209; Július BODNÁR, *Ideové základy hlasizmu*, in: Prehľad dejín slovenskej filozofie, Bratislava 1965, s. 323; J. BUTVIN, *Hlasisti*, s. 727.

³³ V. ŠROBÁR, *Naše snahy*, s. 6.

³⁴ Aký bol vlastne duch hlbokej fary podľa Škultétyho? Veď je známe, že práve hlbocký farár Jozef Miloslav Hurban, najbližší spolupracovník Ľudovíta Štúra a krstný otec Štefánikovho otca Pavla, v roku 1875 v reakcii na slová K. Tiszu, že niet slovenského národa, vyhlásil: „Možno niet slovenského národa, ale je tu národ československý...“ Hurban vydal posledné dva ročníky almanachu *Nitra* (VI, 1876 a VII, 1877) v spisovnej češtine resp. „v českoslovenčine“, čím chcel predovšetkým protestovať proti maďarizačnému tlaku. Oskár ČEPAN – Ivan KUSÝ – Stanislav ŠMATLÁK – Július NOGE, *Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia*, Bratislava 1965, s. 351.

³⁵ Jozef ŠKULTÉTY, *Rozpomienka na Milana R. Štefánika*, in: Š. Osuský – B. Pavlů, Štefánik, kniha prvá, s. 13–15, 14 a pozn. 3: „I druhé meno Milanovo, Rastislav, ukazuje z akej on bol rodiny. Mladých z takej rodiny pošlých nechtyl sa hlasizmus. – Brat Milanov, Igor, za času svetovej vojny bol horlivým prispievateľom do Národných novín a spomínal veru proti hlasistom medzi iným, že ich noviny dostávali sa len ta, kde už staré orgány slovenské boli pripravili pôdu. Nových ľudí hlasisti nevzbudili, nezískali slovenskej národnej veci nikde.“

v línii postojov martinského centra z prelomu 19. a 20. storočia, hoci tieto slová Škultéty napísal až v roku 1938. Pravda, vtedy už on sám mal nielen blízko k slovenskému autonomistickému tábora, ale bol už aj členom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany.³⁶ Keďže ani Škultéty nemohol poprieť skutočnosť, že Štefánik písal do *Času*, snažil sa to interpretovať tak, že Milanovi Štefánikovi ako Slovákov „Herbenov čiže Masarykov *Čas*“ mohol byť blízky a mohol preto tam aj prispievať, ale z toho vraj nevyplýva, „že jeho dušou nehýbali i city cudzie Herbenom redigovanému *Času*“.³⁷

Iné a oveľa autentickéjšie svedectvo o vzťahu Štefánika k Herbenovi nám nechala Marie Neumannová-Žilková, podľa ktorej mal Štefánik v Prahe najradšej

³⁶ U Škultétyho sa pri písaní jeho rozpomienok na Štefánika v roku 1938 ozvali jednak staré reminiscencie na spory s hlasistami, a jednak on sám neodolal snahám ľudáckej propagandy prisvojiť si Štefánika a jeho odkaz. Taký Štefánik, aký by vyhovoval autonomistickému krídlu slovenskej politiky, prirodzene nemohol byť hlasistom a stúpencom československej štátnej jednoty. Škultéty bol od roku 1937 členom HSL'S. Neskôr, 1. augusta 1940, prijal funkciu podpredsedu Štátnej rady. Dlhodobé dobré vzťahy mal Škultéty predovšetkým s Vojtechom Tukom. V Tukovom procese sa sám prihlásil za svedka a svedčil v prospech obvineného. Potom, ako sa Tuka stal predsedom slovenskej vlády, vymenoval 12. februára 1940 Škultétyho za člena Kultúrnej komisie pri predsedníctve vlády.

³⁷ Tamže, s. 14. Čo písal Štefánik do *Času*, Škultéty už podrobnejšie nerozoberá, ale ako jazykovedca ho iste mohol a aj mal zaujímať napríklad Štefánikov kritický článok o Samuelovi Czamblovi, o ktorom píše, že tohto „nového odpadlíka“ charakterizuje „úžasná perfidnosť“. Štefánik ďalej tvrdí, že Czambel „tendenčne cituje rôzne výroky československých mužov, len aby vzbudil odpor proti všetkému, čo je české“. Napríklad v článku *Mikulášska nálada v Uhrách* uverejnenom v *Čase* 16. novembra 1902, Štefánik kritizuje maďarské noviny, ktoré znepokojuje práca Československej jednoty v Prahe a podobne aj v článku z 24. novembra 1902. Ďalší Štefánikov článok je v *Čase* z 26. januára 1903. Škultéty iste nemohol mať vo svojom tendenčnom článku o Štefánikovi a jeho vzťahu k hlasizmu záujem informovať čitateľov ani o Štefánikovom článku *Dojmy ze Slovenska* v *Čase* z 25. októbra 1903, kde Štefánik píše na jednej strane o nedostatkoch hlasistického hnutia, ale na druhej strane kritizuje „vajansko-teroristické nevedenie“. Vôbec v rokoch 1902–1903 napísal Štefánik viacero článkov, v ktorých kritizuje martinské centrum. Štefánik poukazuje na to, že v dôsledku Vajanského „teroru“ upadá aj slovakofilské hnutie v Čechách a znovu poukazuje na škodlivé pôsobenie Czambla: „podrývavé jako krtek působí i dr. Czambel“. Štefánik pripomína, že československá vec v Uhrách nie je stratená, treba však zvýšiť duševný styk Čechov so Slovákami, treba posilať viac českej literatúry na Slovensko. Lepšie informácie o Slovensku treba sprostredkovať zase pre Čechov a tiež nadviazať nové styky v smere národohospodárskom. Štefánik spolu s Masarykom vyhlasuje, že sa nesmie zabúdať na to, že v Uhrách žije pod maďarskou vládou jedna štvrtina nášho národa, na ktorom stave a živote musíme mať i v Čechách záujem. Veľmi charakteristické pre Štefánika ako hlasistu sú jeho spory s Janom Malypetrom, konateľom Československej jednoty a jeho skupinou zhromaždenou okolo *Slovenských Národných Listov*, premenovaných v roku 1903 na Československú Vzájemnosť. Títo si predstavovali vyriešenie problémov československej vzájomnosti tak, že sa na Slovensku zavedie čeština, čím nesmierne poškodili vzťahy medzi Čechmi a Slovákami. Józsa VOCHALA, *Milan Rastislav Štefánik a jeho součinnost s Československou jednotou*, in: Josef Bartůšek, *Štefánik. Kniha druhá: vzpomínky, dokumenty a jiné příspěvky*, Praha–Bratislava 1938, s. 14–38, 35–36. Štefánik v Hlavovej kaviarni v Prahe osobne napadol Malypetra s tým, že takýmito diletantskými a nedomyslenými návrhmi dáva zbrane do rúk martinským separatistom a na ich protičeské útoky. Spor dospel až tak ďaleko, že ho riešil výbor Československej jednoty, ktorý dal za pravdu Štefánikovi a vydal vyhlásenie, že časopis Československá vzájemnosť nie je jej časopisom, ale osobnou iniciatívou redaktora Malypetra. Ani o tom Škultéty nepovažuje za potrebné informovať. Tamže, s. 36; Juraj ŠUJAN (ed.), *Hlasistické články M. R. Štefánika*, Praha 1929, s. 46–55. Zoznam Štefánikových článkov je aj v edícii: Josef BARTŮŠEK – Jaroslav BOHÁČ, *Zápisníky M. R. Štefánika*, Praha 1935, s. 35–37.

práve Herbena.³⁸ V duchu, tradíciách Šulekovcov, v duchu hlbockej fary vychovaný Milan Štefánik nemohol byť – hlasistom, opakuje zjednodušujúco Škultéty, pričom ponecháva celkom stranou známe rozpory otca zo synom, ktoré viedli dočasne aj k prerušeniu kontaktov medzi nimi, pretože Štefánikov otec, evanjelický farár Pavol Štefánik, v istom období s neľúbosťou znášal vzdialenie sa svojho syna od martinského centra, ako aj jeho náboženské pochybnosti.³⁹

Škultéty ponechal pri svojich úvahách ex post stranou jednu veľmi zaujímavú skutočnosť: prečo dochádzalo medzi Štefánikom a martinsky orientovanými študentmi v Detvane k vážnym sporom a prečo martinské NN o Štefánikovi neskôr takmer vôbec neinformovali a to ani o jeho vedeckých úspechoch vo Francúzsku, ktoré boli medzi jeho priateľmi na Slovensku známe a o ktorých boli referáty v zahraničnej tlači. Tie mohli NN aspoň skrátené prevziať, alebo aspoň stručne s nimi oboznámiť slovenskú verejnosť. Ojedinelá zmienka o Štefánikovi je v orgáne Slovenskej národnej strany len zo 17. apríla 1913 a aj to len v súvislosti s úmrtím jeho otca, Pavla Štefánika. Podľa NN z toho dňa je dr. Milan Štefánik „širokým kruhom známy hvezdár pri astronomickom inštitúte v Paríži“ ale podľa vydania novín z 24. apríla 1913 je len „úradníkom hvezdárne v Paríži“.⁴⁰

Aj keď možno súhlasiť s názorom P. Petrufa, že v tej dobe Štefánik nebol ešte tým, čím sa stal vo vojne, predsa slovenské noviny o ňom ako o vedcovi domáce publikum informovať mohli, veď koľko Slovákov sa v tej dobe uchytilo v zahraničí? Ak o ňom noviny nepísali, muselo to mať hlbšiu príčinu a tou príčinou bolo podľa môjho názoru Štefánikovo priateľstvo so Šrobárom, čo bolo známe, a aj jeho hlásenie sa k Šrobárovmu „učeniu“ t. j. hlasizmu. Pritom, ako ukázal vo svojej štúdii Petruf, NN venovali Francúzsku inak dosť veľkú pozornosť. Ak počas vojny o Štefánikovi nenačádzame v NN žiadnu zmienku, je to z cenzúrnych dôvodov pochopiteľné, ale už menej pochopiteľné je, že sa veľa o ňom na stránkach týchto novín nedočítame ani po 30. októbri 1918!

Po vzniku Československa sa v NN píše o Štefánikovi prvýkrát až 14. decembra 1918, keď NN uverejnili text listu manželky pracovníka (?) ruského veľvyslanectva v Ríme Ruženy Chvoščinskej, pochádzajúcej z pražského Karlína, svojej sestre Sláve Tondrovej.⁴¹ List Chvoščinskej z liečenia vo Švajčiarsku pôvodne uverejnili české noviny *Venkov* a NN ho prevzali odtiaľ. V dokumente je viacero detailov zo

³⁸ „Rád navštevoval Dr. Herbena. Jednou se vyjádřil: „Z lidí v Praze mám nejraději dr. Herbena. Z evangelíků dr. Lukla, který není pokrytec a je člověk širší linie.“ Marie NEUMANNOVÁ-ŽILKOVÁ, *Dr. Milan R. Štefánik v mých vzpomínkách*, in: J. Bartůšek, Štefánik. Kniha druhá, s. 135–143, 143.

³⁹ M. KŠIŇAN, *Metamorfózy*, s. 97, 100–101; *V rodině profesora Vávry*, in: J. Bartůšek, Štefánik. Kniha druhá, s. 54–76, 56–59. Štefánikovci, otec a syn, sa však neskôr zmierili. Juraj Šujan vo svojom životopise M. R. Štefánika uvádza, že Štefánikov otec nebol taký úzkoprsý že by nechápal pohyb hlasistov a že národnári z okolia brezovej boli už dávno s martinským vedením nespokojní. J. ŠUJAN *Milan Rastislav Štefánik*, s. 82. O Štefánikovom spore s otcom informuje Šrobár v liste z 2. októbra 1900 T. G. Masarykovi. Historický časopis 17, 1969, č. 3, s. 427–428: (Štefánik) „Musel opustit dům otcovský pro stálé nadávky a urážky svého otce proto, že se hlásí k „Hlasu“ a že zastával antirituální stanovisko v polenském případě.“

⁴⁰ Pavel PETRUF, *Francúzsko a Milan Rastislav Štefánik v slovenskej tlači (1900–1919)*, in: M. Hronský – M. Čaplovič (eds.), *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik*, s. 123–138, 123.

⁴¹ Slovenský denník, 15. decembra 1918, č. 32, s. 2.

Štefánikovho života, okrem iného aj zmienka o tom, že „bol to on, kto dal popud k vytvoreniu našich legionárov“.⁴²

Krátky životopis Štefánika priniesli NN až 24. decembra 1918 (!) a aj to z pera nie domáceho autora, ale – od Poliaka Bandrowského.⁴³ Dňa 15. januára 1919 nachádzame v NN pozdravné telegramy, ktoré Štefánik poslal prezidentovi Masarykovi, predsedovi vlády Kramárovi, ministrom zahraničných vecí Benešovi a dvom slovenským členom vlády (okrem Štefánika) Dulovi a Šrobárovi. Nasledujúcu stručnú zmienku o Štefánikovi nachádzame v NN dňa 21. februára 1919, kedy si noviny konečne všimli aj jeho vedeckú činnosť a krátko (jednou vetou) ocenili aj jeho vojenské schopnosti. Toto je naozaj ťažko pochopiteľný postoj, pretože už vtedy bola Štefánikova závažná kariéra a aj ohromne záslužná činnosť ako bojového letca a ako organizátora československého zahraničného vojska dostatočne známa aj na Slovensku. Po stručnej zmienke o Štefánikovi v článku o Štefanovi Osuskom z 2. apríla 1919 sa NN Štefánikovi venovali – až po jeho smrti. A to podstatne obsiahnejšie ako dovtedy, kým žil. Ak by to neznalo cynicky, dalo by sa konštatovať, že Štefánik, povedané slovami Ľudmily Podjavorinskej z úvodníka, ktorý NN uverejnili 21. mája 1919, „sa musel vzniesť medzi hviezdy“, aby si ho NN všímali viac ako v dobe jeho života.⁴⁴ Ešte aj taký článok, v ktorom jeho autorka Oľga Fastrová konštatuje, že „o Milanovi Štefánikovi budú československé ženy rozprávať svojim synčekom ako o legendárnej bytosti, ako o národnom hrdinovi“, museli NN prevziať z českej *Národnej politiky*. Je to nanajvýš podivné a podľa môjho názoru aj podozrivé.

Domnievam sa, že malá pozornosť až ignorovanie Štefánika zo strany NN sa dialo práve preto, lebo si ho aj vodcovia martinského centra zaraďovali do hlasistického prúdu, len Škultéty na to neskôr „zabudol“.

Malá pozornosť Štefánikovi zo strany NN je ešte nápadnejšia, keď to porovnáme s početnejšími materiálmi o ňom a o československých légiách v iných českých a slovenských periodikách, napríklad v *Slovenskom denníku*.⁴⁵ V otázke sociálnej charakterizoval Anton Štefánek hlasistické hnutie tak, že hlasisti vrátane Milana Hodžu, boli značne naklonení socialistickému pokroku, ale prakticky hlásali vývojové nie revolučné heslá, pokrok síce radikálny ale štátnicky uhladený.⁴⁶ K takému názoru na spoločenský pokrok sa hlásil aj Štefánik a jeho odmietavý postoj k revolúcii najviac vyniká počas jeho pôsobenia medzi našimi legionármi na ruskej Sibíri.⁴⁷

⁴² Tamže, s. 133–134.

⁴³ Tamže, s. 134–135.

⁴⁴ P. PETRUF, *Francúzsko a Milan Rastislav Štefánik*, s. 135–137.

⁴⁵ *Slovenský denník* uverejnil tie isté prevzaté materiály o Štefánikovi ako NN, ale okrem nich prinášal aj iné správy a informoval aj o československých légiách.

⁴⁶ Z vlastného životopisu A. Štefánka. Pražské spomienky, rkp. SNA–AŠ, škat. č. 10, inv. č. 648.

⁴⁷ „Vy rozumíte, že musíme zústať nepremožiteľnými nepriateľmi bolševizmu. Bolševizm je negace demokratismu, bolševizm mluví, křičí, řve... Bolševizm toť rozklad, bída, hlad... Bolševizm jest nepřitelem lidstva a musí se proti němu bojovati.“ Z reči ministra vojny Československej republiky, generála Štefánika k príslušníkom prvého československého úderného práporu v Rusku. Š. OSUSKÝ – B. PAVLŮ, *Štefánik, kniha prvá*, s. 285.

Účasť Štefánika na redakčných prácach spojených s *Hlasom* a vzťah k Šrobárovi

O podiele Štefánika na vychádzaní, propagácii a rozširovaní *Hlasu* existujú dochované svedectvá od samotného Štefánika. Napríklad na karte adresovanej Šrobárovi v januári 1903 píše:⁴⁸ „Slovo učiněno tělem. Náklad (1200 exempl.) [t. j. *Umelecký Hlas* – pozn. F.V.] rozposielame z Prahy. 'U.H.' spôsobil tu senzáciu; či ho tiež tak nadšene prijmu na Slovensku, o tom pochybujem. Zaiste väčšiu pozornosť obrátia na nedostatky ako na to významné faktum, že totiž námaha (o ktorej nebudú mať poňatia) a obetavosť 2–3 ľudí stvorila **p r v ý** (zdôraznil M.R.Š.) umelecký časopis na Slovensku. Korrektúru sme s Jankom Bottom päťkrát previedli a predca sa vyskytuje množstvo chýb. Nebude sa ďalej možno páčiť dakomu z gardy Czambela „čechysmus“, ktorého skutočne mohlo byť menej. Avšak je to smrteľný hriech? Horšie, že sme nemali v tlačiarňi „l“, „í“, „ř“. Požiadať Salvu, aby nám dal po 50 exempl. z tých litier... Za odberateľov *Hlasu* prihlásili sa: ... Čo môžem, chcem konať.“⁴⁹

Šrobár aj po rokoch oceňoval Štefánikovu spoluprácu: „Štefánik skutočne *Umeleckému Hlasu* venoval sa celou dušou. Pracoval preň v Prahe a bol si vedomý, že tým pracuje pre Slovensko.“⁵⁰ Štefánikov list Šrobárovi napísaný na Košariskách 25. augusta 1903 je úprimným vyznaním staršiemu kamarátovi a ocenením toho, čo Šrobár pre Štefánika ako jeho ideový vodca znamenal: „Drahý môj Vavro! ...Ver mi braček, zo srdca mi to ide, keď Ti vravím, že Tvoj dom, poťažne Ty sám si mi najmilší a najbližší z celého regimentu 'kamarátov'. Z čiastky si to viem aj odôvodniť. Hľa. Ty si bol prvým, ktorý v pohyb vírivý uviedol pramlhovinu staronárodných a primitívnych mojich ideálov a tak uvrhol ma vo večný neklid, rozpor, úzkosť – zároveň však stal si sa indirektnou príčinou a podnetom môjho pokroku. Bol si mi vzorom v každom ohľade, slovám Tvojim som dychtively načúval, skutky Tvoje nekriticky schvaľoval – ľnul som k Tebe s celou svojou mladickou dušou. A nie len ja! Žiaľ, opustil si nás skoro, prv než bys bol dochoval dorost. Odchodom Tvojím uvoľnené boli putá, v nichž nachádzal sa duch nás ostatných. Doktorí zrejme odtrhli sa hneď po Tvojom odchode, doktorí až pozdejšie, keď im totiž vymizla pamiatka na zlatú dobu pražských Slovákov, keď nadobro oslablo kúzlo, ktorému podliehali v Tvojej prítomnosti. Iba dvaja sme ostali verní: Žiga⁵¹ a ja. Semienko bolo sa prijalo, preto fyzická vzdialenosť nemohla rozlúčiť duše naše, nemohla zoslabiť zápal, nadšenie, túžbu po pravde. Nebudem teraz líčiť, akou cestou bral sa môj vývoj, ubezpečujem Ťa iba, Vavro môj, že tá prvotná vrúcna oddanosť a úcta nezmizli: naopak kvietko ono je v plnom kvete, bo šťavu životnú saje z pôdy uvedomelého priateľstva... Rád bych Ti pomáhal v tom zúfalom boji, ktorým vyplnený je život Tvoj, ale – ako vieš – cesta moja ma inam vedie. I tak sa príliš rozptyľujem... No, nech mi to padne akokoľvek ťažko, *Um. Hlas* už doredigujem... Celá práca leží výlučne len mne na hlave. Ešte aj papier musím sám objednať a štočky do tlačiarne zaniest'. Posledné (5./6.) číslo bolo

⁴⁸ Kvôli autentickeosti ponechávam v prepise Štefánikovej korešpondencie aj pôvodné pravopisné chyby a bohemizmy.

⁴⁹ V. ŠROBÁR, *Moja spolupráca s Milanom Štefánikom*, tamže, s. 71–92, 73–74.

⁵⁰ Tamže. Pozri aj: B. PAVLŮ, *Moje styky so Štefánikom*, tamže, s. 202–213, 202–203 a J. ŠUJAN, *Milan Rastislav Štefánik*, s. 244.

⁵¹ Žigmund Zigmundík.

už docela vyhotovené, keď som odchádzal z Prahy. Mala sa previesť iba jedna korektúra. Požiadal som o to kamarátov a – navrátiac sa o tri týždne, našiel som všetko tak, ako som zanechal...“⁵²

O tom, aký hlboký, ale aj trvalý vplyv mal Šrobár na Štefánika, svedčí aj nasledovný list adresovaný Šrobárovi z Paríža 9. septembra 1909. V ňom sa Štefánik nielen znovu hlási k Šrobárovi ako svojmu učiteľovi a k hlasizmu, ale dokonca tvrdí, že Šrobárovo dielo nielen vydržalo ale aj potrelo údery starej školy (t. j. martinského centra): „Vystúpenie Tvoje vzrušilo národ náš, prebralo ho zo strnulosti. Na okamžik zdalo sa, že impulz Tebou daný je dostatočný k úplnému preporodeniu. Avšak dnes vidím, že vydržalo-li dielo Tvoje údery starej školy, potrelo-li ju, tým preto ešte není ono dokončené. Nastáva Ti, brat môj, úkol ťažký, väčší: Brániť myšlienku obrodzenia voči priateľom-pseudopriateľom. Zahostila sa u nás demagogia a všetky necnosti, ktorými oplýva náš protivník. Ty to musíš tiež vidieť a iste Ťa to bolí. Žijeme príliš jednostranne – politike. A keď by aspoň politika! Budíme národ nie k ľudskému povedomiu, ale vháňame ho do úzkoprsého národnostného delíria. Z jazyka slovenského činíme modlu, zo zdravého demokratizmu oslavu roztrhaných gát, miesto poctivej výchovy náboženskej, filozofickej – nesvedomitý oportunizmus. Príčinou tejto nezriadenosti-neuvedomelosti je, že chýbí národné svedomie, tribunál mravnosti – jasný genius vedy. Veda! Nemám na mysli nabubrelých akademikov, alchemikov a astrologov. Mne značí veda organizáciu, poctivú snahu luštiť hádanku existencie, dať maximum obsahu nášmu životu. Vedecký kruh (ale vedecký!) na Slovensku mal by i špeciálny význam. Nehľadiac ani, že sa stal prirodzeným gravitačným bodom, kostrou národa, mimo toho bol by aj pojitkom medzi nami a širokým intelektuálnym svetom...“⁵³ Pre Štefánikovu myšlienku o založení vedeckej spoločnosti, akejsi akadémie vied, ešte vtedy neboli na Slovensku podmienky, ale aj tak treba oceniť Štefánikov rozhlad a cit pre to, čo pre rozvoj vedy znamená taká inštitúcia. Ak si tieto Štefánikove myšlienky porovnáme s tým, čo napísal Šrobár v rokoch 1898 a 1899, vidíme medzi nimi spojitosť. Podľa Šrobára majú hlasisti bojovať proti slepej vonkajšej autorite, žiadať slobodu slova a svedomia, bojovať proti slepej a chvíľkovej láske, požadovať čistú a trvalú, zdôvodnenú lásku, neustálu a premyslenú prácu a pomoc ľudu, bojovať proti zázračnej spáse národa a proti fatalistickej viere slovenskej inteligencie, utvrdzovať vieru v spasenie „sebepomocou a rozumným sebeurčením“.⁵⁴

Štefánik svojmu priateľovi a učiteľovi Šrobárovi, ktorý vtedy vážne chorľavel, píše znovu z Paríža 6. decembra 1909: „Brat môj drahý... Tvoj zdravotný stav ma silno znepokojil. Nože, Vavro informuj ma podrobnejšie a častejšie. Vieš, jestli je na tejto zemi srdco, ktoré Ťa skutočne, ale skutočne úprimne oddano miluje, tak ho hľadaj d'aleko v cudzine v Paríži. Bôh vie, setkal som sa s mnohými ľuďmi, hodnými, vzácnymi, avšak môj priateľ – učiteľ – zostal vždy zapísaný v duši mojej na prvom mieste. Ver tomu a nech nás vzdialenosť časová i prostorová nikdy neodcudzí.“⁵⁵ Nevedno, či tento Štefánikov list Škultéty v roku 1938 poznal, ale ak áno, možno na Šrobára trochu aj žiarlil preto, že v Štefánikovej duši a srdci podľa jeho vlastných

⁵² V. ŠROBÁR, *Moja spolupráca s Milanom Štefánikom*, s. 74–76.

⁵³ Tamže, s. 82–84.

⁵⁴ V. ŠROBÁR, *Po prvom roku*, Hlas, II, 1899, č. 1, s. 1–5, 5.

⁵⁵ Tamže.

slov zaujal prvé miesto Šrobár a nie napríklad Vajanský, alebo dajaký iný člen martinského centra.

Štefánikove názory na vzťahy Čechov a Slovákov a jazykový problém v légiách

Celkom v duchu hlasizmu sú aj Štefánikove postoje k problému jednotného československého národa a československého jazyka. Podľa programového vyhlásenia hlasistov, stáli oni v československej otázke „na stanovisku našich buditeľov i vrstovníkov, ktorí v každom vážnom okamihu dôrazne vyzdvihovali kultúrnu jednotu národa československého“. Tvrdili, že táto jednota je nevyhnutná a musia ju zo všetkých síl pestovať a plodmi našej spoločnej kultúry sa obživovať, aby Slováci „zo svojej národnej i proste ľudskej mráкотy a strnulosti povstali“ a časom sa podľa svojich síl a počtu účinne zapojili do osvetovej práce ako československého národa, tak aj kultúrnej práce všeľudskej.⁵⁶

Takto Štefánik vystupoval už ako študent v Prahe, kde sa zasadzoval nielen za spoluprácu slovenských a moravských študentov, ale zorganizoval aj ich spoločný zájazd do Luhačovic a na Slovensko a to nielen do Žiliny, kde sa stretli u Dušana Makovického s Vavrom Šrobárom a s Milanom Hodžom, ale navštívili aj Turčiansky Svätý Martin. Po návrate do Prahy potom Štefánik pripravil v Detvane cyklus prednášok o česko-slovenskej vzájomnosti pod názvom *Z dôb nášho prebudenja*, pričom zvláštnu prednášku venoval Jánovi Kollárovi a aj názorom S. Czambly o vzťahu slovenčiny a češtiny.⁵⁷

Koncepciu československého národa formuloval Štefánik tak, že sa nemá uberať nič na svojráze českom ani slovenskom a že sa teda majú zachovať oba spisovné jazyky, český a slovenský. Neznalosť jedného z oboch spisovných jazykov nie je ešte prekážkou československej jednoty, hoci je účelné, aby sme si osvojili podľa možnosti oba jazyky, a preto doporučuje českú literatúru Slovákom a slovenskú literatúru Čechom, rovnako ako národohospodárske a iné zblíženie.⁵⁸ V roku 1903 Štefánik do *Hlasu* napísal: „Tedy väčší zájem Čechů a čilejší ruch synů Detvy, spočívající na reálnějším, poctivějším základě, nutí myslící lidi tu i tam, aby řešili otázku slovenskou, řešili ji důkladně, bez vášně, řešili ji tak, jak toho vyžadují zákony přírodní, vývoj historický, nynější poměry, jak toho vyžaduje skutečné dobro, budoucnost dvojjetného národa československého.“⁵⁹

Tu by som dokonca neváhal poznamenať, že Štefánikovo stanovisko bolo ešte nekompromisnejšie ako stanovisko iných popredných hlasistov resp. centralistov Štefánka a Dérera, ktorí boli aj za používanie slovenského jazyka a v praxi to aj tak robili ako vo svojich článkoch, tak aj vo svojich verejných vystúpeniach.⁶⁰ Vyplyvalo to azda z toho, že na rozdiel od iných hlasistov – „civilov“, Štefánik ako jeden z hlav-

⁵⁶ V. ŠROBÁR, *Naše snahy*, s. 5–6.

⁵⁷ N. JURČIŠINOVÁ, *Spolupráca M. R. Štefánika s Československou jednotou*, s. 15.

⁵⁸ J. VOCHALA, *Milan Rastislav Štefánik*, s. 37.

⁵⁹ Tamže, s. 31–32.

⁶⁰ Napríklad Ivan Dérer ako minister školstva a národnej osvety vo svojom prejave k žiakom v školskom rozhlas predniesol časť svojho prejavu po česky a časť po slovensky. IVAN DÉRER, *O pánu prezidentovi. (Reč prednesená 7. marca 1933 do československého školského rozhlasu.)*, in: Ivan Dérer, *Naše problémy. Úvahy o základných otázkach Československa*, Praha 1938, s. 29–31.

ných organizátorov česko-slovenského zahraničného vojska, neskôr nazývaného légie, cítil a chápal jazykový problém aj ako významnú otázku organizačnú. Už v septembri 1916 v rozhovore s Jánom Országhom st. v Rusku vyslovil názor, že ak sa chcú Slováci zachrániť, nemôžu tak urobiť ako „samostatná politická jednotka“ a odmietol aj koncepciu Slovenska ako ruskej gubernie alebo autonómnej jednotky ponechanej v rámci Uhorska. Obojstranná závislosť Čechov a Slovákov na sebe, robí z tohto spojenia najživotaschopnejšiu alternatívu, lebo „zlúčením sa stávame silnými“ a nový celok by mohol plniť aj funkciu deliaceho pásu medzi Maďarmi a Nemcami.⁶¹ Štefánik sa neobával počestenia Slovákov, pretože podľa neho nebude k tomu „ani tendencia, ani potreba“.⁶² Aj tento Štefánikov postoj je v súlade s postojmi V. Šrobára. Ten v novembri 1917 počas vypočúvania maďarským detektívom, ktorý ho upozornil na to, že Česi, ako silnejší a kultúrnejší národ by Slovákov mohli „pripraviť o jazyk“, odvetil, že Slováci o svoj jazyk zo strany českej nemajú strachu a na Slovensku je kopa dialektov, ktoré ani spisovná slovenčina nevie zotrieť. Česi sami majú veľa dialektov a spisovný jazyk český po 500 rokov ich tiež nemohol vyhladiť a vyše dvojmiliónový národ nemožno zbaviť jazyka, ak sa on nechce pripraviť sám, dobrovoľne.⁶³

V Rusku Štefánik vyjadril aj podobný názor na minulosť Slovákov ako ostatní hlasisti: Slovensko bolo kedysi slobodné, ale Maďari a Nemci ich slobodu čoraz viac okliešťovali.⁶⁴ Domnieval sa, že rôzne veliace jazyky by v armáde mohli viesť nielen k zmätkom, ale aj k ohrozeniu životov a preto zastával názor s ohľadom aj na prevahu Čechov v légiiach, že jednotným veliacim jazykom by mala byť čeština. Napriek tomu sa však slovenskí legionári medzi sebou rozprávali po slovensky, nikto im to ani nezakazoval a ani nemal za zlé.⁶⁵ Štefánika k jeho postoju v jazykovej otázke v armáde viedla jeho zodpovednosť jedného z najvyšších veliteľov česko-slovenského zahraničného vojska za životy krajanov, ktorých chcel doviesť domov po splnení ich úlohy v čo najväčšom počte. „Hneď na začiatku organizovania našej armády začali sa utvárať slovenské jednotky. Tak bola u 33. pluku vo Foligne formovaná jedna čisto slovenská rota i s dôstojníkmi Slovákami, ale Štefánik s tým nesúhlasil. Hovoril,

⁶¹ Roman HOLEC, *M. R. Štefánik a problémy česko-slovenského odboja v Rusku*, in: M. Hronský – M. Čaplovič (eds.), *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik*, s. 57–68, 64; Zdena STANOVÁ – Faivre DUPAIGRE, *Ohromujúca vojenská a diplomatická kariéra Milana Rastislava Štefánika (1914–1918) vo svetle archívnych dokumentov v Chateau de Vincennes v Paríži*, tamže, s. 109–122, 111; Miroslav MUSIL, *Diplomatická stratégia Milana Rastislava Štefánika ako rozhodujúci faktor vzniku Česko-slovenskej republiky vo svetle zahraničných archívov*, in: M. Čaplovič – B. Ferenčuhová – M. Stanová, *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov*, s. 151–161, 153.

⁶² R. HOLEC, *M. R. Štefánik*, s. 64.

⁶³ V. ŠROBÁR, *Pamäti z vojny a väzenia (1914–1918)*, Praha 1922, s. 91–98.

⁶⁴ Štefan ŠTVRTECKÝ, *Generál dr. Milan Rastislav Štefánik na Sibíri a česko-slovenské légie*, in: M. Hronský – M. Čaplovič (eds.), *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik*, s. 69–86, 74.

⁶⁵ V Štefánikovom nariadení vydanom v Rusku 6. decembra 1918 už po vzniku Československa sa pripúšťalo používanie oboch jazykov, českého aj slovenského: „Úradným jazykom československej armády je samozrejme jazyk český alebo slovenský...“ M. KŠIŇAN, *Metamorfózy*, s. 109.

že Slováci majú byť v celej armáde, že sa nemajú oddeľovať a že Slováci a Česi sa majú čo najviac zbližovať a sa poznávať'.⁶⁶

A podobne tomu bolo aj v Rusku. Štefánik tam nerobil rozdiely medzi Čechmi a Slovákmí a často hovoril o Čechoch aj o Slovákoch: „My Česi“. Po svojom príchode do Jekaterinburgu vydal svoj prvý organizačný rozkaz, v ktorom napísal, že roko-
vacím jazykom sibírskeho légia je reč česká. Následne prišla k Štefánikovi deputácia troch slovenských legionárov, ktorá mu vytykala, že on ako Slováč nemal pripustiť len českú služobnú reč, ale českú a slovenskú. Štefánik sa vedúcemu deputácie (označovanému len šifrou O.) pozrel priamo do očí a energicky mu povedal: „Víš, ty si si utíral ještě nos rukávem a z kalhot ti čouhala košile, když já už jsem pracoval pro Slovensko. Ty mi nebudeš dávat lekce v lásce ke Slovensku. Naším cílem musí býti, aby se Slovák z Turčanského Sv. Martina cítil v Praze stejně doma, jako Čech z Plzně aby se cítil stejně doma v Turčanském Sv. Martině.“⁶⁷

Štefánikovo stanovisko k jazykovému problému v légiiach zaznamenal vo svojich pamätiach aj ruský legionár, spisovateľ Janko Jesenský.⁶⁸ V USA hovoril Štefánik po česky, ale aj po slovensky. V New Yorku hovoril po česky a v Chicagu 14. októbra 1917 na zhromaždení Čechov a Slovákov po slovensky.⁶⁹ Vo svojom vystúpení v New Yorku v lete 1917 zdôrazňoval: „Nesmieme sa deliť ani na Čechov, ani na Slovákov, ale máme mať pred očami jedine to, akoby Česi boli Slováci na Morave a v Čechách bývajúci – a Slováci na Slovensku bývajúci Česi.“⁷⁰

O Štefánikovom prejave v Chicagu informoval v mesačníku Slovenská mládež 15. novembra 1917 pisateľ P. J. [pravdepodobne Pavel Jamarik, redaktor časopisu – pozn. F.V.], ktorý najprv oboznámil čitateľov so Štefánikovou úspešnou činnosťou pri organizovaní našej armády vo Francúzsku a potom stručne zhrnul aj jeho prejav. Štefánik v ňom okrem iného hovoril o tom, že „Slováci a Česi sú jeden národ. To je dokázané vedecky, historicky a rečove... Taký život, aký sme žili dosiaľ, znamená

⁶⁶ Ján PAPÁNEK, *Spomienka na M. R. Štefánika*, in: Š. Osuský – B. Pavlů, Štefánik, kniha prvá, s. 198–201, 200. Papánkov článok vyšiel pôvodne v novinách *Národní osvobození* 3. mája 1934.

⁶⁷ František LAKOMÝ, *Zo života M. R. Štefánika*, in: Š. Osuský – B. Pavlů, Štefánik, kniha prvá, s. 240–247, 243–244. Pôvodne vyšlo v časopise *Důstojnické listy*, 5. mája 1929.

⁶⁸ „Potom vo voľnom rozhovore, keď som generálovi pripomenul, že si Slováci žiadajú, aby im rozkazy boli čítané v slovenskej reči, povedal mi: 'Reč vo vojsku musí byť jedna'“... Janko JESENSKÝ, *Kapitola zo Sibíri*, in: Š. Osuský – B. Pavlů, Štefánik, kniha prvá, s. 220–233, 232.

⁶⁹ Milan GETTING, *Z rozpomienok na Dr. Milana Rastislava Štefánika*, in: Š. Osuský – B. Pavlů, Štefánik, kniha prvá, s. 139–155, 152–153. Hoci Getting píše, že Štefánik pri každom verejnom vystúpení v New Yorku vždy hovoril po česky, redakcia v poznámke č. 1 na strane 153 uvádza: „Tvrdenie toto je v rozpore so spomienkami iných. V Chicagu na pr. v stredu Čechov, mal Štefánik reč na veľkom zhromaždení Čechov a Slovákov 14. októbra 1917. Medzi rečou odrazu vraví: 'Odpusťte, že hovorím slovensky, však mi nezazlievate. Nerobím to naschvál, ale i preto, že mi to moje srdce našeptalo. Ani nechcem tým našu srdcovú i ideovú jednotu zdôrazňovať, lebo by sa to mohlo vysvetľovať, že tomu sami neveríme.' (Vid' zborníček *Národní hrdina Dr. M. R. Štefánik*, red. Karel J. Zákoucký, s. 96).“ Redaktori prehliadli, že Getting hovorí o New Yorku a oni sa odvolávajú na udalosť týkajúcu sa Chicaga. Striedavé používanie slovenčiny a češtiny je však úplne v duchu hlasizmu: robili tak v rôznych obdobiach aj Šrobár, Hodža, Štefánek a ďalší predstavitelia tohto hnutia. O slávnosti v Chicagu pozri František HÁJÍČEK, *Milan Rastislav Štefánik v Chicagu*, tamže, s. 259–261.

⁷⁰ M. GETTING, *M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914–1918*, B. m., Sokol v Amerike, 1933, s. 125.

mizerné živorenie a nič iného. Teda nám treba hľadať spojenie, ktoré je prirodzené s Moravou a Čechmi. Český kmeň nášho národa dokázal, že je najsilnejším a života najschopnejším, preto ako prvotnou podmienkou života bolo nasledovať silnejšieho, tak sa i dnes treba spojiť, aby silný bol ešte silnejší a slabý tiež zosilnel... O rečovej otázke v budúcom Československom štáte hovoril,... že Slovensko musí udržať svoj rečový a kultúrny ráz. To je bez otázky, a ohľadom toho ako aj ohľadom autonómie Slovenska, Moravy, Sliezska i Česka je úplná dohoda.⁷¹

Príslušnosť k hlasistickému hnutiu je nesprávne a ahistorické pokladať za niečo protislovenské, alebo slovenskému národu škodlivé tak, ako sa to snažili interpretovať autori z autonomistického tábora počas prvej Československej republiky, alebo ich neskorší nasledovníci, prípadne aj básnik a publicista Ján Smrek⁷² či literárni historici Stanislav Šmatlák⁷³ alebo Michal Gáfrík.⁷⁴ Také tvrdenia svedčia o nedostatočnej znalosti dobových podmienok a nedocenení prínosu hlasistov vo významnej dobe, kedy sa rozhodovalo aj o realizácii snov a túžob štúrovskej generácie – oslobodenia Slovákov a vytvorenia jeho administratívnych hraníc. Ani u Štefánika jeho orientácia na hlasizmus, jeho snaha o česko-slovenskú vzájomnosť neznamenalala, že by bol zabudol na svoj slovenský pôvod, naopak. Aj ako francúzsky občan a svetobežník sa považoval za Slováka, ale v československej orientácii nevidel nič škodlivého, ani žiadne ohrozenie slovenskosti. Ostatne Československá jednota už v roku 1911 na schôdzke v Luhačoviciach zdôraznila, že uznáva nastalý jazykový stav, súc si dobre vedomá toho, že na národnej príslušnosti, ktorú vytvorili spoločne príroda a história nemôže nič meniť ani Čech ani Slovák.⁷⁵

Podľa spomienok Marie Neumannovej-Žilkovej, sa Štefánik počas návštevy v Prahe v roku 1912 vyznal zo svojho vzťahu k Prahe, dejinám a z lásky k tejto krajine a snahe vrátiť sa do Čiech, k svojmu národu, ktorý neprestal milovať. Plánoval preto skrásliť Čechy vystavaním hvezdárne.⁷⁶ Do knihy návštevníkov pri jednom zo svojich šiestich výstupov na observatórium na Mont Blanc napísal: „Nuž chcem byť v pravde občanom sveta, preto i na Mont Blancu verným som synom úbohej Tatry –

⁷¹ *Po stopách Štefánikových (Výpisky z korespondencie)*, in: J. Bartůšek, Štefánik. Kniha druhá, s. 328–334, 330–331.

⁷² „Hlasisti dávno stratili orientáciu... Zo začiatku mysleli, že len ich cesta je správna. Oni verili, že možno utvoriť československý národ. Ale keď zbadali, že táto idea znamená vlastne iba likvidáciu slovenského národa, a nijakú inú vyššiu formu jednoty, voľky-nevoľky kapitulovali.“ Ján SMREK, *Poézia moja láska. Spomienky kniha prvá*, Bratislava 1989, s. 124.

⁷³ „Pravda, funkcia hlasizmu vo vývine slovenského literárneho realizmu nie je celkom jednoznačná. Ak svojím zdôrazňovaním drobnej, reálnej, konkrétnej práce, zameranej na dvíhanie životnej úrovne slovenskej spoločnosti i slovenského ľudu, prispieval čo len nepriamo k odidealizovaniu umeleckého pohľadu na skutočnosť, zároveň sa týmto jednostranne funkčným utilitarizmom predsa len pokúšal negovať alebo aspoň oslabovať národnoreprezentatívny a kultúrnospoločenský význam toho vysokého stupňa umeleckosti, ktorý dosiahla slovenská literatúra zásluhou prvej realistickej generácie. Zreteľne to dosvedčuje napríklad Šrobárov výklad Hviezdoslavovej lyriky (v Hlase, 1899), vyčítajúci básnikovi, že tvorí poéziu prístupnú – aj to vraj s ťažkosťami – len inteligencii, a nie širokým ľudovým vrstvám.“ Stanislav ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry II*, Bratislava 2007, s. 213–214.

⁷⁴ Michal GÁFRIK, *Hlasizmus alebo scestnosť jedného apriorizmu*, in: Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti, Bratislava–Praha 1991, s. 42–47.

⁷⁵ Josef ROTNÁGL, *Česi a Slováci*, Praha 1945, s. 28–29.

⁷⁶ M. NEUMANNOVÁ-ŽILKOVÁ, *Dr. Milan R. Štefánik v mých vzpomínkách*, s. 135–143, 139–141. Na stranách 139–141 je reprodukováný obsah Štefánikovho listu z 15. januára 1912.

národu slovenského.“⁷⁷ Významné je aj svedectvo Františka X. Šaldu: „Osou jeho veľkého, rozľahlého a bohatého myšlienkového sveta bola jeho rodná dedina slovenská, jeho Košariská; sem, na Slovensko, vracal sa zo všetkých svojich šírých rozletov obraznosti a tvorivej myšlienky.“⁷⁸

Štefánik bol bezpochyby zložitá, mnohoveštá osobnosť, ktorú nie je možné charakterizovať iba niekoľkými slovami, ani považovať za statickú a očakávať, že jeho názory budú viac ako dve desaťročia bez najmenej zmeny. V jednotlivých svojich životných etapách podstupoval zložené a neľahké osobné zápasy aj vnútorné pochybnosti. Jeho názory sa vyvíjali, precizovali, ale že by sa menili zásadne, o tom možno s úspechom pochybovať. Preto ho aj publicista Laco Novomeský, rozhodný obhajca slovenskej svojbytnosti a zástanca samostatnosti slovenského národa a slovenského jazyka, tesne pred Mníchovom charakterizoval nasledovne: „...Slovenský vlastenec, pofrancúzštený citom, zmýšľaním i občianstvom. Prívrženec jednoty Slovákov a Čechov ako slovenskej existenčnej potreby – Čechoslovák – s náruživým odporom proti horlivosti česko-slovenských zjednocovateľov. Odporca československého zjednotenia, ktorý však nedovoľuje utvorenie samostatných slovenských jednotiek so slovenskými dôstojníkmi, a prikazuje spoločnú službu v jednotnej armáde. Odporca slovenského separatizovania sa, ktorý však úzkostlivo dbá na to, aby Slováci v zahraničnom odboji vynikali pri Čechoch odvahou a húževnatosťou, keď nemôžu vyniknúť množstvom, a tak si zaslúžili meno a miesto v tomto zápase. Dôsledný prívrženec slovenskej účasti v oslobodzovacom boji, ktorý však hovorí po amerických zhromaždeniach po česky,⁷⁹ alebo neváhal by nechať odboju len české označenie, aby nekomplikoval vec, ktorá stála v tých časoch ponad všetky národné odlišnosti. Slovenský národovec – načo vypisovať, ako je oddaný citom i činom svojej trojmiliónovej fajte? – avšak tým istým citom a takými istými húževnatými činmi je oddaný aj Srbom, Čechom, najviacej Francúzom... Každý si môže Štefánika prisvojiť: konzervatívce i pokrokár, veriaci i bezbožník, šovinista i protinacionalista, Čechoslovák i separatista, keď pri dobrej vôli spočinie na vonkajšom vzhlade jeho činov a na literách jeho slov... Slovenského patriota zavrhuje Francúz Štefánik; odrodilého svetobčana jeho národné povedomie. Nacionálny egocentrizmus popiera jeho svetovosť, proti svetáckosti polemizuje jeho horúci vzťah k Slovensku. Čechoslováctvu odporuje jeho dôraz na svojráze a odlišnosti Slovákov a Čechov, slovenskému čechofóbskemu separatizmu zas prízvuk, ktorý kládol na osudovú spolupatričnosť oboch národov. Reakčnú regresívnosť pranieruje jeho pokrokárstvo; zasmušilých pokrokárov zas jeho konzervatívnosť. Katolíckej neznášanlivosti môže prekážať jeho protestantstvo, evanjelickú úzkoprsosť popiera tým, že prvý začal styky nového štátu s Vatikánom...“⁸⁰

⁷⁷ Rostislav RAJCHL ml., *Astronomická předehra osvobozenécké činnosti Milana Rastislava Štefánika*, in: Vojtech Čelko (ed.), *Milan Rastislav Štefánik 1880–1919*, Praha 2000, s. 66.

⁷⁸ František Xaver ŠALDA, *Osobnost Milana Štefánika*, tamže, s. 39.

⁷⁹ Štefánik v USA hovoril aj po slovensky. Porovnaj poznámku č. 69.

⁸⁰ Novomeský to napísal v recenzii viackrát citovaného dvojzväzkového zborníka dokumentov o Štefánikovi, ktorý redigovali Š. Osuský, B. Pavlů, L. Bartůšek a J. Smrek. Laco NOVOMESKÝ, *Pri pomníku známeho vojaka*, in: *Publicistika zväzok IV, 1938–1944, Slávnosť istoty, Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1938–1944*, Bratislava 1970, s. 163–165. Vyšlo pôvodne: *Elán IX (1938–1939)*, č. 4, december 1938, č. 3–4. Novomeský uverejnil článok pod pseudonymom Pavel Havran.

Porovnávaním ideovej náplne hlasizmu s názormi, postojmi a činnosťou M. R. Štefánika dochádzam k záveru, že medzi nimi niet zásadného rozporu. Zohľadňujúc výstižné konštatovanie E. Laiferovej⁸¹ a R. Klobuckého,⁸² že hlasistické hnutie možno opísať aj ako hnutie, ktoré sa zoskupovalo okolo istého politického programu s národnoemancipačným obsahom, ale zároveň to bolo aj hnutie, ktoré ovplyvňovalo kladenie základov pre viaceré vedecké disciplíny, domnievam sa, že práve v tom je možné hľadať pôvod pochybností o tom, či Štefánik patril k tomuto hnutiu, alebo nie.⁸³

Štefánik bol prírodovedec a preto je jeho vedecký záujem zameraný inam, než publicistika a vedecké práce A. Štefánka a ďalších hlasistov. Okrem toho sa Štefánik svojim odchodom z Prahy na dlhé roky vzdiaľuje od domácej problematiky, aj keď sa o ňu stále zaujímal, na Slovensko a jeho ľud vo svete nezabudol a jeho osudom sa stále zamestnával. Známa je jeho predpoveď (?) asi štyri roky pred vznikom vojny, že sa potom bude riešiť aj nové postavenie slovenského národa.⁸⁴ Zatiaľ čo teda Štefánik na základe svojej vedeckej špecializácie, nemohol prispieť k utváraniu základov niektorých spoločenských vied na Slovensku, neprehliadnuteľná je jeho činnosť pre realizáciu politického programu hlasistického hnutia – oslobodenie Slovákov v spolupráci s Čechmi, rozvíjanie česko-slovenskej vzájomnosti a neskôr aj v prospech spoločného štátu – Československej republiky. Vždy sa hlásil k Šrobárovi i Masarykovi ako k svojim učiteľom.⁸⁵ Napriek tomu v minulosti dochádzalo, a aj v súčasnosti stále dochádza, k zahmlievaniu a popieraniu týchto jeho myšlienkových a ideových vzorov. Záver jedného zo Štefánikových rozkazov légii na Sibíri vydaného 8. decembra 1918, totiž určitým kruhom na Slovensku v polovici roku 1938 už nevoňal a mnohým nevyhovuje ani po roku 1989: „Zdar nezávislému, sjednocenému národu československému! Zdar Československé republice! Zdar našemu prezidentu Masaryku!“⁸⁶

SUMMARY

The essay analyses Milan Rastislav Štefánik's attitudes towards the political ideology movement of Hlasism, named after the Hlas magazine (1898–1904). The author compares memories of a significant literary historian and linguist Jozef Škultéty on M. R. Štefánik's standpoints as a student, scholar, soldier and politician with his activities and journalism. Škultéty, one of the leading representatives of a conservative nationalist centre in Martin, contradicted Štefánik's identification with the Hlasists; however, he completely disregarded his publishing activities between 1902 and 1903 and his lecturing and organizing activities in Detvan. In view of this, Štefánik's articles and

⁸¹ Eva LAIFEROVÁ, *Ku genéze pojmu národa a nacionalizmu v slovenskej sociológii*, in: J. Sopóci (ed.), *Sociológia a spoločenská zmena*, Bratislava 2000, s. 25–44, 26.

⁸² R. KLOBUCKÝ, *Hlasistické hnutie*, s. 8.

⁸³ Také možnosti, ako Škultétyho konjunkturalizmus v roku 1938 ponechávam stranou, ale bolo by možné uvažovať aj o takej motivácii.

⁸⁴ A. S. AMBROSE, *Štefánik a slovenská Amerika*, in: Š. Osuský – B. Pavlů (red.), *Štefánik*, kniha prvá, s. 156–173, 166.

⁸⁵ „Dr. Štefánik byl vřele oddán ideím, snahám a směru profesora Masaryka. Jednou poznamenal v rozmluvě o něm: „Masaryk jest mým učitelem. Za vše, co dělám, jak smýšlím, mám děkovati jen jemu.““ Rudolf PELIKÁN, *Ze vzpomínek na Dr. M. R. Štefánika v Petrohradě v r. 1917*, in: J. Bartůšek, *Štefánik*. Kniha druhá, s. 232–243, 243.

⁸⁶ František LAKOMÝ, *Zo života*, in: Š. Osuský – B. Pavlů, *Štefánik*, kniha prvá, s. 240–247, 247 a *Důstojnické listy* zo dňa 5. mája 1929.

reviews in the *Hlas* and *Čas* magazines such as *Vystěhovalectví na Slovensku*, *Česko-slovenská jednota národní*, *Slovenská žurnalistika* seem essential.

Štefánik's undisputable support of the Hlasist movement can be proved by the fact that he took active part in propagating the Hlasist ideas in Detvan, an association of Slovak students in Prague, participated in editorial work connected with publishing a *Hlas* supplement (*Umelecký Hlas*) and distribution of the magazine. In his articles, Štefánik sharply criticized the Martin centre and its policy, while professing ideas of realism and principles propagated by the ideological leader of the Hlasists Vavro Šrobár with whom he kept friendship and exchanged letters even after his move abroad.

Why Štefánik's affiliation with the Hlasists is disputed or even utterly rejected remains a question with such a clear demonstration of Štefánik's support to the Hlasist movement. In addition to political intentions spurred by an autonomist movement in the inter-war Slovakia, Štefánik's concern with natural sciences may offer a partial explanation. After his relatively early moving abroad, his contacts with the domestic circles weakened and he no longer concentrated on journalism concerned with the Slovaks' social issues.

Jan Tomasz GROSS, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków, Znak 2011, 202 s. ISBN 978-83-240-1523-8.

Historicko-sociologická esej *Zlaté žně* (*Złote żniwa*) jsou další publikací Jana T. Grosse. V Polsku kontroverzní autor (z jedné strany populární, z druhé velice odsuzovaný), se v ní zaměřil na problematiku materiálního obohacování polských vesničanů na úkor svých židovských sousedů za druhé světové války a po ní.

Výchozím bodem Grossovy knihy je fotografie (pořízená krátce po válce) s tzv. zlatokopy – lidmi, kteří hledali židovské cennosti v oblasti, kde dříve stál koncentrační tábor Treblinka. Autor skrze tuto fotografii ve své knize popisuje chování Poláků, kteří se záměrně obohacovali židovským majetkem – ať už vykopáváním ostatků Židů vězněných v Treblince, nebo např. požadavkem odevzdáním veškerého majetku těch Židů, kterým poskytl, třeba i jen příslibem, úkryt před nacisty. Proč se Poláci takových věcí dopouštěli, se Gross snaží objasnit především v Polsku ve 30. letech 20. století velice rozšířeným antisemitismem nebo také např. silným vlivem katolické církve. Ze sociologického hlediska se tyto patologické jevy Gross snaží vysvětlit používáním specifického jazyka vůči Židům, či postupnou změnu norem jednání s židovskými sousedy (např. změna pohledu na smrt za války, kdy zabíjení Židů začalo být považováno za přirozené a beztrestné).

Autor vychází hlavně z pamětí přeživších Židů a svědků tehdejších událostí. Dalším pramenem mu byly články z polských i zahraničních odborných časopisů, v teoretických kapitolách vycházel z filozofické a sociologické literatury. Z archivních pramenů autor ovšem čerpal jen okrajově.

Gross je často kritizován jako „antipolský“ historik a jeho díla jsou považována za neobjektivní, očerňující Poláky. Gross ovšem v knize nezpochybňuje fakt, že Židé mohli přežít pouze s pomocí nežidovských sousedů. Na druhou stranu upozorňuje na skutečnost, že Poláci nebyli vždy Němci potrestáni smrtí v případě, byl-li u nich nalezen ukrytý Žid. *Zlaté žně*, stejně jako jiné Grossovy monografie, jsou důležitou knihou především pro Poláky, protože nastiňuje a připomíná nepřijemné skutečnosti z dějin. Otevírá tím diskusi o problémech, o kterých je třeba hovořit.

Jaroslav Kadlec

Mezi Tureckem, Persií a Ruskem: Percepce národní identity v Ázerbájdžánu a Arménii na sklonku 19. a 20. století¹

Emil Souleimanov

Between Turkey, Persia and Russia: Perception of National Identity in Azerbaijan and Armenia at the Break of the 19th and 20th Century

This article traces the emergence of the modern national identities of Azerbaijanis and Armenians back to the last quarter of the 19th century. In doing so, it emphasizes the ways national identities were shaped by Azerbaijani and Armenian intellectual elites reflecting their historical heritage of being parts of Turkish, Persian, and Russian empires; accordingly, the evolution of mutual perceptions of Azerbaijanis and Armenians vis-à-vis their imperial neighbors – and vice versa – is highlighted. The article focuses on the period of the second half of the 19th century until 1920/1921, when following a two-year intermezzo of independent states in the South Caucasus, both Armenia and Azerbaijan were effectively incorporated into the emerging Soviet Union.

Key words: History, Turkey, Iran, Persia, Russia, Armenia, Azerbaijan, South Caucasus, national identity, nationalism, revival

„Zatracovat muslimy a zvláště Turky, často mluvit o arménské genocidě a neustále ostatním připomínat tureckou brutalitu, to vše je považováno za výraz vlastenectví. Za největší vlastence mezi vůdci naší historie pokládáme ty, kteří haněli Turky a zabíjeli je. Našimi současnými hrdiny jsou vrazi tureckých diplomatů v evropských městech. [...] Taková je převládající mentalita.“

Rafael Išchanjan, arménský historik²

¹ Tato stat' vznikla v rámci činnosti Centra pro výzkum kolektivní paměti při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.

² Citováno dle Stuart KAUFMAN, *Modern Hatreds. The Symbolic Politics of Ethnic War*, Ithaca 2001, s. 53–54.

Úvod

Ázerbájdžán a Arménie jsou země nacházející se na jižním Kavkaze, historické křižovatce národů, říší, náboženství a kultur, jež v posledním téměř čtvrtstoletí pojí konflikt o Náhorní Karabach. Ozbrojený konflikt o tuto ázerbájdžánskou enklávu, obývanou většinovými Armény, se datuje od sklonku 80. a 90. let minulého století, v období, když se začal rozkládat sovětský stát a místo značně zdiskreditované komunistické ideologie přišel na řadu etnický nacionalismus s jeho, jak se tenkrát zdálo, hluboce zakořeněnými obrazy. Je pravda, že silně protiarménské sentimenty, které v současném ázerbájdžánském nacionalismu zaujímají přední místo, začaly být konstruovány teprve v polovině 90. let 20. století, kdy došlo k ukončení ozbrojeného konfliktu, v jehož důsledku přišel Ázerbájdžán o téměř pětinu svého dosavadního území. Totéž – i když s jistými výjimkami protitureckých nálad, které byly v arménském nacionalismu etablovány již v prvních dekádách minulého století a v návaznosti na karabašskou válku začaly běžně být uplatňovány i ve vztahu k „ázerbájdžánským Turkům“ – platilo i v případě arménského národního cítění.

O to zajímavější je sledovat začátky vzniku moderních národních identit Ázerbájdžánců a Arménů, které se datují do poslední čtvrtiny 19. století a které byly ovlivněny především způsobem, kterým se ázerbájdžánské a arménské elity vypořádávaly se svým (historickým) dědictvím v rámci turecké, perské a ruské říše a definovaly svůj vztah k nim v identitární rovině. Tento článek se pokouší analyzovat – nutně v historickém kontextu, který daný proces výrazně spoluvytvářel – vývoj percepce vůči Rusku a Rusům, Turecku a Turkům, Persii a Peršanům v prostředí Ázerbájdžánců a Arménů, které následně ovlivnily formování moderního národnostního cítění těchto dvou jihokavkazských národů. Článek se proto soustřeďuje na období od druhé poloviny 19. století až do let 1920/1921, kdy došlo k ukončení takřka dvouletého intermezza v podobě nezávislosti Arménské a Ázerbájdžánské demokratické republiky, jež se na sedm desetiletí staly součástí Sovětského svazu.

Vztahy s Peršany a Persií, respektive s Turky a Tureckem v historické perspektivě

Od 11. století, kdy oghuzští nomádi definitivně vstoupili na politickou scénu v prostoru, který někdy bývá označován jako Velký Střední východ, lze dějiny Íránu považovat za jakousi persko-turkickou symbiózu, ve které se mísily a vzájemně doplňovaly kulturní vlivy obou těchto civilizačních okruhů, převážně sedentárního starodávného Íránu a turkických nomádů z Velké stepi a jejich potomků.

Počínaje 11. stoletím³ až do státního převratu v roce 1925, kdy byla v Persii založena první ryze perská dynastie Pahlavíovců, jejíž moc se neomezovala na hranice historické Persie, vládly perským zemím, Ázerbájdžánu a okolním oblastem, kmeny

³ Jistou výjimku tvořilo období nadvlády mongolských dynastií Džaláirovců a Ílchánovců (13.–15. století), které následovalo po okupaci Íránu mongolskými vojsky v polovině 13. století a přiřazení jeho území k Pax Mongolica.

a klany turkického původu.⁴ Téměř deset století představoval Írán svérázný konglomerát iránsko-turkických národů; samotné toponymum „Írán“ mělo ještě poměrně nedávno mnohem širší sémantickou náplň nežli dnes.

Počátkem 16. století sáfijovský vládce šáh Ismáíl I. přisoudil šíitskému islámu status státního náboženství. Jeho šíření a upevňování v regionu se opíralo o vojenské elity kyzylbašského⁵ kmenového svazu sjednocujícího turkické kmeny Persie a jižního Kavkazu; většina Ázerbájdžánců a Peršanů tehdy přijala šíitský islám. To posílilo oddanost turkických kmenů myšlence iránské státnosti a umocnilo persifikaci zejména kmenových elit. Nové náboženství bylo mocným impulzem k územní expanzi. Následovala desetiletí takzvaných persko-tureckých, čili šíitsko-sunnitských, válek, v nichž válečná štěstěna střídavě přála jedné či druhé straně. Počínaje 16. stoletím až do první třetiny 19. století byly chanáty severního a jižního Ázerbájdžánu buď integrální součástí Persie, nebo se nacházely ve vazalském stavu vůči Tabrízu/Isfahánu/Teheránu, i když úspěšné pokusy o vymanění se z jeho dominance nebyly nijak řídké.⁶

Definitivní změnu přinesly až dvě rusko-perské války, v nichž byl úspěšnější Petrohrad. Podle mírových smluv z Gülistanu (Gulistanu, 1813) a Türkmänčaye (Turkmenčaje, 1828) bylo území severoázerbájdžánských chanátů (severně od příhraniční řeky Arax) předáno Romanovcům. Vznikl tak rozdělený Ázerbájdžán, severní a jižní, osídlený jedním národem a mluvící jednou řečí. Myšlenka rozdělené vlasti či *odloučení* (ázerbájdžánsky *ayriliq*) se pak od sklonku 19. století promítala do ideově-politického upevnění ázerbájdžánského národního vědomí a ovlivnila počátky nacionalismu.⁷ Není bez zajímavosti, že v současné době žije v postsovětském, respektive severním či kavkazském, Ázerbájdžánu na osm milionů etnických Ázerbájdžánců, zatímco v samotném Íránu, zejména v jeho severozápadních ázerbájdžánských provinciích, pro něž se vžilo označení iránský či jižní Ázerbájdžán, v současnosti žije něco mezi 12 až 24 milionů etnických Ázerbájdžánců, tedy přibližně čtvrtina celkové populace islámské republiky.⁸

Formování ázerbájdžánské identity se zprvu odehrávalo jako zápas dvou ideově-politických proudů, z nichž první vyzdvihoval primát kultury a náboženství (*société persane*), druhý zdůrazňoval původ odvozovaný od jazyka. Vytvoření jednotné ázerbájdžánské identity účinně bránila nejen tradiční klanově-teritoriální diferenciaci

⁴ Byli to Seldžukovci, Timurovci, Kara Kojunluovci, Ak Kojunluovci, Sáfijovci, Afšarovci a Kádžárovci. Všechny uvedené dynastie či spíše vládnoucí kmeny s výjimkou Timurovců (kypčácká větev turkických jazyků, reprezentovaná například dnešními Uzbeky) byly potomky oghuzských Turků; etnický původ sáfijovské dynastie není zcela jasný.

⁵ *Kyzylbaş* (Qızılbaş) znamená v ázerbájdžánštině „zlatohlavý“ (*kyzyl* – „zlatý“, *baş* – „hlava“).

⁶ V současné ázerbájdžánské historiografii existuje tendence považovat státní útvary vybudované turkickými dynastiemi nikoliv za perské či iránské, ale za ázerbájdžánské, což je sklon typický pro postkoloniální národy.

⁷ K historii iránských Ázerbájdžánců viz zejména Brenda SHAFFER, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, Cambridge 2002, s. 1–77.

⁸ Íránské statistiky nezohledňují etnickou příslušnost, proto je velice obtížné přesně určit podíl etnických komunit země. Nicméně Ázerbájdžánci jsou v samotném Íránu považováni za (z demografického hlediska) nejpočetnější etnickou minoritu.

ce, ale i existence dvou početných denominací v rámci islámu. Zatímco převážná část Ázerbájdžánců se hlásila k šíitskému islámu a tíhla k Peršanům, silná sunnitská menšina, obývající zejména západ a sever ázerbájdžánského území, se identifikovala spíše s tureckými a dagestánskými souvěrci.⁹ Není bez zajímavosti, že zakladatel moderní ázerbájdžánské poezie a prózy Mirza Fatali Achundov či Achundzade (1812–1878), přezdívaný ve druhé polovině 19. století Molièrem Orientu, patří mezi zakládající osoby perského nacionalismu; samotný Achundov považoval Írán, jehož kulturně-historickou součástí byl Ázerbájdžán, za otčinu (vatán), zatímco jeho vztah vůči (sunnitskému) Turecku byl vesměs negativní.¹⁰ Jak připomíná Tadeusz Swietochowski, „hloubku sektářského rozkolu ukázaly války vedené Ruskem v 19. století, kdy ruští carové měli k dispozici šíitské dobrovolníky proti Turecku v letech 1828 a 1853–1856 i proti Šamilově ghazavatu (svaté válce) v Dagestánu. Sunnitě naopak měli sklon podporovat Šamila i se zbraní v ruce a v období rusko-osmanského konfliktu vykazovali známky nervozity“.¹¹ Pouze ve 30. letech 19. století došlo v severních oblastech současného Ázerbájdžánu, hraničících s Dagestánem, ke třem lokálním povstáním, tak či onak spojeným se Šamilovým hnutím.

V tomto letitém ideovém sporu nakonec zvítězil jazyk – počátkem 20. století již bylo proturecké, respektive proturkické směřování ázerbájdžánské identity jasně vyprofilováno, zatímco úloha náboženství byla v rodícím se sekulárním, prozápadním a modernistickém nacionalismu omezena na minimum. Výsledkem byla vzrůstající orientace místních elit na Osmanskou říši, která byla považována za vlajkovou loď (pan)turkického hnutí a zároveň za přední muslimskou zemi, s níž byly spojovány naděje panturanistických obrozenců od Krymu po Altaj.¹² Neméně intenzivně bylo prožíváno znovunalezení „turkického bratrství“ v různých částech ruské říše – ve Volžsko-uralském regionu, na severním a jižním Kavkazu, ve Střední Asii a na Krymu.¹³ Díky vývoji v prvních dekádách 20. století mohly politické síly, které stály u zrodu nezávislé Ázerbájdžánské demokratické republiky (1918–1920), prohlásit: „Muslimové Zakavkazska [tj. Ázerbájdžánci] tvoří s Turky jeden národ.“¹⁴ I když se zejména buržoazní kruhy od počátku 20. století stále silněji hlásily ke své turkické identitě,

⁹ Tadeusz Swietochowski s odkazem na soudobé ruské zdroje uvádí, že v okamžiku ruské okupace ázerbájdžánských chanátů se počet přívrženců sunnitského islámu zhruba rovnal počtu šíitů. Množství odbojnějších a politicky aktivnějších sunnitů se postupně snižovalo, neboť docházelo k jejich migraci do Osmanské říše. Tadeusz ŚWIEȚOCHOWSKI, *Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge 2004, s. 8.

¹⁰ İlgar ALIJEV, *Mirza Fatali Achundov: žizň i tvorčestvo*, Baku 1965, s. 128–152.

¹¹ Tadeusz ŚWIEȚOCHOWSKI, *National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905–1920*, in: Ronald G. Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Ann Arbor 1996, s. 211–212.

¹² V této souvislosti je pozoruhodné dílo ázerbájdžánského intelektuála Älibeje Hüsejzadeho, který symbolizoval sepětí „ázerbájdžánských Turků“ s Osmanskou říší, mj. pod vlivem ruských, ale i osmanských panturkistů.

¹³ Byli to zejména zakavkazští Ázerbájdžánci a kazaňští a krymští Tataři, politicky neaktivnější muslimové v říši Romanovců, kteří stáli u zrodu panturkismu a nejvíce jej propagovali. Teprve poté se rozšířil na západ, do Osmanské říše, kde se záhy po kolapsu panislámského a panosmanského projektu stal státotvornou ideologií. Odtamtud také za první světové války začal být propagován zpětně směrem k „ruským Turkům“.

¹⁴ Azərbaycan, 25. 9. 1918.

v prostředí šlechty nebyla nijak vzácná historicky ustavená orientace na íránskou stát-nost a apolitický venkov se stále ještě identifikoval spíše na základě náboženského kritéria (respektive podle rodově-klanového či teritoriálního kritéria) coby muslimský, základy ázerbájdžánské identity jako jazykově-teritoriálního fenoménu byly položeny.

Tento pozoruhodný identitární obrat byl zpečetěn v posledních měsících první světové války, když na podzim roku 1918 po ústupu bolševické armády a arménských revolučních oddílů osmanská vojska a převážně ázerbájdžánská Armáda islámu nakrátko okupovaly Baku. Turci byli v Ázerbájdžánu vítáni jako zachránci a osvoboditelé, kteří zemi společně s oddíly ázerbájdžánské milice zbavili krvavého řádění arménských milicí, a to i za cenu vyvraždění tisíců arménských civilistů v hlavním městě. Turecká vojska se až do svého stažení na podzim 1918, kdy jejich místo zaujaly britské okupační oddíly, značně zasloužila o vznik nezávislého Ázerbájdžánu. Nezanedbatelně pomohla i v bojích proti arménským rebeliím v Karabachu.

Vztahy s Rusy a Ruskem v historické perspektivě

Vztah k Rusům nebyl na muslimském Kavkazu nikdy jednoznačný. Většinou populací byli považováni za „bezvěrce“, kteří k Ázerbájdžáncům – na rozdíl od křesťanských Arménů a zvláště Gruzínů – zejména v počátečním období kolonizace nechovali téměř žádné sympatie. Muslimští Ázerbájdžánci představovali pro Petrohrad potenciálně nevyzpytatelný prvek; v době protiruských kavkazských válek v 19. století na severním Kavkazu několikrát hrozilo, že se konflikty přelijí i na území osídlené Ázerbájdžánci, což by byl pro říši i vzhledem k silným vazbám místního obyvatelstva na Persii a Turecko velmi nepříjemný scénář.¹⁵

Podle *Kavkazského kalendáře na rok 1853* jsou zakavkazští Tataři (tedy Ázerbájdžánci) „vznětliví, netrpěliví, náchylní k brutalitě, upřednostňují kočovný způsob života, při oslabení vlády přejdou pod vládu jinou nebo k anarchii, neodpouštějí křivdy, jsou pomstychtiví, houževnatí...“¹⁶ Ruský důstojník asi deset let předtím referoval z Karabachu, že u Tatarů jsou jak způsob života, tak mravy nestálé, „lež, loupežnictví, drancování jsou podle jejich obyčejů a přesvědčení hodny chvály“, unést dívku a zabít při tom „aspoň muže, nebo dokonce samotné její rodiče a pak se s ní oženit je chvályhodné junáctví“. V důsledku toho „nemohou být skutečnými zastánci ruské vlády, při jakémkoli politickém převratu budou připraveni povstat proti nám“.¹⁷ Ani zdroje, které Ázerbájdžáncům připisují vesměs pozitivní vlastnosti („pracovití, muž-

¹⁵ Kavkazské války se nakonec do ázerbájdžánských oblastí – s výjimkou nejseverněji položených oblastí horského Ázerbájdžánu – nerozšířily zejména díky tomu, že se odboj na sever od kavkazských hor vedl pod praporem sunnitského islámu, silně ovlivněného islámským mysticismem (súfismem). Čas od času severokavkazské horaly podpořili ázerbájdžánští sunnité obývající severní horské oblasti hraničící s Dagestánem, jenž byl spolu s Čečenskem a čerkeskými zeměmi severozápadního Kavkazu ohniskem protikolonizačního odporu.

¹⁶ *Kavkazskij kalendar na 1854 god*, Tiflis 1853, s. 352–353.

¹⁷ Tvzení kapitána Pružanovského, představitele ruské koloniální administrativy v karabašské metropoli Šuša, z roku 1845; citováno podle *Kolonialnaja politika Rossijskogo carizma v Azerbajdzane v 20–60ie gody XIX v.*, 2. díl, Moskva 1936, s. 21.

ní, plní odhodlání, nejsou náchylní ke změnám a novotám“), neopomíjejí zdůraznit, že „se vůbec nelze spoléhat na jejich pokojnost a oddanost“.¹⁸ Počet a rozsah protikoloniálních povstání však byl v ázerbájdžánských zemích, zejména s ohledem na jiné oblasti muslimského (severního) Kavkazu, jen malý; to bylo dáno mimo jiné skutečností, že se Petrohrad ve své regionální politice opíral o etablovanou ázerbájdžánskou šlechtu, které zajistil jistou úroveň samosprávy. Tento přístup aspoň zpočátku zajišťoval zdání mocenské kontinuity a legitimacy v očích obyčejných rolníků a pastevců, v jejichž životě se s příchodem Rusů téměř nic nezměnilo. Občasné lokální nepokoje zpravidla potlačovaly ozbrojené oddíly místních feudálů, chánů či beků, nikoli kozácká jízda či armáda.

Zpětně lze prohlásit, že existence v rámci ruského státu zajistila obyvatelům jižního Kavkazu desetiletí stabilního sociálně-ekonomického růstu, i když z ropného bohatství Baku těžil především ruský, arménský a zahraniční kapitál. Nemalou úlohu sehrál rovněž dlouhodobý vliv ruské kultury a vzdělanosti, zejména při formování místních intelektuálních elit, pro něž sloužila ruština a ruská kultura obecně jako most ke kultuře západní a k modernizačním tendencím, které ze (západní) Evropy přicházely; i proto měli protiklerikálně naladěni ázerbájdžánští obrozenci 19. století zpravidla kladný vztah k Rusku a ruské nadvládě.

Ačkoli Ázerbájdžánci byli jakožto muslimský národ zbaveni povinnosti sloužit v ruské armádě, část staré feudální elity považovala vojenskou službu za čestné privilegium. Účast ázerbájdžánské šlechty v důstojnickém sboru ruské armády však byla znatelně slabší než třeba šlechty gruzínské a arménské, čemuž odpovídala i míra zapojení příslušníků těchto etnických skupin do společenského života carského Ruska.¹⁹ Relativně slabšími protiruskými náladami se vyznačovalo období po ruských revolucích v roce 1917; to lze aspoň zčásti vysvětlit skutečností, že zánikem moci Petrohradu vzniklo v regionu mocenské vakuum, které se snažili zaplnit jak Arméni, tak Ázerbájdžánci, usilující o kontrolu nad řadou oblastí společného osídlení. Arméni, nikoli Rusové byli vnímáni jako hlavní hrozba, která doprovázela krátkou existenci nezávislé Ázerbájdžánské demokratické republiky (1918–1920). Ani poté, co byla tato jihokavkazská republika v dubnu 1920 okupována oddíly 11. rudé armády, protiruské nálady nezesílily, ačkoli ozbrojený odpor proti okupaci byl v některých oblastech země definitivně potlačen až v roce 1924.

Období sovětské nadvlády se vyznačovalo stupňující se autonomizací Ázerbájdžánu – zejména po druhé světové válce stále silnější úlohu hrály nově etablované místní elity – a vcelku poklidným rusko-ázerbájdžánským soužitím; mělo však velmi smutné vyvrcholení. Dne 20. ledna 1990 jednotky sovětské armády vtrhly do Baku,

¹⁸ Tamtéž, s. 306–307.

¹⁹ Obyčejní Ázerbájdžánci se na straně Ruska účastnili například první světové války. Tehdy byl v řadách legendární Kavkazské tuzemské koňské divize, vzniklé v srpnu 1914, která pro svou houževnatost a exotický vzhled jezdců (kavkazských muslimů) vešla do povědomí současníků pod názvem Divoká divize, vytvořen i Tatarský (ázerbájdžánský) pluk, který byl nasazen do bojů proti německým a rakouským oddílům v západních oblastech ruské říše. V této souvislosti je zajímavé, že ázerbájdžánští dobrovolníci z řad šíitů narukovali do ruské armády během rusko-turecké války (1877–1878), zatímco někteří jejich krajané sunnitského vyznání se postavili na stranu Turků i na bitevním poli.

oficiálně s cílem zamezit hromadnému vraždění arménských civilistů, které rozpoutaly zfanatizované davy, většinou utečenci z Arménie, a jemuž sovětská vojska, dislokovaná v hlavním městě a jeho okolí, déle než týden nečinně přihlížela. Ázerbájdžánci si však tento brutální zákrok, který nepřežily desítky civilistů a při němž byly zraněny stovky dalších, jednoznačně vyložili jako trest Moskvy za stále razantnější výzvy k nezávislosti, které zaznívaly na tehdejších mnohatisícových demonstracích nacionalistické opozice v Baku, jejichž původním posláním bylo zamezit předání Náhorního Karabachu pod správu Jerevanu.

Arménie

Vztahy s Turky a Tureckem v historické perspektivě

Od ekumenického koncilu v Chalcedonu (451)²⁰ začala Arménie vnímat Západ (spolu se směrem jižním, Persií) jako zdroj neustálých hrozeb. Počínaje tímto mezníkem se geostrategické zájmy Konstantinopole, usilující o získání tohoto významného území v bojích s Peršany, respektive později s Araby, spojují se zájmy ideologickými, diktovanými snahou přinést arménským „kacířům“ světlo pravé víry, pravoslavného křesťanství. Přestože Arméni dali Byzanci řadu významných státníků a vojevůdců, byl řecko-arménský antagonismus svého času natolik silný, že průnik seldžuckých Turků do Anatólie před tisíci lety vnímalo mnoho byzantských Arménů jako spásný; tento odpor však přetrval a patrně i zesílil také během osmanské éry, což bylo obzvláště zjevné před 19. stoletím.²¹

Posílení tureckého živelu v Malé Asii zpočátku skutečně přineslo arménským komunitám v Anatólii více náboženské svobody, kterou byli muslimští vládci ochotni poskytnout jinověreckým poddaným výměnou za loajalitu; tato benevolence zahrnovala i možnost uchovat si svou víru a identitu. V Osmanské říši se Arméni, podobně jako další „lidé Knihy“, tedy křesťané a židé, těšili statusu *dhimmi* čili chráněnců muslimské obce či státu; byli považováni za samostatný *millet*, tedy politicko-náboženskou komunitu. To jim sice formálně určovalo nižší společenský status,²² nicméně měli zaručenu možnost stabilního rozvoje v rámci autonomně spravovaných komunit.²³ Loajalita během balkánských povstání v první polovině 19. století, kdy arménská komunita jako jediná z osmanských *milletů* (s výjimkou židovského) nezpochybnila sultánovu autoritu, zajistila Arménům důstojné označení *millet-i sadika*, čili věr-

²⁰ V důsledku tohoto koncilu se arménská apoštolská gregoriánská (nikoliv však monofyzitická) církev odpojila od byzantské ortodoxie.

²¹ Nejvýstižnějším historickým dokumentem jsou v tomto ohledu svědectví arménského letopisce ze 12. století Mathevoše Urhajetsiho (Matěje z Edessy/Urfy). Zajímavě o dnes již pozapomenutém arménsko-řeckém antagonismu píše v 17. století historik Simon Lehaci.

²² To se týkalo zákazu nosit zbraně, jezdit na koni, vlastnit půdu, zastávat funkce ve státní správě a podobně. Tyto restrikce však časem povolily a v 19. a 20. století bylo – zvláště v osmanských městech – poměrně běžné setkávat se s Armény v nejvyšší státní správě.

²³ Ve snaze omezit vliv početnějších Řeků, hlavně v maloasijských městech a v Konstantinopoli/Istanbulu, se osmanští sultánové nezdřáhali podporovat Armény (a rovněž Židy), kteří zanedlouho začali Řeky vytlačovat v činnosti, jež byla tradičně považována za řeckou doménu – v obchodu a finančnictví.

ný národ. Postavení arménské městské komunity, vesměs buržoazie a intelektuální elity, v Turecku 19. století nesmírně zesílilo; svého apogea dosáhlo na přelomu 19. a 20. století, kdy byli Arméni ve středu ekonomického, uměleckého a v jistém slova smyslu i politického života mnohonárodnostní říše. V tomto období však již byli východoanatolští Arméni terčem stále intenzivnějších útoků ze strany osmanské armády a muslimských milicí: v letech 1894–1896 došlo k masakrům arménské obyvatele, které podle různých se odhadů nepřežilo 80 až 300 tisíc lidí.²⁴ Tento razantní obrat ve vztahu osmanského státu k Arménům byl zapříčiněn celou řadou faktorů.

Především byl ve druhé polovině 19. století v Turecku zaveden nový daňový systém, vyšší daně se však státu musely odvádět, aniž byl zrušen starý systém zdanění, který v anatolských oblastech existoval paralelně, vycházel vsťíc tradičně vysokým fiskálním nárokům feudálů – velkostatkářů, vesměs Kurdů, ale i Arménů – a dával prostor všudypřítomné korupci, klientelismu a anarchii. Situace se dále zhoršila poté, co se tisíce takzvaných mahadžirů – imigrantů z řad vzpurných Čerkesů, Abcházců a Abazínů, kteří byli Petrohradem donuceni emigrovat ze severního Kavkazu do Osmanské říše, respektive balkánských muslimů – usadily v nepříteli úrodných oblastech osídlených Armény, což se zpravidla dělo na úkor křesťanů – Arménů a Asyřanů. Aby toho nebylo málo, ve stejnou dobu Istanbul schvaloval stále většímu množství kočovných kurdských kmenů migraci dále na sever a severovýchod, tedy do areálu tradičně osídleného arménským živlem: „Nomádští a polonomádští Kurdové zimovali v oblastech Muš, Van a v okolí Araratu, nechávali se vydržovat arménskými rolníky a vyžadovali od nich úctu, nutili je, aby si kupovali jejich ochranu (hafir), beztrestně rabovali, odváděli jejich ženy a stáda. Běžnou reakcí arménských rolníků a řemeslníků byly útek a emigrace do Konstantinopole (Istanbulu), Smyrny (Izmiru) a Zakavkazska.“²⁵

V reakci na tento vývoj začaly od poloviny 19. století v některých oblastech anatolské Arménie spontánně vznikat ozbrojené oddíly, jejichž hlavním záměrem bylo klást odpor kurdským nájezdníkům; první arménské rebelie (roku 1862 v Zejtunu, roku 1863 ve Vanu a Erzerumu) měly právě protikurdský charakter. Stejně jako v případech dřívějších balkánských povstání, i tentokrát křesťanští rolníci původně usilovali o sultánovu ochranu, nicméně „[m]ístní turečtí představitelé spravovali města s malým ohledem na centrální úřady a kurdští bejové [feudální pánové] ovládali velkou část venkova. Jediným způsobem, jak mohl Istanbul uplatnit svou vůli, bylo často vyslání armády“.²⁶

Tyto procesy, odehrávající se na anatolském venkově, se časově shodovaly s emancipačním hnutím, které sílilo nejen v prostředí arménských intelektuálů v Rusku a Evropě, ale i v osmanských velkoměstech. Jakmile „arménská otázka“ vstoupila

²⁴ Podrobněji viz například Arman Dzh. KIRAKOSIAN (ed.), *The Armenian Massacres, 1894–1896: U.S. Media Testimony*, Detroit 2004.

²⁵ Anahide Ter MINASSIAN, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887–1912)*, in: Ronald G. Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Ann Arbor 1996, s. 146.

²⁶ Ronald G. SUNY, *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington and Indianapolis 1993, s. 104.

na Berlínském kongresu (1878) na scénu velké evropské diplomacie, jednou provždy se zpolitizovala. Prvotní snahu hrstky arménských obrozenců přispět ke zlepšení situace arménského obyvatelstva v Osmanské říši záhy pojal Petrohrad do své mezinárodněpolitické agendy jako výtečný nástroj ke vměšování se do interních záležitostí „nemocného muže na Bosporu“. Veřejně deklarovaný cíl ochrany osmanských křesťanů byl vhodnou záminkou k expanzi do anatolského vnitrozemí.²⁷

Neutěšený stav arménského rolnictva v Anatolii se dostal do centra pozornosti řady arménských obrozeneckých organizací, zejména trojice nejstarších a největších arménských sociálně-revolučních stran, jejichž členové se v některých obdobích neváhali použít teroristické či diverzně-teroristické prostředky ozbrojeného odboje. Byly to revoluční skupina Ochránci vlasti, založená roku 1882, a dále tři již zmiňované sociálně-revoluční strany – strana Armenakan (tento název v arménštině znamená „arménsky“), založená roku 1885, o dva roky později vzniklá strana Hnčak (arménsky „zvonec“) a Arménská revoluční federace (Hajkakan heghaphochakan dašnakcuthjun), známá též pod zkráceným názvem Dašnakcuthjun a založená roku 1890. Tyto organizace měly ve svých programech – v závislosti na jednotlivých obdobích své existence – ustavení nezávislého arménského státu, respektive začlenění východoanatolských oblastí, považovaných za integrální součást západní Arménie,²⁸ do říše Romanovců. Zanedlouho začalo v řadě východotureckých vilájetů docházet ke střetům s Kurdy, byly též podnikány útoky proti osmanským vojenským posádkám a policii a někdy se cílem útoků stávali i muslimští (kurdští a turečtí) civilisté; všeobecně se soudilo, že Petrohrad tyto aktivity podporuje. Obrozenecké organizace tak napomáhaly mobilizaci původně apolitických arménských vesničanů, vedoucí ke vzniku hnutí ozbrojeného odporu. Osmanští muslimové tedy v poměrně krátké době začali vnímat Armény jako sourodou etnicko-náboženskou komunitu, „pátou kolonu“, usilující za podpory cizích mocností o podkopání územní integrity státu. Ostatně po sérii povstání a válek, které připravily pokořený osmanský sultanát o rozsáhlá území v černomořském prostoru a na Balkáně a zároveň vyvolaly příchod statisícových vln muslimských utečenců do ekonomicky zdevastované země, již byla nedůvěra Osmanů k jejich křesťanským spoluobčanům zasetá.

Vysoká porta byla zcela hluchá k tužbám svých anatolských poddaných a všude, kde to bylo možné, řešila snahy o separatismus standardním způsobem – vojenským zásahem, což potvrdilo i potlačení řady lokálních rebelií kurdských kmenů v Anatolii armádními jednotkami, k nimž docházelo ještě před šedesátými lety

²⁷ Vzhledem ke spíše nepříznivému dopadu „bulharské otázky“ na Petrohrad během Berlínského kongresu a těsně po něm a konkurenci ze strany Rakousko-Uherska, podporovaného stále mocnějším Německem, se balkánský směr invaze do Turecka jevil jako poněkud problematický.

²⁸ Západní, turecká čili anatolská Arménie byla do roku 1915 domovem převážné většiny arménského obyvatelstva. Dle sčítání lidu v Osmanské říši v roce 1914 žilo na celém území sultanátu, většinou tedy v hranicích současného Turecka, 1 295 000 obyvatel arménské národnosti. Viz Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Istanbul 1988, s. 142. Podle sčítání uskutečněného Arménským patriarchátem v roce 1913 tvořil počet arménských obyvatel říše 1 914 000 lidí. Srov. Raymond H. KEVORKIAN – Paul B. PABOUDJIAN, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la vielle du génocide*, Paris 1992, s. 22. Více než půlmilionový rozdíl v údajích o počtu arménské populace Turecka v předvečer první světové války rovněž ztěžuje možnost přesně určit počty arménských obětí ve zkoumaném období.

19. století. Sultán Abdulhamid II. (1876–1909), přezdívaný Řezník nejen v prostředí osmanských křesťanů, vládl v období osmanských obav z destruktivního působení evropských mocností usilujících o rozdrobení říše; emancipační úsilí arménské komunity tak bylo apriorně interpretováno ve světle tohoto globálního křesťanského spiknutí proti chalífátu.

V téže době se stupňovaly i obavy Istanbulu z rostoucí spolupráce některých autonomisticky smýšlejících kurdských kmenových náčelníků s Rusy, které se potvrdily během rusko-turecké války (1877–1878). Záhy po turecké porážce v roce 1891 inicioval Abdulhamid II. na základě analogie s mobilními kozáckými regimenty, jejichž nasazení v předchozí válce se mimořádně osvědčilo, vznik oddílů kurdské milice (*hamidiye*), kterým dal své jméno; kromě toho „bylo nutné posílit vědomí Kurdů jako součásti říše“.²⁹ Kurdské kmeny, z nichž se rekrutovali příslušníci jednotek *hamidiye*, byly osvobozeny od placení daní; jedinou povinností těchto polovojských oddílů byla vojenská služba sultánovi, za což pobírali pravidelný plat. Nicméně „když si vláda nemohla dovolit placení úředníků *hamidiye*, udělila jim právo vybírat poplatky od místních arménských vesnic, což těmto vesnicím působilo další útrapy“.³⁰ Zanedlouho se ozbrojené kurdské kmeny, které získaly rozsáhlé pravomoci k ochraně hranice s Ruskem ve východních provinciích, začaly střetávat v bojích o omezené zdroje regionu jak s jednotlivými oddíly *hamidiye*, tak s místním – ať již kurdským, tureckým či křesťanským – obyvatelstvem; „místní velitelé nerozlišovali mezi nepřáteli svého kmene jakožto kmene a nepřáteli oddílů *hamidiye*“.³¹ Východní Anatolie se tak stala arénou pravidelných ozbrojených střetů místního rázu, v nichž nejvíce trpělo křesťanské obyvatelstvo;³² pravidelné výzvy Arménů adresované Istanbulu, aby zasáhl ve jménu ochrany svých křesťanských poddaných i celkové stabilizace vzdálených východoanatolských vilájetů, byly plané. Istanbul se na konci 19. století zpravidla již vyhýbal ozbrojeným zásahům v oblasti, jednak aby proti sobě nepošťoval početné a mocné kurdské kmeny, jednak proto, že mu kurdsko-arménský antagonismus zřejmě vyhovoval. Za této situace došlo ke zmíněným masakrům z let 1894–1896, na nichž se podílely oddíly místního četnictva, ale především jednotky *hamidiye* i obyčejní místní muslimové.³³

Tragickým vyvrcholením prohlubující se krize se stala takzvaná arménská genocida (1915), komplikovaný fenomén, jehož souvislosti nejsou dodnes uspokojivě objasněny. Mladoturecký režim se patrně rozhodl částečně pro likvidaci arménské komunity, částečně pro jeho vystěhování, aby zamezil obávanému průniku Rusů

²⁹ David McDOWALL, *A Modern History of the Kurds*, London 2007, s. 58.

³⁰ Tamtéž, s. 60.

³¹ Tamtéž, s. 60.

³² Konflikt mezi Armény a Kurdy se koncem 90. let 19. století etnifikoval. Svoji roli sehrály i obavy kurdských kmenových náčelníků z autonomistických, respektive iredentistických aspirací Arménů, kteří za deklarované podpory Ruska a západních zemí usilovali o kontrolu nad územím, které si nárokovali samotní Kurdové.

³³ Pokusy o smír mezi křesťany a muslimy definitivně ustaly po fiasku mladoturecké revoluce (1908), která se sice původně nesla v duchu zrovnoprávnění křesťanských a muslimských komunit země, zanedlouho však – po nezdaru panosmanského projektu – vyvolala posílení panturkismu (částečně též panislamismu) jako státní ideologie.

do anatolského vnitrozemí.³⁴ Výsledkem bylo vyvraždění stovek tisíců lidí, podstatné části arménského obyvatelstva Anatolie, osmanskými oddíly a jednotkami *hamidiye*, respektive jejich vystavení smrtícím podmínkám během deportací.³⁵ Zbytek přeživších Arménů se následně kurdizoval či turkizoval, desetitisícům z nich se podařilo uprchnout do rozpadajícího se Ruska, na Západ (do Francie či USA), respektive se dostali do Sýrie, Libanonu a jiných arabských oblastí sultanátu, které se zanedlouho staly mandátovým územím Francie, případně Spojeného království. Masakry se opakovaly v roce 1918 za tažení turecké armády napříč nově vzniklou Arménskou demokratickou republikou, stejně jako za krátké arménsko-turecké války (1920). Odpovědi byly rozsáhlé etnické čistky a vyvraždění tisíců lidí z prostředí turecké a ázerbájdžánské populace, která tvořila přibližně třetinu obyvatelstva nezávislé Arménie. Jako záminka k tomu posloužila skutečnost, že turkičtí rolníci a pastevci se vesměs postavili na stranu Turků.

Právě v tomto období tragických událostí přelomu 19. a 20. století byl v arménském národním povědomí definitivně zpečetěn pohled na Turky jako na „národ vrahů a násilníků“, což střety s Ázerbájdžánci na jižním Kavkazu dále posílilo.³⁶ Interpretace katastrofálního roku 1915 tematicky zapadaly do nábožensky prodchnuté sebereflexe Arménů coby národa-mučedníka – odtud patrně pramení snadnost, se kterou se staly integrální součástí arménského národního mýtu. Již před rokem 1915 zároveň vznikala literární a hudební díla opěvující utrpení arménských žen a dětí, odvalu arménských partyzánů a odsuzující bezmeznou brutalitu Turků, což vnutilo arménsko-turecké (ve skutečnosti spíše arménsko-kurdské či arménsko-osmanské) rivalitě posledních desetiletí existence Osmanské říše punc dlouhé tradice. Přispěla k tomu i pozdější retrospektivní epizace zmíněných konstrukcí, při níž se jako axiom brala představa jakési „tisícileté“ arménsko-turecké nevraživosti.³⁷

Vztahy s Rusy a Ruskem v historické perspektivě

Průnik Ruska na Kavkaz byl arménskou intelektuální (v první řadě klerikální) elitou, ale i prostým lidem vítán, v čemž nemalou roli sehrálo společné náboženství. Oddíly arménských dobrovolníků existovaly počínaje dvěma rusko-perskými válkami

³⁴ Po debaklu třetí armády Envera Paši na kavkazské frontě se carská vojska dostala poměrně hluboko do anatolského vnitrozemí; počátkem dubna 1915 na trase ruské armády vypuklo v provincii Van, osídlené mnoha Armény, masové povstání, během něhož byly zavražděny tisíce muslimských civilistů. Avšak to, co Istanbul znepokojovalo ještě více, byla hrozba, že vanská rebelie by mohla přerůst na rozsáhlé východoanatolské území a umožnit tak ruské armádě relativně snadný průnik dále na západ.

³⁵ Arménské zdroje obvykle uvádějí až 1,5 milionu lidí. Viz např. Vahagn DADRIAN, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence 1995.

³⁶ Není bez zajímavosti, že Ázerbájdžánci byli Armény pokládáni za „Turky“ (vzhledem k etnicko-jazykové blízkosti s anatolskými Turky) mnohem dříve, než u prvně zmíněných převládla etnicko-jazyková identita a začali se sami za „Turky“ či „ázerbájdžánské Turky“ považovat.

³⁷ Práce letopisců nezapadající do tohoto obrazu nejsou v Arménii téměř známy; akceptovány byly pouze vybrané epizody turecko-arménského soužití. Podobně se nemluví ani o velkém podílu kurdských kmenů na masakrech a genocidě.

(1804–1813, 1826–1828), během nichž se území východní Arménie stalo součástí říše Romanovců, téměř ve všech tureckých kampaních Petrohradu na Kavkaze a ve východní Anatolii (1806–1812, 1828–1829, 1877–1878, 1914–1917).

Rusové byli arménskými obrozenci, jejichž myšlení mělo nezanedbatelnou kulturně-náboženskou složku, vnímání jako osvoboditelé od tisíciletého jařma „pohanů“; určitá část jich v první polovině 19. století dokonce věřila, že Petrohrad umožní znovuzřízení jakéhosi arménského carství, autonomní entity pod protektorátem říše Romanovců. Ačkoliv tak optimistické naděje nebyly z řady důvodů nikdy naplněny, arménská migrace na Kavkaz z Osmanské říše a Persie byla ruskými úřady všemožně podporována. Statisíce arménských přistěhovalců během 19. a 20. století založily po celém Kavkaze, ale i v jižních částech samotného Ruska četné prosperující komunity.³⁸

Pokud jde o ruský pohled na Armény, ten prošel v průběhu 19. a 20. století určitými proměnami. Do roku 1917 nebyla v prostředí velkoruských šovinistů ojedinělá zášť vůči „Židům Kavkazu“, jak byli Arméni pro svůj obchodnický talent často nazýváni. Na rozdíl od Ázerbájdžánců, vůči nimž měly ruské úřady celkovou nedůvěru, která však občas nepostrádala jisté prvky představy o *noble sauvage*,³⁹ byli Arméni považováni spíše za nábožensky a politicky spřízněný element. Podle dobového ruského názoru Arméni „bezpochyby zaujímají první místo mezi obyvateli Zakavkazska co do schopností, pracovitosti a snahy se vzdělávat“ a „vždy byli považováni za nejpilnější pracovníky Východu“.⁴⁰ Ruské úřady je pokládaly za „mírumilovné, krotké, opatrné, vypočítavé, pečlivé, připoutané k rodinám, pracovité, jemné, tiché, poslušné, snažící se jednat [v souladu] se zákonem...“.⁴¹ V mnoha dokumentech se pak spolu s obchodnickým talentem vyzdvihovala nesporná loajalita Arménů, kteří jsou „oddaní ruské vládě a nemohou nás zradit“.⁴²

Od přelomu 19. a 20. století a zejména od takzvané první ruské revoluce (1905) a v návaznosti na sílící revoluční nálady ve vzdělanějších arménských kruzích se přístup Ruska postupně změnil do té míry, že Arméni již byli považováni za potenciálně nebezpečný „národ revolucionářů a spiklenců“; podle deníku *Russkoje slovo* se „jakýkoli Armén na Kavkazu považuje za revolucionáře už jen proto, že je Armén“.⁴³ Další příčinou podezřívavého vztahu koloniálních úřadů vůči arménskému živlu byla skutečnost, že Arméni jako tehdy politicky nejuvědomělejší obyvatelé Zakavkazska, disponující navíc jistými politickými institucemi, nejtvrději vzdorovali rusifikačním snahám, které Petrohrad začal vůči etnickým periferiím říše uplatňovat od 80. let

³⁸ Zejména rusko-turecké války byly impulzem pro mocné migrační vlny Arménů do Ruska. Zatímco roku 1873 tvořilo arménského obyvatelstvo na Kavkazu 333 242 osob, v roce 1886 to bylo 690 615 a v roce 1916 již 1 211 145 osob. Viz *Svod materialov dlya issledovaniya ekonomičeskogo byta gosudarstvennyh krestjan Zakavkazskogo kraja*, Tiflis 1886, 2. díl, s. 234–236.

³⁹ Tento ruský pohled na obyvatele Kavkazu má svůj základ ve značně stereotypizovaném obrazu severokavkazského horala.

⁴⁰ Jurij GAGEMEJSTER, *Zakavkazskije očerki*, Petrohrad 1845, s. 14–15.

⁴¹ *Kavkazskij kalendar na 1854 god*, Tiflis 1853, s. 360.

⁴² Kapitán Pružanovskij, představitel ruské koloniální administrativy v karabašské metropoli Šuša v roce 1845. Citováno podle *Kolonialnaja politika Rossijskogo carizma v Azerbajdžane v 20–60ie gody XIX v.*, Moskva 1936, 2. díl, s. 21–23.

⁴³ *Russkoe slovo*, 12. 2. 1905.

19. století po korunovaci Alexandra III. Ruský vztah vůči křesťanským Arménům lze však i v tomto období nejlépe charakterizovat jako povýšenou vstřícnost.

Navzdory občasným zklamáním z politiky Petrohradu ve východoanatolských záležitostech, respektive z nepříliš proarménského přístupu koloniálních úřadů k takzvané arménsko-tatarské válce z roku 1905, se sympatie Arménů k Rusům vždy udržely na vysoké úrovni. Vodítkem k pochopení této takřka neměnné přichylnosti byly prohlubující se bezpečnostní obavy Arménů, kteří sami sebe vnímali jako „křesťanský ostrůvek v nepřátelském (to jest turkicko-muslimském) prostředí“. Přímo úměrně tomu, jak se postupem času zhoršovaly vztahy Arménů s jejich bezprostředními sousedy, Turky a Ázerbájdžánci, sílila orientace arménské elity na Rusko, které bylo chápáno jako jediná mocnost schopná a ochotná poskytnout málo početnému arménskému národu existenční záruky v situaci jakéhosi geopolitického patu.⁴⁴

Toto vědomí i navzdory okupaci země 11. rudou armádou (1920)⁴⁵ a zániku arménské nezávislosti posloužilo v následujících desetiletích k národní konsolidaci jak v Arménské sovětské socialistické republice, tak mezi nacionalisticky orientovanými Armény v diaspoře. Sedmdesátiletá existence v rámci SSSR arménskou orientaci na Rusko dále posílila, k čemuž přispěla i nezanedbatelná role, kterou Arméni hráli ve společenském životě sovětského státu. Také těmito faktory lze vysvětlit, proč rozpad Sovětského svazu nebyl v Arménii – na rozdíl od sousedních zemí – téměř doprovázen protiruskými náladami.

Závěr

Národnostní cítění Ázerbájdžánců a Arménů v té podobě, ve které se ustálila v sovětském a postsovětském období, se do značné míry zpečetilo na sklonku 19. a 20. století a odráželo proces hledání sebe v prostředí tří říší – Ruska, Persie a Turecka. Percepce imperiálních sousedů v rovině kulturně-historické, politické a etnicko-jazykové posloužila pro vymezení národnostního uvědomění v případě Ázerbájdžánců, jejichž intelektuální elita ještě koncem 19. století uvažovala o „perskosti“ a „tureckosti“ jako dvou identitárních alternativách. Zatímco prvně uvedený jev re-

⁴⁴ Tento poznatek – vedle třídních hledisek – sehrál rozhodující úlohu pro arménské komunisty, ale i pro arménské nacionalisty (částečně z řad strany Dašnakcuthjun), vládoucí v letech 1918–1920. Ti totiž po arménské porážce v krátké arménsko-turecké válce (1920), vědomi si strukturální nerovnosti tureckých a arménských sil a neschopnosti předejít opakování arménských masakrů, vyvolali koncem roku 1920 povstání v Arménii, jehož účelem bylo připojení země k sovětskému státu. Rusové tehdy byli považováni za „menší zlo“. Vzdát se státní nezávislosti ve prospěch Ruska, potenciálního ochránce, bylo některými arménskými patrioty chápáno jako jediná možnost, jak arménskému národu za daných historických a zeměpisných okolností zajistit fyzické přežití. Silný a za sovětské nadvlády mocně podporovaný byl také pocit zrady západních mocností, které sice podle stanov Sèvreské smlouvy (1920) přislíbily Arménům významné územní zisky ve východní Anatolii na úkor poražené Osmanské říše, nikdy se však na obranu arménských zájmů nepostavily. Postavení Arménů tak neslo shodné rysy se situací libanonských křesťanů (maronitů), kteří se cítili v nepřátelském muslimském obklíčení cizí, od dob křížových výprav hledali spojení a ochranu u evropských křesťanů a podporovali jejich zájmy ve východním Středomoří.

⁴⁵ Ve skutečnosti bylo celé území Arménie obsazeno teprve v roce 1921, poté co se ruským a arménským bolševikům za spolupráce jednotek místní ázerbájdžánské domobrany podařilo rozbít povstání nacionalistů na hornatém jihu země, v Zangezuru.

flektoval značně persifikovanou kulturu a šíitské náboženství převážné části obyvatelstva Ázerbájdžánu, který po staletích tvořil společný stát s perskou říší, resp. byl nedílnou součástí Persie, druhý jev vycházel z primátu jazyka a tudíž původu, což mělo stmelovat turkofonní Ázerbájdžánce s anatolskými Turky a – šířeji vzato – s turkickými národy Ruské říše a řady okolních oblastí. Primát jazyka v konečném důsledku zvítězil a Ázerbájdžánci se začali převážnou měrou identifikovat s Tureckem. Jejich nacionalismus tudíž časem získal silně turkický zápal, což bylo umocněno již v měsících, které bezprostředně následovaly rozpadu Ruské říše, kdy se ázerbájdžánské a arménské bojůvky ocitly ve stavu přímého ozbrojeného konfliktu a byla to právě podpora poskytnutá okupačními tureckými oddíly na Kavkaze, která umožnila Ázerbájdžáncům eliminovat nebezpečí ze strany Arménů. Kdysi těsný vztah k Persii se začal pozvolna redukovat, což v neposlední řadě souviselo s poklesem (šíitské) religiozity v sovětském období. V případě Ázerbájdžánců sloužili Rusové – a po roce 1905 ve vzrůstající míře rovněž Arméni – jako identitární Jiný, ve vztahu k němuž se profilovalo pojetí nadklanového, etnického a sekulárního My, zatímco negativní vztah k Persii (Íránu) začal převažovat spíše v postsovětském období v důsledku konfliktu mezi turkickým a perským nacionalismem, resp. v návaznosti na snahy turkických nacionalistů z řad kavkazských Ázerbájdžánců o sjednocení s íránským Ázerbájdžánem a s tím souvisejícími problémy.

Zatímco percepce Persie hrála v procesu arménského národnostního vymezování se posledních staletí spíše okrajovou roli, dramatické události konce 19. a počátku 20. století ve východní Anatolii a na jižním Kavkaze položily základ moderního arménského nacionalismu. Základem tohoto nacionalismu jsou silně vyvinuté protiturkické nálady, které se etablovaly na sklonku předminulého a minulého století v návaznosti na sérii arménských pogromů a masakrů v Osmanské říši, jež vyvrcholily během arménské genocidy v letech 1915–1916. Přišly v ní o život statisíce arménských obyvatel sultanátu. Percepce Turecka a Turků tak nabyla silně negativního rázu, což bylo umocněno jak během krátké (ale krvavé) arménsko-tatarské války (1905), tak během permanentního válčení s Ázerbájdžánem (a Tureckem) v letech 1918–1920 a skutečností, že turkofonní Ázerbájdžánci byli stále častěji asociováni s úhlavním nepřítelem Arménů, tedy s Turky anatolskými. Zatímco tyto obrazy zesílily v kontextu ozbrojeného konfliktu o Náhorní Karabach a napjatých vztahů mezi postsovětskou Arménií a Tureckem, nadále se etabloval vztah k Rusku jako jedinému státu, který je schopen a ochoten poskytnout Arménům přežití v podmínkách geopolitického obklíčení, v němž se Arménie coby ostrůvek křesťanství ve znepráteném muslimském (turkickém) světě nachází.

SUMMARY

This essay pursues the onset of modern national identities of the Azerbaijanis and Armenians, which goes back to the last quarter of the 19th century; it was affected by the Azerbaijanian and Armenian elites' approach to their (historical) heritage of the Turkish, Persian and Russian empires and how they defined their attitudes towards them on the identity level. In a historical context that co-created the mentioned process, it analyses advancement of perceptions towards Russia and the Russians, Turkey and the Turks, Persia and the Persians in the milieu of the Azerbaijanis and

Armenians, which subsequently affected formation of the modern nationalist perception of these two nations. The article thus concentrates on a period from the second half of the 19th century until 1920/1921, when a two-year long intermezzo of the Armenian and Azerbaijanian democracy ended and turned into a seventy-year long constituent of the Soviet Union.

Stanislav KOKOŠKA a kolektiv, *Nultá hodina? Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech*, Praha 2011, 255 s. ISBN 978-80-85494-92-1.

„Je patrné, že nejen v rovině zahraniční politiky, ale rovněž na úrovni vnitropolitické, i v oblasti hospodářských a sociálních dějin představuje desetiletí 1938–48 souvislé období, během něž se postupně vytvářely předpoklady pro pozdější stalinizaci Československa. Spíše než „nultá hodina“ se tak květen 1945 jeví v tomto kontinuálním procesu jako jeden z nepochybně vnějškově významných, přesto však jen dílčích milníků.“ (Stanislav KOKOŠKA a kol., *Nultá hodina? Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech*, Praha 2011, s. 136.)

Uvedená citace zastřešuje a přesně vystihuje v anotované publikaci zveřejněných šest studií, které se snaží ukázat, že Československo v letech 1938–1948 jasně směřovalo do područí Sovětského svazu. Dělo se tak nejen kvůli charakteru Benešovy politiky, ale i díky mezinárodně-politické situaci za druhé světové války a v neposlední řadě i v důsledku jednání západních mocností, které si československá vláda ne vždy vysvětlovala jako vstřícné. Studie ukazují, že ani rok 1945 ani 1948 nebyly mezníky, kdy by se k nám západní velmoci obrátily zády a nechaly napospas SSSR, jak se doposud většinou tvrdilo. Jednalo se kontinuální pokračování politického vývoje ovlivněného od začátku války orientací ČSR na SSSR. Publikace jasně ukazuje, že díky značnému vlivu SSSR na vnitřní vývoj ČSR po válce a prosovětskému postoji československé vlády během války nelze hovořit o tom, že by československá poválečná vláda usilovala o obnovení demokratických prvorepublikových poměrů.

Úvodní studie Jaroslava Hrbka *Konec druhé světové války v Evropě* mapuje především z vojensko-historického hlediska sklonek celosvětového konfliktu včetně okolností vedoucích ke kapitulaci Německa. Zaměřuje se na přesun spojeneckých vojsk ze západu a Rudé armády z východu k Berlínu a podrobně líčí postup vojsk československým územím. Jan Němeček svůj příspěvek *V sovětském objetí: Prezident a vláda v osvobozených Košicích 1945* zacílil na vyjasnění silného vlivu SSSR na československou politickou scénu a z emigrace se vracející politické činitele v období tvorby košického vládního programu, zvláště pak po jmenování V. A. Zorina velvyslancem v ČSR. Němeček prokazuje, že již tehdy Sovětský svaz v nebyvalé míře činil nátlak na naše přední politiky a výrazně podpořil Komunistickou stranu Československa. *Ztracené vítězství: Operace amerických jednotek na českém území*. Tak nazval svoji studii Stanislav Kokoška. V podstatě rozvíjí úvodní Hrbkův příspěvek, a to soustředěním se na popis operací amerických jednotek na území Československa, které se zastavily na sjednané demarkační linii v důsledku Eisenhowerova konečného rozhodnutí nečeřit mezinárodní vody. Cenné je mj. prokázání, že tím Eisenhower dal průchod Churchillovým a Stalinovým politickým záměrům. Autor velmi podrobně popisuje, kudy se jednotlivé části americké armády do Čech dostaly a kterými místy prošly. Zdenko Maršálek se zaměřil ve studii *Vojáci v moci politiků: Československá armáda na jaře 1945* na lokaci střípků československých vojenských jednotek, které se formovaly v rámci zahraničních vojsk a toužily se zúčastnit osvobozovacích akcí na území ČSR. Často jim však byly kladeny překážky v rámci politických rozhodnutí čelních spojeneckých politiků a velitelů jejich vojsk. Zajímavý příspěvek *Ve stínu osvobození: Činnost sovětských represivních složek na československém území v letech 1944–1945* přinesl Petr Hofman. Zaměřil se na krutou, represivní činnost sovětské armády, zejména jednotek SMERŠ, v Zakarpatské Ukrajině. Neopomněl zdůraznit, že podobně postupovala Rudá armáda na území celé ČSR. Soustředila se zejména na zatýkání příslušníků ruské a ukrajinské emigrace. Studie Víta Sme-

tany *Národní mytologie mezi Východem a Západem: Sedmero příběhů o Československu v roce 1945 ve světle pramenů* uzavírá první polovinu knihy. Smetana v ní vysvětluje sedm obecných mýtů, které v některých historických publikacích zjednodušují pohled na důležité momenty poválečného vývoje v ČSR. Autor odmítá např. jednoznačné konstatování, že by se ČSR na jednáních v Jaltě a v Teheránu dostala bez vlastního přičinění do sféry sovětského vlivu. Ozřejmuje tezi o ČSR jako mostu mezi Východem a Západem; skutečný postoj Velké Británie k ČSR, který nebyl dle jeho názoru lhostejný; či pasivnější přístup spojenců vůči československému odbojovému hnutí v závěru války, jenž nebyl důsledkem toho, že by ČSR patřila do sféry vlivu SSSR, nýbrž důsledkem neblahé zkušenosti spojenců z varšavského povstání, kdy lhostejnost sovětského vedení vzbudila značné rozčarování.

Jednotlivé studie tak tvoří samostatné a poměrně krátké celky, které zaštiťuje společné téma. Na své si přijdou především příznivci vojenské historie, a to především u příspěvků J. Hrbka a S. Kokošky. Kniha však i jako celek představuje užitečnou publikaci, která překonává domněnku, že SSSR nás díky dohodě se západními mocnostmi po válce ovládl a tím nám ublížil a také nás za války klamal svým vstřícným a nápomocným přístupem, jenž vedl k uzavření československo-sovětské smlouvy o pomoci a přátelství z roku 1943. Je třeba rovněž ocenit bohatou dokumentární přílohu tvořící druhou část knihy a demystifikování dalších kliše spojených s postojem SSSR k ČSR.

Lenka Kryčerová

Alexandr KRYLOV-TOLSTIKOVIČ – Olga BARKOVEC, *Velikij Knjaz Vladimir Alexandrovič. Stranicy biografii*, St. Petěburg, Abris 2010, 368 s. ISBN 978-5-88810-098-1.

Kniha pojednává o životě třetího syna cara Alexandra II., velkoknížete Vladimira Alexandroviče (1847–1909). Jako i jiní Romanovci, i on zastával důležité státní funkce, byl velitelem gardových vojsk, prezidentem Akademie umění. Když jeho starší bratr Alexandr III. vstoupil na trůn (1881), patřil Vladimir k jeho nejbližším stoupencům. Řadil se k zastáncům konzervativní politiky a měl značný vliv v prvních letech panování Mikuláše II. Byl velitelem petěrburského vojenského okruhu v letech 1881–1905. Úřadu se vzdal, stejně jako velení gardy, v důsledku revoluce v říjnu 1905 a stáhl se více do pozadí.

Obraz velkoknížete je v zásadě velmi pozitivní. Autoři ho vidí jako inteligentního, vzdělaného člověka, s všestrannými zájmy, zcestovalého, s evropským rozhledem, současně také velkého ruského patriota, pro kterého byla „služba vlasti“ na prvním místě. Silně konzervativní politické názory jsou vnímány spíše jako klad, stejně jako neústupnost vůči radikálům a revolucionářům. Velkokníže byl do značné míry zodpovědný za ozbrojený zásah proti demonstrantům v Petěrburgu 9. ledna 1905 (tzv. krvavá neděle), neboť velel vojskům petěrburského vojenského okruhu. V tomto ohledu není biografie příliš vyrovnaná a je na ní patrná tendence části ruských historiků v posledních letech téměř až adorovat Romanovce coby symbol ruské státnosti, a monarchii prezentovat jako záruku pořádku a stability.

Kniha je založena v podstatné míře na výzkumu archivních pramenů a publikovaných pramenů osobní povahy. Odkazy na prameny a literaturu jsou součástí textu, poznámkový aparát v publikaci není. Do textové přílohy byly zařazeny ukázky z osobní korespondence velkoknížete, přehled jeho služební kariéry a text Zákona o carské rodině, regulujícího postavení romanovské dynastie ve státě a vztahy uvnitř rodiny. Kniha je doplněna mnoha fotografiemi ilustrujícími rodinný život velkoknížete Vladimira i obecnější společenský vývoj v předrevolučním Rusku.

Zbyněk Vydra

Party Education in Communist Romania Case Study: the Establishment and Organization of the Ploughmen's Front's Schools of Cadres (1948)

Sorin Radu

Party Education in Communist Romania

Case Study: the Establishment and Organization of the Ploughmen's Front's Schools of Cadres (1948)

This article deals with an original problem in Romania, namely the foundation and the organization of the schools of cadres of Ploughmen's Front, a political organization which was controlled by the communists and played a major part in the process of communization. The schools of cadres represented the first step in the process of creating the party education and of the party elites. Our study belongs to a wider research theme which is about the analysis of the structures of the party education in communist Romania during the '50s. Our article is based on the capitalization of unpublished documents found in the *Ploughmen's Front* Fund within the Archives of the Central Committee of the Communist Party of Romania in Bucharest and the National Archives of Romania, the Hunedoara County Office, the *Regional Committee of the Romanian Communist Party* Fund, Hunedoara, because Hunedoara was place where Ploughmen's Front was set up and was the strongest county organization in the country. These funds were recently opened for research and that is why they have not been used by the Romanian researchers.

Keywords: History, Romania, Schools of Cadres, The Ploughmen's Front, communization, comrades

The schools of cadres were established and functioned in Romania not only within the Communist Party, but also within the organizations of the most important "fellow-travelers" (comrades) in the period 1944–1953: The Ploughmen's Front. The present study aims to analyze the way in which the schools of cadres were organized within the framework of only this peasant organization; in Romania, after 1945, their main task was to implement the Communist ideology to the rural world, to facilitate the process of communization of Romanian villages, where the Communists were extremely unpopular.

There are almost no studies dedicated to Party education, and especially the schools of cadres in the countries of the former Soviet camp, particularly Romania. A sociological approach to Party education, to the Nomenklatura training school in

East Germany and Romania belongs to Mihai Dinu Gheorghiu,¹ though without his having access to Party documents, or the Party archives. Occasionally, the issue of the Party schools of cadres has been reached in general works on Romania's communism by Stelian Tănase,² Nicoleta Ionescu-Gură,³ and Vladimir Tismăneanu,⁴ or about the ideological education and the new elites / the Nomenklatura within the former Soviet camp: Milovan Djilas,⁵ M.S. Voslenski,⁶ John Francis Connely,⁷ Boris Kagarlitsky,⁸ Frédérique Mantoni.⁹

What was the Ploughmen's Front Organization?

Since 1989, there have been very few writings about the activity of the Ploughmen's Front, a post-war political formation with a fairly long life, but with an effective political role in a short period of time. The specialized literature offers few approaches to this matter,¹⁰ advancing only a few tangential references to works of general analysis of the immediate postwar period from a political and economic perspective.¹¹

¹ Mihai Dinu GHEORGHIU, *Intellectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale* [Intellectuals in the Field of Power. Social Morphologies and Trajectories] (Iași: Polirom, 2007).

² Stelian TĂNASE, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1965* [Elites and Society. The Gheorghiu-Dej Government] (Bucharest: Humanitas, 1998).

³ Nicoleta IONESCU-GURĂ, *Nomenclatura Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român* [The Nomenklatura of the Central Committee of the Romanian Workers' Party] (Bucharest: Humanitas, 2006).

⁴ Vladimir TISMĂNEANU, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism* (Berkeley: University of California Press, 2003).

⁵ Milovan DJILAS, *The New Class* (New York: Praeger Publisher Inc, 1957).

⁶ M. S. VOSLENSKI, *Nomenklatura: the Soviet Ruling Class* (New York: Doubleday, 1984).

⁷ John Francis CONNELLY, *Creating the Socialist Elite: Communist Higher Education Policies in the Czech Lands, East Germany and Poland: 1945–1954* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

⁸ Boris KAGARLITSKY, *Les intellectuels et l'Etat soviétique de 1917 à nos jours* (Paris: Presses universitaires de France, 1993).

⁹ Frédérique MANTONI, *Intellectuels communistes. Essai sur l'obéissance politique. La nouvelle Critique (1967–1980)* (Paris: , 2005).

¹⁰ Nicolae GEORGESCU and Sorin RADU, "Refacerea politică și extinderea organizatorică a Frontului Plugarilor în anii 1944–1945" ["The Political Restoration and Organizational Expansion of the Ploughmen's Front in 1944–1945"], *Studia Universitatis Petru Maior. Historia* 9 (2009): 198–214; Simion COSTEA, "Aspecte ale instaurării puterii comuniste în România. Rolul Frontului Plugarilor în județul Mureș (1944–1947)" ["Aspects of the Establishment of Communist Power in Romania. The Role of the Ploughmen's Front in the Mureș County (1944–1947)"], *Apulum* 37 / 2 (2000): 275–282.

¹¹ Gheorghe ONIȘORU, *Alianțe și confruntări între partidele politice 1944–1947* [Alliances and Confrontations between Political Parties] (Bucharest: Fundația Academia Civică, 1996); Gheorghe ONIȘORU, *România în anii 1944–1948. Transformări economice și realități sociale* [Romania between 1944 and 1948. Economic Transformations and Social Realities], (Bucharest: Fundația Academia Civică, 1998); Virgiliu ȚĂRĂU, *Alegeri fără opțiuni. Primele scrutinuri parlamentare din Centrul și Estul Europei după cel de-al Doilea Război Mondial* [Choices without Option. The First Parliamentary Polls in Central and Eastern Europe after World War II] (Cluj-Napoca: Eikon, 2005); Ion ZAINEA et al., *Democrație Occidentală și Democrație populară. Evoluția spectrului politic în Nord Vestul României 1944–1950* [Western Democracy and the

Ever since its establishment (1933), the Ploughmen's Front was a political organization of the most obedient to the Communist Party in Romania, this fact being prominent in the postwar period. Led by Dr. Petru Groza,¹² the Ploughmen's Front was an organization developed artificially after the war, especially to counter the influence of the National Peasant Party in rural areas, but also to mediate the Communist influence among the peasants. Its actions, from August 23rd, 1944 to its "self-dissolution" in March 1953, were strictly supervised by the Communist Party of Romania. One of their first initiatives was to join the National Democratic Front (October 1944), at that moment the purpose of this formation being quite clearly stated: "The Ploughmen's Front has the great mission to organize the immense energies of the country's huge agricultural sector."¹³ Officially, the Communist Party tried to stress the independence in action of the Ploughmen's Front due to the lack of adherence of Communist ideas among the peasants; uncovering the relation between the Communists and the Ploughmen's Front was assessed as "a tactless mistake that would turn against us".¹⁴

The political weight of the Front would increase significantly with Dr. Petru Groza's forming the government (March 6th, 1945) when, with the full logistical support of the State, it became a magnet for peasants. After the fraudulent adjudication of the parliamentary elections by the Communists in November 1946, the position of the Communist Party of Romania towards the "fellow-travelers" changed. Thus, the attitude of the Ploughmen's Front became much more intransigent, allowing absolutely no "weakness" – a term used by Communists to show the deviation of certain elements of the Ploughmen's Front from the strategy they had imposed. In this context, there also appears the "reorganization" started in 1947, which represented the first step of a process that would eventually lead to the "dissolution" of the Ploughmen's Front in 1953.¹⁵

People's Democracy. The Evolution of the Political Spectrum in North-Western Romania 1944–1950] (Oradea: Editura Universității din Oradea, 2004).

¹² On March 6th 1945, Dr. Petru Groza became the leader of the first pro-Soviet government in Romania, established by force by the Soviets. In 1948, Groza was named head of state – the President of the Presidency of the Great National Assembly, which, in fact, was a formal, powerless position (Dorin Liviu BÎTFOI, *Petru Groza, ultimul Burghez. O biografie* [Petru Groza, the Last Bourgeois. Biography] (Bucharest: Compania, 2004).

¹³ Ion ARDELEANU, Vasile ARIMIA, Mircea MUȘAT, eds., *August 23rd 1944. Documents 1939–1943*, vol. I (Bucharest: Editura Politică, 1984), 186–188 (1944 November 4th. A motion voted by the Ploughmen's Front within the conference of November 1st – 3rd 1944, regarding the support of the National Democratic Front Program).

¹⁴ The Central National Historical Archives in Bucharest. The Central Committee of the Communist Party of Romania Fund [CNHA. CC of CPR Fund], – Chancellery, file 256/1945, 4. *Report on the situation of the organizations of the Ploughmen's Front* signed by Nichifor Stere, December 8th 1945.

¹⁵ Nicolae GEORGESCU and Sorin RADU: "Autodizolvarea Frontului Plugarilor (1953)" ["The Self-dissolution of the Ploughmen's Front (1953)"], *Apulum* 46 (2009): 211–231.

The Importance and the Structure of the Ideological Education for the Communist Party of Romania

The Party education created in Romania following the Soviet model aimed to train cadres (Party activists), who, after graduation, were to occupy positions of responsibility in the central and local structures of the Communist Party, in state institutions. Moreover, Party education also aimed at indoctrinating Party members, “enhancing their ideological level”. In this sense, the Secretary General of the Romanian Workers’ Party,¹⁶ Gheorghe Gheorghiu-Dej stated that Party education was meant to educate people “in the spirit of devotion towards popular democracy and socialism, in the spirit of implacable hatred against the provocateurs of war and their ways, against the exploiting classes, those who spread rumors, against those who seek to hinder the building of socialism in our country”.¹⁷

Party education or Party teaching was put into practice by Communists through “Party schools”. According to sociologist Mihai Dinu Gheorghiu, Party schools did not only aim to train officials that would ensure the indoctrination of all Party members, they were also schools of training for a socialist “state nobility”, by training leading cadres of the former socialist countries.¹⁸

From the perspective of the sociology of education, Party schools were special education institutions, political (Party) schools, popular schools (due to their manner of recruitment and the *mass* character of Party education) and *elite schools*,¹⁹ at the same time. Party schools represented instruments of political mobilization, among other organizations (brigades, trade unions, basic organizations), which allowed the political socialization of Communists and stabilization of hierarchical relationships, doubling the Party discipline with the docility necessary in acquiring the Party teachings. They also constituted a tool of the totalitarian state control, conditioning the access to public education.²⁰ The importance of Party schools was also due to the fact that they ensured the training of the “supply of cadres”, loyal to the Communist party, with a major role in building the state following the Soviet model.

Paul Niculescu-Mizil, head of the Propaganda and Agitation Department of the C.C. of P.M.R. (the Romanian Workers Party) during 1956–1965, noted that Party education was “a weapon of arming Party members, cadres, those without a party with the politics of our party, with the latest findings on the conduct of domestic and international life, on the fight assignments”.²¹

¹⁶ The Romanian Workers Party is the name taken by the Communist Party of Romania in February 1948, after the annexation of the Social-Democrat Party: see Nicolae JURCA, *Istoria social-democrației din România* [The History of Social Democracy in Romania] (Bucharest: Editura Științifică, 1994), 364–383.

¹⁷ Nicoleta IONESCU-GURĂ, *Sovietizarea României. Republica Populară Română 1948–1950: transformări instituționale* [Romania’s Soviet Transformation. The Romanian People’s Republic 1948–1950: Institutional Transformations] (Bucharest: All, 2005), 249.

¹⁸ M. D. GHEORGHIU, *Intelectualii în câmpul puterii*, 15.

¹⁹ Not in the democratic, classic sense of the word, but in the sense of Party leaders / activists / aparatciki of the new Communist political order.

²⁰ M. D. GHEORGHIU, *Intelectualii în câmpul puterii*, 70–72.

²¹ N. IONESCU-GURĂ, *Nomenklatura*, 101.

The Communist Party of Romania organized its Party education after the Soviet model. Thus, the Party sent delegations consisting of teachers from Party schools to the USSR in order to study the experience of Party schools there. Between 1945 and 1955, Romanian Workers' Party organized a network of training courses and Party schools with the purpose to indoctrinate the Party members. They were organized under the sponsorship of the CC of the Romanian Workers' Party (superior Party schools) and the regional Party committees (Party schools of 3 and 6 months or a year). In 1947, there was a network of Party schools consisting of: the Superior Party School (6 months); the Central School of Cadres (4 months); the Central School of Journalists (3 months); the Central School in Hungarian (6 months), the Central School of Women Activists, the Central School of Young Activists (the Central School of the Working Youth Union *Filimon Sârbu* – 2 months, and 6 months starting from 1949), 21 county schools of cadres.²²

In 1949, the Romanian Workers' Party imposed the school-year framework to Party education; all Party schools, courses and circles began and concluded their activity on the same date, the purpose of this regulation being to put an order to Party education. Classes began on 15 September and ended on 15 July.²³

Party education was organized on levels: elementary, secondary and higher. The organization of the first two forms of Party education fell to the regional, district and city committees, which had the task to guide, control and ensure the participation of the Party cadres to the educational process. The elementary forms of Party education were run by propagandist Party members and included: Circles of Current Politics, Evening Party Courses, Courses for the Party Active of the Countryside, Circles for the Study of the History of the Soviet Union Communist Party. The secondary Party education included: Party Courses of three months, the Secondary Party Schools of six months, Party Schools of one year, Party Schools of two years. Higher Party education included: Universities of Marxism-Leninism (operating in Bucharest, Cluj, Iași, Timișoara and Târgu Mureș – in Hungarian), Evening Schools of Marxism-Leninism (operating in Galați, Ploiești, Craiova, Constanța, Brașov, Arad, Oradea, Baia Mare, Arad, Sibiu, Deva, Buzău, Târgoviște), the Party University Ștefan Gheorghiu (it began its courses in 1947 in Bucharest) with the purpose of training “cadres with responsibility for the Party, mass organizations and the State”. During 1947–1951, the study duration was one year, over 80 % of the students being workers; after 1951 the course duration would be two years, and starting from 1953, three years.²⁴

The School of Cadres of the Ploughmen's Front: Establishment and Organization

The first information about the existence and activity of the schools of the Ploughmen's Front shows that they started to operate on a primary level immediately after the establishment of the pro-Soviet government led by Dr. Petru Groza,

²² Gheorghe GHEORGHIU-DEJ, *Articole și cuvântări* [Articles and Speeches], 3rd edition, (Bucharest: Editura Politică, 1953), 116.

²³ N. IONESCU-GURĂ, *Nomenklatura*, 102.

²⁴ N. IONESCU-GURĂ, *Nomenklatura*, 102-113.

president of the ploughmen organization. A document, dated November 13th, 1945, mentions 17 such schools of cadres operating on a county level.²⁵ During this period, the Ploughmen's Front claimed to have a total of 1 271 486 members.²⁶ In November 1945, Dorina Stoian, a representative of the Communist Party in the governing structures of the Ploughmen's Front, considered that: "The Schools of cadres, especially the peasant ones must first show the peasants how to combat reaction in villages themselves. However, the manner of teaching is higher than the level of understanding of a peasant. The abstracts for these schools should be made understandable to all, so that peasants know what our government and the Ploughmen's Front have done for the peasantry, in order to fight the reaction in the countryside. Due to the weakness of the Executive Committee [of the Ploughmen's Front]; the peasants in the counties have not been sufficiently sent to the school of cadres."²⁷

The fact that these schools were not efficient, but rather formal, with inconclusive results in the training of activists, Party officials, was proven by the numerous deficiencies noted by the control organisms of the Communist Party and the Ploughmen's Front, as well as by the incompetence of the Ploughmen organization cadres, who, having nevertheless been trained at the school of cadres, did not seriously learn the Communist doctrine, nor the methods of work within the Ploughmen's Front.²⁸ In this context, the Organizing Sector and the Sector of Political Education and Propaganda, operating under the Central Committee of the Ploughmen's Front, initiated the consistent organization of the schools of cadres and its extension throughout the country. An important step in this direction was made in October 1947, when the first school of cadres for the trainers and tutors of the Central Committee of the Ploughmen's Front²⁹ was founded in Codlea – Braşov, later to be moved to Bucharest. There was an urgent need to have highly trained professionals in the Party work, who could be faithful to the Communists and indoctrinated in the spirit of the pro-Soviet ideology, ready to engage in the radical changes that the Communists and the Soviets were preparing in Romania: banning King Michael I of Hohenzollern and establishing a People's Republic (December 30th, 1947), the socialist transformation of agriculture (collectivization), the socialist transformation of industry, control of state institutions, etc. The mission of these cadres, Party officials, was fundamental to the effect that, through their actions, they had to become "transmission belts" of the Communist plans and actions into the rural world. In other words, they were meant to facilitate the illegitimate anti-national, anti-Romanian actions of the Communists, using a language taught at the Party school, using the Soviet methods of propaganda and agitation, etc. acquired during the training at the school of cadres. Last but not least, the school of cadres was also meant to create cadres loyal to the Communists and the Soviets, indoctrinated in the Stalinist spirit, to be used as instru-

²⁵ CNHA, CC of CPR Fund – Chancellery, file 101/1945, 2.

²⁶ CNHA, CC of CPR Fund – Chancellery, file 243/1945, 2.

²⁷ CNHA, CC of CPR Fund – Chancellery, file 101/1945, 4–5.

²⁸ See in this regard *The Minute of the Meeting of the Executive Committee Secretariat of the Ploughmen's Front on July 2nd 1947*: CNHA, Archive CC of CPR, The Ploughmen's Front Fund, roll 430, frames 691–698.

²⁹ A Report of the C.C. of the Ploughmen's Front regarding the Fulfillment of the Work Plan for July 1st – November 1st 1947: CNHA, Archive CC of CPR, The Ploughmen's Front Fund, roll 430, frames 671–680.

ments in the comunization of Romanian villages (where the Communists were traditionally very unpopular).

This was the context in which, in 1948, the central leadership of the Ploughmen's Front decided to pass to the rigorous organization of Party schools, after the model of those organized by the Soviets, as well as those organized by the Romanian Communists. The instructions for the organization and operation of schools of cadres by groups of counties were rigorously developed and submitted by the Central Committee of the Ploughmen's Front to all county organizations. Rules and regulations of organization were established by Vasile Hulduban (Secretary General of the Central Committee of the Ploughmen's Front) and Florea Tiță (responsible with the Education and Propaganda Sector of the Central Committee of the Ploughmen's Front) and provided concrete measures relating to: purpose, leadership, organization of education, recruitment of students for the schools of cadres, lecturers and content of the teaching-learning process, conducting political education of students, evaluation of accumulated knowledge etc. Thus, the school of cadres was organized in several counties and had to function for a month. This was designed to train cadres that could successfully develop this work in the county, in communes, "by only applying the line of the Ploughmen's Front, fighting to strengthen the alliance between the working class and the working peasantry, under the leadership of the proletariat, to limit the exploiting kulaks in villages, and make the transition to advanced agriculture".³⁰

The governing structure of the school of cadres included a director, two or more assistants, depending on the number of students (one assistant for each group of maximum 15 students). The boards of schools were recruited by the county committees, with the consent of the Central Committee, "choosing from friends with a better Marxist-Leninist training, preferring graduates of the school of the Central Committee of the Ploughmen's Front, recommended for their education, training and experience in this field". Directors had to have "skills" in education work and development opportunities in this direction. Moreover, it was imperative that they have a "healthy file", namely that "their past is spotless, and they have an impeccable behavior from a moral point of view". The board of the school of cadres on a county level was part of the Board of Political Education of the county organization where the school operated. It was not possible to make any change in the board of these schools without the approval of the central governing bodies, namely the Sector of Education and Propaganda of the Central Committee. Among the tasks of the director and his assistants were: the continuous political and ideological advance in a Communist spirit of students, planning the work of the entire board. Furthermore, the director and his assistants would: "Teach one to two lessons, as well-prepared as possible, thus enhancing their authority in front of students. In order to keep in touch with the masses and not become detached from the realities in the field, the school board will go out with the students, twice in a series, following the program made by the county office."³¹

³⁰ The National Archives of Romania. The Hunedoara County Department, The *Regional Committee of the Romanian Communist Party. Hunedoara Fund* [HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara Fund*], file 21/1948, 89.

³¹ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara Fund*, file 21/1948, 89–90.

In this respect, the instructions issued by the central board decided the establishment of a commission composed of: one delegate from the organizational sector, one from the member evidence and one from the sector of education. The commission always functioned under the County Committee of the Ploughmen's Front in order to ensure permanent students to the school of cadres, as needed. The criteria for selection of students to the school of cadres of the Ploughmen's Front were based on a "healthy origin", i.e. that they come from the peasantry, not have a discreditable political past (having belonged to bourgeois or fascist parties). In addition, students had not to show hostility to the working class and they had to be trusted by the working peasantry, and, standing in front, they should have attended the implementation of the agrarian reform, the elections of 1946 and 1948, fulfillment of the sowing and collection plan. The past of those selected to attend the school of cadres had to be rigorously checked by the county governing bodies of the Ploughmen's Front. In terms of student education, "those recommended must have minimum general education as well as political development opportunities." The files of candidates to the school of cadres had to include, in addition to adhesion and autobiography, all the necessary references to their past and an essay of the responsible officer on their work records, within the Ploughmen's Front organizations. All the files of candidates were submitted for approval to the county office of the Ploughmen's Front.

Instructions on the organization of the schools of cadres by groups of counties transmitted by the central board of the Ploughmen's Front into the territory specifically established the mission of these institutions of training of Party activists: "1. Arming them with basic elementary knowledge, absolutely necessary for the application of the Ploughmen's Front strategy in villages, in view of raising the welfare of the working peasantry; 2. Educating them in the spirit of devotion to the Romanian Workers' Party and strengthening the alliance with the working class; 3. Building the love for the Soviet Union and admiration towards its genius leader Generalissimo STALIN, 4. Educating the working peasantry in the spirit of love for the Romanian People's Republic and of the resolute struggle against the elements exploiting the village."

In view of acquiring these fundamental provisions, the "study" program of the school of cadres was designed by the Central Committee of the Ploughmen's Front in a very intensive manner: maximum 9-hour study per day, one-hour afternoon rest and an 8-hour sleep. The 9 hours of study also included an hour of reading and commenting to the press. The recommendation was that teaching lessons and seminars to be done during the morning hours, while the afternoons to be reserved for individual study.³²

A very important concern of the organizers of schools of cadres was related to the quality of the "teachers" ("lecturers") who taught the "lessons". In view of achieving this goal, the lessons were going to be taught by lecturers, "who will be chosen from those best trained and knowledgeable of the issues covered in the lessons. The county offices will only entrust with this task those friends who, by their training, background and dedication to the fight of the working peasantry, deserve the honor of being educators of basic cadres and can surely fulfill this task." These "lecturers" were in turn trained by the Political Education Sectors on a county level within

³² HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 90, 91.

“study circles”: “The weekly meetings of these study circles will discuss the lessons to be taught at school the following week, bringing them the necessary corrections and additions. These meetings will include, by turns, one of the members of the county office, whether they are lecturers at the school of cadres or not. The participation of the school director is compulsory; assistants, by turns.” The content of “lessons” taught at the school of cadres of the Ploughmen’s Front was strictly controlled. It was not permitted to teach a lesson without its having been checked by the study circle or the school director. Lessons had not to be abstract, disconnected from life and reality. They had to form a clear and precise account of the theoretical problems closely linked to daily practical work. The form of teaching had to be as much as possible to the understanding of students. The account had to be compelling, warm and devoid of monotony. After teaching the lesson, the director and the lecturer analyzed the lesson, highlighting the good and the bad parts, so that they would not occur in the future. The school board helped the lecturers to prepare lessons through advice and guidance of their own experience, providing them with all the necessary bibliography.³³

The students’ preparation was completed by the “independent study” of the bibliographic material recommended by “lecturers”, under the supervision and guidance of the school board. During the first two weeks of each series, students had to be guided with great care and attention, showing them how to take notes from the lessons taught, how to study the bibliography, how to record the main ideas in their notebooks. In order to help the weak students, the school board could form groups of 3–4 students, supervised and helped by better prepared students. The bibliographic material was indicated by the Central Committee. Within the training program of the students from the school of cadres, “seminars” were especially important. To leave no room for interpretation, the Central Committee of the Ploughmen’s Front set the development of this “teaching process”. Seminars were focused upon: a). checking the degree of assimilation of lessons taught and of the material individually studied; b). studying the topics in the curricula as thoroughly as possible; c). accustoming students to expressing and arguing their thoughts and knowledge. As students had an extremely low educational basis, the instructions for organizing the seminar became very explicit and seemed to have pedagogical connotations: “The basic method of the seminar consists of assistants asking questions and students giving answers. Questions will be made easier for weaker elements, while better prepared students will complete them and will answer the more difficult questions. The papers will not be designed in the schools of cadres by groups of counties. Questions will be written by the school staff, both in terms of their number and their form. During the seminar, each assistant will have the task to also formulate appealing questions according to the students’ level of understanding. Assistants should talk little during the seminar. They will limit themselves to asking questions and correcting mistakes, but only when this cannot be done by students themselves. Students’ answers must be according to the questions without discussing other issues beside the lesson. Students should be taught to relate the issues discussed in seminars to real life examples. Answers will not be advanced only by well-trained students; the weak students will also be involved in discussions. At the end of each seminar, assistants will present an

³³ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 91–92.

overview of key issues covered in that particular lesson.”³⁴ At the end of training of each series of students, two sessions of seminar work analysis had to be organized, highlighting the shortcomings and the progress of each student and determine their causes.

An important point of the organization rules and regulations of the schools of cadres was concerned with the education that each student had to acquire during the teaching-learning process within the school of cadres. Thus, throughout the courses, the increasing devotion to the cause of the working class and its Party (the Romanian Workers Party) had to be recorded. The entire school program was guided as with a red thread by the need to fight relentlessly against the class enemy, the kulaks in villages, and against the manifestations of bourgeois ideology, such as: misconduct, violations of proletarian morality, individualism, careerism, chauvinistic, anti-Semitic manifestations etc. Students also had to know the harsh conditions in which the Communist leaders fought for the “emancipation of the people”. Last, but not least, students had to know about “the heroic work of the Soviet people, as well as the heroic struggle of the peoples of Greece, China, Spain, and other peoples fighting weapon in hand for the emancipation from the imperialist yoke”.³⁵

For a more consistent dissemination of the knowledge acquired by students at the school of cadres, and for the development of Party activist skills, each institution of the kind had to organize a village committee in the countryside. In this way, they pursued society ideology to the level of Romanian villages. The village committees of the school of cadres organized weekly meetings, during which they had to process the tasks from the county organization (especially those related to the issues of political education, agriculture, mandatory contributions to be paid by peasants to help cities and the working class etc.).

Political propaganda, the indoctrination of future Party cadres, was achieved through the “Press Reading Time”. This was organized in study groups, “constituting a valuable aid to students” knowledge of current politics. “The Press Reading Time” was held either in the morning, before lesson teaching, or in the afternoon, depending on the time when newspapers arrived in that particular city. “During this time, first of all the feature article was read and commented on, then the other articles, according to their importance.” The main newspaper to be “read and processed” was *Scântea* (*The Spark*) (the central press organism of the Romanian Workers Party), *Frontul Plugarilor* (*The Ploughmen’s Front*) (the semi-official newspaper of the homonymous organization) and the newspaper *Pentru Pace Trainică Pentru Democrație Populară* (*For a Lasting Peace for the People’s Democracy*) (the Cominform's semi-official newspaper).

The theoretical training of a cadre was completed with “practical work”, performed among the villagers. During the training period (one month), students had to make two trips to the countryside to do convincing work among the working peasantry. Once they returned from this activity, students drew up information reports which they would present to the village committee of the school of cadres and the board, where there would discuss, “learning the necessary lessons.” The practical work of the future Party activist was completed with visits to the largest enterprises in

³⁴ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 92–93.

³⁵ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 93–94.

the county (plants, factories, farms etc.). They would also participate in rallies and other major meetings and would prepare articles for local newspapers, work plans, progress reports, agendas for various gatherings and meetings. “The papers – specified the document – will be critically examined by the school board, pointing out the positive and negative parts to each one, so that, by the end of school, students could easily produce such works.”³⁶

The trainees of the school of cadres should not have any free time, so that Party officials would continuously fill up their program with many other daily activities. After completing the daily program, in the evening students would conduct “cultural work” under the supervision of the Ploughmen’s Front tutors and sometimes of the Workers’ (Communist) Party. More specifically, they would attend lectures, conferences on science, art, literature, hygiene, agriculture, animal breeding. Another recommendation made to students was related to students’ learning worker and peasant songs, “progressive poems”, watching Soviet movies, “which are very instructive” and “progressive [theater plays], to be listened to collectively”.

With the purpose of building students’ awareness and responsibility towards the importance of the education provided by the school of cadres, the development of critical thinking, they introduced “the wall gazette of the school”. This was meant to reflect life in school with all the good parts, shortcomings and difficulties. Articles had to present school work, criticizing deviations and any unhealthy events had to be displayed as soon as the need to show them was felt. Students were encouraged to make full use of that form of criticism and self-criticism, openly expressing their opinion on all the issues troubling them. It was recommended to use criticism and caricature, humor, satire etc.³⁷

Upon graduation from the training program of the school of cadres, each student received a “characterization” that was fundamental to the position of the graduate within the leading structures of the Ploughmen’s Front or the state institutions. These characterizations became major documents in the personal file of the Party activist, conditioning his access to higher forms of Party education, and his bureaucrat career as a whole. The instructions issued by the central management of the Ploughmen’s Front regarding the organization of the schools of cadres in the counties highlighted how the director had to proceed to the drafting of characterizations: “For a fair characterization of the students, the director and his assistant should approach students in a friendly manner, getting to know their nature, flaws and qualities, to help them eliminate their negative habits and develop their positive points.” Characterizations were discussed within the school board with “great party-minded” [sic!] objectivity, were finished a few days before the end of courses and would generally include the following data: personal data of the student; the political and theoretical level upon school entry; how the student worked to acquire the material and the result of this work; how he/she thinks and expresses him/her-self in speech and writing; discipline and devotion to the working class; unhealthy manifestations; the help offered in order to eliminate them and the results; future development prospects; the work that he/she may be entrusted with (specifically).

³⁶ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 94, 95.

³⁷ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 95.

Characterizations were written on standard forms sent by the Central Committee, in triplicate: one copy was sent to the Central Committee of the Ploughmen's Front – the Education Sector, another one to the county organization where the school of cadres operated, along with the entire file of the student, and one last copy was kept in the school archives.

Special care was given to the school premises and the school library. The equipment was dealt with by the county organization of the Ploughmen's Front. Library books were carefully selected to fit into the category of "progressive literature". The opening and closing of the courses of the school of cadres occurred in the presence of members of the county office. One of them gave a beginning speech. The school director informed students on the schedule of lessons and on how their activity should be carried out during school. The final examination of students was thoroughly explained in the instructions of the Central Committee of the Ploughmen's Front. The questions for the exam were displayed so that students were able to review systematically. They didn't make it at random, but according to the level and ability of each student. The examination lasted one day. It was, necessarily, attended by one or more members of the county office. The examination consisted of checking theoretical knowledge, acquired by students and the way they could combine theory with practice.³⁸ Surprisingly enough, the results of the examination do not alter the characterization of students, they just give its first check-up. At the end of each series of courses, a member of the county office had to make a statement on the domestic and international situation particularly on the tasks that the Ploughmen's Front is faced with. Courses ended with an arts festival performed by the school students.

The distribution of graduates in Party work was done by the county office that the school of cadres belonged to, according to the needs of cadres in those counties, taking into account the proposals of the school. The graduates of the schools of cadres would hold different positions within local and county organizations of the Ploughmen's Front. Those who were better prepared and showed devotion to the Front and the Communist Party had the opportunity to attend a superior form of training, after which they could obtain positions within the senior leading structures of the Ploughmen's Front. Moreover, the graduates of the Front's schools of cadres could usually hold leading positions in state institutions in rural areas and, by exception, in urban one as well.

At the end of each training course, the school director was required to prepare and submit a detailed report to the Central Committee, which included statistical data on the course graduates (changes in student contingent), a critical analysis of the school work (faculty, lectures, seminars and concrete results), report of misconduct (class struggle, the national problem, specifying them, as well as the student's name, and the number of violations prevented), shortcomings and difficulties encountered, suggestions about the organization and operation of the school. The rules and regulations of organization and operation of the school of cadres stated that the full responsibility of the county schools' organization and activity fell to the county offices of the Ploughmen's Front.³⁹

³⁸ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 95, 96.

³⁹ HCD. The *Regional Committee of RCP Hunedoara* Fund, file 21/1948, 97–98.

At the end of 1948, namely on December 15th, the Central Committee Secretariat of the Ploughmen's Front undertook a review of the activity of the central and county school of cadres. Based on the visits to several county organizations and reports made by "the central tutors", the participants to the meeting (Vasile Hulduban, Constantin Agiu, Florea Tiță, Valeriu Grigoraș, Vasile Sârbu, Gheorghe Lemnaru, Neculai Găneț și Gheorghe Nichiti) reached the conclusion that the activity of the school of cadres encountered a series of major problems. The document gives information about the number of Party activists trained by the central school of cadres operating in Bucharest. Thus, by the end of 1948, 6 series of students, with a total of 274 students graduated from this institution. Among these, 80 were members of the county office. The deficiencies recorded at the central school were mainly related to the mode and criteria for recruiting students: "This series comprises the weakest students. They were recruited at random, without taking into account their political level. Another failure was the short time for preparing lessons due to which people found it very difficult to acquire the material taught."⁴⁰

At the end of 1948, there were 19 schools of cadres in all the counties. Some schools had reached the 4th series, while others, the 3rd. The number of graduates of these courses reached 1426, without counting those still in training. It is important to note that the Ploughmen's Front did not have clear evidence on where the school graduates functioned. "The students who graduate schools are not employed in work and [we] do not know where these students work, if they have been assigned to work." The "gaps" identified by the ploughmen organization leaders included: the County Offices didn't deal with the schools of cadres, with how they functioned in general. As in the case of the central school, it was noticed that there was too little time to prepare lessons. In terms of recruiting students there were greater deficiencies. First of all, students did not come on time (in Timiș there was a 5-day delay waiting for all students to arrive). Some county offices recruited students with written commitments (Tutova, Vaslui). The central leaders which controlled monthly the activity of The Ploughmen's Front in each county found some tragic-comical situations: in some counties there had been made promises to the students; in Olt, the 2 students who were sent to school stayed for a few days and then they fled; in Botoșani, they sent a war criminal; in Alba, a former legionary, who had taken part in the Rebellion; in Tutova, one who had been a member of the legionary police. In this respect they noticed a complete lack of vigilance on the part of county offices.⁴¹

After analyzing the situation, the Central Committee Secretariat of the Ploughmen's Front imposed a series of measures to improve the work of the schools of cadres: placing the focus from the theoretical to the practical part of political education; reducing the number of lessons from 40 to 36 and increasing the individual study time. The central school of cadres would last for 70 days, the county ones, 30 days. In order to recruit students for the Central School, it was decided that each county organization call 6–7 students and check them at the county office, the central supervisor together with the county office being responsible for the students sent to school; for county schools, the same method. Districts and communes should advance more proposals (30) and "only after check-up, the most fit should be sent to

⁴⁰ CNHA, Archive CC of CPR, The *Ploughmen's Front* Fund, roll 431, frame 139.

⁴¹ CNHA, Archive CC of CPR, The *Ploughmen's Front* Fund, roll 431, frame, 139–140.

school". At the same time, it was decided that, after December 19th, 1948, after the closing of the county schools of cadres, directors (responsible for schools) to be called to Bucharest to have a meeting with them and see how the work had gone. In the schools of cadres where there had not been any particular problems and there were training conditions, the number of students had to be increased: Sibiu, Alba, Bistrița, Satu Mare and Ialomița. Related to the recruitment of students, we propose to take into consideration "when an element is taken from a village or commune whether he is liable in the Ploughmen's Front, so that, on his returning from school with the acquired knowledge, he should contribute to the smooth running of our organization".⁴²

An important finding of the leadership of the Ploughmen's Front was related to the inefficient way in which central tutors dealt with the schools of cadres, they did not offer practical help to county schools, but passed by as "inspectors" and they did not inquire about the school and try to correct work failures, where the case.

Finally, Vasile Hulduban made some observations on the quality of students at the school cadres and their involvement in the political organization activity. He noticed that in schools there were not sent men bound to the masses and there had to be found a fair principle for bringing to school only people of that kind, so that, on their return to the village, with their training, they could help the village and organization there. Hulduban considered that they should recruit poor, honest elements, with significant opportunities, but with a bond to the masses. Concerning the capitalization of the activists that were instructed at the school of cadres, he asked for more attention in their sending in the villages in order to find to each of them the proper place according to their political training.⁴³ The conclusion of the Central Committee Secretariat of the Ploughmen's Front was that in the near future it was necessary to organize training sessions with the county organizations' representatives on the way and criteria for recruiting students in the schools of cadres.

Conclusions

Party education, ideological education played a fundamental role in the construction and legitimization of the Communist regime in Romania after World War II. Indoctrinating Party members, training officials and party activists were achieved by the Communist Party through the schools of cadres. The first schools of cadres emerged in 1945 and were organized by the Communist Party following the Soviet model. Simultaneously, such schools of cadres also appeared within the Ploughmen's Front, the most important "fellow-traveler" that helped the Communist Party win political power and impose the Soviet model in Romania. With the institutionalization and strengthening of the Communist regime, the Ploughmen's Front noted the need for well-trained and indoctrinated cadres who could help convert the Romanian rural society into a Soviet-type society based on the socialist transformation of agriculture and the political enrolment of all villagers. At least partially, this problem was solved by organizing schools of cadres. Beyond the problems encountered at the beginning of this process, the school of cadres would gradually achieve its goal, producing Party

⁴² CNHA, Archive CC of CPR, The *Ploughmen's Front* Fund, roll 431, frame, 140–141.

⁴³ CNHA, Archive CC of CPR, The *Ploughmen's Front* Fund, roll 431, frame 141.

officials loyal to the new regime, conscientious, well-indoctrinated, who would serve faithfully and often with excessive zeal the “new masters”: the Communists.

SUMMARY

After the establishment of the communist regime in Romania after World War II, the Communist Party concerned with coaching of some office workers who had two important tasks: to ensure the understructure of a party that was on a path of development, and to disseminate the communist political ideology to the population. The role of educating those „aparaticiki” belonged to *the schools of cadres*. They were created after the Soviet model with Soviet instructors in the beginning and they became the fundamentals of the party education in Romania during the 50's.

The schools of cadres were established and functioned in Romania not only within the Communist Party, but also within the organizations of the most important “fellow-travelers” (comrades) in the period 1944-1953: The Ploughmen's Front. This case study analyses mainly the foundation in 1948 and the organization of the first schools of cadres of that political peasant party, which had over a million members at that time. The main task of the schools of cadres was to create an increasing number of party propagandists who had to implement the communist ideology into the rural world with the aim to facilitate the process of communization in the Romanian villages, especially in those ones where the communists were very unpopular. In this article we analyzed issues as: the leading structure of the schools of cadres, the politics of recruiting students, the program and the mission of the schools of cadres and also some shortcomings which were identified by the leaders of the Ploughmen's Front.

The entire activity of organizing the schools of cadres of the Ploughmen's Front, as well as the contents of the education process, took place under the guidance and control of the Romanian Communist Party.

ACTES. L'HOMME ET SON ENVIRONNEMENT DANS LE SUD-EST EUROPEËN, Xe Congrès internationale de l'Association internationale du Sud-Est européen (AIESEE), Paris, 24-26 septembre 2009, Paris, Association Pierre Belon 2011, 586 s. ISBN 978-2-910860-13-4.

Kniha představuje obsáhlý sborník příspěvků přednesených během zasedání jubilejního desátého sjezdu mezinárodní organizace pro výzkum zemí jihovýchodní Evropy (AIESEE). Kromě úvodu, napsaného dnes již jen čestným prezidentem Asociace prof. A Guillou, a úvodních slov při zahájení sjezdu prezidenta a generálního tajemníka Asociace, představitelky generálního ředitelství UNESCO, zástupců pařížské radnice a univerzity a předsedkyně francouzského národního komitétu AIESEE, obsahuje šedesát pět vystoupení historiků, politologů, sociologů, archeologů, etnologů a jazykovědců z universit a vědeckých ústavů z balkánských zemí, Ruska, Turecka, Francie, Japonska, Itálie, USA a Polska. Referující ze zemí jihovýchodní Evropy tvořili naprostou většinu, početnější bylo zastoupení moskevských, petrohradských a pařížských institucí, zástupci ostatních zemí byli jen jednotlivci.

Příspěvky jsou rozčleněny do tří kategorií podle předem stanovených témat: Lidé a politické organizace, Instituce a aktivity, Způsoby komunikace. Převážná část pestrobarevné palety příspěvků se vztahuje k historii od 19. století do současnosti, nechybí však ani příspěvky vztahující se ke středověku, starověku a dobám ještě dávňjším.

Miroslav Tejchman

Jevgenij Viktorovič Anisimov (* 1947), známý ruský historik, spisovatel a hlavní vědecký pracovník Sankt-Petersburgského institutu historie RAN, se specializuje na politické dějiny Ruska v 17.–18. století. Je autorem mnoha odborných i populárně naučných publikací – např. *Rossija bez Petra: 1725–1740* (1994), *Ženščiny na rossijskom prestole* (1997), *Dyba i knut: političeskij sysk i ruskoje obščestvo v XVIII veke* (1999), *Junyj grad: Peterburg vremen Petra Velikogo* (2003), *Imperatrica Jekaterina Velikaja* (2007), *Ivan VI Antonovič* (2008), *General Bagration: žizn' i vojna* (2009). Z jeho pera vzešly rovněž první ruské biografie careven Anny Ivanovny (*Anna Ioannovna*, 2002) a Alžběty Petrovny (*Jelizaveta Petrovna*, 1999). Jeho zatím posledním literárním počinem se stala kniha *Imperatorskaja Rossija*, která se věnuje dějinám ruské říše v období od nástupu Petra Velikého do poprav Mikuláše II. a jeho rodiny.

Tato monografie není autorovou první prací, která pojednává o širším časovém období. O rok dříve byla ve stejném nakladatelství vydána kniha *Istorija Rossii ot Rjurika do Putina. Ljudi. Sobytiya. Daty*.

Kniha *Imperatorskaja Rossija* sice neobsahuje poznámkový aparát, ale autor se v textu občas odvolává na prameny, ze kterých čerpal. I přesto, že je práce určena širší veřejnosti, představuje velmi seriózní historické dílo založené na prostudování velkého množství materiálů. Dominantní metodou autorovy práce je analytický přístup. Nedostatkem, vyplývajícím z autorova badatelského zaměření, se může jevit jistá nesouměrnost týkající se popisu událostí 18. a 19. století. Zatímco staršímu období je věnováno zhruba čtyři sta stran, mladšímu pouze dvě stě stran.

Kniha je rozdělena na sedm kapitol, přičemž většina z nich se věnuje vládě jednoho panovníka. Výraznou výjimku tvoří druhá kapitola, v níž je čtenář seznámen s historií ruského impéria za vlády hned šesti carů a careven. Autor se přidržel tradičního dělení, a proto období 1725–1762 ponechal vcelku. První kapitola, nazvaná *Rusko v období konce 17. století a počátku 18. století*, začíná pojednáním o přírodních podmínkách Ruska, hlavním městě Moskvě, počtu obyvatel a hierarchii předpetrovské společnosti.

Autor se v knize nezabývá pouze politickými dějinami, ale v některých kapitolách jsou části zaměřené také na hospodářské dějiny. Tyto části zabírají pokaždé jinak velký prostor a týkají se převážně průmyslu a obchodu. Velkou pozornost věnuje autor i tématům, která donedávna stála na okraji zájmu většiny historiků – např. každodennímu životu poddaných, divadlu, architektuře, módě, stravování a dokonce i genderové problematice. Snaží se tedy postihnout historii v mnoha aspektech.

Text knihy obsahuje řadu vsunutých textů, jejichž úkolem je rozvinout hlavní témata a podrobněji vysvětlit některé problémy. Kromě krátkých biografií významných osobností se v knize objevují citace z pramenů či tradované legendy a zvěsti typu „Byla Alžběta Petrovna vdaná?“ „Existovala závěť Kateřiny II.“ nebo „Kdo zapálil Moskvu?“ Jak sám autor v předmluvě uvádí, vychází z toho, „že čtenář ví, co si myslí profesionální historik o rozporupných, záhadných nebo skandálních skutečnostech a epizodách historie“. Dále vysvětluje, že při psaní těchto doplňujících textů čerpal zejména z tvrzení současníků. Kromě toho všeho nalezneme v knize krátké vsuvky pojednávající o ruských řádech nebo slavných lodích a také rodokmen dynastie Romanovců rozdělený na několik částí. Text je prokládán řadou obrázků a přílohu knihy tvoří barevné portréty panovníků. Jako dílčí nedostatek vnímám absenci map, které by čtenáři např. při popisu vojenských tažení usnadnily orientaci. Na konci knihy je umístěna podrobná chronologie a také jednostránkový seznam doporučené literatury. Bibliografie je však příliš stručná a zcela v ní chybí cizojazyčné práce k danému tématu. Také rejstřík se v knize vůbec nenachází.

Autorovým cílem bylo popsat vybrané období „dostatečně podrobně, srozumitelným jazykem a záživně“ a to se mu podařilo. Kniha je psána tak, aby oslovila i čtenáře, kteří nepatří k odborné veřejnosti. Historikovi pak může poskytnout základní přehled o daném období.

Lenka Šínová

Ideologie národní nezávislosti v Uzbekistánu

Slavomír Horák

„Jestliže někde vzniká ideologické vakuum, zcela jistě tam začíná vládnout ideologie jiná.“ (Islom Karimov)¹

The Ideology of National Independence in Uzbekistan

The ideology plays important role in formation and transformation of states, nations or régime. In case of Uzbekistan all three factors (state-, nation- and régime-building) met in one country. The process of ideological formation started mainly in 90s, afterwards the system was built and until today is mostly maintained. The system is built as the combination of former Marxist-Leninist ideological fundament, now adapted to the system of independence. While Marxist-Leninist system was worked out in details by many scholars during the Soviet period, the system of „Karimovism“ is based on several person with Soviet heritage and one single leader. Although Islom Karimov does not build the personality cult in Uzbekistan, it serves mostly for keeping the president in power.

Key words: History, Uzbekistan, ideology, Islom Karimov, democracy and authoritarian regimes, Ideology of National Independence.

Ideologické systémy patří k základním faktorům legitimizace politického, ekonomického či právního režimu. Ideologický systém se vyskytuje ve většině variant demokratických i nedemokratických režimů. V demokratických režimech lze měnit ideologickou rétoriku častěji pomocí voleb nebo vnitřní polarizací politické elity a společnosti. Přesto i v těchto systémech obvykle zůstává společným jmenovatelem ideologie založená na přinejmenším formálním dodržování demokratických principů. Tato ideologie demokracie je však postupně rozměňována postupnou atomizací společnosti i politické elity na menší strany či frakce uvnitř větších politických stran, jakož i dalších aktérů.² V této souvislosti se potom nabízí otázka, zda absence jednotné ideologie nevede k postupnému rozměnění samotného státu, na což poukazují na příkladu 60. let například D. Bell a S. M. Lipset.³

¹ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Idėologija – eto objediňajuščij flag nacii, obščestva, gosudarstva*, Taškent 1998, s. 4.

² Srov. např. Alexander SMOLAR, *From Opposition to Atomization*, *Journal of Democracy* 7, 1996, č. 1, s. 24–38.

³ Daniel BELL, *The End of Ideology: On The Exhaustion of Political Ideas in Fifties*, Collier Books 1961; Martin Seymour LIPSET, *Political Man*, Doubleday 1960.

Nedemokratické režimy, které nejsou nuceny měnit ideologické směřování po každých volbách, mají mnohem větší předpoklady k vytvoření skutečně jednotného ideologického konceptu svého systému sloužícího především legitimizaci a udržení neměnnosti systému. Ideologický koncept je tak souborem sociálně významných informací, které jsou specificky interpretovány a přidává se jim osobitý status a sémantický význam.⁴ K jejich šíření jsou využívány především textové materiály – zejména knihy, brožury, časopisy a jiné prostředky masové komunikace, v dnešní době zejména televize. V menší míře se potom jedná o internetové zdroje, které jsou však často určeny spíše navenek, neboť v nedemokratických systémech typu Uzbekistánu je připojení k internetu omezeno na menší část populace. Významným prostředkem šíření ideologie jsou potom slavnosti, svátky a oslavy s nuceným či dobrovolným zapojením značné části obyvatelstva.⁵ Z tohoto hlediska lze ideologii v nedemokratických režimech definovat jako soubor informací, dat a souvislostí přenášených oficiálními státními médii, v propagačních akcích režimu, ve vzdělávacím systému. Tyto informace se stávají jedinou (či alespoň hlavní) doktrínou, s níž je možné operovat v tisku, ve školách a jiných zařízeních určených k šíření ideologie. Alternativní ideologické postuláty nejsou povoleny či jsou značně omezeny.

Následující stat' si klade za cíl analyzovat ideologii autoritářského režimu na příkladu Uzbekistánu po rozpadu Sovětského svazu. Sleduje hlavní témata, která vytvářela tzv. Ideologii národní nezávislosti a která určila hlavní směry budování uzbeckého státu dodnes. Důraz je kladen zejména na ideologické spisy 90. let, kdy docházelo k prvotnímu vytváření této ideologie. V první dekádě nového století jsou základní postuláty pouze mírně přizpůsobeny aktuální situaci, nicméně pilíře uzbecké národní ideologie zůstaly zachovány. Tato skutečnost je patrná, pokud srovnáme učebnice uzbecké ideologie, odborné argumenty vědců, kteří se národní ideologií zabývají, i novější knihy prezidenta Karimova a o prezidentu Karimovovi z první a druhé poloviny dvou desítek let budování ideologického systému. S ohledem na fakt, že ideologie národní nezávislosti je určena především pro použití uvnitř země a nikoliv na vývoz, zkoumaný článek se omezuje pouze na analýzu vnitrouzbeckých procesů a nikoliv dopadem na zahraniční politiku Uzbekistánu. S ohledem na její silný pragmatismus se do ní ideologické momenty promítají pouze velmi omezeně.

Na základě kvalitativního výzkumu pomocí nestrukturovaných rozhovorů v Uzbekistánu lze poté argumentovat, že takto propagovaná ideologie zanechala znatelné stopy na vzorcích myšlení zejména mladé generace, která se těmito postuláty musí řídit ve studijních pracích a, podle nového nařízení z ledna 2012, musí přizpůsobit státní ideologii i své morální vzorce chování.

Vědecký výzkum uzbecké národní ideologie je prozatím v západním diskursu velmi slabý. Zásadním příspěvkem k tématu byly především stati Andrewa Marche, který přistoupil k analýze ideologie národní nezávislosti z pohledu upevnění autoritářského režimu v Uzbekistánu.⁶ Jeho argumentace spočívá v legitimizaci politického režimu pomocí ideologie, která neumožňuje alternativu režimu. Stávající text tuto

⁴ N. I. ŠESTOV, *Političeskij mif teper' i preždě*, Moskva 2005, s. 83.

⁵ Laura L. ADAMS, *The Spectacular State. Culture and National Identity in Uzbekistan*, Durham–London 2010.

⁶ Andrew MARCH, *State Ideology and the Legitimation of Authoritarianism: The Case of Post-Soviet Uzbekistan*, *Journal of Political Ideologies* 8, 2003, č. 2, s. 209–232.

tezi dále rozvíjí a prohlubuje. Lze totiž konstatovat, že autoritářský režim v Uzbekistánu se v průběhu dvaceti let od rozpadu Sovětského svazu stal stále více režimem personalistickým. Absence alternativy propagovaná ideologií, jak jí sleduje March, tudíž nespočívá pouze v politickém systému jako takovém, nýbrž v absenci alternativy stávajícímu osobnostnímu režimu prezidenta Karimova. Je zcela pochopitelné, že i do národní ideologie se promítají osobnostní rysy prezidenta Karimova, jeho ambice i strachy, což vyjde najevo, pokud provedeme obsahovou analýzu ideologických děl z pera prezidenta Uzbekistánu a jejich interpretací pomocí odborných časopisů, učebnic ideologie apod.

Formování, vývoj a strategie ideologie uzbecké nezávislosti

Ideologie v bývalých sovětských republikách Střední Asie obvykle vycházela z bývalého ideologického oddělení příslušných republikových komunistických stran. Zde byli často shromážděni lidé, kteří psali ideologické texty, avšak zdaleka ne vždy se museli nutně s těmito texty ztotožňovat. Ideologické oddělení v Uzbecké SSR často sloužilo jako „odkladiště“ buď nepohodlných kádřů, či kádřů, které neměly jiné pracovní předpoklady.⁷

Po rozpadu Sovětského svazu řada lidí bývalého ideologického oddělení přešla do aparátu nového prezidenta, který se stal hlavním centrem formování uzbecké ideologické produkce. Ideje vycházející z tohoto aparátu, jakož i projevy, články a interview prezidenta byly rozpracovány především v Institutu pro strategická studia při prezidentovi Uzbekistánu.⁸ Na vědecké úrovni byly ideje národní nezávislosti analyzovány v Ústavu filozofie a práva Akademie věd Uzbekistánu, který se transformoval z bývalých Institutů marxismu-leninismu, Komsomolu a jiných organizací.⁹ Je proto pochopitelné, že stopy předchozích ideologických systémů musely zůstat zachovány s ohledem na vzdělání a kariéru části této „vědecké obce“. Z tohoto důvodu je pochopitelné, že vliv Marxova, Engelsova a Leninova učení byl značný, byť se často jednalo o velmi vulgarizovanou formu zprostředkovanou nejrůznějšími sekundárními zdroji, mj. popularizačních učebnic.¹⁰

Doktrína Isloma Karimova byla zpočátku především vedena hesly z pozdního období perestrojky a raného období nezávislosti – islám, liberalismus a panturkismus.¹¹ Tyto skutečnosti lze vysvětlit především snahou ideologicky přebrat hesla opozičních představitelů a intelektuálů. Tento cíl se podařilo splnit a prezident vytvořil obraz Uzbekistánu jako *budoucího* liberálního a demokratického společenství (kurzíva autora), avšak s důrazem na prezidentskou moc a duchovní hodnoty (zahrnu-

⁷ Interview s nezávislým expertem, Taškent, srpen 2009 (pokud není uvedeno jinak, zde i dále neuvádím konkrétní jména na žádost dotazovaných).

⁸ Interview s bývalým pracovníkem Institutu pro strategická studia, listopad 2008.

⁹ Interview s pracovníkem Institutu filozofie a práva, srpen 2009.

¹⁰ Na nižších úrovních vyučující učení marxismu-leninismu obvykle znali pouze učebnice tohoto učení. V diskusích i na školeních na vyšší úrovni, například Historickém ústavu AV či Ústavu filozofie a práva AV Uzbekistánu, se ukázaly jasné nedostatky znalostí základních postulátů jak nového, tak i starého učení. Interview na Historickém ústavu Akademie věd Uzbekistánu.

¹¹ Andrew MARCH, *The use and abuse of history: „national ideology“ as transcendental object in Islam Karimov's „ideology of national independence“*, Central Asian Survey 21, 2002, č. 4, s. 371.

jící islám jako součást duchovní obnovy Uzbekistánu, nikoliv však islám politický).¹² Uzbekistán se zároveň přihlásil k ideji znovu obnoveného Turkestánu jako společenství pěti rovnoprávných subjektů Střední Asie.¹³ Projevy těchto témat se staly ústředními tématy vnitřní i zahraniční politiky počátků postsovětského Uzbekistánu.

Legitimizace nového režimu měla potom zahrnovat vyplnění jistého ideologického vakua, který nastal s odklonem od „lživé marxistické ideologie“ předchozího režimu.¹⁴ Vymezení proti bývalému režimu a komunistické ideologii se stalo jedním z hlavních faktorů výstavby nové ideologie a legitimizace režimu.¹⁵ Přičemž právě v kontrastu s ideologií komunistického státu je zdůrazňována nová uzbecká ideologie především jako lidová (tj. patřící všemu lidu), nikoliv jako státní.¹⁶ V tomto smyslu se tedy upřednostňuje snaha režimu přiblížit se k populaci ideologickým způsobem, mimochodem plně v souladu s ideologiemi jiných autoritářských režimů nejen komunistického ražení.

V další fázi přechodného období od jednoho ke druhému systému se však téma demontáže staré ideologie vyčerpalo a bylo nutno nastolit nové otázky a problémy. Především se jednalo o zamezení průniku alternativních ideologií, jinak řečeno „k ochraně zejména mládeže před ideologiemi lživými či nesprávnými“.¹⁷ Ideologický boj, jakkoliv obvykle nijak neventilovaný, tak měl vést neodvratně k vytvoření ideologie nového státu a stal se předpokladem pro upevnění charakteru režimu a jeho ústřední postavy v podobě prezidenta.

Ukázalo se však, že ve schizofrenní situaci v podobě odklonu od marxistickoleninské dogmatiky a zároveň neschopnosti a neznalosti alternativního myšlenkového rámce se jediným životaschopným základem pro formování nového myšlení mohl stát sám prezident Karimov, jeho výroky, vystoupení, případně rozhovory a články připravené obvykle ve spolupráci s administrací prezidenta.¹⁸

Jestliže však systém marxismu-leninismu disponoval do určité míry propracovanou vědeckou strukturou a metodologií, stejně jako metodami jejího šíření a distribuce (byť s různorodými výsledky), podstatou ideologického systému Uzbekistánu jsou spíše náhodné prvky. Je proto pochopitelné, že formování ideologické podstaty režimu na základě takto nahodilého výběru nemohl vést k ucelenému ideologickému systému.¹⁹ Tato skutečnost přispěla k výrazné centralizaci uzbeckého systému již od samotného počátku a spojení ideologie s konkrétním člověkem. V okolí prezidenta Karimova se nacházelo a dodnes nachází pouze velmi málo lidí, kteří by byli intelek-

¹² Islom Abduganijevič KARIMOV, *Uzbekistan. Svoj put' obnovljenija i progressa*, Taškent 1992, s. 19.

¹³ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Turkistan. Naš obščij dom*, Taškent, 1995, s. 13.

¹⁴ I. A. KARIMOV, *Iděologija – eto objedijnajuščij flag nacii, obščestva, gosudarstva*, Taškent 1998.

¹⁵ „Protiv idej možno sporit' i borot'sja tol'ko ideej, protiv mysli – tol'ko mysl'ju, protiv nevežestva – tol'ko nevežestvom.“

¹⁶ *Ideologija nacional'noj nezavisimosti. Učebnik dlja VUZov*, (rukopis), 2001, s. 73 (autor neuveden).

¹⁷ Tamtéž, s. 11.

¹⁸ Ch. TADŽIJEV, *Teoretičeskije i metodologičeskije voprosy nacional'noj ideologii*, Taškent, 1999, zejména s. 45–47.

¹⁹ Dokonce ani pracovníci Institutu filosofie a práva Akademie věd Uzbekistánu, kteří by se měli zabývat vědeckým zpracováním ideologie Isloma Karimova, nebyli schopni zformulovat jasné teze tohoto učení. Interview autora na Institutu filozofie a práva AV Uzbekistánu, Taškent, 2009.

tuálně natolik na výši tak, aby mohli držet krok s prezidentem. Míra podlézavosti a zároveň strach před novým vládcem Uzbekistánu vedly na jedné straně k eliminaci relativně schopných kádrů, na druhé straně k zachování v úřadech pouze loajálních lidí, ať již na základě sociálního, klanového či jiném. To znamenalo, že prezident se musel logicky stát hlavním hybatelem veškerého dění v zemi, a to včetně ideologického.²⁰

Z důvodu výše uvedené nahodilosti zdrojů je tak velmi obtížné navrhnout jednotné základní rysy této uzbecké lidové ideologie. Slovník nezávislého Uzbekistánu definuje základní příznaky a zvláštnosti ideologie nezávislosti – prioritu přátelství, míru, souladu, spolupráci se všemi národy, posvátnost pojmů „vlast“, „rodina“, „mahalla“, vztah k rodičům a starším, péče o mladou generaci, lásku k rodnému jazyku, úctu k ženám (symbolu lásky, krásy, něžnosti a věčného života), toleranci, milosrdenství, čest a pořádkumilovnost.²¹ Jedná se tedy o velmi obecné vymezení, které naprosto popírá snahu o vytvoření specifického uzbeckého modelu.

Ideologie národní nezávislosti Uzbekistánu je tak především volnými variacemi na několik základních témat, která jsou nadále rozvíjena a komentována. K jejich ústředním motivům patří především formování specificky demokratického politického systému, politického islámu a uzbecké ekonomiky. Zcela stranou nechávám roli formování národní historie Uzbekistánu, která je rovněž součástí budování státu a národa v Uzbekistánu.

Přes svou roztržitost je ideologie národní nezávislosti považována za klíčový prvek pro rozvoj uzbeckého politického i ekonomického a společenského systému. Tedy nikoliv pouze reformy a změny, ale samotná ideologie *per se* je klíčová pro vývoj v zemi, sjednocení Uzbekistánu. Ostatně podle teorie uzbecké národní ideologie jsou to právě ideologické postuláty, které předcházejí vytváření politického, ekonomického a sociálního systému v zemi.²²

Obsahovým základem ideologie národní nezávislosti se staly knihy prezidenta Karimova, jež jsou vesměs výběrem z jeho interview, článků či projevů. Jako takové byly vydávány v mnohatisícových vydáních a tvoří hlavní sortiment zvláště menších oficiálních obchodů s knihami. Ostatně i publikace prezidenta Karimova (stejně jako publikace Emómali Rahmóna v sousedním Tádžikistánu či Nursultana Nazarbajeva v Kazachstánu) tvoří nedílnou součást vědeckých prací, podobně jako tomu bylo v případě Leninových spisů. Dále se jedná o knihy připisované prezidentu Karimovovi, jakkoliv větší část textů psali jeho poradci a pracovníci analytických institucí v Uzbekistánu (Aparátu prezidenta, Ústavu filozofie a práva AV Uzbekistánu, Institutu strategických studií při prezidentovi Uzbekistánu).

Ideologie politického systému Uzbekistánu

Na rozdíl od marxisticko-leninské filozofie ideologie národní nezávislosti Uzbekistánu nepopisuje ideální stát jako cíl budoucnosti, podobně jako komunismus. Je

²⁰ Interview s Arkadijem Dubnovem, Vilnius, 2. 9. 2010.

²¹ *Nězavisimyj Uzbekistan. Naučno-populjarnyj slovar'*, Taškent 2007, s. 115–116.

²² *Ideologija nacional'noj nezavisimosti. Učebnik dlja VUZov* (rukopis), Taškent 2001, s. 9–

založena především na třech základních pilířích – nezávislost, demokracie a politický islám.

Ideologie národní nezávislosti Uzbekistánu pragmaticky ukazuje na stávající stav, včetně jistých nedostatků vyplývajících tzv. z nezralosti režimu. Prezident Karimov totiž prakticky vždy diskutoval a komentoval aktuální dění. Prezident Karimov a jeho ideologové si však byli a jsou vědomi, že tzv. přechodné období je spojeno s celou řadou ostrých sociálních a ekonomických problémů. V zájmu zachování podpory režimu v prvních letech jeho existence bylo proto vytvořeno jedno z ústředních hesel uzbeckého ideologického systému – „Uzbekistán – budoucí velký stát“ (‘*Ozbekiston – kelajagi biiyik devlet / Ўзбекистон – келажаги буюк devlet*). Toto heslo vyjadřuje, podobně jako mnoho dalších demokratických i nedemokratických ideologických systémů, víru ve „světlejší budoucnost“ země. Tento odkaz evokuje nutnost zachování stability systému, čímž je v praktickém důsledku opět posilována role prezidenta Karimova.

Zejména v prvním období ustanovení nového režimu se důraz kladl na obhajobu vlastní nezávislosti. Propagace nezávislosti země je přirozenou součástí ideologie post-imperiálních či post-koloniálních států, ať již v demokratických či nedemokratických systémech. Tato skutečnost je logická, neboť nově vytvořený stát mohl navazovat pouze na předchozí sovětské tradice, nemaje výraznou tradici předchozí státnosti v jeho současné etnocentrické podobě. Návaznost na předrevoluční státy se mohla propagovat pouze do určité míry, jelikož tyto státy nekorespondovaly s „velikým“ Uzbekistánem tak, jak byl vytvořen ve 20. letech 20. století.²³

Přestože nezávislost Uzbekistánu je především důsledkem rozpadajícího se Sovětského svazu než přáním jak běžné populace, tak i uzbeckých elit své doby, interpretace vyhlášení nezávislosti je podávána zcela jiným způsobem. Podle vyjádření prezidenta Karimova vyhlášení nezávislosti Uzbekistánu se stalo nesporným právem uzbeckého lidu a uskutečněním dlouholeté tužby tohoto národa.²⁴ Podle této interpretace se tedy jedná o dovršení dějinného procesu uzbeckého národa. Idea nezávislosti však s postupem budování politického systému v zemi a upevňování osobní moci prezidenta Karimova ustoupila do pozadí. Dnes je jedním z klíčových projevů uzbecké ideologie každoroční ritualizovaná oslava Dne nezávislosti s dokonalou ideologickou performancí, ztělesňující historii a současnost Uzbekistánu.²⁵ Národní nezávislost je potom v ideologii spojována s ekonomickými úspěchy v důsledku strategie vyhlášené prezidentem a jeho okolím. Sem patří instrumentální otevírání nových závodů či rekonstrukce starých budov, které mají změnit vnější zdání uzbeckých měst na moderní a zároveň tradiční.

²³ Idea „Velkého Uzbekistánu“ versus „Velkého Tádžikistánu“ je detailněji zkoumána v článku autora (Slavomír HORÁK, *In Search of the History of Tajikistan. What Are Tajik and Uzbek historians arguing about?*, Russian Politics and Law 48, 2010, č. 5, s. 65–77). Empirický výklad k této problematice srov. např. Arne HAUGEN, *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*, New York 2003.

²⁴ I. A. KARIMOV, *Uzbekistan. Svoj put' obnovljenija i progressa*, s. 3.

²⁵ Laura L. ADAMS, *The Spectacular State. Culture and National Identity in Uzbekistan*, Durham–London 2010.

V oblasti politického systému je deklarováno směřování k demokracii, ochraně lidských práv, pluralitě názorů i rozvoji politických institucí.²⁶ Společnost v Uzbekistánu v tomto duchu směřuje od totalitního a despotického režimu ke svobodě. Demokracie by se měla zaměřit na „vytvoření odpovídajících podmínek pro důstojný život všem lidem žijícím v zemi bez ohledu na národnost, jazyk a víru.“²⁷ Tato idea by teoreticky měla zahrnovat především následující aspekty:

- svobodu politického života, slova a svědomí;
- pluralitní stranický systém, nikoliv ovšem konkurujících, nýbrž diskutujících politických stran;
- rozdělení moci na tři základní větve;
- rozšíření pravomocí místních samospráv;
- rovnost lidí před zákonem;
- rozvoj občanské společnosti;
- upevnění rodiny;
- rozvoj nezávislých a svobodných novin.

Při aplikaci těchto zásad v praxi však zůstává, podle uzbeckého ideologického konceptu, nedostatek návyků k demokratické kultuře a také ekonomickou slabostí země determinovanou předchozím režimem. Plně v souladu s Lipsetovými předpoklady demokracie i uzbečtí ideologové předjímají, že reálnou demokracii lze založit pouze s kvalitním ekonomickým základem.²⁸

Jestliže tento předpoklad není splněn, je podle uzbecké propagandy nutno vytvořit zvláštní typ místní, tj. uzbecké demokracie, která se bude vyvíjet vlastní cestou, odlišnou od západních a jiných vzorů. Podobně jako v případě dále analyzovaných ekonomických změn je zdůrazňována především postupná a plynulá demokratizace „s ohledem na podmínky východu, jehož charakteristickou črtou je především postupnost a posloupnost reforem“.²⁹ Zdůraznění vlastní cesty demokracii a definice demokracie podle lokálních specifík je mimochodem jedním z charakteristických rysů autoritářských režimů, jež se formálně k demokracii hlásí a vyskytuje se i v dalších středoasijských zemích.

Za klíčové období rozvoje uzbecké demokracie je definován především přechod od jednoho systému ke druhému, který vyžaduje silnou a stabilní moc.³⁰ Tato fáze umožňuje dlouhodobé a v podstatě neomezené setrvání prezidenta Karimova ve funkci, neboť tato přechodnost není časově vymezena. Přitom prodlužování tohoto mandátu je v podmínkách uzbeckého autoritářského režimu spíše technickou než politickou záležitostí. Referenda, změny ústavy i výroky soudů velmi loajálně potvrzují ideologický princip přechodného období. Nutnost větší autoritativnosti moci je potom

²⁶ Článek 1, 3, 12 a 13 Ústavy Republiky Uzbekistán. *Konstitucija Respubliki Uzbekistan*, Taškent 2008, s. 4–5.

²⁷ *Ideologija nacional'noj nezavisimosti. Učebnik dlja VUZov* (rukopis), Taškent 2001, s. 7.

²⁸ Seymour M. LIPSET, *Political Man. The Social Basis of Politics*, Doubleday 1960, s. 45–76.

²⁹ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Osnovnyje principy obščestvenno-političeskogo i ekonomičeskogo razvitija Uzbekistana*, Taškent 1995, s. 10.

³⁰ I. A. KARIMOV, *Uzbekistan. Svoj put' obnovljenija i progressa*, s. 11.

legitimizována existencí množství hrozeb, které by mohly podkopat mladý uzbecký stát.³¹

Jedině „postupná“ demokratizace proto může připravit společnost na tuto etapu rozvoje.³² Uzbecká média zde obvykle uvádějí příklad sousedního Tádžikistánu a především Kyrgyzstánu, jejichž snaha o rychlejší demokratizaci skončila v jednom případě občanskou válkou s převahou islamistických skupin, a ve druhém případě již dvěma převraty a etnicko-společenským konfliktem, zasahujícím i uzbecké obyvatelstvo.³³

Svoboda politického myšlení by neměla být v očích uzbecké propagandy interpretována jako svoboda bezbřehá, kterou je možné „zneužít živly stavějícími se proti konstitučnímu zřízení země“.³⁴ Tato víceméně pochopitelná snaha však v praxi nutně znamená potlačení všech alternativních názorů kromě prezidentových.

Z tohoto východiska potom vychází i tzv. pluralitní systém politických stran v zemi. Prezident Karimov nechal založit několik politických stran, které měly být základem tohoto systému, a to včetně tzv. opozičních struktur. Mimo jiné z tohoto důvodu byla skutečná opozice (v uzbeckém případě se jednalo především o bývalé intelektuální elity ze strany Erk, případně Birlik) označena za radikální a spojená s tehdejšími hrozbami z Tádžikistánu nebo Afghánistánu. Definováním alternativních (z hlediska režimu) hnutí a skupin jako „radikální opozice“ a také jejich diskreditací bylo možné tyto eliminovat. Radikální opoziční skupiny byly označeny jako „neschopné vést zemi“ a „bez podpory společnosti“.³⁵ Příklady jiných tzv. demokratizačních hnutí na postsovětském prostoru (zejména na Ukrajině či Kyrgyzstánu) k tomuto mýtu velmi výrazně přispěly reálnou náplní. V situaci stabilizace politického systému, tj. reálně stabilizace osobnostního režimu Karimova, již bylo možné přikročit k další etapě demokratizace společnosti – tj. řízeným vytvořením tzv. konstruktivní (umírněné) opozice.³⁶

Parlamentní strany se v rámci tohoto procesu měly stát centry politického boje a prezident Karimov dokonce vyzýval poslance i senátory k větším diskusím i rozepřím tak, aby parlament skutečně mohl připomínat demokratický zákonodárný sbor.³⁷ V uzbeckém systému však nejsou dána jasná pravidla, kam až poslanec může se svou případnou kritikou zajít a kde jsou hranice ještě „povolené diskuse“. Snaha o zalíbení se v rámci režimu či alespoň snaha nebýt s režimem v konfliktu tak neumožňuje skutečně otevřené vyjádření názorů. Navíc i kdyby k takové „demokratické diskusi“ došlo, bylo by velmi obtížné na půdě parlamentu změnit linii vytyčenou v prezident-

³¹ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Uzbekistan na poroge XXI veka. Ugrozy bezopasnosti, uslovija i garantii progressa*, Moskva 1997, s. 11 a s. 19–128.

³² Tamtéž, s. 172.

³³ O těchto konfliktech se však občan Uzbekistánu nemá možnost dozvědět podrobnosti, pouze je zdůrazňován kontrast mezi nestabilitou v sousedních zemích a mírovým soužitím v samotném Uzbekistánu.

³⁴ I. A. KARIMOV, *Uzbekistan na poroge XXI veka. Ugrozy bezopasnosti, uslovija i garantii progressa*, s. 169.

³⁵ K definici této opozice srov. např. *Nezavisimyj Uzbekistan. Naučno-populjarnyj slovar'*, Taškent 2007, s. 234.

³⁶ Mehman GAFARLY – Alan KASAJEV, *Uzbekskaja model' razvitija: mir i stabil'nost' – osnova progressa*, Moskva 2000, s. 248.

³⁷ Interview s poslancem Oljij Madžlisu Uzbekistánu, srpen 2009.

ském paláci a administraci prezidenta. Většina klíčových zákonů se řeší mimo zákonodárny sbor, který má pouze potvrzovací funkci v podobě jednomyslného schválení, někteří poslanci přitom často ani nevědí, o čem hlasují.³⁸ Soudní moc potom řeší řadu případů mimo jejich zákonný rámec, a to zejména pod vlivem silových orgánů země.

V roce 2003 došlo k významným změnám ústavy, které byly ideologicky deklarovány jako posun k větší decentralizaci moci v zemi.³⁹ Společenský i politický systém v zemi měl být regulován zákony tak, aby zabezpečil již v minulosti předpokládané rozdělení funkcí a pravomocí centrálních, oblastních, městských i okresních orgánů moci.⁴⁰ Cílem této reformy měl být postupný přesun pravomocí z centra na regiony. Na centrální úrovni měla být tato decentralizace potvrzena vytvořením druhé komory parlamentu se zástupci regionálních orgánů. Ideologové politického systému skutečně dokázali tuto skutečnost proměnit na hlavní triumf nastupující uzbecké demokracie.⁴¹ Ukázalo se však, že jde o kroky, které navenek vypadaly jako demokrati-zační, ve skutečnosti však vedly k ještě větší koncentraci moci v rukou prezidenta, jenž byl schopen ovládat horní komoru pomocí jmenování svých lidí do regionálních funkcí.

Významným argumentem, který podpořil „postupnou“ cestu k demokratizaci, se stala i otázka zákonodárství. Tento argument se opíral o snahu posílit efektivitu státních orgánů, a to včetně bezpečnostních složek, které „v těžké přechodné době nesly hlavní tíhu zodpovědnosti za zabezpečení pořádku a zákonnosti v republice a nedopustily rozšíření kriminality jako v jiných zemích SNS“ [zde se myslí potichu především sousední Tádžikistán – pozn. aut.].⁴² Zároveň prezident vyzýval „k přijetí zákonů, které upevňují efektivní systém zabezpečení rozumného sociální a majetkové rovnováhy ve společnosti“.⁴³ Tento jistě bohužel záměr však po patnácti letech výrazně kontrastuje s obtížnou vymahatelností práva v zemi.⁴⁴

Ideologie a mytologizace politického islámu

Druhým pilířem národní ideologie Uzbekistánu je otázka náboženství, zejména dominantního islámu. Islám se těší v Uzbekistánu vysoce ambivalentnímu postavení. Stát propaguje islámské hodnoty a identifikuje Uzbekistán s muslimským světem. Islám je považován za tradiční náboženství, prezident Karimov ostentativně dbá na dodržování náboženských svátků, propagandistické otevírání mešit a nechává se spojovat s islámskými tradicemi. Ideologie zvláště výhodně využívá ateistické propagan-

³⁸ Interview s poslancem Olij Madžlisu Uzbekistánu, červenec 2003.

³⁹ Murad Šarifchodžajevič ŠARIFCHODŽAJEV, *Člověk opredělivšij epochu*, Taškent 2003, <http://choe.tfi.uz/p6.html>. Islam Abduganijevič KARIMOV, *Osnovnyje napravljennija dal'nejšego uglubljenija demokratičeskich preobrazovanij i formirovanija osnov graždanskogo otčestva*, Narodnoje slovo, 30. 8. 2002.

⁴⁰ I. A. KARIMOV, *Osnovnyje principy obščestvenno-političeskogo i ekonomičeskogo razvitija Uzbekistana*, s. 14.

⁴¹ Konzultace na Institutu pro strategická studia při prezidentovi Uzbekistánu, srpen 2003.

⁴² I. A. KARIMOV, *Osnovnyje principy obščestvenno-političeskogo i ekonomičeskogo razvitija Uzbekistana*, s. 16.

⁴³ Tamtéž, s. 14.

⁴⁴ Ilias BANTEKAS, *Law and Legal System in Uzbekistan*, New York 2005. Srov. také 2010 Human Rights Report. Uzbekistan, 8. 4. 2011, s. 11–12. <http://www.state.gov/documents/organization/160482.pdf> (staženo 12. 5. 2011)

dy komunistického režimu, aby zdůraznila kontrast mezi nesvobodným sovětským systémem a svobodným Uzbekistánem. V této souvislosti je nutno poznamenat, že v nezávislém Uzbekistánu lze bez omezení vyznávat své náboženské přesvědčení, vzrostl počet mešit i možností náboženského vzdělávání. Tyto skutečnosti, které propaganda obvykle uvádí jako úspěch nezávislého Uzbekistánu a osobně prezidenta Karimova, je však do určité míry limitován. Autoři prací k současnému islámu v Uzbekistánu upozorňují na zasahování místních orgánů tam, kde se obyvatelé příliš horlivě hlásí k islámu, chodí do neoficiálních mešit nebo k neregistrovaným imámům.⁴⁵

Duchovní tradice rovněž patří mezi základní kameny přechodu uzbeckého státu k novému politickému a společenskému uspořádání, nicméně jejich smysl není ani tak v posilování náboženského faktoru jako spíše v uvědomění si historického vědomí, patriotismu, úctě k zemi, přátelům, sousedům apod.⁴⁶

V politickém smyslu je však důraz kladen především na ideologii sekularismu.⁴⁷ Lze konstatovat, že tento postoj souzní s většinovým postojem obyvatelstva k náboženství.⁴⁸ Na lokální úrovni se však tento postoj může výrazně lišit.⁴⁹

Hlavní hrozbou ze strany náboženství jsou však skupiny, které byly definovány jako „radikální islamisté“. Jsou rovněž považovány za „radikální opozici“ podle výše uvedené definice. Ostatně obě skupiny – světská i islámská „radikální opozice“ – jsou často spojovány. Tyto skupiny podle Karimova slouží jako nástroj politického, respektive mocenského boje.⁵⁰ Tzv. islamisté jsou rovněž nositeli „otroctví a omezení svobody myšlení a činů“, ničiteli národní jednoty zasíváním rozbrojů mezi jednotlivými regiony. Islamisté rovněž hodlají vychovávat na jižních hranicích Uzbekistánu generace těch, kteří umějí pouze bojovat ve jménu islámu a tím ohrožovat další země, zničit obraz Uzbekistánu jako muslimské země a naopak představit zemi jako ateistickou a bezbožnou. V širším měřítku islamisté rozdmýchávají nenávist mezi islámským a neislámským světem a přijímají náboženství jako všespasitelnou strukturu, která zaručí mír.⁵¹ Zároveň jsou islámské politické skupiny označeny za „reakční síly, jejichž obsahem je kult síly a často i ozbrojeného násilí.“⁵²

Islom Karimov zároveň tímto odpovídá i těm kritikům na Západě, kteří mají tendenci podceňovat islámskou hrozbu (nezapomínejme, že výše uvedený citát byl

⁴⁵ D. M. ABRAMSON – E. E. KARIMOV, *Sacred Sites, Profane Ideologies: Religion Pilgrimage and the Uzbek state*, in: J. Sahadeo – R. Zanca (eds.), *Everyday Life in Central Asia*, Bloomington–Indianapolis 2007, s. 309–338. Srov. také *Radical Islam in Central Asia: Responding to Hizb-ut-Tahrir*, International Crisis Group 2003.

⁴⁶ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Uzbekistan: svoj put' obnovljenija i progressa*, Taškent 1992, s. 18–20.

⁴⁷ Pro účely této práce je sekularismus definován jako individuální, nikoliv skupinový či státní přístup k náboženství.

⁴⁸ Timur DADABAEV, *Uzbekistan: Post-Soviet Realities*, in: Takashi Inoguchi – Miguel Basañez – Akihiko Tanaka – Timur Dadabaev (eds.), *Values and Life Styles in Urban Asia. A Cross-Cultural Analysis and Sourcebook Based on Asia Barometer Survey of 2003*, Institute of Oriental Culture, University of Tokyo 2005, s. 213.

⁴⁹ Maria Elizabeth LOUW, *Everyday Islam in Central Asia*, London–New York 2007; Kristina KEHL-BODROGI, *Khorezm – Religion is not so strong here*, Michigan State University 2008.

⁵⁰ I. A. KARIMOV, *Uzbekistan na poroge XXI věka*, s. 40–41.

⁵¹ Tamtéž, s. 46–47.

⁵² *Nezavisimyj Uzbekistan. Naučno-populjarnyj slovar'*, Taškent 2007, s. 127.

publikován ještě před 11. září 2001 a obecným rozvojem islamofobie v západních společnostech). Poukazuje na to, že pro Uzbekistán je tato hrozba nikoliv geograficky vzdálenou perspektivou, nýbrž reálnou hrozbou v přítomném času vyplývající z tehdejší občanské války v Tádžikistánu a Afghánistánu.⁵³ Z hlediska ideologie národní nezávislosti Uzbekistánu je snaha prosazovat proti „náboženskému fanatismu“ vzdělání, v tomto případě duchovní a náboženské. Jako obvykle se dává do kontrastu nemožnost duchovního vzdělávání v sovětském období s postsovětskými realitami, které tuto možnost svobodně umožňují.⁵⁴

Charakteristika islámského fundamentalismu sice ve svém jádru poměrně přesně vyznačuje hrozby, které Uzbekistánu mohou potenciálně hrozit zvnějšku i zevnitř země, v reálné politice se však uzbecké orgány i prezident Karimov pohybují na tenké hranici mezi ochranou vlastního území a potlačováním místních obyvatel a často jí dokonce překračují. Jakkoliv je hrozba islámského radikalismu ve Střední Asii a obecně v Uzbekistánu velmi aktuální, metody boje s tímto fenoménem, stejně jako zneužívání fundamentalismu k likvidaci protivníků či jinak nepohodlných osob, nejsou zcela v souladu s deklarovanými cíly o svobodě vyznání.

Smazává se totiž rozdíl mezi islamistou a hluboce věřícím člověkem, který přijímá víru jako skutečně duchovní hodnotu, paradoxně v souladu s obecnou ideologií uzbeckého státu, jak je ukazována v knihách prezidenta i jeho vykladačů. Naopak jsou doloženy problémy, které ukazují na represe vůči těm, kteří dodržují zásady islámu, zejména návštěvy mešit, modlitby a čtení duchovní literatury.⁵⁵

Ideologie uzbecké ekonomiky

Ekonomické změny se staly jedním z hlavních pilířů uzbecké cesty k demokracii a nezávislosti. Paradoxně hlavním deklarovaným cílem ekonomiky se měla stát její deideologizace.⁵⁶ S ohledem na ekonomickou minulost prezidenta Karimova se však tato sféra stala jednou z nejvíce propagovaných položek ideologie národní nezávislosti. Právě ve vytvoření teorie vlastního uzbeckého modelu ekonomiky se patrně nejvíce projevoval osobnostní rys prezidenta Karimova. Ideologizací tohoto uzbeckého modelu, tj. přepisováním myšlenek Karimova, se potom zabýval především dlouholetý poradce a šéf sociálně-ekonomického oddělení aparátu prezidenta a v letech 2005–2006 ministr ekonomiky Rus Vladimír Golyšev.

Ještě na počátku 90. let prezident Karimov vytyčil pět hlavních zásad reorientace uzbecké ekonomiky z centrálně plánované na tržní. Tyto zásady byly vytyčeny v několika publikacích prezidenta a byly rozvíjeny i dále.⁵⁷

1. Priorita ekonomických reforem na politickými. Tato idea se ukázala jako ideální platforma pro rodící se ideologii mladého uzbeckého režimu v 90. letech. Prezident a jeho kruh získali čas k upevnění vlastních pozic a získání absolutní vlády nad politickým systémem. Dále je nutno mít na paměti i krach opačné ideje, která byla

⁵³ I. A. KARIMOV, *Uzbekistan na poroge XXI věka*, s. 48.

⁵⁴ *Nezavisimyj Uzbekistan. Naučno-populjarnyj slovar'*, Taškent 2007, s. 126.

⁵⁵ Maria Elisabeth LOUW, *Everyday Islam in Central Asia*, London–New York 2007, s. 168–169.

⁵⁶ I. A. KARIMOV, *Uzbekistan na poroge XXI věka*, s. 167.

⁵⁷ Mimo jiné Nazrulla DŽURAJEV – Tursunbaj FAJZULLAJEV, *Istorija Uzbekistana dlja 11-ogo klassa*, Taškent 2001.

propagována Gorbačovem v jeho zásadách perestrojky (priorita politických reforem, které budou sloužit jako lokomotiva pro ekonomické reformy).⁵⁸ Tato idea se stala krajně nepopulární, neboť odhalila značné problémy sovětského hospodářství a vedla mj. k výraznému poklesu životní úrovně v posledních letech existence Sovětského svazu. Tento princip se rovněž hodil k ideové negaci předchozího „totalitního“ systému a ke slibům o jeho nahrazení novým spravedlivějším řádem. Navíc v této době začínal ekonomický rozvoj Číny, který byl v tehdejší středoaasijském kontextu pozorně sledován.

2. Idea státu jako hlavního reformátora. Podobně jako v případě budování uzbecké demokracie právě stát měl být na *přechodnou* dobu hlavním hybatelem reform a hlavním garantem postupného přerodu starého systému na nový.⁵⁹ Je nutno přiznat, že snaha o rychlé a nedobře připravené odstátnění ekonomiky v přechodném období u postkomunistických států (a nejen tam) se neukázala jako zcela úspěšná. Prezident Karimov celkem správně odhadl, že zejména v posledním období komunistického státu se pro většinu lidí stal stát zaopatřovací institucí a většina obyvatelstva bude podporovat maximální zachování této role i po rozpadu plánované ekonomiky.⁶⁰ Z tohoto důvodu je posílená role státu v přechodném období pro ideologické účely zcela pochopitelná. Na tuto první fázi však nenavázala fáze druhá, která by buď umožnila efektivní řízení státních podniků, případně jejich odstátnění. Lidé ve státním aparátu naopak začali této roli státu využívat ke svému vlastnímu prospěchu, což vyvolalo dnes prakticky neřešitelnou systémovou korupci státní správy.

Ve spojení s upevněním politické moci Isloma Karimova (a jeho okolí) se státní podniky staly de facto majetkem relativně úzké skupiny lidí, která využila hesla o vyšším podílu státu v ekonomice. Mnohé podniky tak sice formálně patřily (a dodnes patří) státu, avšak případné zisky jdou do státního rozpočtu pouze částečně.⁶¹ Ve skutečnosti většina lidí pocítila znatelný ekonomický úpadek ve srovnání s relativně sociálním sovětským státem.⁶²

3. Úcta k zákonu. V tomto smyslu prezident Karimov vyjádřil svou kritiku nad implementací sovětských zákonných norem do praxe. Nově ustavované právo Uzbekistánu mělo vnést více otevřenosti a demokracie do celého systému.⁶³ Mezinárodní a jiné organizace nezávislé na uzbeckém státu však vyjadřují znepokojení nad stavem

⁵⁸ Michail Sergejevič GORBAČOV, *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*, Praha 1987.

⁵⁹ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Ne postroiv novyj dom – ne razrušaj starogo*, Taškent 1993, s. 5.

⁶⁰ Leonid LEVITIN – Donald CARLISLE, *Islom Karimov – prezident novogo Uzbekistana*, Taškent 1996, s. 50.

⁶¹ Richard POMFRET, *The Central Asian Economies since Independence*, Princeton–New Jersey 2006; Gregory GLEASON, *Markets and Politics in Central Asia: Structural Reform and Political Change*, New York 2003.

⁶² T. DADABAEV, *Uzbekistan: Post-Soviet Realities*, in: Takashi Inoguchi – Miguel Basañez – Akihiko Tanaka – Timur Dadabaev (eds.), *Values and Life Styles in Urban Asia. A Cross-Cultural Analysis and Sourcebook Based on Asia Barometer Survey of 2003*, Institute of Oriental Culture, University of Tokyo 2005, s. 221–222.

⁶³ I. A. KARIMOV, *Ne postroiv novyj dom – ne razrušaj starogo*, s. 5.

implementace práva v postsovětském Uzbekistánu.⁶⁴ Ideologie převahy zákona se ve skutečnosti ukazuje jako výběrová a značně zkorumpovaná.

4. Silná sociální politika. S ohledem na přetrvávající etatismus (viz bod 2) je na ideologické úrovni snaha ukázat Uzbekistán jako výrazný sociální stát, který tlumí nepříznivé dopady ekonomické transformace. Podle propagandy měl právě uzbecký stát garantovat (na rozdíl od jiných zemí) i v době největší krize sociálních jistoty, včasné výplaty penzí, mezd a stipendií. Mimo jiné i z tohoto důvodu byl vybrán pozvolný a postupný přechod k tržním mechanismům. Stát propaguje sociální dávky pro rodiny s dětmi, důchody i invalidy, mj. vyhlásováním i roků rodiny, roků vesnice apod. Ve skutečnosti však jsou tyto výhody spíše ořezávány a i ty sociální dávky, které jsou doopravdy vypláceny, jsou spíše symbolickým příjmem, který často nestačí na přežití tak, jak je deklarováno v ideologii uzbeckého moderního státu.⁶⁵

5. Evoluční přístup k ekonomickým změnám. V této souvislosti se obvykle uvádí jedno z klíčových hesel reforem „neboť starý dům, dokud jsi nepostavil nový“.⁶⁶ Tento přístup by v případě své citlivé realizace mohl provést uzbeckou ekonomiku přechodem k tržnímu hospodářství a vyústit v relativně měkkou transformaci. Jak však podotýkají ekonomičtí experti i zprávy zahraničních pozorovatelů, tento evoluční přístup vedl spíše k upevnění korupčních schémat a kontrole prezidenta nad uzbeckou ekonomikou.

Pokud budeme analyzovat všech pět zásad, pak takto vytištěné na papíře vypadají jako nosný program pro strategické reformy. Pokud by tyto zásady byly skutečně implementovány podle korejského, tureckého, čínského a jiného vzoru, bylo by patrně možné v průběhu několika let hovořit o výrazném růstu uzbecké ekonomiky, a to nehledě na problémy spojené s geografickou a geopolitickou polohou Uzbekistánu.

Klíčovým faktorem vývoje ekonomiky se podle uzbecké propagandy stalo i pokračování sociální spravedlivosti a nivelizace společnosti. Tato snaha vychází ze zažitého sovětského stereotypu státu, který se má postarat o blaho svých občanů. V tomto aspektu se skrývá jeden ze zásadních bodů jakési společenské smlouvy uzbeckého režimu s vlastními občany. Propagandistická snaha vybudovat nejen demokratické zřízení, ale i spravedlivou demokratickou společnost se stala jedním ze základních pilířů koncepce rozvoje uzbeckého státu.⁶⁷

Pokud se však podíváme na výsledky tohoto snažení, lze je označit za poměrně málo úspěšné. V uplynulých dvaceti letech se uzbecká společnost rozdělila na řadu extrémně chudých a extrémně bohatých, mezi nimiž profiluje velmi úzká vrstva, kterou lze nazvat střední třídou. Faktem zůstává, že Uzbekistánu se, na rozdíl od mnohých sousedních zemí, vyhýbá masová chudoba a hlad, což souvisí právě se zoufalou

⁶⁴ Vitalij PONOMARJEV, *Političeskije repressii v Uzbekistane, 2009–2010*, Moskva 2011 (rukopis).

⁶⁵ *Uzbekistan Cuts Disabled Benefits*, NBCA IWPR.net, 24.12.2010, <http://iwpr.net/report-news/uzbekistan-cuts-disabled-benefits>. *Vse naši ustremljenja i programmy – vo imja dal'nejšego razvitija Rodiny i povyšeniya blagosostojaniya naroda. Doklad Prezidenta Respubliki Uzbekistan Islama Karimova za zasedanii pravitel'stva po itogam social'no-ekonomičeskogo razvitija strany v 2010 godu i važnejšim prioritetam za 2011 god*, Nacional'noje informacionnoje agenstvo Uzbekistana, 21. 1. 2011, <http://uza.uz/ru/politics/13361/> (staženo 11.7.2011).

⁶⁶ I. A. KARIMOV, *Ne postroiv novyj dom – ne razrušaj starogo*, Taškent 1993.

⁶⁷ I. A. KARIMOV, *Osnovnyje principy obščestvenno-političeskoho i ekonomičeskogo razvitija Uzbekistana*, s. 13.

snahou o zachování jistých sociálních výhod, dotovaných či jinak uměle nízko držených cen vybraných věcí.

Propagandistickou ukázkou „blahodárného“ působení evolučních ekonomických reforem prosazených prezidentem Karimovem se v posledních letech stal boj s globální ekonomickou krizí. Prezident Karimov v reakci na tyto události sepsal ideovou brožuru, která má především ukázat, že Uzbekistán byl na krizi velmi dobře připraven z hlediska struktury ekonomiky.⁶⁸ Ukazuje v něm, že izolacionismus a role státu v ekonomice sehrála klíčovou roli v době světové ekonomické krize. Podle prezidenta Karimova i v době největší ekonomické krize rostla uzbecká ekonomika nevídanými tempy přes 8 procent.⁶⁹ Tato rétorika je klasickou ukázkou působení ideologie v rámci politického i sociálního systému země. Jakkoliv se dopady světové ekonomické krize v Uzbekistánu projeví a ukáží výrazně na řadu slabých míst uzbecké ekonomiky, prezident a jeho ideologové ukazují zcela opačnou tvář ve snaze zachovat sociální smír. K tomu uzbecký prezident populisticky pronesl několik projevů, ve kterých poukázal na růst ekonomiky, stejně jako na růst životních standardů Uzbekistánu.⁷⁰

Závěry a implikace

Současný uzbecký režim budovaný na troskách sovětského impéria lze v oblasti ideologie považovat za typického nástupce marxisticko-leninské filozofie, přeměněné podle aktuální potřeby na ideologii modernizace Uzbekistánu. Marxistický ideologický rámec je však rozmělněn faktem, že hlavním zdrojem ideologie se namísto léty propracovaného systému čerpajícího z Marxe, Engelse a Lenina stal prezident Karimov s jeho analýzami a komentáři k aktuálnímu vývoji.

Nelze přitom popřít, že tvorba nové státní ideologie či alespoň určité jednotící myšlenky může být pro další vývoj Uzbekistánu klíčová. Značné množství obyvatel, tendence k možné regionalizaci země pod vedením hierarchicky uspořádaných skupin, výrazné sociální a ekonomické rozdíly je možné překonat pouze určitou jednotící ideologií. Přitom je nutno vzít v úvahu, že implementace skutečně demokratického systému není za daných okolností patrně možná bez hrozby dezintegrace země. Odkaz na určité nutné přechodné období byl však zaměřen konzervací stávajícího stavu, který vyhovuje politické elitě a osobně prezidentu Karimovovi. Za těchto okolností je ideologická práce, vedle působení represivních orgánů, jedním z nejdůležitějších faktorů zachování zdánlivé stability v Uzbekistánu. Ostatně, zachování základního ideo-

⁶⁸ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Mirovoj finansovo-ekonomičeskij krizis, puti i mery po ego preodoleniju v uslovijach Uzbekistana*, Taškent 2009.

⁶⁹ Islom Abduganijevič KARIMOV, *Koncepcija dal'nejšego uglubljenja demokratičeskich reform i formirovanija graždanskogo otčestva v straně. Doklad Prezidenta Respubliki Uzbekistan Islama Karimova na sovmestnom zasedanii Zakonodatel'noj palaty i Senata Olij Mažlisa Respubliki Uzbekistan*, Nacional'noje informacionnoje agenstvo Uzbekistana UzA.uz, 12. 11. 2010. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1289999040> (staženo 9.7.2011)

⁷⁰ Omar, ŠARIFOV, *Uzbekistan: 500 uslovných jediníc, ili Skol'ko stoit slovo prezidenta*, Fergana.ru, 1. 9. 2010, <http://www.ferghana.ru/article.php?id=6709>. *Vystupljenje Prezidenta Islama Karimova na toržestvach, posvjaščenných 19-letiju nezavisimosti Respubliki Uzbekistan*. Nacional'noje informacionnoje agenstvo Uzbekistana UzA.uz, 31. 8. 2010. <http://uza.uz/ru/politics/11746>. (staženo 12. 7. 2011)

logického konceptu uzbeckého režimu plně odráží i charakter samotného režimu. Poté, co prezident Karimov definitivně upevnil svou moc uvnitř země v 90. letech, zaměřuje se na „udržení pozic“, k čemuž se ideologie zformulovaná na počátku jeho vlády velmi hodí. V ideologickém prostředí došlo totiž rovněž ke konzervaci idejí, jež vznikly v 90. letech a byly rozpracovány do populární podoby, do učebnic a jiných materiálů na přelomu století. Tyto materiály patří dnes k nejvíce citovaným.

Přestože v Uzbekistánu neexistuje výrazný kult osobnosti vůdce postsovětského státu, jaký zakořenil v politické kultuře sousedního Turkmenistánu či (v menší míře) v Kazachstánu či Tádžikistánu, je přesto zřejmé, že prezident Karimov se stal ústředním elementem ideologie národní nezávislosti Uzbekistánu, ba co více, jejím hlavním stvořitelem. Hlavními úspěchy budování uzbeckého státu, ať již v oblasti ekonomiky, sociální sféry, vědy a techniky apod. jsou totiž automaticky spojovány s obrazem prezidenta.

Jakkoliv je ideologie národní nezávislosti zaměřena především na osobnost prezidenta a jeho udržení u moci, po jeho očekávaném odchodu (ať již se odehraje jakýmkoliv způsobem) lze očekávat značné kádrové přesuny související s nástupnickým bojem. Ať se však již stane novým vládcem Uzbekistánu kdokoliv, bude se jednat o člověka vyrostlého na ideologii národní nezávislosti. Tato ideologie bude sloužit jako základ politické kultury v zemi a stmelující prvek integrující uzbeckou politickou elitu, stejně jako uzbeckou společnost. Podobně jako ideologie národní nezávislosti vycházela ze sovětského ideologického systému, i případná nová ideologie bude nést prvky té současné, postavené na centralizované figuře lídra, státem spravované ekonomice, která umožní již zažitou korupci, i směřování ke „specifické“ formě uzbecké demokracie.

Zajímavá bude v této souvislosti role Isloma Karimova v této nové ideologii. Lze očekávat, že nový vládce Uzbekistánu (pokud bude zachován stávající centralizovaný systém) se patrně pokusí postupně vytlačit Karimova a nahradit jej svou vlastní osobou jako aktuálním symbolem ideologie národní nezávislosti. Prvnímu prezidentu bude možná zachováno důstojné místo v uzbecké historii, možná bude přijímán jako otec-zakladatel uzbeckého státu. Tato kontinuita ideologického systému a mytologizace prvního lídra bude patrně hlavním odkazem současného režimu Isloma Karimova.

SUMMARY

The article examines the formation and development of national ideologies of newly established authoritarian regimes in case of Uzbekistan. The country represents a fine transformation case from one authoritarian and totalitarian regime to another with the inertia of social, political and also ideological way of thinking (including the creators of the ideology). As a result, the character of propaganda could not differ very much from the Marxism-Leninism. The former idols were mostly replaced by the new main theorist and scholar – president Karimov. The analysis focused on the three highlights of “The Ideology of National Independence” – political system, Islam and economy. The development of the political system is showed in two main phases – the strengthening the state using the arguments of former opposition from the perestroika period (nationalism, Panturkism and liberalism in particular) and later conservation of the system in order to maintain the regime. Growing political Islam, especially in its radical forms, forced the new system to propagate the moderate “traditional” forms of religion. Finally, the economy explains the

way to the “bright future” (kelajagi büyük devlet). The new Uzbek ideology represents a typical example of state- and nation-building in authoritarian forms with strong leader, albeit without open personality cult. At the same time, the stagnation of the ideology after the first active decade of state- and nation-building leads to the reinterpretation and dogmatization of once established system. The political and ideological system seems to be firmly rooted inside the political elite and society and we can expect its continuity even after the leaving of current president.

Ondřej HOUSKA, *Praha proti Římu. Československo-italské vztahy v letech 1922–1929, Praha, Filozofická fakulta UK 2011, 212 s. ISBN 978-80-7308-340-3.*

Vzájemné vztahy Československa a Itálie ve 20. letech byly ve znamení určitého soupeření. Po nástupu Mussoliniho k moci Itálie usilovala o to, aby mohla být hegemonem v politice i ekonomice v celé střední a jihovýchodní Evropě. A nové Československo stálo o totéž, jen v opačném gardu.

Praha, opírající se o status quo, daný versailleským systémem mírových smluv a přirozené spojení s Francií, usilovala o to, aby se Československo stalo jakýmsi vůdcem malých a středních nástupnických států Rakouska-Uherska. Naopak Itálie považovala celou střední a jihovýchodní Evropu za přirozenou oblast svého mocenského vlivu a stále víc se přikláněla k revisionismu ve válce poražených zemí (kromě toho sama se začala považovat za mírovými smlouvami poškozenou, neboť ne všechny italské ambice byly respektovány).

Přesto, že byla v roce 1924 podepsána mezi oběma zeměmi smlouva o přátelství, nedokázaly Praha a Řím najít základnu k vzájemné spolupráci.

Od poloviny 20. let byly italské snahy o dominaci ve střední Evropě a Podunají stále zřetelnější. Projevovaly se komplikováním vztahu obou zemí s Rakouskem, ale především odlišnými postoji Prahy a Říma k Locarnu. Zatímco dr. Beneš usiloval o realizaci locarnských principů ve střední Evropě (spojením malodohodových států s Rakouskem a Maďarskem, opírajících se o Francii), Itálie chtěla své prestiže nabyté v Locarnu využít k vytlačení francouzského vlivu z celé oblasti.

Úplné domácí vítězství fašistického režimu a vytlačení zbytků tzv. aventinské opozice koncem roku 1925 umožnilo fašistickému režimu přejít do ofenzívy i v zahraniční politice. Mussolini využil skutečnosti, že Itálie vstoupila do západního garančního paktu v pozici garanta a stejnou roli nyní hodlal převzít také ve střední a jihovýchodní Evropě, když vystoupil s projektem tzv. dunajsko-balkánského Locarna. Československo-italské vztahy také ovlivnil od jara 1926 sílící odpor demokraticky orientované části československé společnosti vůči fašismu (včetně domácího) a stále větší aktivity italské politiky vůči Jugoslávii (mj. tzv. tiranská smlouva). V dalších třech letech již Československo a Itálie stojí na opačných pólech evropské politiky. Praha se sice rozhodně postavila za svého spojence v jugoslávsko-italském sporu, nehodlala si však zcela spálit mosty k Římu. Tam však již ČSR vnímali jako příslušníka opačného, potenciálně nepřátelského tábora.

V dubnu 1927 podepsaná italsko-maďarská smlouva o přátelství již znamenala první úspěch v Mussoliniho úmyslu vytvořit uskupení států, s jehož pomocí by bylo možné rozklížit Malou dohodu a obklíčit Jugoslávii. Jako československou reakci Beneš na květnové konferenci Malé dohody v Jáchymově předložil návrh na utužení československo-rakousko-maďarské ekonomické spolupráce. Blok, založený na preferenčních clech, by měl v další fázi pak zahrnout Jugoslávii a Rumunsko. Plán, stejně jako o rok později návrh na československo-rakousko-jugoslávskou zónu malých států, zaštitěnou Společností národů, neměly v Římě žádný ohlas. Itálie již fakticky posilovala pozice v regionu. Smlouvami z roku 1930 a především pak podpisem tzv. římských protokolů v roce 1934 získala kontrolu nad maďarskou a rakouskou politikou.

Houskova kniha je první větší prací věnovaná jednomu z největších bílých míst naší historiografie. Je přitom prací nanejvýše profesionální, podložená obsáhlým výzkumem v archivech nejen československých, ale i rakouských a italských, ale i zpracováním dostupných edic, memoárových zdrojů a přebohaté literatury.

Miroslav Tejchman

Ruská minorita v postsovětském prostoru jako nástroj zahraniční politiky Ruské federace¹

Magda Leichtová

Russian minority in post-soviet space as a tool of Russian foreign policy

This article is focused on Russian minority living in the post-soviet space and possibility of its usage by Russian federation as tool of foreign policy. Paper is framed in the concept of securitization and de-securitization. Paradigmatic approach to the problem is thus rooted in the social constructivism, as author tries to show, that existence of the minority is actively used by Russian federation to create „right“ or „duty“ or „strategic interest“ to interfere into political or economical issues of post-soviet countries. These rights, duties and interests, are mostly product of successful securitization of specific aspects of the life of Russian minority in the post-soviet region. Minority itself might, but doesn't necessarily have to, be active player in this process. On the examples of Kazakhstan, Ukraine and Georgia, we will try to find more general pattern in this behavior, and describe the process, how Russian minority can become tool of Russian foreign policy towards their respective country.

Key words: History, Russian minority, post-soviet space, Kazakhstan, Georgia, Ukraine, Russian foreign policy

Ruská minorita v postsovětském prostoru jako nástroj zahraniční politiky Ruské federace

Početná minorita žijící za hranicemi mateřského státu jako pozůstatek historických proměn hranic není ruskou specialitou. V Evropě se stačí podívat na početné albánské menšiny v sousedních státech, nebo porovnat množství Maďarů žijících v Maďarsku s počtem Maďarů žijících za jeho hranicemi v okolních státech. Originální nejsou ani dilemata, kterým nové ruské minority žijící v okolních postsovětských zemích musí čelit. Diskriminační politika ze strany nových států nebo krize identity spojená se ztrátou výsadního postavení, to jsou problémy, se kterými se musely vyrovnat i jiné bývalé imperiální národy na území dříve ovládaných.

Situace v postsovětském prostoru je proto originální hlavně svým rozsahem. Rozpad Sovětského svazu proměnil geopolitické klima prakticky v celém mezinárodním systému a překreslil politickou mapu východní Evropy, Kavkazu a střední Asie. Nově (nebo opět) se na území bývalé supervelmoci objevilo patnáct států. Ve čtrnácti

¹ Tento článek vznikl s podporou Grantového systému Západočeské univerzity v Plzni, projekt č. SGS-2010-014 – Nadnárodní politické procesy.

zemích, které jsou nyní bezprostředními nebo blízkými sousedy Ruské federace, zůstalo na 25 milionů Rusů, což je zdaleka největší národní minorita v Evropě.²

Tato skupina se stala významným politickým tématem v postsovětském prostoru a posloužila mnohokrát při nastolování a zdůvodňování praktických politických kroků. V tomto procesu konstrukce „potřeb“ Rusů žijících v zahraničí, „hrozeb“ které představují, se ale skupina stala velmi flexibilním útvarem podle situace a toho, kdo s tématem ruské minority zrovna pracuje. Za součást této minority tak mohou být považováni například Osetinci s ruským pasem, ale i rusky mluvící Ukrajinci žijící v Kazachstánu. Ruská minorita je „nádobou“, kterou můžeme naplnit rozličným obsahem, jenž slouží politickým cílům jednotlivých aktérů postsovětského prostoru. V tomto článku poukážeme na několik příkladů toho, jak se ruská minorita v těchto svých různých podobách stala subjektem procesu sekuritizace a posloužila tak jako zdůvodnění konkrétních politických kroků.

Ruské obyvatelstvo žijící v jiných svazových republikách zažilo v „bodě nula“, tedy v době rozpadu SSSR, prudkou změnu sociálního statusu. Z pozice (privilegované) majority celého Svazu do situace (často nechtěné) minority v nově vzniklých národních státech. Beze změny místa bydliště se z národních elit stali „cizinci“. Nově vzniklé státy chápaly často přítomnost ruské menšiny jako hrozbu pro svou vznikající státnost a identitu, což se odrazilo v diskriminačních politikách nebo odstraňování ruštiny ze škol apod. Ruská menšina v postsovětských zemích tuto snahu chápala jako diskriminující či dokonce existenčně ohrožující a postavení ruské menšiny v postsovětském prostoru se tak stalo prakticky ve všech nově vzniklých zemích předmětem úspěšné sekuritizace. Hlavními důsledky tohoto procesu bylo budování vzájemné nedůvěry, diskriminační politiky a ohrožení práv menšin, ale k přímým střetům mezi Rusy a nově vznikajícími národy docházelo spíše ojediněle a ponejvíce na počátku 90. let.

Do probíhajících událostí vstoupil ještě externí aktér, kterým byla Ruská federace. Ta přijala koncept ohrožení ruské minority za svůj a v 90. letech její představitelé často (rétoricky) útočili na vlády nově vzniklých států, či vyhrožovali ruským záhahem ve prospěch ruské menšiny. Vzhledem k chaotičnosti ruské zahraniční politiky 90. let ale Ruská federace nebyla schopná existence ruské minority v postsovětském prostoru nějak mocensky využít, nebo ji intenzivně a cíleně podporovat. Po zvolení prezidenta Putina do úřadu začala Ruská federace jevit o „blízké zahraničí“ soustředěnější zájem, a to v rámci nové tzv. pragmatické zahraniční politiky, jejímž cílem je mocenské posílení Ruské federace v regionu i v mezinárodním systému jako celku. Jedním z témat, která mohla tomuto cíli posloužit, je i situace ruské menšiny v postsovětských republikách, která se stala také nástrojem posilování vlivu Ruské federace v „blízkém zahraničí“.

Ruská menšina a její práva se staly „oknem“ pro mocenský vstup Ruské federace do situace v postsovětských zemích. Rusko prostřednictvím vhodné interpretace toho, kdo je ruská minorita a do jaké míry se má Rusko o její práva zajímat, vstoupilo několikrát do procesu sekuritizace postavení ruské minority a využilo jej k posílení vlastní pozice vůči danému státu. Nejkriklavějším případem takového procesu se stal

² Jeff CHINN – Robert KAISER, *Russians as the New Minority*, Boulder, Colorado 1996,

konflikt v Gruzii v létě 2008, kdy se ochrana práv ruské menšiny stala hlavním argumentem pro ruský vojenský zásah v této zemi. Byla tak splněna závěrečná podmínka úspěšné konstrukce hrozby – úspěšná sekuritizace činí použití mimořádných prostředků nevyhnutelným.³ Cílem tohoto příspěvku je představit způsoby, kterými může Ruská federace využívat procesu sekuritizace existence ruské menšiny v postsovětském prostoru k tomu, aby vstupovala do takto vzniklých konfliktů a posilovala tak své postavení vůči zemím regionu i (nejen) západním mocnostem. Na příkladu Kazachstánu, Gruzie a Ukrajiny si ukážeme různé typy situací, kde existence ruské minority pomáhá konstruovat takovou situaci, kdy je vstup nebo zahrnutí Ruské federace do probíhajících událostí zdánlivě „nutné“ a „nevyhnutelné“.

Vzhledem k ruským minoritám žijícím na území členských zemí EU – zejména v Pobaltí, je toto téma aktuální i pro Unii, přestože stejně dramatický vývoj jako v Gruzii je na území Evropské unie nepravděpodobný. Téma práv ruských minorit na území EU může Ruská federace využít spíše k politickému tlaku na členské země. Jako bezprostřední soused, odběratel energetických surovin a obchodní partner, by Evropská unie měla být připravena reagovat a podle toho pružně upravovat svou politiku vůči Rusku. Proto je vhodné a důležité popsat na stávajících případech způsoby, jak Rusko prostřednictvím různých způsobů sekuritizace existence ruské minority v postsovětském prostoru posiluje své postavení vůči ostatním aktérům mezinárodního systému a vstupuje do vnitropolitických záležitostí jiných zemí.

Koncept sekuritizace

Politické změny z přelomu 80. a 90. let změnily zcela nejen mezinárodní podmínky a klima, ale zasáhly hluboce i mezinárodní vztahy jako vědeckou disciplínu. Nové problémy globálního charakteru, nárůst moci ekonomických aktérů, problémy kulturní diverzity, etnické konflikty, to vše jsou jevy, které mezinárodní politické teorie vzniklé jako reflexe mocenského soupeření studené války mohly pouze obtížně uchopit a interpretovat. „Přirozené“ reakce na podněty, „obecné“ trendy a „objektivní“ fakta – to vše bylo náhle zasazeno do zcela odlišného, nestabilního, dynamicky se měnícího prostředí, které přirozenost, obecnou platnost a objektivitu závěrů teorií mezinárodních vztahů buď přímo vyvrátilo, nebo podkopalo.⁴

Bezpečnostní studia nebyla v tomto ohledu výjimkou. Konceptualizace bezpečnosti vycházející z reality studené války se s jejím koncem staly snadno objektem zájmu kritických teorií, které rychle zastarávající „tradiční“ pojetí bezpečnosti zpochybňovaly a redefinovaly. Jedním z nejznámějších pokusů o rekonceptualizaci pojetí bezpečnosti v mezinárodním systému, které by mělo být schopno reflektovat jak změněnou politickou realitu, tak vysvětlit a interpretovat nové hrozby a typy konfliktů, tak i (v neposlední řadě) zohlednit hlavní výstupy debaty klasických paradigmat s kritickými a konstruktivistickými přístupy, je pojetí bezpečnosti, které předložila tzv. Kodaňská škola.

³ Barry BUZAN – Ole WAEVER – Jaap DE WILDE, *Security: A New Framework of Analysis*, Boulder, Colorado 1998, s. 23.

⁴ Martin GRIFFITHS (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century*, New York 2007, s. 7–8.

Termín Kodaňská škola označuje skupinu vědců z Kodaňského institutu pro výzkum míru (COPRI) v čele s Barry Buzanem či Ole Waeeverem. Tato skupina v 90. letech vytvořila teoretický koncept tzv. širokého pojetí bezpečnosti. Toto pojetí rozšiřuje skupinu aktérů, jejichž bezpečnost je předmětem výzkumu – kromě států se tzv. referenčními objekty staly také společnosti, společenské skupiny a dokonce jednotlivci. Stejně byla rozšířena i škála hrozeb, které mají být předmětem analýzy. Kodaňská škola vymezuje pět základních oblastí, a sice vojenský, politický, ekonomický, environmentální a společenský sektor.

Zatímco první dva sektory zahrnují klasické hrozby známé a teoreticky analyzované již delší dobu, ekonomický, společenský a environmentální otevřely nově možnost sledovat konstrukci hrozeb v těchto oblastech a zahrnovat je do bezpečnostní analýzy. Pro tuto stať je zásadní zejména sektor pátý, tedy sociální bezpečnost. V této oblasti koncept umožňuje analýzu procesů, které mohou vést ke konfliktu mezi etnickými, kulturními, národními a dalšími typy skupin, přičemž hlavní pozornost je kladena na budování jejich identit a interakce těchto identit s identitami ostatních skupin.⁵

Základním procesem vedoucím ke vzniku hrozby je dle Kodaňské školy sekuritizace. „Sekuritizace tedy může být nahlížena jako extrémnější verze politizace. Teoreticky každé veřejné téma, může být umístěno na škále nepolitizované, přes politizované k sekuritizovanému.“⁶ Sekuritizace sama přitom je procesem sociální konstrukce hrozeb. Hrozba je konstruována tzv. sekuritizujícím aktérem, a tato jeho konstrukce je přijata veřejností a/nebo druhou stranou vznikajícího konfliktu. Téma zcela nepolitické a zcela mimo oblast bezpečnosti se po úspěšné sekuritizaci stává tématem bezpečnostním a může se tak stát roznětkou ke konfliktu ekonomickému, politickému nebo vojenskému.

Koncept sekuritizace poslouží v tomto textu jako užitečný interpretační nástroj, při analýze vazeb mezi ruskou minoritou v postsovětských zemích, těmito zeměmi a Ruskem. V následujícím textu se na příkladech Kazachstánu, Gruzie a Ukrajiny podíváme, jak konstrukce hrozby, nebo její vhodná interpretace, otevírají možnosti posilovat vliv Ruské federace v postsovětském prostoru.

Ruská minorita v postsovětských zemích

Dvacet pět milionů Rusů, kteří žijí v zemích bývalého Sovětského svazu nelze považovat za jednolitou skupinu, které bychom mohli připisovat obecně platné „typické“ charakteristiky. Pozice minorit v jednotlivých zemích, dokonce i to, kdo je do této minority zahrnován, je určeno politickými podmínkami, ekonomickou prosperitou země, historickými determinantami, geografickým rozptýlením minority a mnoha dalšími faktory, které činí situaci v každé ze zemí unikátní.

⁵ B. BUZAN – O. WAEVER – J. DE WILDE, *Security: A New Framework of Analysis*, s. 20.

⁶ „Securitization can thus be seen as a more extreme version of politicization. In theory, any public issue can be located on the spectrum ranging from nonpoliticized through politicized to securitized.“ B. BUZAN – O. WAEVER – J. DE WILDE, *Security: A New Framework of Analysis*, s. 24.

Kromě různých vnějších podmínek je vnitřně diferencována i samotná minorita. Ve většině zemí bývalého SSSR je možné najít etnické Rusy, kteří jsou považováni majoritním národem dané postsovětské země za „vlastní“. Jedná se zejména o ty, kteří do těchto zemí přišli před druhou světovou válkou, nebo dokonce před rokem 1917. Drtivá většina ruské minority se ale zformovala v rámci vnitřní migrace v SSSR, ať již dobrovolné, řízené nebo přímo nedobrovolné. Pro tento článek je zásadní ta část rusky mluvících minorit, která se hlásí k ruské národnosti a je nebo chce být ruskými občany. Tato skupina totiž tvoří jádro oné tzv. ruskojazyčné menšiny, která se stává předmětem sekuritizace. Její existence je základem pro sociální konstrukci „ruské minority“ a jejího charakteru a funkce různými aktéry – novými národními státy či Ruskou federací. Díky faktu, že v postsovětských zemích žijí lidé, kteří mají ruský pas a hlásí se k ruské národnosti, je možné vůbec s tématem jako takovým dále pracovat a použít jej jako základ pro konstrukci hrozeb.

Nicméně to, co je pak v konkrétních situacích v postsovětských zemích označováno za ruskou menšinu, není většinou menšinou pouze ruskou, ale nabaluje se na ni řada dalších osob: „Z pohledu estonských, lotyšských a kazašských nacionalistů jemné rozdíly mezi Rusy, Ukrajinci, Bělorusy a Židy nebyly příliš podstatné.“⁷ Je zajímavé sledovat jak národy, které budují vlastní identitu a často až přehnaně ji oddělují od národních identit sousedů a zejména od „Rusů“ sami národnost jiných ignorují. Jinými slovy ti, kdo se pokoušejí o národní emancipaci a vymezují se zejména vůči Rusům, zcela ignorují identity národů ostatních, které se v té samé době pokouší o totéž a směřují je právě s Rusy. Pro označení této skupiny se proto například v oficiálních textech řady postsovětských států používá označení „rusky mluvící obyvatelé“ (ruskojazyčnoe naselenie).⁸ Podobně pak ze strany Ruské federace dochází v některých případech k rozšiřování „ruské“ minority na osoby vlastníci ruský pas, nebo osoby mluvící rusky bez ohledu na jejich národnost.

Sověti

Rusové žijící v Sovětském svazu mimo území Ruské socialistické federativní svazové republiky (RSFSR) neměli důvod považovat se za minoritu v cizí zemi. Minoritou se cítit nemuseli ze statisticky zřejmých důvodů. Byli příslušníky nejpočetnějšího a i politicky dominantního etnika v SSSR – tedy součástí demografické i sociální majority.⁹

Stejně tak interpretace toho, co je to cizí země, se z pohledu Rusů a jiných národů značně liší. Například z ruského pohledu byly pobaltské republiky součástí SSSR, podobně jako například RSFSR a nebyl tedy důvod pokládat život v nich za život v „cizí“ zemi. Představitelé předválečných elit pobaltských republik a jejich sympatizanti příslušnost svých zemí k SSSR nikdy neuznali a nepopíratelnou skutečnost jejich začlenění do Svazu pokládali po celou dobu jeho trvání za okupaci a při-

⁷ David D. LAITIN, *Identity in Formation: The Russian Speaking Populations in the Near Abroad*, New York 1998, s. 265.

⁸ George J. DEMKO – Grigory IOFFE – Zhanna ZAYONCHKOVSKAJA, *Population under Duress*, Boulder, Colorado 1999, s. 149.

⁹ Tamtéž, s. 151.

cházející Rusy za okupanty.¹⁰ Zde se tedy dostáváme k prvnímu zřetelnému rozdílu v interpretaci situace ze strany (budoucí) ruské minority a (budoucích) titulárních národů.

Na tomto místě je nutné zastavit se u problematiky sovětské identity. Zatímco v celkovém měřítku Sovětského svazu zaznamenala snaha o vytvoření „nového sovětského člověka“ vcelku jasný neúspěch, u Rusů žijících v neruských svazových republikách byla naopak velmi úspěšná. Silná sovětská identita umožnila zcela odlišnou interpretaci jejich vlastní pozice.¹¹ Po přijetí konceptu svazové identity nebyli Rusové minoritou ani vůči obyvatelům republik, ve kterých žili. Estonci, Kazaši nebo Gruzínci byli při tomto způsobu interpretace stejně tak národními etniky v rámci multietnického Svazu jako Rusové. A pokud se tyto Rusové pokládali *primárně* za občany Sovětského svazu, pak zpravidla předpokládali podobný postoj i u národů ostatních, což byl vlastně ve všech případech předpoklad mylný.

Toto diametrálně odlišné chápání vlastní pozice nemá Rusy v různých částech SSSR stavět do pozice naivních idealistů. Cílem tohoto exkurzu je ukázat, že problémy, které se záhy ukázaly jako klíčové, a později se staly základem úspěšné sekuritizace tématu, nemusely být (a nebyly) v době existence SSSR ruskými obyvateli neruských republik vůbec brány v potaz. Naopak neruské národy tento postoj Rusů žijících v jejich republikách interpretovaly nikoliv s pochopením pro koncepci „sovětského lidu“, ale jako důkaz ruského imperialismu a rusifikace celé svazové koncepce.¹² Konfliktní potenciál takové situace není nutné dlouze přibližovat.

Rozpad SSSR

Rozpad Sovětského svazu znamenal pro Rusy žijící v blízkém zahraničí zásadní změnu, můžeme říci i šok. Rusové, kteří žili v nově vzniklém „blízkém zahraničí“ necítili v rámci Sovětského svazu potřebu budovat soudržnost typickou pro národní minority. To zřejmě také souvisí historickým charakterem samotného Ruska, které nikdy nebylo typickým národním státem.¹³ Po vzniku samostatných republik mezi nimi neexistovaly vazby, které bychom mohli označit za základ komunity. Tento fakt se do značné míry odvíjel od již zmíněné sovětské identity, která potlačovala pocit života v cizí zemi nebo cizí společnosti.

Po rozpadu SSSR se tak tyto Rusové ocitli před hlubokou krizí identity. Ta pramenila z několika příčin. Jedním z faktorů byl samotný rozpad SSSR, jehož de facto jedinými skutečnými občany byli, a který svým zánikem umožnil prohlédnout, jak iluzorní bylo jejich přesvědčení o existenci obecně přijímané sovětské identity. Jasně se ukázalo, že majoritní částí populace jsou považováni nikoliv za Sověty a součást společnosti, ale za Rusy a okupanty, nebo v lepším případě Rusy a imperialisty.

¹⁰ Peter VAN ELSUWEGE, *From Soviet republics to EU member states*, Leiden 2008, s. 34.

¹¹ J. CHINN – R. KAISER, *Russians as the New Minority*, s. 11.

¹² David D. LAITIN, *Identity in Formation: The Russian Speaking Populations in the Near Abroad*, New York 1998, s. 91.

¹³ Barry BUZAN – Ole WAEVER, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge 2003, s. 407.

Přičemž, jak již bylo naznačeno, se tento fakt ukázal i těm, kdo ve skutečnosti Rusy vůbec nebyli.¹⁴

Zde můžeme sledovat počátky sekuritizačního procesu, ve kterém roli sekuritizujícího aktéra hrají (různě intenzivně) postsovětské státy. Spolu se zhroucením iluze o sovětské identitě, svým postojem jasně přispěly ke vzniku tzv. ruský mluvících minorit. Na počátku 90. let prakticky všechny postsovětské země přijaly buď přímo diskriminační, nebo alespoň silně nacionalisticky zabarvené zákony a opatření, která se vymezovala vůči ruštině nebo Rusům.¹⁵

Zde jsme svědky dalšího paradoxního příkladu konstruování reality. Ruská menšina, ve smyslu fungující a akceschopné komunity, jak jsme upozornili, prakticky neexistuje. Postsovětské republiky ale s její existencí kalkulují, vymezují se vůči ní. Tzv. ruskojazyčné obyvatelstvo je v řadě zemí chápáno jako ruská diaspora, aktivní skupina s jednoznačnou profilací směrem k Rusku, a tedy jako nebezpečí pro nově se formující nebo obnovující se národní státy. V jádru tohoto přesvědčení tkví představa, že Rusové žijící v těchto státech mají vlivné vazby v samotném Rusku, což snad je pravda u významných bývalých stranických funkcionářů, ale rozhodně to nemůže být obecný rys připisovaný lidem, kteří na daném území žijí často již několikátou generací.¹⁶ V důsledku podobných mýtů pak byly přijímány diskriminační politiky, které mají potenciálně nepřátelskou ruskou komunitu preventivně neutralizovat.

Diskriminační politika ale vede ke dvěma závěrům. Prvním z nich je dle konceptu sebenaplňujícího se proroctví vznikající a formující se identita „rusky mluvící menšiny“. Druhým důsledkem pak je příležitost pro Ruskou federaci začít práva a zájmy této menšiny bránit. Přičemž způsob, místo a míra jejich obrany je do jisté míry politickým konstruktem, protože se velmi často shoduje s ruskými zahraničně politickými zájmy.

Zde považuji za vhodné zmínit koncept interaktivního nacionalismu Shanthy Hennayake. Interaktivní nacionalismus se zabývá procesem vzniku nacionalismu u minority a vazby tohoto procesu na nacionalismus majority. „Nacionalismus v části majoritního národa je hlavním příčinným faktorem pro objevení menšinového etnického nacionalismu.“¹⁷

Jako podmínky tohoto procesu Hennayake uvádí: změnu postavení ve společnosti, kdy nová majorita byla dříve podřízena současné minoritě, situaci kdy nacionalismus současné majority byl potlačován, ohrožení, omezené ekonomické zdroje, podporu radikálnější politiky veřejností a snahu získat ztracenou hrdost.¹⁸ Jak je patrné, většina zmíněných podmínek je v postsovětském prostoru splněna.

Na počátku 90. let, byly vztahy mezi Rusy žijícími na území postsovětských států a představiteli těchto států sekuritizovány zejména zásluhou přijatého protiruského politického diskurzu v postsovětských republikách. Tento diskurz byl přijat na základě částečně vykonstruovaných stereotypů o ruském imperialismu, o vazbách

¹⁴ J. CHINN – R. KAISER, *Russians as the New Minority*, s. 14.

¹⁵ David D. LAITIN, *Identity in Formation: The Russian Speaking Populations in the Near Abroad*, New York 1998.

¹⁶ Tamtéž, s. 103.

¹⁷ Shanta HENNAYAKE, *Interactive Ethnonationalism*, Political Geography, 1992, Vol. 11, 1992, s. 526.

¹⁸ Tamtéž, s. 527.

mezi Rusky v dané republice a představiteli Ruské federace, o snaze znovu získat vliv v nových republikách. Existence těchto stereotypů je sice pochopitelná s ohledem na často nelehkou minulost nově samostatných národů v SSSR, ale až pochopitelná, přesto se jedná o konstrukt, který umožnil zahájení procesu sekuritizace dalšími aktéry – nejprve formující se ruskou minoritou, dle logiky interaktivního nacionalismu, která se cítila ohrožena, a následně také Ruskou federací, která napětí mezi ruskou menšinou a majoritními národy v postsovětském prostoru ochotně využila jako politické a bezpečnostní téma užitečné ke zvýšení jejího vlivu v regionu.

Ruská zahraniční politika v postsovětském prostoru

Po rozpadu SSSR musela také Ruská federace nově definovat svou zahraniční politiku. Počáteční prudký obrat západním směrem ke spolupráci s USA trval pouze zhruba rok a již v Koncepci zahraniční politiky Ruské federace v roce 1993 bylo Společenství nezávislých států opět vyhlášeno ruskou zahraničněpolitickou prioritou (Koncepce zahraniční politiky Ruské federace, 1993).

V první polovině 90. let se ale Rusko potýkalo s vnitřními problémy a jeho zahraniční politika rychle měnila priority, i když stále byla v podstatě určována vztahy Ruska k západním státům, vůči kterým si Rusko snažilo udržet fasádu mezinárodní velmoci. Ve vztahu k blízkému zahraničí používala Ruská federace podle situace chaotickou směs velmocenské rétoriky, imperiálních výpadů, nezájmu a neschopnosti.¹⁹

Ruská zahraniční politika vůči zemím postsovětského prostoru se stabilizovala až s nástupem Jevgenije Primakova do funkce ministra zahraničí v druhé polovině 90. let. Jeho politika se stala základem pro první ucelenou ruskou zahraničně-politickou koncepci, založenou na geopolitických zájmech Ruské federace a snaze o budování euroasijského mocenského pólu s centrem v Rusku.²⁰ To znamenalo zvýšení zájmu o postsovětský prostor, jakožto „přirozený“ okruh Ruska-eurasijské velmoci. Jak se ukázalo, základní myšlenky této koncepce se pro příští dekádu staly konstantou ruské zahraniční politiky.

Těsně po rozpadu SSSR se nicméně na území Společenství nezávislých států objevilo několik situací, ve kterých se Rusko intenzivně angažovalo a které mu později pomohly při budování silnější pozice v regionu. Jednalo se o několik konfliktů, které vypukly v postsovětském prostoru na počátku 90. let. V těchto střetech zasahovala i ruská armáda buď přímo (jako v Tádžikistánu) nebo jako jádro peacekeepingových jednotek (Jižní Osetie, Podněstří). Tyto intervence se ve všech případech staly záminkou pro trvalou přítomnost ruských vojenských jednotek, které zde kromě dohlížení na příměří měly dbát i o bezpečnost ruských občanů.²¹

Ruská federace ve vztahu k ruské diaspoře v zemích bývalého SSSR vydávala v 90. letech mnohá prohlášení, ale neexistovala žádná soustředěná politika zaměřená na toto téma, ani konkrétní kroky, které by se zasazovaly o práva nově vzniklých menšin, které by Ruská federace byla schopna a ochotna dovést až do případného

¹⁹ Nicole JACKSON, *Russian Foreign Policy and the CIS*, New York 2003, s. 59.

²⁰ Tamtéž, s. 75.

²¹ Tamtéž, s. 60–62.

konfrontačního konce.²² Téma ruské minority v zahraničí využívala celá řada ruských politiků, jako bývalý viceprezident Ruckoj nebo předseda Liberálně demokratické strany Ruské federace Žirinovskij, ale jejich (často velmi ostrá) prohlášení měla zaujmout pouze voliče uvnitř Ruské federace a na praktickou politiku a vztahy Ruska a ruské minority neměla vliv.²³

Změna v zahraniční politice Ruské federace vůči zemím blízkého zahraničí přišla s nástupem prezidenta Putina do funkce. Putin blízkému zahraničí věnoval soustředěnou pozornost, která vedla často k výrazné proměně vztahů s jednotlivými zeměmi blízkého zahraničí. Existence ruské menšiny v postsovětském prostoru se stala jednou z proměnných tzv. pragmatické politiky, kterou prezident Putin v době svého působení rozvíjel a kterou Richard Sakwa označuje jako „nový realismus“.²⁴ Nový realismus podle Sakwy v zahraniční politice Ruské federace sleduje několik jednoduchých cílů a zásad, z nichž jsou pro nás zásadní tři. První takovou zásadou je ekonomizace zahraniční politiky – ekonomické cíle se dostaly na roveň cílům politickým, což souvisí s větším angažmá státu v chodu ekonomiky země a také se snahou udržet prostřednictvím zvyšujícího se (i když velmi skromně) blahobytu podporu režimu veřejností. Za druhé, nový typ ruské zahraniční politiky vede ke snaze Ruské federace sekuritizovat některá témata odůvodněná například bojem proti terorismu. Dalším důležitým rysem je přijetí myšlenky, že Rusko prostě je světová velmoc. Od toho se odvíjí také asertivnější zahraniční politika, kdy se Rusko snaží posilovat svůj vliv měrou, která mu podle jeho vedení náleží, a přesvědčit o svém velmocenském statutu i další hráče mezinárodního systému.²⁵ V tomto textu se pokusíme ukázat, že představitelé Ruské federace dokázali obrátě využít existence ruské minority a jejího postavení v postsovětském prostoru k dosahování mocensky definovaných zahraničněpolitických cílů. Ruská federace přispívá v různé formě a míře k sekuritizaci postavení ruské minority v různých postsovětských zemích, aby tak vytvořila prostor pro vlastní mocenský vstup do oblasti, tématu nebo regionu a posílila tak svou pozici v postsovětském prostoru nebo mezinárodních vztazích obecně.

Ruská minorita jako nástroj posílení vlivu

Posílení vlivu na vybranou zemi. Kazachstán: minorita jako pojistka přátelských vztahů

Jedinou zemí, ve které vztahy s Ruskem ovlivňuje existence silné ruské menšiny v regionu střední Asie, je v současné době Kazachstán. Ačkoliv chování ruské menšiny a kazašských úřadů nepřekročilo rámec interaktivního nacionalismu, jedná se o problematiku dotýkající se vzájemných vztahů obou zemí a umožňující Ruské

²² Bobo LO, *Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era*, New York 2002 s. 51.

²³ Leszek BUSZYNSKI, *Russian Foreign Policy after the Cold War*, Westport 1996, s. 13.

²⁴ Richard SAKWA, *Putin, Russia's Choice*, Oxon 2008, s. 275–279.

²⁵ Kromě ekonomizace zahraniční politiky, sekuritizace řady témat v zahraniční politice a přijetí velmocenské politiky uvádí Sakwa jako rysy nového realismu také větší zaměření na západní Evropu a snahu o normalizaci vztahů se západem prostřednictvím racionálního a pragmatického partnerství.

federaci v případě potřeby téma sekuritizovat a zasáhnout do vnitropolitické situace v zemi.

Předpolí pro současnou situaci vytvořily vztahy kazašských úřadů a ruské minority v 90. letech. Kazachstán uplatňoval pro region typický koncept titulárního nebo jádrového národa. Tento koncept znamená jednoznačné právní, jazykové a sociální zvýhodnění předem definované skupiny obyvatel, kteří jsou údajnými nositeli národní identity daného státu.²⁶ Ve střední Asii ožilo po rozpadu SSSR takové pojetí národa velmi silně zejména proto, že zdejší republiky jsou produktem vnitřního členění SSSR a nemají žádnou historickou národní zkušenost. Hlavním prostředkem jejich vlastního vymezení po získání nezávislosti se stal právě titulární nacionalismus v důsledku diskriminující menšiny z okolních zemí a samozřejmě menšinu ruskou.²⁷

V případě Kazachstánu se jednalo zejména o diskriminaci na pracovním trhu, zavedení striktních jazykových zákonů, omezování školství v ruštině. Na počátku 90. let byly takové kroky zapříčiněny hlavně skoro vyrovnaným početním zastoupením Rusů a Kazachů v populaci (33:39 %).²⁸ V důsledku diskriminační politiky a také poklesu životní úrovně vznikla výrazná emigrační vlna, vrcholící v roce 1994, kdy z Kazachstánu do Ruska odešlo na půl milionu osob.²⁹ Tito lidé často z Kazachstánu odcházeli, ačkoliv se zde narodili a v Rusku neměli prakticky žádné zázemí. Často odešli, aniž by si předem zajistili práci nebo ubytování a vzhledem k velkému počtu takových osob působili problémy zejména v hraničních oblastech Ruské federace, kde byli přijímáni s nelibostí a žili v neutěšených podmínkách.

Ačkoliv byl Kazachstán prominentním adresátem některých silných prohlášení ruských politických představitelů v průběhu 90. let, měla Ruská federace zájem na urovnání vztahů mezi kazašskými Rusy a Kazachy také proto, že sama potřebovala ukončit imigrační vlnu do hraničních území. Jakkoliv tedy ruští představitelé vystupovali „v zájmu“ nebo „na obranu“ svých „spoluobčanů“, prakticky o ně příliš nestáli. To se prokázalo i poté, co Kazachstán v první polovině 90. let neuznával právo na dvojí občanství, které by umožňovalo jeho obyvatelům vlastnit občanství Kazachstánu i Ruska. Ruští představitelé, jakkoliv označovali umožnění dvojího občanství ruským minoritám v postsovětském prostoru za prioritu, nepřijali žádná zvláštní opatření, která by měla Kazachstán nebo jinou zemi k přijetí příslušné politiky dotlačit. Situace se vyjasnila sama v druhé polovině 90. let, kdy se vztahy Ruska a Kazachstánu postupně stabilizovaly a zlepšily.³⁰

Nabízí se tedy otázka, k čemu měly silové výroky ruských představitelů sloužit? Domníváme se, že v případě opozičních předáků (Žirinovskij, Zjuganov) měl odhodlaný postoj vůči ostatním zemím postsovětského prostoru vést zejména k zisku politických bodů na domácí, ruské vnitropolitické scéně. V případě představitelů vládnoucích skupin, se lze domnívat, že hlavním cílem bylo udržet vliv Ruské federace v postsovětském prostoru. Rusko tak pomáhalo vytvořit zdání existence „jednotné ruské komunity“ nyní uměle roztržené státními hranicemi, o jejíž blaho je nutné a při-

²⁶ Edward SCHATZ, *The Politics of Multiple Identities: Lineage and Ethnicity in Kazakhstan*, Europe-Asia Studies, Vol. 52, No 3, 2000, s. 490.

²⁷ Olivier ROY, *The New Central Asia: The Creation of Nations*, New York 2000, s. 6.

²⁸ Tamtéž, s. 86.

²⁹ Sebastien PEYROUSE, *The Russian Minority in Central Asia*, Washington 2008, s. 6.

³⁰ Tamtéž, s. 13.

rozené pečovat. A to i přes to, že existence pocitů pospolitosti u Rusů žijících za hranicemi je více než sporná, a ačkoliv o praktické stránky jejich života se Ruská federace prakticky nezajímala. Taková politika jí ale otevřela prostor pro ovlivňování vnitropolitické situace v postsovětských zemích.

K tvorbě zdání, že existuje jednotná ruská menšina, přispěl v Kazachstánu fakt, že někteří Rusové se právě zde, jako v jediné ze středoasijských zemí, zformovali do politických stran a hnutí, tedy vytvořili relevantní subjekty na místní politické scéně. Ruská federace (rétorickou) podporou těchto subjektů vstoupila na vnitropolitickou scénu v zemi a znovu podpořila zdání jednotného, koordinovaného postupu Ruska, ruských politických subjektů v Kazachstánu a ruské minority v zemi. Fakticky ale mezi všemi těmito aktéry zeje značná mezera – ne všichni Rusové podporují „své“ politické subjekty na kazašské politické scéně a vazba těchto subjektů na vládnoucí kruhy v Ruské federaci není příliš silná.³¹

Administrativa prezidenta Putina už na takovou situaci jen navázala a využívá téma ruské minority velmi obratně k tomu, aby Kazachstán zůstal loajálním spojencem Ruské federace. Ruská federace prezentuje ruskou minoritu v Kazachstánu jako výraznou politickou sílu, která je schopna ovlivňovat politické dění v zemi a sebe jako entitu, která má nad touto skupinou nadhled a vliv. Jakkoliv tím vlastní vliv zveličuje a přehání obraz vnitřní jednoty ruské minority, osvědčuje se tento přístup v praxi, kde posiluje další faktory pro rusko-kazašské spojení (dlouhá společná hranice, transportní sítě, obchodní závislost). Kazachstán je loajálním spojencem Ruské federace i v oblastech, kde ostatní středoasijské republiky rozehrávají asertivnější přístupy. Jedná se zejména o kontrakty na těžbu a transport nerostných surovin, kde si Rusko, i přes zájem dalších nadějných zákazníků (zejména Číny), udržuje majoritní postavení.³² Ruské společnosti Gazprom napomáhají levné suroviny vykupované ze střední Asie udržovat nízké ceny těchto surovin na ruském trhu a tak ruské státní společnosti expandují na kazašském energetickém trhu v oblasti těžby a transportu (Gazprom) i prodeje (Lukoil).

Kazachstán zůstal zdrženlivým i vůči americké snaze získat ve střední Asii spojence pro tažení v Afghánistánu. Zatímco Uzbekistán a další země se pokoušely spojenectvím s USA snížit svou závislost na Rusku, kazašská politika vůči americké přítomnosti v regionu prakticky kopírovala výstupy politiky ruské.³³

Existence ruské minority v zemi se tak stala jedním z „vstupů“ Ruské federace do vnitropolitické situace v Kazachstánu. Efektivní (i když často nezáměrnou) podporou představy o jednotné ruské komunitě se silným vztahem k Rusku, posiluje zdání vlastního vlivu na tuto komunitu a získává vyděračský potenciál vůči kazašským politickým elitám. V případě nutnosti pak není těžké změnou rétoriky působit jako sekundizující aktér, například vytvořit představu o ohrožení Rusů v zemi a na ni navázat povinnost Ruska jim pomoci. Tento typ „vstupu“ do vnitropolitických událostí je poměrně snadný a jakkoliv stojí na vykonstruovaných základech, je již velmi těžké takto otevřené „okno“ případně zavřít.

³¹ Tamtéž, s. 16.

³² Bertil NYGREN, *The Rebuilding of Greater Russia*, New York 2008, s. 178–180.

³³ S. PEYROUSE, *The Russian Minority in Central Asia*, s. 26.

Posílení vlivu na regionální úrovni. Gruzie: my jsme tu vojenským hegemonem

Extrémním případem sekuritizace postavení ruské minority v postsovětském regionu se stal rusko-gruzínský konflikt z léta 2008. Ze tří zakavkazských republik má dobré vztahy s Ruskem (spíše z nedostatku jiných možností než z nadšení) pouze Arménie. Ázerbájdžán se snaží zejména díky svým nerostným surovinám přilákat pozornost dalších mocností a provádět samostatnější politiku, což potvrdil i svým členstvím v „protirusky“ orientovaném uskupení GUAM.³⁴ Po pádu prezidenta Ševarnadzeho a tzv. revoluci růží v roce 2003 se nejproblematičtějším partnerem pro Rusko stala Gruzie. Nový prezident Saakašvili se snažil využít západní podpory revoluce a zahájil protirusky a „prozápadne“ orientovanou zahraniční politiku. Jakkoliv o jejích skutečných kvalitách bychom na tomto místě mohli dlouze diskutovat, faktem je, že se mu podařilo učinit z Gruzie společně s Ukrajinou zemi, která se vážně uchází o členství v Severoatlantické alianci. To je ale vývoj pro Ruskou federaci takřka nepřijatelný a vztahy mezi oběma zeměmi se na konci první dekády nového tisíciletí prudce zhoršily. Vrcholem tohoto vývoje se stal ozbrojený střet mezi Ruskem a Gruzii v regionu Jižní Osetie (a v menší míře také Abcházie). I v tomto konfliktu sehrála významnou roli existence ruské minority v oblasti.

Jižní Osetie se stala součástí Gruzie ve 20. letech minulého století, kdy během vzniku SSSR nezískala status sovětské republiky i přesto, že o něj usilovala. Jakmile se poměry v SSSR začaly na konci 80. let uvolňovat, Jižní Osetie obnovila snahy o odtržení od Gruzie. V této době usilovala o nezávislost na Gruzii a status samostatné republiky, nebo o spojení s ruským regionem Severní Osetie.³⁵

V roce 1991, poté co nezávislost na SSSR vyhlásila celá Gruzie, byly vůči Jižní Osetii a jejím obyvatelům (majoritně Rusům) zahájeny diskriminační a asimilační politiky ze strany tehdejší gruzínské vlády. Události brzo vyústily v ozbrojený konflikt, ve kterém se jako jedna ze stran vyjednávajících o příměří do hry plně zapojila nově vzniklá Ruská federace. Konflikt byl ukončen a v Jižní Osetii byla umístěna peacekeepingová mise složená z ruských, gruzínských i osetinských sil.³⁶

Ukázalo se, že Ruská federace využívala své přímé přítomnosti v oblasti k podkopávání autority gruzínské vlády a k podpoře skupin, které prosazovaly odtržení Osetie od Gruzie a její připojení k Rusku. Rusko opakovaně demonstrovalo svou sílu v oblasti například neohlášenými přelety vojenských letadel apod. Většina Osetinců získala ruské pasy, což byl klíčový okamžik při vytváření skupiny ruských občanů, jejichž práva je možné hájit. Někteří tento přístup označují za „reokupaci prostřednictvím šíření pasů“ (reoccupation through passportization). V Gruzii bylo

³⁴ GUAM – Gruzie, Ukrajina, Ázerbájdžán, Moldova (do roku 2005 byl členem také Uzbekistán) je uskupení zemí, které se společně snaží snížit vliv Ruska na svou zahraniční politiku i vnitropolitickou situaci. Vrchol této integrační struktury se nicméně odbyl na počátku nového tisíciletí a nyní členy uskupení rozdělují rozdílné zájmy a rozdílné názory cesty k jejich dosažení, což celou organizaci oslabuje a činí z ní spíše ad hoc fungující platformu.

³⁵ Christoph ZURCHER, *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus*, New York University Press 2007, s. 124.

³⁶ Sergei MARKEDONOV, *Regional Conflict Reloaded*, in: *Russia in Global Affairs*, No. 4, October–December 2008. Dostupné na: <http://eng.globalaffairs.ru/numbers/25/1247.html> (18. 8. 2010).

takových držitelů ruského pasu okolo 179 tisíc, koncentrovaných zejména v severních regionech.³⁷ Postupně se tak naplňovaly obavy, že ruské angažmá v separatistickém regionu povede k přelití konfliktu centrum – region v mezinárodní konflikt Gruzie – Rusko.

Situace se dál zkomplikovala po nástupu Michaila Saakašviliho do funkce gruzínského prezidenta. Saakašvili se opakovaně pokoušel začlenit Jižní Osetii do Gruzie nejen de iure, ale i de facto a omezit stále narůstající vliv Ruska a proruských elit v regionu. Výsledkem bylo dvojvládí, ve kterém etničtí Rusové a proruští občané Jižní Osetie (díky snadno získaným pasům často občané RF) uznávali prezidenta Kokoiťyho a usilovali o přičlenění regionu k Rusku, zatímco Gruzínci a gruzínská centrální vláda uznávali za správce regionu Dmitri Sanakojeva, který se hlásil k zachování gruzínské teritoriální integrity.³⁸

Napjatá situace vyústila v léte 2008 v ozbrojený konflikt. V červenci proběhly první nepokoje, které se ještě podařilo nenásilně vyřešit, ale které situaci dále vyostřovaly. Válka vypukla naplno po bombovém útoku v hlavním centru Jižní Osetie Cchinvali, což mělo za následek zahájení „obránné palby“ z osetinské i gruzínské strany. Gruzie se pokusila ovládnout situaci rychlou vojenskou akcí a vyslala do Osetie armádu.

Poté vyslalo do Jižní Osetie své jednotky Rusko. Rusko prohlásilo, že je garantem bezpečnosti na severním Kavkazu a že tato oblast nikdy nebyla a ani nebude mimo ruský bezpečnostní zájem. Dle argumentace ruské strany navíc bylo nutné chránit ruské občany v Jižní Osetie. Prezident Medveděv dokonce prohlásil, že: „nemůžeme dopustit, aby byli naši spoluobčané beztrestně zavražděni“.³⁹ Během několika dní ruská armáda ovládla území Jižní Osetie a vyhlásila operaci vynucení míru za ukončenou a Rusko umožnilo jednání s dalšími mezinárodními aktéry.

V rámci dojednaného příměří zahájila Ruská federace částečné stahování z oblasti, kde ponechala pouze jednotky označované jako peacekeepingové. Již několik dní poté, 28. srpna 2008, uznala Ruská federace Jižní Osetii, pečlivě chráněnou „peacekeepingovými“ jednotkami, za samostatný stát.⁴⁰

Sekuritizace postavení ruské minority v oblasti Jižní Osetie se stala jedním z nejdůležitějších důvodů pro vojenský zásah. Jedná se o takřka ideální ukázkou sekuritizace tématu, kdy se podařilo vytvořit obraz ohrožené ruské minority, v jejíž prospěch je nutné zasáhnout proti nepřátelským výpadům ze strany Gruzie. Totéž chování úspěšně vytvořilo obraz ohrožení pro celistvost Gruzie, která již byla podle jejích představitelů řešitelná jedinečně vojenským zásahem. Jakkoliv nechceme tvrdit, že by gruzínská válka byla produktem nějakého „ruského plánu“, je nutné poukázat na proces budování hrozby, který obě strany urychlovaly a ochotně přijímaly, až se střet stal nevyhnutelným.

Možnost využití podobného scénáře v jiných zemích je (zejména ve vztahu k zemím EU) omezená, protože jedna z příčin, proč Osetinci přijímali ochotně nabíd-

³⁷ Janusz BUGAJSKI, *Georgian Lessons*, Washington 2010, s. 24.

³⁸ Sergei MARKEDONOV, *Regional Conflict Reloaded*, in: *Russia in Global Affairs*. No. 4, October–December 2008. Dostupné na: <http://eng.globalaffairs.ru/numbers/25/1247.html> (18. 8. 2010)

³⁹ Jim NICHOL, *Russia-Georgia Conflict in August 2008*, Washington 2010, s. 5.

⁴⁰ Tamtéž, s. 9.

ky ruského občanství, byla snaha zvýšit svou životní úroveň. Ekonomický blahobyt ale není pobídkou, která by mohla fungovat vůči ruským minoritám například v Pobaltí. Je nicméně užitečné vidět, jak je možné aktivně přispět k tvorbě „skupiny“ vlastních občanů za hranicemi státu a jejich práva pak i se zbraní ruce hájit, tedy princip demonstrováný na příkladu Kazachstánu je zachován, nicméně posílen až k nepoznání.

Rusko tak ale dosáhlo, pokud ne posílení vlastního vlivu, tak alespoň výrazného oslabení vlivu jiných velmocí v regionu. Po rusko-gruzínské válce vztahy mezi Gruzii a NATO citelně ochladly a v současné době není členství země v Alianci na pořadu dne. Rusko se západním velmocem, ale zejména ostatním zemím postsovětského prostoru, úspěšně prezentovalo jako vojenský hegemon v oblasti – nikoliv svou technickou nebo taktickou převahou (které byly obě sporné), ale svým odhodláním zasahovat i vojensky ve sféře svých velkoryse definovaných bezpečnostních zájmů.

Posílení ve vztazích s velmocemi. Ukrajina: minorita jako vstupenka do volebních událostí

Zvláštním případem, kterému bychom měli věnovat pozornost, je ruskojazyčné obyvatelstvo Ukrajiny. Otázku statutu ruské minority na Ukrajině otevírali představitelé Ruské federace v 90. letech zejména v souvislosti se statutem autonomní oblasti Krym a námořní základny Sevastopol, kterou má Ruská federace od Ukrajiny pronajata.

Nový způsob využití existence ruské menšiny žijící na Ukrajině objevíme nicméně v době vlády prezidenta Putina poté, co se Ukrajina stala předmětem zájmu světových velmocí během událostí známých jako Oranžová revoluce. Jako Oranžovou revoluci označujeme sérii demonstrací a veřejných akcí, které vypukly poté, co machinace při druhém kole prezidentských voleb v roce 2004 v zemi vynesly k vítězství Viktora Janukovyče, kandidáta podporovaného dosavadním prezidentem Kučmou. Jak ukazuje pozdější vývoj (Janukovyč je dnes řádně zvoleným prezidentem Ukrajiny), nešlo v době Oranžové revoluce o směřování země na Východ nebo na Západ prostřednictvím zvolení „provýchodního“ nebo „prozápadního“ prezidentského kandidáta. Nyní je zřejmě možné prohlásit, že události Oranžové revoluce vyprovokovalo spíše bezostyšné chování Kučmova režimu fungujícího na principu koope- race několika oligarchických zájmových skupin a touha voličů jej nahradit režimem průhlednějším a demokratičtější fungujícím.⁴¹ Proto volební machinace hrozící posvětit „předání moci“ mezi Kučmou a Janukovyčem a tedy uchování kontinuity a zřejmě i praxe minulého režimu, vyvolaly odpor voličů více, než jejich obavy z budoucnosti a vlády samotného Janukovyče, který spíše znepokojil některé z oligarchických skupin. Kdyby se v této situaci ocitl jakýkoliv jiný kandidát vystupující jako Kučmův pokračovatel, zřejmě by se na probíhajících událostech nic nezměnilo.

Události kolem ukrajinských prezidentských voleb v roce 2004 nicméně získaly rozměr, který jim dle našeho názoru nepříslušel, a sice rozměr geopolitického rozhodování Ukrajiny, zda se vydá na Východ nebo na Západ a každý z těchto směrů byl

⁴¹ Anders ASLUND – Michael MCFAUL, *Introduction: Perspectives on the Orange Revolution*, in: Anders Aslund – Michael McFaul, *Revolution in Orange*, Washington 2006, s. 9.

postupně personifikován jedním z prezidentských kandidátů. Taková percepce ze strany vnějších pozorovatelů, která byla záhy přijata i ukrajinskou stranou vytvořila prostor pro zásahy ze strany představitelů „Západu“ (ztotožněného zejména s EU) a „Východu“ (ztotožněného s Ruskem), kteří se oficiálně podíleli na rozhovorech obou stran, i neoficiálně podporovaly „své“ kandidáty, morálně, mediálně i finančně.⁴²

V následujícím textu se podíváme, jak tato percepce Oranžové revoluce jakožto milníku v moderní ukrajinské historii byla v podstatě konstruktem vytvořeným vnějšími aktéry, a jak přijetí této percepce vytvořilo prostor pro reálný mocenský vstup Ruska do vnitropolitické situace v zemi prostřednictvím využití existence ruské minority v zemi.

Na úvod se musíme podívat na základní, nevyhnutelný, ale v tomto případě zcela klíčový rys v posuzování ukrajinských událostí vnějšími aktéry, a to je schématicnost. Pouze velmi schématické označení prezidenta Kučmy a Janukovyče za jednu stranu sporu, vykreslovanou jako strana proruská, praktikující neprůhlednou politiku a spojenou s řadou skandálů a ztotožnění strany druhé reprezentované kandidátem Juščenkem a jeho kolegy, kandidátkou na premiérku Tymošenkovou, s druhou, vnitřně koherentní stranou sporu, označenou na Západě jako prozápadní a prodemokratická umožnilo vznik „osudové“ percepce probíhajících událostí a jejich ztotožnění s milníkem v ukrajinské moderní historii. Nechceme na tomto místě předstírat, že by prezident Kučma byl demokratickým politikem s čistým štítem a že jeho nástupce Janukovyč byl v roce 2004 čestně zvolen do úřadu, to v žádném případě – chceme ale rozetnout zažitou představu o souboji dvou stran a souboji dobra se zlem, prozápadní nebo proruské orientaci Ukrajiny.

Za prvé musíme přiznat, že neexistují dvě strany sporu. Jak se ukázalo záhy po Oranžové revoluci, spojenectví Juščenka a Tymošenkové bylo stmeleno spíše společným odporem k minulé garnituře, než společnými zájmy a prioritami. Koalice z doby Oranžové revoluce se rozpadla velmi rychle. Stejně tak Viktor Janukovyč prokázal, již v průběhu předvolební kampaně, značnou nezávislost na prioritách odcházejícího prezidenta Kučmy, který se v závěru svého období pokoušel omezit pravomoci prezidentské funkce a uchovat si vliv na rozhodování v zemi. Janukovyč úspěšně získal mohutnou finanční a dokonce osobní podporu prezidenta Putina.⁴³ Po porážce v druhém kole prezidentských voleb ukázal, že je sám o sobě vlivným a mocným politikem, který je schopen udržet se v nejvyšší politice a využívat slabin ve vládní koalici a stoupat znovu k nejvyšším patrům ukrajinské politiky. Obě strany sporu byly tedy stvořeny vzájemnou konfrontací v roce 2004 a spolu s uklidněním revolučních událostí se postupně rozpadly. Připisovat těmto „produktům“ krátkodobé politické krize nějaké vlastnosti a společné rysy tak pouze zamlžuje skutečnou situaci a vytváří mylný obraz událostí jakožto střetnutí dvou ideologicky opačných koherentních stran s jasnými a pro osud Ukrajiny vlastně klíčovými prioritami.

Připomeňme na tomto místě také, že to byl prezident Kučma, kdo projevil jako první zájem o členství Ukrajiny v NATO. Téma, které bylo během Oranžové revolu-

⁴² Tamtéž, s. 8.

⁴³ Nikolai PETROV – Andrei RYABOV, *Russia's Role in Orange Revolution*, in: A. Aslund – M. McFaul, *Revolution in Orange*, s. 156.

ce i nějaký čas po ní vlajkovou lodí prezidenta Juščenka a symbolem „nového směřování“ otevřel již „proruský“ Kučma kolem roku 2000. Byl to také prezident Kučma, kdo vyslal ukrajinskou armádu do Iráku asistovat operaci Severoatlantické aliance, a byl to prezident Juščenko, kdo tyto síly z Iráku stahoval.⁴⁴ Jakkoliv pozadí obou rozhodnutí je komplikovanější (Kučma využil dočasného spojení Ruska a USA v boji proti terorismu a Juščenka k jeho rozhodnutí nutily zejména finance a veřejné mínění), dobře ilustruje falešnou povahu dichotomie prozápadní/proruská Ukrajina, o kterou se zdánlivě bojovalo v Oranžové revoluci.

Jakkoliv je patrné, že rozdělení ukrajinské politické scény na dva tábory, ke kterému došlo během Oranžové revoluce, je do značné míry umělé, umožnilo vstup externích aktérů, kteří v zájmu nejlepší budoucnosti Ukrajiny podporovaly tu či onu stranu sporu. Díky tomu, že byly těmito dvěma stranám připsány prozápadní/proruské postoje a že tyto strany byly ztotožněny s prezidentskými kandidáty, odehrával se vlastně během opakovaného druhého kola prezidentských voleb souboj o osud celé země. Zmanipulované volby a snaha Ukrajinců odstavit od moci zkorumpovaný režim, se změnil v boj o geostrategickou pozici a budoucnost země po boku Ruska nebo Západu. Jakkoliv nesmyslná se nám taková interpretace může jevit s odstupem, je fakt, že v době opakování prezidentských voleb ji přijaly západní země, ruští představitelé a podle užívané rétoriky i samotní kandidáti na ukrajinského prezidenta. Juščenkova tvář, dočasně poškozená po tajemném pokusu o otravu, se stala v západních médiích takřka symbolickým znázorněním boje většiny Ukrajinců za připojení k Západu, zatímco Janukovyče aktivně podporovali nejvyšší představitelé Ruské federace.

Formát, kterého spor dosáhl, však umožnil představitelům Ruské federace vstoupit do celé hry jako mocenský subjekt a stát se součástí ukrajinské vnitřní politiky. Ačkoliv vliv Ruské federace na ukrajinskou politiku byl značný již před Oranžovou revolucí, díky ní se Rusko stalo součástí většiny významných vnitropolitických událostí, které následovaly. To byla šance, kterou Ruská federace využila a na rozdíl od západních zemí se jí dosud nepustila. Důležitým nástrojem v tomto vstupu do ukrajinské vnitropolitické situace byla existence ruské minority na Ukrajině.

Ruská federace nemusela vyvíjet žádné komplikované strategie, stačilo pouze využít vyhrocené situace na Ukrajině a zjednodušené profilace dvou stran revolučních událostí. I laik je nyní seznámen s faktem, že obyvatelstvo Ukrajiny je rozděleno na oblasti západní, osídlené zejména Ukrajinci a také Rusíny, kteří podporovali „prozápadní tábor“ Oranžové revoluce a oblasti východní osídlené ve velké míře Rusy nebo ruskojazyčným obyvatelstvem, které majoritně hlasovaly pro „proruského Janukovyče“.⁴⁵

I toto obecně rozšířené a známé tvrzení je produktem hrubého zjednodušování. Nechceme sice popírat geograficky prokazatelná fakta, ale za nimi se skrývají faktory, které jednoduché dělení na západní proevropskou a východní proruskou Ukrajinu nabourávají. Nejdůležitějším z nich je (podobně jako v Kazachstánu) fakt, že ruská minorita na Ukrajině vykazovala pouze velmi nízkou vnitřní soudržnost. Jakkoliv

⁴⁴ Nykola RYABCHUK, *Ukrainians Are Neither Clearly Pro-Western Nor Pro-Russian*, Ukraine Analysis, 2007. Dostupné na <http://ukraineanalysis.wordpress.com/category/russian-minority-in-ukraine/> (26. 1. 2011)

⁴⁵ Pro ilustraci viz například mapu volebních výsledků na stránkách http://en.wikipedia.org/wiki/Media:Ukraine_ElectionsMap_Nov2004.png (10. 1. 2008)

existovalo několik charismatických obhájců práv (hlavně jazykových) ruské menšiny na Ukrajině, minorita jako taková známky „komunity“ nebo vnitřní soudržnosti prakticky nevykazovala a k těmto svým obhájcům se nehlásila. Rusové na Ukrajině nejsou hierarchicky organizováni a nevytváří jednotnou skupinu jednající v nějakém svém jasně artikulovaném zájmu. „I přes to, že ruská vláda má na Ukrajinu různé vlivové páky, které v různé míře uplatňuje, ruská diaspora zůstává spíše symbolickým nástrojem než významnou hrozbou pro bezpečnosti Ukrajiny nebo Ruska. V ukrajinském případě, identita diaspory zůstala velmi proměnlivým konceptem podléhajícím spíše socio-kulturním a jazykovým podnětům ze strany hostitelského národa.“⁴⁶

Tedy představa, že na východě Ukrajiny existuje masa Rusů, kteří se koordinovaně snaží přiblížit Ukrajinu Rusku, je v současné době v podstatě mýtus. Oranžová revoluce ale umožnila, aby se tento mýtus dočasně stal politickým faktem, a to umožnilo vstup Ruské federace do celé ukrajinské vnitropolitické krize.

Jakmile byla situace jasně polarizována, zdálo se, že existují dva tábory, že jeden zastává prozápadní a prodemokratické postoje a reprezentuje západní části země a druhý že prosazuje proruské směřování země a zastupuje východ Ukrajiny a jeho ruskojazyčné obyvatelstvo, otevřela se na obou stranách dokořán okna pro vstup vnějších aktérů. Ruská federace v podstatě bez jakékoliv inovace použila kartu ochrany práv svých občanů a na východě Ukrajiny byly opět distribuovány ruské pasy, stejně jako vždy v dobách zhoršení rusko-ukrajinských vztahů po roce 2004.⁴⁷ Rusko pouze převzalo ideu, že na Ukrajině je vnitřně koherentní ruská menšina, které nyní hrozí ztráta reprezentace a tváří v tvář západní podpoře Juščenkovi je do budoucna možné očekávat i její diskriminaci případným „prozápadním“ režimem. Pak už stačilo poskytnout přímou podporu Viktoru Janukovyčovi, který ji v politické izolaci velmi rád přijal, a představitelé Ruské federace se stali integrální součástí ukrajinské politické krize, ve které podporovali „v zájmu svých občanů“ jednu ze stran sporu.

Ruská federace se úspěšně stala součástí ukrajinské vnitropolitické scény více, než tomu bylo v dobách „proruského“ Kučmy. S odvoláním na Oranžovou revoluci jsme pozorovali plynové války v letech 2006 a 2008, hádky o status Sevastopolu a i nyní stejně zdůvodňujeme zlepšení vztahů mezi Ruskem a Ukrajinou po nástupu Janukovyče do prezidentského křesla. Měli bychom ale mít na paměti, že okno, kterým Rusko úspěšně vstoupilo na ukrajinskou vnitropolitickou scénu, jsme sami pomáhali otevřít.

Závěr

Cílem tohoto textu bylo představit možnosti využití existence ruské minority v postsovětském prostoru k posilování pozice Ruské federace vůči zemím tohoto regionu i vůči třetím stranám, které se do něj snaží proniknout. Na případu Kazachstánu, Ukrajiny a Gruzie jsme demonstrovali, jak několik jednoduchých kroků vede k „zahrnutí“ Ruské federace do vnitropolitických událostí v dané zemi, přičemž ruská

⁴⁶ Scott ROMANIUK, *The Russian Minority in Post-Communist Politics: A Case Study of Ukraine, Moldova and Chechnya*, Praha 2008, s. 72.

⁴⁷ Ingmar OLDBERG, *Russia's Great Power Strategy under Putin and Medvedev*, Stockholm 2010, s. 13.

minorita v těchto situacích působila jako most (nebo jeden z mostů), který toto angažmá Ruska umožnil.

Pokusili jsme se ukázat, že takové vstupní „okno“ se otevře pouze díky vhodné interpretaci událostí, úspěšné sekuritizaci postavení ruské menšiny v dané zemi, kam pak Rusko může mocensky vstoupit v roli ochránce, dohlázele nebo rádce. Načrtli jsme scénáře, v jakých situacích je postavení ruské menšiny ze strany Ruské federace sekuritizováno a také několik způsobů, jak tento proces v praxi probíhá.

Dosavadní poznatky můžeme v podstatě shrnout do dvou základních fází, které můžeme snad nazvat fází přípravnou a fází ochrannou.

Fáze přípravná může probíhat za přímé asistence Ruské federace, nebo může být odstartována jinými vnějšími událostmi či aktéry. V této fázi dochází k vytvoření kategorie „ruská minorita na našem území“. Jak jsme si ukázali, ruské obyvatelstvo v postsovětském prostoru často nemělo charakter jednotné skupiny a tento mu byl postupně připsán zvenčí, ať již diskriminačními politikami nových států nebo rétorikou ruských politiků, či dokonce vystoupeními samozvaných „představitelů“ této komunity. Postavení takto vznikající minority může být posíleno distribucí pasů, která vyčleňuje jednotlivce z kategorie „rusky mluvící obyvatelstvo postsovětské republiky“, do kategorie „ruský občan“. Jakmile je utvořena kategorie ruská minorita, jakkoliv fiktivní v některých případech je, je možné aktivně pracovat na ochraně a prosazování jejích práv.

Zde se dostáváme do druhé fáze, kterou jsme nazvali fází ochrannou. Ta je zpravidla odstartována nějakou výjimečnou událostí, jako volby, nový zákon dotýkající se ruské menšiny, zahraničně politický spor dané země a Ruské federace apod., která poslouží jako odrazový můstek k zahájení procesu sekuritizace. Pokud je tento proces úspěšně završen, tedy situace je považována za ohrožující a přesunuta do kategorie bezpečnostní všemi zúčastněnými aktéry, otevře se prostor pro vstup Ruské federace v roli ochránce zájmů ruské menšiny do vnitropolitické situace v dané zemi. Je vhodné vzpomenout, že ruská menšina může hrát (a zpravidla hraje) i roli zcela zastupnou, která pouze umožňuje Ruské federaci vstoupit do situace v dané zemi.

V pragmatické politice současného vedení Ruské federace můžeme očekávat opakování takového vzorce chování i do budoucna, neboť umožňuje zapojení Ruské federace do událostí v postsovětském prostoru a udržovat zde její vliv. A posilování vlivu Ruské federace je naprostou prioritou současného vedení.

SUMMARY

This paper discussed strategies of Russian federation how to use a Russian minority living in the post-soviet space as a tool of increasing own influence in the respective post-soviet countries. On the examples of Kazakhstan, Georgia and Ukraine, we have identified two basic phases of such strategy. First, group identity of Russian population has to be created, which can be made by the group itself, by the government of post-soviet country, by Russian federation or by combination of several factors. This process is in most cases not directed by Russian federation, but it is a product of broader situation. Second, a securitization of some situation regarding this „group“ has to be made. It can usually happen during some extraordinary situation such as elections, introduction of new law or change in social conditions. In this phase, is Russian federation already active player, securitizing actor. When fulfilled these two steps open space for Russian federation to intervene

into the situation as a protector, advisor or relevant side of the conflict. As we have shown, attention which is in fact paid to Russian minority is often small in scale. It serves only as a justification for Russian federation to become part of internal situation in the post-soviet countries and to increase its influence in the respective country via „protection“ of Russian citizens or Russian speaking populations.

Микола МУШИНКА, Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака, Ужгород, Гражда 2011, 440 с. ISBN 978-966-176-061-4.

Úvodom treba zdôrazniť, že o Huculskej republike, do ktorej vyústilo na Zakarpatsku masové protimaďarské povstanie v posledných rokoch prvej svetovej vojny, sa písalo odrazu po jeho horúcich stopách. Prvý bol menší dokumentárny román českého spisovateľa Zdeňka Matěja Kuděja *Horalská republika*, Praha 1933 (Dôkl. o ňom: Мікулаш НЕВРЛИЙ, *Чеський роман про Гуцульську Республіку*, Сучасність 6, Київ 1992).

Krátko po ňom vyšiel jeho autorizovaný ukrajinský preklad Jurija Rojika *Huculská republika* (Lvov 1937, 123 s.). Súčasne roku 1934 v Černoviciach na Ukrajine vyšiel román známeho ukrajinského spisovateľa Ulasa Samčuka *Hory hovoria*. Niekoľko rokov pred nimi Vasyľ Grendža-Donskyj vydal zbierku poviedok *V ústrety slobode*, kde tiež je reč o Huculskej republike. Nemenej sa zaoberala Huculskou republikou aj publicistika. Ešte roku 1926 v almanachu *Trembita* Stepan Kločurak venoval tejto historickej udalosti svoje spomienky. Značne ich doplnil v *Kalendári Zem a Sloboda* roku 1936. Zaradil ich do svojej knihy *Ku slobode*, ktorá vyšla roku 1976 v New Yorku.

Pozoruhodná práca Václava Malého *Huculská republika* bola publikovaná roku 1937 na pokračovanie v pražskom sociáldemokratickom denníku *Právo lidu*. Hoci jeho práca bola mierne romantizovaná, svoj účel splnila. Značným nedostatkom týchto prác bolo, že v nich z konšpiračných dôvodov neuviedli meno Stepana Kločuraka, iniciátora a vodcu Huculskej republiky. Vtedy ho hľadala maďarská polícia. Túto medzeru skvele zaplnil známy prešovský ukrajinista Mikuláš Mušynka.

Neúnavný hevrista a bádateľ Mikuláš Mušynka (narod. 1936), zahraničný akademik Ukrajinskej AV v Kyjeve, v recenzovanej knihe *Rytier slobody* vysvetľuje život a politicko-spoločenskú dejateľnosť Stepana Kločuraka (1895–1980), iniciátora protimaďarského povstanie na Huculštine v bývalej Podkarpatskej Rusi v rokoch 1918–1919, vtedajšieho prezidenta Huculskej republiky. Jeho bohatá biografická, podložená dôležitými historickými materiálmi a pôvodnými fotografiami (s. 5–16 a 248–264), je prvou tohto druhu a zaiste poslúži hlbšiemu pochopeniu tak významnej osobnosti národno-oslobodeneckého hnutia Zakarpatských Ukrajincov, akým bol Stepan Kločurak.

V druhej časti knihy publikuje M. Mušynka torzo verejných prejavov, článkov a listov Stepana Kločuraka (s. 266–430). Značnou prekážkou tu bola skutočnosť, že v novinách, ktoré vychádzali vtedy na Zakarpatsku (*Národ, Vpered, Zemlja i Voľa, Nová Sloboda*), S. Kločurak sa málokedy podpisoval. „Do knihy som začlenil,“ píše M. Mušynka, „iba články a prejavy, ktoré boli podpísané jeho menom, prípadne kryptonymom lebo pseudonymom... Všetko podávam v chronologickom poradí... Publicistická dejateľnosť posledných rokov je podaná iba dvoma jeho spomienkami a fragmentami jeho dopisov ku mne.“ (s. 266)

Jeden z prvých prejavov – Chceme sa spojiť s Ukrajinou – bol na zhromaždení Huculov v Jasine v roku 1918. Pozoruhodné boli aj ďalšie prejavy: Sme hodnými synmi svojho národa (na schôdzi Zakarpatských Ukrajincov v Budapešti v roku 1918), Nech zástava Ukrajiny plápolá na Hoverle (na sviatočnom zasadnutí Národnej rady roku 1919), Do chudobného ľudu Verchoviny, Hladná Verchovina, náš cieľ, Bratia Huculi, Tempo, Ruš (o futbalovom klube Ruš na vtedajšom Zakarpatsku), Moja cesta s prezidentom T. G. Masarykom, Všetci na front obrany rodnej kultúry, Hrozí nám nebezpečenie novej poroby, Pred novými historickými úlohami, Oslavy huculského povstania ap.

Dramatického napätia dosahuje životopis S. Kločuraka vtedy, keď bol roku 1945 vo svojom byte v Prahe, kam emigroval z okupovanej vlasti, zatčen orgánmi SMERŠ-u. Po dôkladnej prehliadke a vypočúvaní bol spoločne s Augustinom Vološynom, prezidentom Zakarpatskej Ukrajiny, a ministrami Jur. Perevuznykom a MUDr. M. Dolynajom prevezený lietadlom do Moskvy a tam uväznený na Ľublanke, trochu neskôršie v Lefortovskej väznici. Vyšetrovateľ Weindorf ho pätnásť razy vypočúval. Po vystriedaní niekoľkých väzňov S. Kločuraka odsúdili na doživotie do zloпамätného tábora na Vorkute, kde spoločne so svojimi krajanmi pracoval v kamenouhoľných baniach. Tam sa zoznámil aj so Solženicinom. Až roku 1956, po Stalinovej smrti S. Kločuraka prepustili. Keď prišiel do rodného Jasina pokľakol a božkal rodnú zem... Jeho sestra Anna v liste do príbuzných písala: Sedela som za brata, a brat – za Ukrajinu.

V knihe M. Mušynky často sa spomína medzivojnová ČSR, Praha, Slovensko, Bratislava a Ukrajina. Zvláštna kapitola *Dr. Milan Hodža a náš národ* (s. 332–334) je venovaná vtedajším vzťahom Ukrajiny so Slovenskom, ktoré tiež ako Karpatská Ukrajina trpelo dlhoročnú maďarskú porobu.

Mikuláš Nevrlý

Igor Viktorovič ZIMIN, *Povsednevnaja žizň Rossijskogo imperatorskogo dvora. Vtoraja četvert' XIX – načalo XX v. Vzroslyj mir imperatorskich rezidencij*, Moskva, Izdatelstvo Centrpoligraf 2010, 556 s. ISBN 978-5-227-02114-4.

Monografie ruského historika sa zaoberá každodenným životom ruských carů, s dôrazom na posledné tri generácie rodu Romanovců. Informácie o Alexandrovi I. a Mikulášovi I. jsou relativně stručné, zato o Alexandrovi II., Alexandrovi III. a Mikulášovi II. se čtenář dozví množství faktů primárně spadajících mimo sféru vysoké politiky. Zimin se však nevydal cestou „bulvárních historek“ a nikde nesklouzává k laciným senzacím nebo margináliím. Pracoval s archivními prameny a širokým množstvím publikovaných pramenů, výsledkem je komplexní pohled na všední život carské rodiny (včetně širší rodiny Romanovců). Výklad je rozdělen především tematicky: úvodní osobnostní charakteristika jednotlivých carů, Alexandrem I. počínaje, je následována kapitolami o odívání, vztazích v rámci rodiny a s příbuznými, detailním popisem volnočasových aktivit. Mezi hlavní carské hobby patřil lov, nicméně spektrum činností bylo mnohem širší. Dozvídáme se o karetních hrách, hudebních produkcích, plesech u carského dvora, sportovních aktivitách (Mikuláš II. velice rád hrál tenis). Zvláštní kapitoly jsou věnovány cestování carské rodiny a slavení svátků (Vánoce, Nový rok, Velikonoce, oslavy narozenin). Zimin předvedl, že role Romanovců v ruských dějinách nemůže být redukována na úlohu čistě politickou, respektive že při jejím hodnocení je třeba akceptovat fakt, že politický obraz carské dynastie byl úzce propojen s každodenním životem a naopak, všední život romanovské rodiny byl silně ovlivněn tím, že stála na vrcholu pomyslné společenské pyramidy.

Zbyněk Vydra

MATERIÁLY & DOKUMENTY

K činnosti některých negativistických stran na Podkarpatské Rusi v roce 1938¹

Jiří Plachý

Activities of Certain Negativistic Parties in Carpathian Ruthenia in 1938

The essay maps activities of political parties in Carpathian Ruthenia during the spring and summer of 1938 until their ban in October 1938. The Czech researchers used materials from the Provincial Office of Carpathian Ruthenia in Uzhhorod, which are relatively rare to them, because they were captured by the invasive Hungarian army when the country became occupied in 1939. After liberation, they remained in the hands of Soviet institutions. In 1938, the Czechoslovak administration paid attention to activities of German and Hungarian minorities and Fascist extremists, while merely monitoring activities of autonomic and other political parties.

Key words: History, Carpathian Ruthenia, parliamentary elections of 1935, political parties, ethnic minorities in Czechoslovakia, the year 1938

Politický systém meziválečné Podkarpatské Rusi² byl nesmírně komplikovaný – drobné politické strany a seskupení vznikaly, slučovaly se, štěpily a zanikaly, aniž by po sobě zanechaly nějaký trvalý odkaz. Jen pomalu se v zemi vytvářel klasický model politického spektra (tak jako např. v českých zemích již v 90. letech 19. století). Podobná situace byla i v polovině 30. let, když se v posledních parlamentních volbách o devět poslaneckých mandátů ucházelo dvanáct stran a volebních koalic. Vznik běžné občanské společnosti brzdilo navíc teprve probíhající formování národní identity u rusínského a ukrajinského obyvatelstva, velký počet různých národnostních menšin, majících často navíc jistý kulturní a hospodářský náskok před většinovým místním etnikem, náboženská roztržštěnost a celková zaostalost regionu.

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové na rok 2011.

² V celém textu (až na opodstatněné výjimky) je používáno zásadně označení „Podkarpatská Rus“, resp. podkarpatoruský, vycházející z československého právního řádu (ústavní zákon č. 1921/1920 Sb.). Názvy obcí a správní členění v textu srov.: *Statistický lexikon obcí v Republice československé. IV. díl – Země podkarpatoruská*, Praha 1937.

Níže uvedený text je věnován činnosti politických stran v zemi během posledních měsíců existence první Československé republiky, a to z pohledu československých úřadů a bezpečnostních složek. Primárním archivním pramenem při jeho zpracování byly písemnosti z fondu Prezidium Zemského úřadu pro zemi podkarpatskou v Užhorodu. Osudy těchto dokumentů jsou mimořádně dramatické. Počátkem listopadu 1938 byly odvezeny z ohroženého Užhorodu do Chustu, kde však o několik měsíců později, 16. března 1939, padly stejně do rukou okupační maďarské armády. V říjnu 1944 pak změnila majitele – od Maďarů je ukořistila Rudá armáda. Přesto, že v té době na Podkarpatské Rusi ještě působila československá vládní delegace a území bylo de iure nedílnou součástí ČSR, sovětské orgány si materiály ponechaly. Spolu s několika desítkami dalších „československých“ fondů nakonec skončily ve Státním archivu Zakarpatské oblasti v Užhorodu, pobočka v Berehovu, kde jsou uloženy dodnes. Využití těchto důležitých pramenů k našim dějinám tak není ani po více než sedmdesáti letech zcela běžné a bezproblémové.

Parlamentní volby v roce 1935

Jak bylo výše zmíněno, na jaře 1935 se o přízeň voličů na Podkarpatské Rusi ucházelo celkem dvanáct volebních seskupení. Po předchozích negativních zkušenostech naprostá většina místních politických stran spojila své síly s některou celorepublikovou stranou – tak měly šanci, že jejich hlasy nepropadnou díky vysokému volebnímu číslu a jejich kandidáti se dostanou do parlamentu na základě mezistranických politických dohod.

Dne 19. května 1935 odevzdalo své hlasy ve 481 obcích užhorodského volebního kraje celkem 309 990 oprávněných voličů.³

Jednoznačným vítězem se jako již v letech 1924 a 1925 stala Komunistická strana Československa (KSČ), které zde připadl každý čtvrtý hlas (25,61 %). Daleko za ní následovali agráři, tedy Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu, resp. Sdružení ruských zemědělců republikánské strany (19,6 %). Třetí byla volební koalice Autonomního zemědělského svazu (AZS),⁴ zaštitěného Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (14,85 %). Další pořadí bylo následující: spojené maďarské strany (11,05 %), Československá sociální demokracie (resp. Sociálně demokratická strana Podkarpatské Rusi)⁵ s Židovskou stranou (9,58 %), Ruská nacionálně-autonomistická strana, kterou podpořilo Kramářovo Národní sjednocení (9,34 %),⁶ Českoslovenští národní socialisté s Karpatoruskou stranou práce malorolníků a bezzemků a Ruskou národní jednotou (3,64 %),⁷ celostátní Československá živnostensko-ob-

³ Výjimku tvořilo šest obcí okresu Užhorod-venkov, přiřazených do volebního kraje Košice. Kromě nich tvořilo celé území Podkarpatské Rusi jediný volební kraj.

⁴ ASZ vznikl v lednu 1924 jako výraz nespokojenosti některých členů Karpatoruské republikánské zemědělské strany, která se krátce předtím sloučila s čs. agráři. (Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK a kol., *Politické strany – Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a v Československu 1861–2004, I. díl*, Brno 2005, s. 959–961).

⁵ Tato strana byla de facto zemskou organizací Čs. sociálně demokratické strany dělnické. V prosinci 1938 (před svou likvidací) měla na Podkarpatské Rusi 154 místních organizací (J. MALÍŘ – P. MAREK a kol., *Politické strany*, s. 697).

⁶ Tamtéž, s. 962.

⁷ Tamtéž, s. 957–964.

chodnická strana středostavovská (2,8 %), Československá strana lidová, kandidující společně s Vološinovou Křesťansko-lidovou stranou Podkarpatské Rusi (2,36 %),⁸ henleinovská Karpatoněmecká strana (0,49 %), Německá sociálně demokratická strana dělnická v ČSR (0,38 %) a Hospodářská strana dlužníků všech stavů (0,29 %).⁹

Výsledky voleb byly jasnou porážkou dosavadní vládní koalice, když jejím stranám vyjádřilo podporu jen 38,36 % podkarpatoruských voličů. Do pražského Národního shromáždění bylo zvoleno devět poslanců a pět senátorů – v roce 1938 vítězné komunisty zastupovali Olexa Borkaňuk,¹⁰ Vasil Fuščič¹¹ a Vasil Popovič,¹² agrárníky Pavel Kossey,¹³ Josef Zajíc¹⁴ a Edmund Bačinský,¹⁵ autonomisty z AZS Andrej

⁸ Tamtéž, s. 961–962.

⁹ *Celkový přehled výsledků volby do Poslanecké sněmovny v roce 1935 v kraji XXII. (Užhorod)*, Praha 1935. Z tohoto zdroje také pocházejí dále citované výsledky voleb v jednotlivých místech regionu.

¹⁰ Olexa Borkaňuk, nar. 11. 1. 1901 v Jasini (okres Rachov). Původním zaměstnáním rolník. Člen KSČ od roku 1925, v letech 1926–1929 v SSSR, po návratu předseda podkarpatoruského Komsomolu a redaktor komunistického tisku. Od roku 1934 krajský tajemník a později (1936) také člen ÚV KSČ. Poslancem se stal v říjnu 1935 na místo Ivana Lokoty, jehož volba nebyla volebním soudem potvrzena. V té době bydlel v Mukačevu. Jeho mandát zanikl 28. 12. 1938 v souvislosti s rozpuštěním KSČ. Po maďarské okupaci uprchl do SSSR, kde pracoval v aparátu Kominterny. Dne 5. 1. 1942 byl vysazen jako příslušník desantu „KOM – B“ ve své vlasti. Již 12. 1. byl však zatčen a 3. října 1942 v Budapešti popraven. Vyznamenán řádem Hrdina SSSR „in memoriam“. Archiv Parlamentu ČR Praha (dále AP ČR), fond: Archiv Poslanecké sněmovny (dále f.: APS), inventární číslo (dále i. č.) 184; Ivan POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, Praha 2008, s. 43–44.

¹¹ Vasil Fuščič, nar. 12. 12. 1900 v Iršavě. Původní profesí dělník. Člen okresního zastupitelstva za KSČ. Mandát nastoupil v květnu 1936 po zemřelém Pálu Törökovi a zanikl mu 28. 12. 1938 v souvislosti s rozpuštěním KSČ. AP ČR, f.: APS, i. č. 586.

¹² Vasil Popovič, nar. 15. 7. 1887 v obci Veliké Loučky (okr. Mukačevo-venkov). Původní profesí malorolník. Mandátu pozbyl 28. 12. 1938 v důsledku rozpuštění KSČ. AP ČR, f.: APS, i. č. 2124.

¹³ Dr. Pavel Kossey, nar. 11. 7. 1896 v obci Palošské Remety. Domovská obec Bedevla (okr. Ťačovo). Byl majitelem většího hospodářství v obci Buštinský Handal (okr. týž). Od 1. 8. 1920 působil jako konceptní úředník politické správy na Podkarpatské Rusi, naposledy okresní hejtmán v Ťačově. Současně byl předsedou tamní okresní organizace agrární strany, předsedou okresního zastupitelstva a výboru a členem ústředního výkonného výboru agrární strany. Jeho poslanecký mandát zanikl 20. 1. 1939 v souvislosti s rozpuštěním politických stran na Podkarpatské Rusi. AP ČR, f.: APS, i. č. 1281.

¹⁴ Josef Zajíc, nar. 28. 5. 1892 v Mladé Boleslavi. Domovská obec Nová Telib. Od srpna 1924 vedoucí tajemník agrární strany na Podkarpatské Rusi (do té doby od počátku roku 1919 tajemník okresního sekretariátu v Mladé Boleslavi a redaktor). Svými organizačními schopnostmi přivedl agrární stranu k vítězství ve volbách v roce 1929, kdy také získal poprvé poslanecký mandát obhájený v roce 1935. (Poslancem přestal být 20. 1. 1939 v souvislosti s rozpuštěním politických stran na Podkarpatské Rusi.) Stál v čele celé řady podkarpatoruských hospodářských organizací: Obchodní jednoty hospodářských družstev, Melioračního svazu, Svazu pěstitelů tabáku, Svazu viničních obcí na Podkarpatské Rusi, zemské odbočky Svazu statkářů a nájemců, byl předsedou společnosti „Keramo“, členem výboru Jednoty chovatelů koní atd. Po Vídeňské arbitráži se vrátil do Prahy a vedl obchod s ovocem, od roku 1948 nájemce usedlosti v Roztokách, později zaměstnanec Vltavské vodohospodářské služby, resp. Pražského stavebního podniku. V 70. letech odešel na odpočinek. Zemřel v roce 1984 v Praze. AP ČR, f.: APS, i. č. 3061; I. POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, s. 274–275.

¹⁵ JUDr. Edmund Bačinský, nar. 13. 6. 1880 v obci Kaliny (okr. Ťačovo). Domovská obec Jasiňa (okr. Rachov). Vystudoval práva v Budapešti a v letech 1919–1921 působil jako advokát

Bródy¹⁶ a Julius Földesi,¹⁷ sjednocené maďarské strany Endre Korláth¹⁸ a Karoly Hokky,¹⁹ sociální demokraty Julian Révay²⁰ a Josef Balla,²¹ nacionalisty Štefan Fen-

v Košicích, poté vrchní soudní rada a přednosta okresního soudu v Užhorodu. Počátkem 20. let se stal jedním z vedoucích představitelů agrárního politického hnutí na Podkarpatské Rusi. Roku 1925 zvolen poslancem, při dalších volbách roku 1929 a 1935 senátorem. Byl členem zemského zastupitelstva a zemského výboru. Kromě toho zastával řadu dalších funkcí: předseda Zemského družstevního svazu, předseda dozorčí rady užhorodské Obchodní jednoty, zakladatel a předseda Sportovního klubu „Rusij“, člen výboru Společnosti Alexandra Duchnoviče atd. Od 11. 10. do 1. 12. 1938 ministr autonomní vlády. Senátorský mandát mu zanikl 20. 1. 1939 v souvislosti s rozpuštěním politických stran na Podkarpatské Rusi. Ministr vlády Karpatské Ukrajiny. Po obsazení země Maďary v březnu 1939 se stáhl z veřejného života. Dne 19. 11. 1944 zatčen sovětskými orgány a odvězen do GULAG-u, kde v roce 1947 zemřel. AP ČR, f.: APS, i. č. 37; I. POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, s. 21.

¹⁶ Andrej Bródy, nar. 2. 7. 1895 v obci Kivjažd' (okr. Iršava). Absolvoval učitelský ústav. Studium práv nedokončil. Po návratu z první světové války působil jako učitel a redaktor. Od vzniku AZS v roce 1924 byl jeho tajemníkem, v roce 1933 stanul v jeho čele. Roku 1935 zvolen poslancem, mandát mu zanikl 20. 1. 1939 v souvislosti s rozpuštěním politických stran na Podkarpatské Rusi. Dne 11. 10. 1938 jmenován předsedou autonomní vlády, 26. 10. zatčen. V únoru 1939 propuštěn z vazby. Po maďarské okupaci se stal poslancem budapešťského parlamentu, kde se neúspěšně snažil prosadit podkarpatoruskou autonomii. V listopadu 1944 zatčen NKVD a následně odsouzen k trestu smrti. Popraven 11. 7. (podle jiných údajů 7. 12.) 1946 v Užhorodu. Po rozpadu SSSR rehabilitován. AP ČR, f.: APS, i. č. 213; I. POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, s. 47–48.

¹⁷ Julius Földesi, nar. 7. 9. 1875 ve slovenských Sobrancích. Domovská obec Užhorod. Absolvoval gymnázium, působil jako ředitel a poté od roku 1907 jako vlastník tiskárny. Od 20. let se angažoval v autonomistickém agrárním hnutí. Podpředseda AZS. Dále podpředseda užhorodské obchodní a živnostenské školy, člen „Ruské národní rady“ a člen řady dalších kulturních a dobročinných spolků. Jeho senátorský mandát zanikl 20. 1. 1939 v souvislosti s rozpuštěním politických stran na Podkarpatské Rusi. Po okupaci Maďary v březnu 1939 jmenován poradcem regenta-komisaře Karpatského území a poslancem budapešťského parlamentu. V listopadu 1944 zatčen sovětskými orgány. Zemřel v roce 1947 ve věznici v Samboru. AP ČR, f.: APS, i. č. 548; I. POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, s. 77.

¹⁸ JUDr. Endre Korláth, nar. 10. 3. 1881 v obci Botfalva (okr. Užhorod-venkov). Domovská obec Užhorod. Roku 1907 vystudoval práva a působil jako advokát. Zároveň byl vlastníkem statku. Před rokem 1918 člen užhorodské městské rady a župní zástupce užhorodské župy. V ČSR stál v čele Maďarské národní strany a byl místopředsedou Svazu maďarských politických stran na Podkarpatské Rusi. Členem Národního shromáždění od roku 1924, jako poslanec (1924–1929, 1935–1938) i senátor (1929–1935). Spoluzakladatel maďarské studentské menzy v Praze a zakladatel studentského domova v Berehovu. Zakladatel periodik *Rusinszkói Magyar Gazda* a *Kárpátaljai Magyar Hirlap*. Člen předsednictva různých maďarských církevních, společenských, sportovních a kulturních spolků. Jeho poslanecký mandát zanikl 30. 10. 1938. Během války byl poslancem budapešťského parlamentu. Zemřel v sovětském vězení 3. 6. 1946. AP ČR, f.: APS, i. č. 1237.

¹⁹ Károly Hokky, nar. 31. 1. 1883 v Moldavě nad Bodvou na Slovensku, domovská obec Košice. Vystudoval univerzitu v Budapešti a Koloszváru (nyní Cluj-Napoca v Rumunsku). Působil jako středoškolský profesor, naposledy v Košicích. Počátkem 20. let patřil k zakladatelům maďarské Krajinské křesťansko-socialistické strany v ČSR a stal se jejím generálním tajemníkem. V roce 1929 zvolen poslancem a 1935 senátorem. Vzhledem k tomu, že bydlel ve Svalavě, zanikl jeho mandát až 20. 1. 1939. Po okupaci země v březnu 1939 se stal poslancem budapešťského parlamentu. Roku 1944 uprchl na západ. Dostal se do USA, kde se angažoval v maďarských krajanských spolcích. Zemřel roku 1971 v Clevelandu. AP ČR, f.: APS, i. č. 795.

²⁰ Julian Révay, nar. 26. 7. 1899 v obci Mirča (okr. Velký Berezňý). Domovská obec Malý Berezňý (okr. týž). Absolvoval učitelský ústav a působil jako odborný učitel. V roce 1920 spoluzakladatel sociálně demokratické strany na Podkarpatské Rusi. Od roku 1922 přidělený referátu Mi-

cik²² a Židovskou stranu, která se do sněmovny dostala s pomocí sociálních demokratů Chaim Kugel.²³ Poslanecký mandát získali: Kossey, Ivan Lokota, Török (resp. po nich Borkaňuk a Fuščič), Bródy (I. skrutinium), Revay, Kugel, Pál Korláth, Fencik (II. skrutinium) a Zajíc (III. skrutinium). Senátory byli zvoleni: Hokky, Feldösi, Balla, Bačinský a Popovič.²⁴ Druhým poslancem AZS, zvoleným však na východním Slovensku, se stal Ivan Pješčak, pozdější člen podkarpatoruské autonomní vlády. Obecní volby v květnu 1938 byly vypsaný pouze v 59 obcích Podkarpatské Rusi.

nisterstva školství a národní osvěty v Užhorodu. Předseda zemské odbočky Dělnické akademie, zemský náčelník Svazu junáků-skautů v RČS (v rámci celorepublikového skautského hnutí vedl ukrajinské skauty), předseda zemského sdružení podkarpatoruských učitelů, místopředseda Národopisné společnosti pro Podkarpatskou Rus, hlavní tajemník zemského Pedagogického spolku, autor učebnic pro obecné školy. Již během léta 1938 byl v ČSSD kritizován za své názory, myšlenkově blízké fašismu. Jeden z nejvyhraněnějších zastánců spolupráce autonomní vlády s nacistickým Německem, iniciátor rozpuštění politických stran (tím i jemu zanikl 20. 1. 1939 poslanecký mandát) a vytvoření totalitárního Ukrajinského národního sjednocení. Od 11. 10 1938 do 8. 3. 1939 ministr autonomních vlád, od 12. 2. 1939 poslanec zemského sněmu. Předseda vlády „samostatné“ Karpat-ské Ukrajiny. Za války žil v exilu v Bratislavě, po válce se mu podařilo uprchnout na západ. Od roku 1948 žil v USA, kde se angažoval v ukrajinském exilovém hnutí. Zemřel 30. 4. 1979 v New Yorku. AP ČR, f.: APS, i. č. 2236; I. POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, s. 214–215.

²¹ Josef Balla, nar. 4. 9. 1881 v obci Eseň (okr. Užhorod-venkov). Tajemník čs. sociálně demokratické strany dělnické pro maďarský obvod na Podkarpatské Rusi a redaktor časopisu Szababadszág. Předseda odbočky berehovské Dělnické akademie, okresní odborové organizace a člen městské rady v Berehově, kde do září 1938 také bydlel. Jeho senátorský mandát zanikl v souvislosti s okupací jeho okrsku dnem 10. 11. 1938. V té době žil v Chustu. AP ČR, f.: APS, i. č. 47.

²² PhDr. et ThDr. Štefan Fencik, nar. 13. 10. 1892 v obci Veliké Loučky (okr. Mukačevo-venkov). Domovská obec Užhorod. Studoval v Budapešti, Vídni, Paříži, Šarišském Potoku a Debrecínu. Kromě filozofie a teologie vystudoval i hudební akademii. Po skončení studií působil jako pedagog v Užhorodu: 1916–1918 profesor učitelského ústavu, 1918–1922 a od roku 1926 profesor teologie a prorektor bohosloveckého semináře, 1922–1926 profesor reálného gymnázia. Vydavatel několika periodik (*Karpatorusskij golos*, *Naš put*, *Molodaja Rus*). Roku 1934 zbaven kněžství. V letech 1934–1935 pobýval v USA. Po svém návratu, těsně před volbami, založil Ruskou národně-autonomistickou stranu, za níž byl zvolen do parlamentu. Od 11. do 26. 10. 1938 ministr autonomní vlády. Před zatčením uprchl do Budapešti. Jeho mandát zanikl 20. 1. 1939. V té době organizoval teroristické bojůvky napadající území ČSR. V březnu 1939 se stal poslancem budapešťského parlamentu. Dne 30. 1. 1945 zatčen sovětskými bezpečnostními orgány, odsouzen k smrti a 30. 3. 1946 v Užhorodu popraven. Rehabilitován roku 1992. AP ČR, f.: APS, i. č. 510; I. POP, *Podkarpatská Rus – osobnosti její historie, vědy a kultury*, s. 79–80.

²³ PhDr. Chaim Kugel, nar. 25. 3. 1896 v běloruském Minsku. Domovská obec Mukačevo. Vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze a působil pak jako středoškolský profesor v Mukačevu, kde v roce 1924 založil a vedl Hebrejské spolkové gymnázium. Od mládí byl aktivním sionistou. Působil v řadě židovských spolků. Byl spoluzakladatelem osvětového spolku Tarbuth, Ligy pro pracující Palestinu, vedl Podkarpatoruský židovský pomocný výbor a Pracovní sdružení socialistických sionistů, místopředseda Hebrejského školského spolku, místopředseda osvětového svazu města Mukačeva, člen zemského výboru sionistické organizace v ČSR atd. Jako místopředseda Židovské strany zvolen v roce 1935 poslancem. Jeho mandát zanikl 10. 11. 1938. V roce 1939 se mu podařilo emigrovat do Palestiny. Následujícího roku se stal prvním starostou města Holon u Tel Avivu a byl jím až do roku 1953, kdy zemřel. (<http://www1.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/munkacs/kugel.asp>, dostupné k 18. 8. 2011). Za války však odmítl podpořit československý zahraniční odboj. AP ČR, f.: APS, i. č. 1429.

²⁴ *Ročenka Národního shromáždění Republiky československé*, Praha 1937, s. 95–104.

Německá krajní pravice – Karpatoněmecká strana (Karpatendeutsche Partei)

Přestože německá menšina na Podkarpatské Rusi představovala pouze necelá dvě procenta místního obyvatelstva,²⁵ byla její politické aktivizaci ve druhé polovině 30. let věnována, vzhledem k vývoji v českých zemích, československými úřady zvýšená pozornost.

Nacionalistická Karpatoněmecká strana (Karpatendeutsche Partei, KdP) vznikla již v červenci 1928 a navazovala na dřívější Karpatoněmecké národní společenství (Karpatendeutsche Volksgemeinschaft) existující od roku 1927. Do voleb v roce 1935 šla společně s henleinovskou Sudetoněmeckou stranou (SdP) a s její podporou získala zastoupení v poslanecké sněmovně. Poslancem byl zvolen zakladatel a vůdce Německého kulturního spolku (Deutscher Kulturverein) na Slovensku Ing. Franz Karmasin,²⁶ který také do té doby stál v čele KdP, a senátorem Sigmund Keil. Strana se po parlamentních volbách de facto změnila v zemskou organizaci henleinovy strany pro Slovensko a Podkarpatskou Rus.

Zdá se, že podkarpatoruští Němci byli zpočátku poněkud mimo centrum zájmu KdP. Před volbami na jaře 1935 mezi nimi agitoval nakonec neúspěšný kandidát na senátora Richard Karsten.²⁷

Samotné parlamentní volby dopadly v rámci německé menšiny méně průkazně než např. v českých zemích. KdP získala celkem 1 533 hlasů, což představovalo 0,5 % hlasů odevzdaných na Podkarpatsku.²⁸ Zvítězili sice nad svými rivaly z německé sociální demokracie (1 175 hlasů a 0,38 %), avšak uvážíme-li celkový podíl Němců na populaci země, znamená to, že zhruba polovina z nich s největší pravděpodobností volila KSČ. Např. v obci Německá Mokrá však KdP získala celkem 30,77 % hlasů, což představovalo její druhý nejlepší výsledek v obcích užhorodského volebního kraje.²⁹

²⁵ V roce 1930 se k německé národnosti hlásilo celkem 13 249 z 709 129 čs. státních občanů, žijících na Podkarpatské Rusi (1,87 %). *Statistický lexikon obcí v Republice československé. IV. díl – Země podkarpatoruská*, Praha 1937, s. XV.

²⁶ Franz Karmasin, nar. 2. 9. 1901 v Olomouci. Po maturitě na německém gymnáziu v Olomouci vystudoval německou techniku v Děčíně-Libverdě a byl promován zemědělským inženýrem. V letech 1923–1925 vykonával základní vojenskou službu v československé armádě (desátník v záloze). Krátce působil jako zemědělský praktikant v českých zemích, od roku 1927 byl placeným tajemníkem Spišské německé strany a později Německého kulturního spolku na Slovensku. V letech 1928–1938 stál v čele KdP (po roce 1935 formálně jako Henleinův zástupce), 1935–1939 poslanec československého parlamentu (působil v šesti výborech) a 1939–1945 poslanec slovenského sněmu, státní tajemník pro německou menšinu a faktický „führer“ slovenských Němců. Na konci války se mu podařilo uprchnout do Německa, kde se později angažoval ve svazech vyhnanců. V ČSR odsouzený jako válečný zločinec v nepřítomnosti k trestu smrti (1948). Zemřel 25. 6. 1970 ve Steinbachu ve Spolkové republice Německo.

²⁷ Richard Karsten, nar. 12. 2. 1889 v Příboře, nadporučík ve výslužbě.

²⁸ Výsledek blízký průměru získala KdP pouze v okresech Rachov (0,47 %) a Užhorod-město (0,49 %), nadprůměrné byly okresy Mukačevo-město, Mukačevo-venkov (shodně 0,83 %), Svalava (1,2 %) a Ťačovo (1,33 %). V ostatních okresech se její volební výsledek pohyboval mezi 0,09 % až 0,25 %.

²⁹ Nejlepším výsledkem bylo 85,71 % v Novém Sele v okr. Svalava, kde však volilo pouze sedmdesát občanů.

V té době však neměla KdP v zemi žádnou místní organizaci. Teprve v listopadu 1935 sem byl jako Karmasinův emisar vyslán Kurt Melzer,³⁰ německý vysokoškolař z Bratislavy. Po jeho návštěvě byla založena první místní organizace strany právě v obci Německá Mokrá v okrese Ťačovo, která se pak stala baštou henleinovců na Podkarpatsku. V létě 1936 na jeho propagační cestu navázali další němečtí studenti ze Slovenska, vyslaní sem pod hlavičkou Německého kulturního spolku, který spolu s Německým turnerským spolkem (Deutscher Turnverein) KdP prorůstal a ve vhodných chvílích suploval její činnost. V té době byla zřejmě také ustavena okresní organizace KdP v Ťačově, v jejímž čele stál Ludwig Holzberger z Německé Mokré.

Již v červnu 1936 si Prezidium Zemského úřadu v Užhorodu poprvé vyžádalo od svých podřízených složek zmapování činnosti KdP v obvodu své působnosti.³¹ Podle hlášení okresních úřadů bylo ustavení místních organizací chystáno v Ust'čorné, kde měl předsedat lesní dělník Thomas Schleier,³² ve Svalavě a především v Mukačevu a jeho okolí. Stoupenci KdP překvapivě nevyvíjeli až do Vídeňské arbitráže téměř žádnou organizační činnost v samotném Užhorodu.³³ Podobná byla situace i v Berehovu, kde tamní nepočetná německá menšina zřejmě podporovala Maďarskou sjednocenou stranu.³⁴ „Hlavním městem“ hnutí se tak stalo Mukačevo, kde byl během roku 1936 zřízen zemský (resp. krajský) sekretariát KdP pro Podkarpatskou Rus, který sídlil na Komenského ulici č. 3.

Jeho tajemníkem se stal Karmasinův spolupracovník Ing. Karl Biehal,³⁵ jehož později (zřejmě počátkem roku 1938) vystřídal Heinrich Drkosch³⁶ a v létě 1938

³⁰ Kurt Melzer, nar. 5. 6. 1909. V roce 1936 se zabil při dopravní nehodě.

³¹ Děržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti Užgorod (dále DAZO), fond: Prezidia Krajovovo upravlenija Pidkarpatskoj Rusi m. Užgorod (dále PKU PR), signatura (dále sign.) 5/101. Fond Prezidium Zemského úřadu pro zemi podkarpatoruskou v Užhorodu je (jak bylo v úvodu zmíněno) deponován spolu s několika desítkami dalších „českých“ archivních fondů v pobočce Státního archivu Zakarpatské oblasti v Berehovu. Uspořádán byl zřejmě v polovině 50. let 20. století. Signatura je složena z čísla „opisu“ (celý fond je rozdělen na pět „opisů“) a inventárního čísla složky. Jednotlivé složky sestávají většinou z tematicky příbuzných dokumentů.

³² Thomas Schleier, nar. 16. 10. 1888. Bydlel u obci Ust'čorná č. p. 182. Také zde došlo k aktivaci stoupenců KdP po návštěvě Kurta Melzera v březnu 1936.

³³ Ještě v listopadu 1937 hlásily zpravodajské orgány Ministerstvu vnitra, že užhorodští Němci nevyvíjejí téměř žádnou aktivitu, pouze se nepravdělně scházejí v Perháčově vinárně na ulici Lva Tolstého. DAZO, f.: PKU PR, sign. 5/105.

³⁴ V samotném Berehovu se k německé národnosti hlásilo 2,13 % obyvatel. (*Statistický lexikon obcí v Republice československé. IV. díl – Země podkarpatoruská*, Praha 1937, s. 1).

³⁵ Ing. Karl Biehal, nar. 15. 2. 1911 v Uničově (okr. Šternberk). Domovská obec Vízmberek (dnes Loučná nad Desnou, okr. Šumperk). Vychodil obecnou školu v rodišti (1916–1921), německé reálné gymnázium v Uničově a Šumperku (1921–1929) a vystudoval Německou vysokou školu technickou v Praze, zemědělský odbor v Děčíně-Libverdě (1929–1934). Roku 1936 získal inženýrský titul. V době od 16. 7. 1934 do 10. 7. 1936 vykonával základní vojenskou službu. Absolvoval Školu na výchovu důstojníků pěchoty v záloze 12. divize v Mukačevu (únor 1935) a v září 1935 složil důstojnickou zkoušku. Sloužil pak u pěšího pluku 36 v Užhorodu, naposledy jako velitel kulometné čtyry 4. roty. Podporučíkem pěchoty v záloze jmenován 1. 1. 1937. Záznam o službě v mobilizaci chybí (na cvičení povolán v době od 25. 7. do 21. 8. 1938). Na Podkarpatskou Rus přišel z Kežmarku, kde působil jako tajemník KdP a dopisovatel henleinovského listu Die Zeit. Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VHÚ – VHA) Praha, Sbírka kvalifikačních listin, Karel Biehal, nar. 1911.

³⁶ Heinrich Drkosch, nar. 24. 4. 1910 v Koutech nad Desnou (okr. Šumperk). Německé národnosti, římskokatolického vyznání. Vychodil obecnou školu, tři třídy měšťanky a čtyři ročníky

Hans Berger.³⁷ Dalšími vlivnými mukačevskými straníky byli okresní soudce JUDr. Wilhelm Strach, profesor německého nižšího reálného gymnázia Dr. Brandl, ředitel německé měšťanky Hans Thomas, stavitel Ferdinand Boleslawski a další.

Jistou počáteční nevšímavost způsobenou zanedbatelným počtem voličských hlasů vystřídal v letech 1937–1938 okázalý zájem špiček SdP. Šířit Henleinovy myšlenky mezi těmi, kteří již dvě staletí drželi pochodeň německé kultury a civilizace obklopeni pologramotným slovanským obyvatelstvem v této zaostalé zemi, se stalo do jisté míry módní záležitostí sudetoněmeckých politiků z českých zemí: např. v lednu 1937 promluvili v Ust'čorné poslanci Rudolf Gross a Franz Nemetz, v únoru 1938 tamtéž poslanec Richard Knoore, v červnu 1938 v Mukačevu poslanec Josef Illing a další. Sám Franz Karmasin jezdil na Podkarpatskou Rus velmi často a na rozhodující místa v zemském vedení strany dosazoval své blízké spolupracovníky, navíc krajanů a osobní přátele.

V březnu 1937 byly také na Podkarpatskou Rus uvedeny henleinovské odbory. První organizační jednotka Deutsche Arbeitergewerke (DAG) vznikla opět v Německé Mokré.³⁸ V nedaleké Ust'čorné měl být pro změnu ve stejném roce pořádán první podkarpatský prvomájový průvod KdP, který však československé úřady zakázaly.³⁹

Československé bezpečnostní složky na Rachovsku také v létě 1937 znepokojil odjezd několika desítek německých dělníků na práci do Německa. Podle zpravodajských informací tam totiž měli procházet vojenským výcvikem. Byť se tuto zprávu nepodařilo prokázat, bylo zřejmé, že se z Třetí říše vracejí minimálně ideologicky zocelení v duchu nacistické propagandy. To se projevilo např. na vánoce 1937, kdy většina z nich přijela na svátky domů a v dosud výrazně religiózních obcích vystoupila s otevřenou kritikou katolické církve.⁴⁰

Na rozdíl od východu země (okresy Ťačovo a Rachov), kde měla KdP mezi místními Němci již od počátku výraznou podporu, si však v německých obcích v okolí Mukačeva (Paušín, Vyšní Koropec, Palanok, Barbovo, Lalovo, Žofie, Berežinka, Německá Kučová a částečně i Kuštanovice a Hrabovo)⁴¹ až na výjimky zachovaly pozice až do roku 1938 levicové (německá sociální demokracie a KSČ) a občan-

německé vyšší průmyslové školy strojní v Šumperku, kde 16. 6. 1929 maturoval. Ve školním roce 1929/1930 absolvoval abiturientský kurs na německé obchodní akademii v Olomouci. Dne 1. 10. 1930 nastoupil základní vojenskou službu. Do 30. 5. 1931 byl frekventantem Školy pro důstojníky lehkého dělostřelectva v záloze v Bratislavě, v září téhož roku složil důstojnickou zkoušku. Sloužil pak u dělostřeleckého pluku 53 v Hodoníně. Do civilu propuštěn 9. 3. 1932 a 1. 1. 1933 jmenován podporučíkem v záloze. Žil ve Vizemberku (srov. výše) a působil jako učitel lyžování na Kralickém Sněžníku. Byl členem nacistické strany (DNSAP) a posléze SdP. Na Podkarpatskou Rus přišel až v květnu 1937 z Bratislavy, kde byl tajemníkem KdP. V době od 2. 9. do 4. 10. 1938 sloužil u svého pluku jako velitel čety u náhradního oddílu. Pak demobilizován a propuštěn do odstoupeného území. Je zajímavé, že mu ve Wehrmachtu nebyla uznána důstojnické hodnost dosažená v čs. armádě, ale byl veden pouze jako záložní Feldwebel (tedy zhruba rotmistr). VHÚ – VHA Praha, Sbírka kvalifikačních listin, Jindřich Drkosch, nar. 1910.

³⁷ Hans Berger, nar. 5. 10. 1911 ve Lhotě, okr. Šternberk.

³⁸ Podle jiných údajů vznikla první organizace DAG v září 1936 v obci Dračiny. DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/313.

³⁹ DAZO, f.: PKU PR, sign. 5/101.

⁴⁰ DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/313.

⁴¹ Patří sem však i Nové Selo – srov. výše.

ské strany.⁴² Zvlášť výraznou podporu měli komunisté např. v obci Palanok – v roce 1937 se zde KdP pokusila uspořádat schůzi, která však byla stoupenci KSČ zcela rozbita.⁴³

Obsazení Rakouska a jeho připojení k Německu znamenalo zásadní obrat v politice německých stran ochotných spolupracovat s pražskou vládou. Ještě do konce března 1938 svoji činnost dobrovolně ukončily dvě německé parlamentní a vládní strany: Svaz německých zemědělců a Německá křesťansko-sociální strana. Spolu s německými živnostníky následně převedly svoje členstvo do Henleinovy SdP. Z vlády vystoupili i němečtí sociální demokraté, což znamenalo definitivní konec německého politického neoaktivismu. Mezi sudetskými a karpatskými Němci vrcholila snaha soustředit ve svých řadách všechny československé občany německé národnosti.

Anšlus měl i na Němce na východě republiky výrazný dopad. Nadšení vzbudil především mezi mladými. Nejradikálnější byli zřejmě opět v Německé Mokré – v noci z 24. na 25. března 1938 pomaloval neznámý pachatel místní židovské obchody antisemitskými nápisy a hákovými kříži. Krátce na to uprchl tajně do Německa místní Ortsleiter Ludwig Holzberger, takže přestože četnictvo případ nakonec odložilo jako nevyřešený, bylo všem jasné, odkud vítr vane. Agenda místní skupiny byla předána Rudolfu Hofferovi, později se místním vedoucím stal hostinský Stephan Cauner.

Dne 30. dubna 1938 se KdP veřejně přihlásila k nacionálnímu socialismu. V té době měla celkem čtyři oblastní (krajské) organizace: Bratislava, Kremnica – Nitrianské Pravno, Kežmarok a Podkarpatská Rus.⁴⁴

Jako na západě republiky SdP, vyhlásila také KdP po karlovarském sjezdu strany cíl „sjednotit“ všechny Němce v zemi do 15. května 1938. Po tomto datu již pro případné váhavce mělo „být pozdě“. Výzva blízká ultimátu účinkovala i zde podobně – ke Karmasinovi přeběhla celá řada dosud pevných stoupenců německé sociální demokracie a KSČ. Přestupovali i němečtí členové maďarských frakcí stran stojících mimo Maďarskou sjednocenou stranu (agrárníci, odštěpenecká frakce křesťanských sociálů).

V červenci 1938 se ve Vratislavi konaly turnerské slavnosti, kterých se zúčastnilo několik desítek tisíc členů turnerského svazu z Československa. Mezi nimi bylo také 38 podkarpatských turnerů. Jako organizátor zájezdu vystupoval učitel Hans Thomas, a to z pozice předsedy mukačevského Německého kulturního spolku. Ten také účastníkům větší část cesty a pobyt dotoval. Sami dopláceli mezi 120 až 180 Kč, některým byla cesta hrazena zcela. KdP se v přípravě akce formálně neangažovala, avšak bylo zřejmé, že k cestě byli vybráni jen její prověřeni stoupenci nebo jejich rodinní příslušníci. Zemský úřad v Užhorodu, kam byla podána žádost o hromadný cestovní pas, se však oklamat nenechal a nařídil příslušným četnickým a policejním orgánům prověřit státní spolehlivost všech účastníků. Jen u poloviny, tedy u devatenácti, nebyly zjištěny žádné závady. Na vyšších místech se však nakonec vzhledem

⁴² Německé občanské strany však na Podkarpatské Rusi kandidovaly v rámci maďarské volební koalice.

⁴³ V Palanoku získala KSČ při volbách v roce 1935 celkem 54,41 % hlasů.

⁴⁴ J. MALÍŘ – P. MAREK a kol., *Politické strany*, s. 918–921. Předsedou strany KdP byl od roku 1935 Konrad Henlein, Karmasin byl jeho zástupcem pro oblast působení KdP (formálně jmenován 15. 10. 1937).

k probíhajícím jednáním mezi československou vládou a SdP rozhodlo, že turnerských slavností se mohou zúčastnit všichni zájemci. Do Vratislavi tak nakonec pod vedením Hanse Morgenthala,⁴⁵ zámečníka z Chustu, odjela výprava v původním složení.⁴⁶

Dne 16. září 1938 byla československou vládou rozpuštěna Sudetoněmecká strana a toto opatření se týkalo i její slovensko-podkarpatoruské odnože. Někteří její funkcionáři byli následně úřady internováni (např. stavitel Ferdinand Boleslawski a Hans Hosch z Mukačeva), jiní pak uprchli do Polska anebo se skrývali v lesích.⁴⁷ Po vyhlášení autonomie Karmasinova strana obnovila pod názvem „Deutsche Partei“ (jako autonomní složka NSDAP ve druhé československé republice) svoji činnost. Jejím představitelem se na Podkarpatské Rusi stal Anton Ernst Oldofredi.⁴⁸

Maďarská pravice – Sjednocená maďarská strana (Egyesült Magyar Párt)⁴⁹

Sjednocená maďarská strana (Egyesült Magyar Párt) v Československu vznikla po sjezdu v Nových Zámcích 21. června 1936 spojením Krajinské křesťansko-socialistické strany v ČSR (Országos Keresztényszocialista Párt) a Maďarské národní strany (Magyar nemzeti párt). V jejím čele stáli poslanci János Esterházy a Andor Jaross. Fúze stran byla důsledkem výsledků parlamentních voleb v květnu 1935. Koalice obou maďarských stran⁵⁰ získala sice osm z dvanácti „maďarských“ poslaneckých mandátů a zhruba polovinu hlasů voličů maďarské menšiny, avšak to bylo (ve srovnání s výsledky Henleinovy SdP) považováno za nedostačující.⁵¹ Na Podkarpatské Rusi byla EMP reprezentována poslancem Dr. Endre Korláthem a senátorem Dr. Károlym Hokky. Zemským tajemníkem byl Károly Köszöru z Užhorodu. Jejím oficiálním požadavkem v té době byla autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi a dosažení maďarské národní samosprávy v rámci ČSR.⁵²

Mimo řady „sjednocených“ Maďarů působili i na Podkarpatsku (byť formálně začlenění do celorepublikových československých stran) také maďarští sociální demokraté,⁵³ agráři⁵⁴ a nezanedbatelné procento maďarské menšiny podporovalo

⁴⁵ Hans Morgenthal, nar. 10. 2. 1910. Bydlel v Německé ulici č. 34 v Chustu.

⁴⁶ DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/313.

⁴⁷ DAZO, f.: PKU PR, sign. 2/708.

⁴⁸ Anton Ernst Oldofredi, nar. 13. 6. 1906, zemřel 15. 3. 1982 ve Spolkové republice Německo. Deutsche Partei podporovala Ukrajinskou národní jednotu, na jejíž kandidátce byl Oldofredi 12. 2. 1939 zvolen poslancem autonomního sněmu. Zároveň byl státním tajemníkem u podkarpatoruské autonomní vlády.

⁴⁹ Celý název strany byl Egyesült országos keresztény-szociálista és Magyar nemzeti párt és Zipser Deutsche Partei – Spojená strana krajinsko-křesťansko socialistická, maďarská národní strana a spišská německá strana.

⁵⁰ Jejich třetím partnerem byla Strana spišských Němců, které připadl jeden poslanecký mandát.

⁵¹ Na Podkarpatsku byly její výsledky poněkud lepší. K maďarské národnosti se v roce 1930 hlásilo 15,44 % obyvatel. V parlamentních volbách v roce 1935 získala EMP 11,05 % hlasů, volilo ji tedy zhruba 72 % místních Maďarů.

⁵² J. MALÍŘ – P. MAREK a kol., *Politické strany*, s. 937–938.

⁵³ Jednalo se o maďarskou sekci Československé sociálně demokratické strany dělnické.

i KSČ.⁵⁵ EMP však byla čtvrtou nejsilnější stranou v regionu a politickou reprezentantkou velké většiny maďarských občanů.

Mezi sudetskými a karpatskými Němci vrcholila na jaře 1938 snaha soustředit ve svých řadách všechny československé občany německé národnosti (srov. výše) a tento vývoj byl inspirativní i pro československé Maďary, kteří konec konců s SdP velmi úzce spolupracovali na půdě parlamentu i mimo něj.⁵⁶

To se také projevilo v aféře, kterou se československé orgány na Podkarpatské Rusi v jarních měsících roku 1938 velmi intenzivně zabývaly. Jak již bylo výše zmíněno, vydala KdP výzvu k sjednocení všech Němců ve východní části ČSR. Dne 27. dubna 1938 informovalo užhorodské policejní ředitelství prezidium Zemského úřadu o tom, že tajemníkem EMP Köszörem je distribuován nepovolený leták „Magyar Testvérem!“, vyzývající po vzoru henleinovců ke vstupu do EMP nejpozději do 15. května 1938. Kromě toho, že tiskovina neprošla úředním schvalovacím řízením a cenzurou,⁵⁷ byl také na pováženou způsob její distribuce. Kolportéři EMP ji doručovali podle jmenných seznamů v obálce a předávali ji proti podpisu. Pokud ji adresát odmítl přijmout, poznamenali to do seznamu. V Užhorodu byla takto doručena nejen místním Maďarům, ale i některým Rusínům a Židům.

Následujícího dne byla distribuce podobným způsobem zjištěna i v Berehovu, kde ji zajišťoval tamní „silný muž“ EMP advokát JUDr. Stefan Bodáki. Ve městě, v němž ještě před třemi lety získala KSČ 39,01 % hlasů, zjistily československé bezpečnostní složky během jediného dne vstup pěti desítek nových členů do EMP. Velitel tamní četnické stanice vrchní strážmistr Syrovátka v obsáhlé zprávě uvedl, že tajně vstupují i státní zaměstnanci, kteří byli až dosud členy republikánské strany. Při domovní prohlídce na sekretariátu EMP bylo zjištěno, že jsou vedeni pod číslem nebo krycím označením.

V následujících dnech byla kolportáž letáků hlášena z více míst v jihozápadní části Podkarpatské Rusi.

Užhorodské policejní ředitelství vyšetřilo, že letáky byly vytištěny v Mukačevu v nákladu čtyři tisíce kusů – pro Užhorod byla určena polovina, pro Berehovo a Sevluš, kde měl distribuci na starosti senátor Hokky, po čtvrtině. Proti zastrašování ze strany EMP protestovali sami někteří Maďaři a jejich jménem pak vystoupil berehovský sociálně demokratický senátor Josef Balla. Agitace však neustávala ani v týdnech po obecních volbách (ty proběhly jen zhruba v jedné osmině podkarpatských obcí ve dnech 22., 29. května a 12. června 1938) – 19. června zakázal čs. okresní úřad tábor lidu pořádaný EMP v Berehovu. O týden později, 26. června 1938, však ve velkém sále hotelu Hvězda v Mukačevu proběhl zemský kongres strany. Spíše trpce v kontextu pozdějšího vývoje působí varování velitelství 12. divize z 30. července, že

⁵⁴ Republikánská maďarská zemědělská strana (Köstarsasági Magyar földműves párt) se sloučila s Československou republikánskou stranou zemědělského a malorolnického lidu před volbami v roce 1929.

⁵⁵ Po volbách v květnu 1935 reprezentovali maďarskou menšinu v ČSR kromě osmi poslanců EMP ještě dva maďarští poslanci za KSČ a po jednom za sociální demokracii a agrárníky.

⁵⁶ Ladislav DEÁK, *Politický profil Jánosa Esterházyho*, Bratislava 1996, s. 12–13.

⁵⁷ Od 1. 4. 1938 navíc na Podkarpatské Rusi platil zákaz kolportování letáků s politickým obsahem. DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/315.

Maďaři se spolu s SdP, resp. KdP, budou na podzim snažit zorganizovat větší demonstrace a vyvolat tak nepokoje, které by daly „cizí mocnosti“ důvod zde zasáhnout.⁵⁸

Poslední akcí představitelů EMP na Podkarpatské Rusi byla dne 5. října 1938 žádost poslance Korlátha a senátora Hokkyho, kteří v té době dleli v pohraničním Berehovu, s níž se obrátili na československou, britskou, francouzskou, italskou, německou, polskou a maďarskou vládu. Žádali (ještě v duchu staré taktiky) „naplnění mírových smluv“ a poskytnutí autonomie celé Podkarpatské Rusi. Se stejným požadavkem se pak obrátili přímo na předsedu vlády armádního generála Jana Syrového, který po abdikaci prezidenta Edvarda Beneše stál de facto v čele státu.⁵⁹

První autonomní vláda Podkarpatské Rusi byla Syrovým jmenována 11. října 1938. O tři týdny později, 2. listopadu, došlo k první Vídeňské arbitráži. Na jejím základě byla Maďarsku postoupena mj. jihozápadní část Podkarpatské Rusi, kterou do 9. listopadu 1938 obsadila maďarská armáda. Na přelomu října a listopadu zanikly také mandáty většiny poslanců a senátorů EMP (s výjimkou Jánose Esterházyho). Strana zastavila v československé části Podkarpatské Rusi činnost koncem října a v pozdějším maďarském záboru byla úředně rozpuštěna nedlouho po Vídeňské arbitráži 28. listopadu 1938.⁶⁰

Ukrajinská krajní pravice – Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) a Ukrajinská nacionální zemědělsko-dělnická strana v ČSR

Organizace ukrajinských nacionalistů vznikla v roce 1929 ve Vídni. Významná část jejích vrcholných představitelů však v té době žila a působila v Československu. Tady OUN působila především mezi národně uvědomělou ukrajinskou inteligencí v českých zemích.⁶¹ Zatímco v prvních pěti letech československé úřady činnost ukrajinské exilové extrémní pravice spíše jen monitorovaly, došlo v roce 1934 k obratu, jehož bezprostředním impulzem byl atentát na polského ministra vnitra Bronisława Pierackého, zorganizovaný OUN.⁶² Svůj důvod však také sehrálo stále větší seepětí organizace s nacionálně socialistickým režimem vládnoucím v Německu. V Praze, Poděbradech, ale i v dalších městech byli zadrženi funkcionáři OUN a následně došlo k jejich vyhoštění z republiky.⁶³

Své stoupence však hnutí samozřejmě mělo také na Podkarpatské Rusi v řadách československých občanů. Jestliže v českých zemích se činnost ukrajinských nacionalistů podařilo alespoň částečně dostat pod kontrolu československé policie, na východě se síť OUN zřejmě nikdy důsledně rozplést nepodařilo.

⁵⁸ DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/315.

⁵⁹ Tamtéž. Do 20. 1. 1939 byl senátorem také Károly Hokky, vzhledem k tomu, že bydlel v nezabraném území.

⁶⁰ J. MALÍŘ – P. MAREK a kol., *Politické strany*, s. 937–938.

⁶¹ Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*. Praha 1995, s. 35.

⁶² Za účast na tomto atentátu byl např. odsouzen k smrti Stepan Bandera (1909–1959). Rozsudek mu byl nakonec změněn na doživotí.

⁶³ DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/309. Za vůdčí osobnost OUN v ČSR byl považován Jaroslav Baranovskij, nar. 10. 7. 1906, formálně student ČVUT, dále Fedor Žludkyn, nar. 1. 7. 1890, Vladimír Zabovský, nar. 25. 1. 1904, Ostap Czuczkwicz, nar. 2. 10. 1907 a Josef Boidunik, nar. 8. 12. 1895.

Za jednoho ze zakladatelů a hlavního emisara OUN na Podkarpatsku byl považován Nikolaj Vajda, učitel na menšinové škole v převážně maďarské pohraniční obci Výlok v berehovském okrese. Jeho jméno je také spojováno s pozdějšími politickými aktivitami ukrajinského politického fašismu (srov. níže). Podle některých zjištění československých úřadů nebyly v té době buňky OUN na Podkarpatské Rusi formálně podřízeny pražskému vedení.⁶⁴ Jejich členstvo se zde rekrutovalo především z mladších členů ukrajinského kulturního spolku Prosvita. „Důvěrnou cestou“ bylo zjištěno, že mezi nimi jsou i členové vojenského křídla OUN – Ukrajinské vojenské organizace.⁶⁵

Za pokus o legalizaci politických struktur OUN na Podkarpatské Rusi byla československými úřady považována aktivita učitele Vajdy, který na jaře 1935 založil Ukrajinskou nacionalistickou organizaci. Ta však byla zcela otevřeně fašistická a sám její zakladatel uznal, že není s to oslovit širší okruh voličů. Spojil své síly s bývalou učitelkou a poměrně známou spisovatelkou Irenou Nevickou, která se významně exponovala v ukrajinském národním hnutí a založili Ukrajinskou rolnickou (seljanskou) stranu.⁶⁶ Dne 29. dubna 1935 uspořádala strana sjezd ve Velkém Bočkově, na němž se vedle Nevické dostal do vedení ještě JUDr. Semen Juskiv, advokát z Rachova, a MUDr. Charity Kononenková. Zakrátko se k nim přidal také bývalý senátor za Komunistickou stranu Československa Ivan Bodnár,⁶⁷ který se stal předsedou strany. Ve funkci byl potvrzen také na stranickém sjezdu, konaném v Chustu 11. července 1937, kdy byl název organizace oficiálně změněn na Ukrajinskou nacionálně rolnicko-dělnickou (seljansko-robotnickou) stranu v ČSR se sídlem v Užhorodu. Tam také vycházel stranický tiskový orgán *Narodnaja Syl*, vydávaný Nevickou. Strana byla československými úřady sledována až do podzimu 1938. Ani mezi ukrajinsky orientovanými podkarpatoruskými občany však nezískala masovou podporu a její představitelé nebyli pověřeni ani žádnou významnou funkcí v orgánech autonomní Karpatské Ukrajiny.⁶⁸

⁶⁴ Vést je měl haličský emigrant Ing. Vladimír Martynec (nar. 25. 7. 1899 ve Lvově). K angažovaným Podkarpatorusům patřil také student FF UK v Praze Stepan Hosocha (nar. 27. 5. 1908) z obce Draho vo v okr. Chust, který byl redaktorem časopisu „Probojem“. Tamtéž.

⁶⁵ Buňky UVO měly existovat např. v Rachově a v Jasini.

⁶⁶ Irena Nevická, nar. 10. 12. 1886 v obci Zbudská Belá na východním Slovensku. Publikovala především v časopisech, autorka několika románů a divadelních her. Výrazně se angažovala v ženském hnutí, v roce 1922 např. založila ženský odbor „Prosvity“. Po válce žila v Prešově, kde také 21. 9. 1965 zemřela (jinde uváděno 21. 11. 1966).

⁶⁷ Ivan Bodnár, nar. 4. 7. 1877 v Hrušově. Působil jako zemědělec, starosta obce a notář. Od roku 1921 člen KSČ (před tím sociální demokrat), za niž byl v roce 1924 a znovu v roce 1925 zvolen do senátu. Dne 24. 12. 1928 vyloučen z klubu KSČ a následně i ze strany. Zemřel v roce 1967.

⁶⁸ OUN sehrála významnou úlohu v procesu radikalizace autonomní Karpatské Ukrajiny. V té době však měli v tomto procesu vedoucí úlohu emigranti z polské Haliče. Činnost OUN na území prvorepublikové Podkarpatské Rusi není dodnes uspokojivě popsána ani v ukrajinské historiografii. Srov. Kateřina IVAŠČENKO, *Rusínská otázka v ideologii a praxi Organizace ukrajinských nacionalistů – od konce dvacátých po třicátá léta*, in: *Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus* (sborník z mezinárodní konference), Praha 1999, s. 19–22.

Česká krajní pravice – Národní obec fašistická (NOF)

Fašisté tvořili na Podkarpatské Rusi v rámci českého politického života jen marginální skupinu. V zemi existovala de facto jen jedna jednota Gajdovy Národní obce fašistické, a to v Užhorodě. Její vedení však sídlilo v tehdy samostatné obci Radvanka u Užhorodu,⁶⁹ kde měla strana silné zastoupení. Zemským vedoucím NOF na Podkarpatské Rusi byl užhorodský krejčí Antonín Drahoš. Náčelníkem jednoty byl elektromontér Jiří Archy, jeho zástupcem Josef Král a jednatelem truhlář Matěj Špunda, všichni z Radvanky. K založení jednoty došlo teprve 18. ledna 1936.⁷⁰ Zároveň byl v Petöffiho ulici číslo 583 otevřen stranický sekretariát, který však musel v říjnu 1937 z finančních důvodů ukončit svoji činnost. Počet členů v Radvance kolísal mezi 35–40, v samotném Užhorodu však údajně za jeden rok činnosti vzrostl z 60 na 110. Po národnostní stránce se jednalo především o Čechy, ale i o Rusíny. Strana měla své důvěrníky i ve Velkém Bočkově a v Rachovu.

Policie začala činnost fašistů sledovat pravděpodobně počátkem roku 1937 v souvislosti s pokusem pražského ústředí NOF organizačně proniknout mezi neslovanské obyvatelstvo republiky. Především na jižním Slovensku v té době vznikaly jednoty Árijské fronty (AF), do nichž mohli vstupovat maďarští a případně také němečtí stoupenci fašismu.⁷¹ Kontrolou pošty Antonína Drahoše bylo totiž mimo jiné zjištěno, že z Prahy dostal zásilku nevyplněných legitimací AF. Výsledky propagačního působení na „neslovanské árijce“ nejsou zcela zřejmé – zpráva Presidia Policejního ředitelství v Užhorodu konstatuje, že „AF je tam, kde není NOF“, bez konkrétního údaje, kde se tedy AF vlastně podařilo ustanovit.⁷²

Na tomto místě je třeba zmínit, že zemské vedení NOF na Podkarpatské Rusi stálo v opozici proti „vůdci“ NOF – generálu ruských legií Radolu Gajdovi. Ideově mělo blíž ke kryptonacistické Národní straně radikální⁷³ a uvažovalo o přechodu do jejích řad. Tento záměr zmařil pravděpodobně zásah policejních složek, které počátkem prosince 1937 zatklý jednatele Matěje Špundu a další významné členy jednoty Františka Kalandru a Jana Viklického. Kalandra byl úředníkem u Katastrálního úřadu měřičského v Užhorodu a Viklický dokonce učitelem na tamní české měšťanské škole. Právě Viklický měl být hlavním propagátorem antisemitismu mezi svými spolustraníky. Důvodem k zákroku bylo vylepení několika kusů ručně psaného letáku

⁶⁹ Dnes součást Užhorodu. V roce 1930 se v Radvance z 3360 československých státních příslušníků hlásilo celkem 720 (tedy 21,43 %) k české nebo slovenské národnosti.

⁷⁰ Jisté pokusy uvést fašistické hnutí do nejvýchodnější části ČSR byly zaznamenány již dříve, neměly však dlouhého trvání. V roce 1935 zde např. vznikla buňka krajně pravicové Vlastenec-ké akce („zemské vedení“ této fašistické skupiny sídlilo v Berehově a v jeho čele stál poštovní úředník Josef Husák). V pozdějších letech však o ní již nejsou žádné zprávy. Srov. Ivo PEJČOCH, *Fašismus v českých zemích 1922–1945*, Praha 2011, s. 196.

⁷¹ U počátků jednot Árijské fronty údajně stál Ľudevít Fučík, tajemník NOF v Nitře a jejich náčelníkem se stal Pinter Benő z Nedeu. V českých zemích (tedy v sudetoněmeckých oblastech) měly být zakládány jen „pokusně“.

⁷² DAZO, f.: PKU PR, sign. 5/104, Zpráva Policejního ředitelství v Užhorodu z 20. 2. 1937.

⁷³ V březnu 1937 se na župní konferenci v Pardubicích od NOF odštěpila „Slovanská obec fašistická“, která se posledního říjnového dne téhož roku sloučila s Národní stranou radikální. V čele strany stáli pozdější představitelé českého nacismu Hugo Tuskány a mj. v. v. Emil Šourek, spolupracující již tehdy s henleinovskou SdP. Tomáš PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1938–1945*, Praha 1999, s. 194–200.

„Mým národům“, který vulgárním a primitivním způsobem ostouzel prezidenta republiky Edvarda Beneše, na veřejných místech Užhorodu. Trest přišel poměrně rychle – již 27. ledna 1938 odsoudil Krajský soud trestní v Užhorodu Špundu a Kalandru⁷⁴ ke 14 měsícům odnětí svobody nepodmíněně. Viklický byl uznán duševně nepřičetným. Přestože se již 18. dubna téhož roku pro oba odsouzené brána věznice v důsledku amnestie otevřela, znamenala aféra zásadní omezení dalších fašistických aktivit na Podkarpatské Rusi.⁷⁵ Oficiálně byla činnost NOF v zemi zastavena koncem října 1938.

Krajní levice – Komunistická strana Československa (KSČ)

V březnu 1920 vznikla Mezinárodní socialistická strana Podkarpatské Rusi, která se na slučovacím sjezdu na přelomu října a listopadu 1921 začlenila do nově vzniklé Komunistické strany Československa (KSČ). Komunisté měli po celou meziválečnou dobu v zemi zcela mimořádnou podporu – v prvních zde uspořádaných parlamentních volbách v roce 1924 dostali 39,4 % hlasů.⁷⁶ O rok později, v listopadu 1925, to bylo 31,23 %.⁷⁷ Po bolševizaci strany o čtyři roky později jejich vliv mírně poklesl a v roce 1935 získali 25,61 % hlasů. Stranu podporovali především příslušníci národnostních menšin – tradičně velmi silná byla v maďarských okresech. Ve vztahu k ústředí tvořila Podkarpatská Rus jeden ze stranických krajů.

Až do let 1935–1936⁷⁸ patřila KSČ co se týče vztahu k československému státu k jednoznačně negativistickým politickým seskupením. Ještě počátkem 30. let označovala ČSR jako žalář národů. Příslušnost Podkarpatské Rusi k republice pak hodnotila jako imperialistickou expanzi české buržoazie, mající za úkol vraždit, loupit, ožebračovat a vykořisťovat místní proletariát.⁷⁹

Přes obrat, k němuž došlo v polovině 30. let, však československé úřady věnovaly činnosti KSČ na Podkarpatsku i nadále značnou pozornost. V roce 1938 však šlo již více méně o pouhé monitorování jejích aktivit. Můžeme-li soudit z dochovaných materiálů, jednalo se v tomto období v zásadě jen o dvě větší akce, a sice o oslavy 1. Máje, které se zde konaly za účasti dalších politických stran ve znamení obrany ce-listvosti a nezávislosti republiky. Zatímco v českých zemích uspořádaly společné průvody s KSČ převážně socialistické strany, např. v Berehovu pochodovali městem společně komunisté, socialisté, sociální demokraté a agrárníci všech tří národností.

⁷⁴ František Kalandra byl osobním přítelem tehdejšího luďáckého poslance Karola Sidora, který za něj několikrát na nejvyšších místech intervenoval. Viklický i Kalandra však byli propuštěni ze státních služeb.

⁷⁵ DAZO, f.: PKU PR, sign. 5/104.

⁷⁶ Petr ŠVORC, *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*, Praha 2007, s. 111.

⁷⁷ Josef ŠKÁBA, *O síle komunismu v Československé republice*, Praha 1928, s. 20.

⁷⁸ V květnu 1935 byla po navázání diplomatických vztahů se SSSR rok předtím podepsána československo-sovětská spojenecká smlouva. V dubnu 1936 pak Klement Gottwald na VII. sjezdu KSČ prohlásil: „Posice komunistické strany ve věci ohrožení hitlerovským fašismem je posicí obrany Československa proti fašismu.“ Citováno podle: Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátku do převzetí moci*, Praha 2002, s. 120.

⁷⁹ Např. Vašek KÁŇA, *Zakarpatsko – reportáž ze života ukrajinského proletariátu v Československu*, Praha 1932. Jak je z názvu zřejmé, komunisté již v té době používali pro označení této oblasti termínu „Zakarpatsko“ a z pohledu národnostního sporu mezi rusínským a ukrajinským směrem se stavěli na stranu Ukrajinců.

Manifestace byla do jisté míry výsledkem odporu vůči totalitarizujícím metodám EMP (srov. výše).

Další významnou akcí byla účast několika desítek užhorodských komunistů pod vedením poslance Olexy Borkaňuka na „Dni strany“, konaném 31. července 1938 v Košicích. Několikatisícového shromáždění se zúčastnily špičky strany včetně Klementa Gottwalda, řady komunistických členů parlamentu, ale také např. spisovatelé Marie Pujmanová a Laco Novomeský. Krajský výbor KSČ v Užhorodu připravoval také účast několika desítek delegátů (ale i např. dělnické hudby z Radvanky u Užhorodu) na Lidových dnech mládeže,⁸⁰ které se měly konat v Praze ve dnech 16.–18. září 1938. Vzhledem k tomu, že většina účastníků patřila k sociálně slabším vrstvám, vyjednával poslanec Borkaňuk pro své lidi úhradu nákladů ve výši zhruba 190 Kč na osobu z fondů ústředí strany. Tuto událost však překryl, alespoň z pohledu státní správy, další aktuální vnitropolitický vývoj.

V době mimořádných bezpečnostních opatření na obranu státu se znovu objevila obava některých státních úředníků před případným zneužitím situace stoupenci krajní levice – dne 22. září 1938 vyslovil okresní hejtman ve Volovém varování před případným pokusem o bolševický převrat, k němuž by mohlo dojít v souvislosti s odvoláním hlavních sil bezpečnostních složek k ostraze hranic. Zemský úřad následně 27. září vyzval podřízené okresní a policejní úřady k podání situačních zpráv o chování komunistů v jednotlivých okresech. Všechna příchozí hlášení však byla zcela negativní – z Berehova sdělovali, že komunisté jsou jako nejdůslednější bojovníci proti EMP používáni v pozicích důvěrníků československých úřadů, užhorodský policejní ředitel pak dokonce napsal: „Nebylo však pozorováno, že by strana sledovala oslabení bezpečnostních úřadů za tím účelem, aby toho využila k účelům podvrtným a snad i provedení převratu. Naopak, strana dosud stála loyálně za všemi opatřeními vlády.“⁸¹

V den vyhlášení podkarpatoruské autonomie, 8. října 1938, se v Užhorodu sešlo také krajské vedení KSČ. Schůzky se zúčastnili poslanci Borkaňuk (ten zároveň jako krajský tajemník strany) a Fušič, senátor Popovič a členové krajského výboru Herman Varga-Weis-Fejér, Demeter Popovič, Jozef Roman, Juraj Hadžega, Ivan Lednej, Mikola Klimpoťuk, Jiří Danče, Jiří Baráte, Anna Turjanicová, Ivan Kedulič, Ivan Lokota, Nikola Herič, Petr Varga a jistý Bečeke. Poté, co Borkaňuk seznámil přítomné s vývojem situace, jednalo vedení o dalším postupu. Bylo rozhodnuto vyslat Olexu Borkaňuka navázat kontakt s Karpatoruskou národní radou a přislíbit podporu a všestrannou pomoc KSČ autonomní vládě, pokud se bude deklarovat jako demokratická a stojící na bázi Československé republiky. Dále zahájit mezi obyvatelstvem Podkarpatské Rusi agitaci proti územním nárokům Polska a Maďarska a konečně celý krajský stranický aparát dát do služeb autonomní vlády. Podle těchto pokynů měly v následujících dnech pracovat všechny okresní výbory KSČ v zemi.

Tyto směrnice do značné míry neodrážely reálnou politickou situaci a jsou projevem jisté dezorientace, k níž mezi podkarpatoruskými komunisty došlo těsně po mnichovské kapitulaci. Zákaz činnosti KSČ na Slovensku, vydaný následujícího dne po užhorodské schůzce a podobný zákaz v českých zemích o několik dní později, je uvedly zpět do reality. Ve zprávě Státního policejního úřadu v Mukačevu ze 17. října

⁸⁰ Jednalo se v podstatě o sjezd českého komunistického Svazu mladých.

⁸¹ DAZO, f.: PKU PR, sign. 2/754.

1938 se již uvádí, že krajské vedení vydalo stranickým složkám příkaz připravit se na přechod do ilegality, a to nejpozději do 18. října. Po zastavení činnosti strany měli její členové přestupovat do Prosvity, k sociálním demokratům, národním socialistům a do dalších demokratických organizací. Všichni straníci měli nadále bojovat proti připojení země k Maďarsku nebo k Polsku, udržovat pořádek a disciplínu a zabránit provokacím. Činnost KSČ na Podkarpatské Rusi byla (jako poslední v republice) úředně zastavena 24. října 1938. Zákaz činnosti ostatních politických stran následoval během několika dní...⁸²

Rusínské autonomistické strany

Vzhledem k rozsáhlé pozornosti, kterou československé úřady věnovaly výše uvedeným českým a ukrajinským fašistickým uskupením, které však svým rozsahem byly spíše diskusními kluby než politickými stranami, lze předpokládat, že podobně monitorovaly činnost také dalších (byť třeba bezvýznamných) politických subjektů v zemi. Dělo se tak ovšem zřejmě na úrovni místních četnických stanic, resp. policejních úřadoven. Dochované materiály Zemského úřadu v Užhorodu pak v podstatě přinášejí zprávy jen o dalších dvou politických (parlamentních) subjektech, představujících hlavní proud rusínského autonomního hnutí – jde o Autonomní zemědělský svaz a Ruskou nacionálně-autonomní stranu.⁸³

Autonomní zemědělský svaz, založený velkostatkářem Ivanem Kurtjakem a od roku 1933 vedený poslancem Andrejem Brodym, vznikl v roce 1924 jako reakce na sjednocení podkarpatoruského agrárního hnutí s Československou agrární stranou. Ve 30. letech byl AZS hlavním mluvčím autonomistické opozice a v roce 1935 kandidoval spolu s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou. Svoji činnost radikalizoval postupně od léta 1937 v souvislosti s přijetím zákona č. 172/1937 Sb. „o dočasné úpravě práv guvernéra Podkarpatské Rusi“, kterým bylo zahájeno postupné zavádění autonomie. AZS jej odmítl jako nedostatečný, mající podkarpatoruské občany oklamat. Brody od podzimu 1937 velmi intenzivně objížděl zemi a agitoval. Ve veřejných projevech se dopouštěl protičeských výroků („Češi si za těch dvacet let snad již nakradli dost...“ apod.),⁸⁴ protestoval proti přicházejícím emigrantům z polské Haliče, které označil za osnovatele „ukrajinských hakenkreuzlerských rejdu“ a žádal okamžité zavedení plné autonomie („naplnění mírových smluv z roku 1919“). V létě 1938 se dokonce mládežnická organizace AZS obrátila na lorda Rumcimana s žádostí, aby československé vládě její mezinárodní závazky vůči Podkarpatské Rusi „připomněl“.⁸⁵ Brody byl léta instruován a financován z Budapešti a jeho snaha ve skutečnosti směřovala k znovupřipojení země k Maďarsku. Zdá se však, že krajně nacionalistická rusínská rétorika československé úřady do značné míry oklamala: dne 11. října 1938 se stal prvním premiérem podkarpatoruské autonomní vlády. Nezůstal jím však dlouho – po dvou týdnech, 26. října 1938, byl odhalen jako maďarský agent, sesazen a zatčen.

⁸² Tamtéž.

⁸³ J. MALÍŘ – P. MAREK a kol., *Politické strany*, s. 957–964.

⁸⁴ DAZO, f.: PKU PR, sign. 1/306. Tamtéž, sign. 1/332.

⁸⁵ Tamtéž.

Druhou nacionalistickou stranou, v roce 1938 již úzce spolupracující s AZS, byla Ruská nacionálně-autonomní strana,⁸⁶ která vznikla v Mukačevu nedlouho před jarními volbami v roce 1935. Vedl ji PhDr. et ThDr. Štefan Fencik. Ten byl zvolen poslancem s podporou Kramářova Národního sjednocení. Dne 3. listopadu 1937 však z jeho parlamentního klubu vystoupil a spojil se s krajně pravicovou českou opozicí poslanců Národní ligy, kteří Národní sjednocení opustili již dříve. Také on byl, stejně jako Brody, podporován z ciziny – peníze dostával pro změnu z Polska. Vzhledem k sladění názoru polské a maďarské zahraniční politiky v otázce Podkarpatské Rusi se postupně přeorientoval na spolupráci s AZS a Budapeští. To mu vyneslo místo v první podkarpatoruské autonomní vládě. (Původně byl dokonce nominován na jejího předsedu. Nestal se jím v důsledku odporu armádního generála Jana Syrového.) Spolu s Brodym měl být také zatčen, avšak podařilo se mu uprchnout do Maďarska, kde v následujících měsících organizoval protičeskoslovenské teroristické bojůvky.

Československé úřady v letech 1937–1938 radikalizující se činnost Fencikovy a Bródyho strany spíše jenom monitorovaly a zřejmě proti ní nijak výrazně nezasahovaly. I to může být jeden z důvodů, proč byly jejich těsné vazby na nepřátelskou cizinu odhaleny tak pozdě a s největší pravděpodobností dokonce až na základě upozornění nacistických tajných služeb.

Zprávy o dalších politických stranách, majících na Podkarpatské Rusi před Vídeňskou arbitráží nějaký význam, jsou v dochovaných spisech Prezidia Zemského úřadu v Užhorodu zastoupeny jednotlivinami. Ve všech případech jde o seskupení která byla nějakým způsobem propojena s celorepublikovými českými stranami a která byla tedy zřejmě považována za loajální k československému státu.⁸⁷

Podzim 1938 a konec politických stran na Podkarpatské Rusi

Politická situace se od počátku roku 1938 vyvíjela pro československou vládu negativně také v nejvýchodnější části republiky. Velmi aktivně vystupovaly především obě autonomistické strany – Autonomní zemědělský svaz Andreje Brodyho a Ruská nacionálně-autonomistická strana Štefana Fencika. Jejich sblížení s místními představiteli vládních stran, především agrární a sociálně demokratické,⁸⁸ menší radikalismus ve srovnání se sudetoněmeckými, maďarskými a slovenskými politiky a jednání probíhající s předsedou vlády Milanem Hodžou však mohly vyvolávat klamný dojem, že se podkarpatoruská politická scéna pohybuje stále ještě na bázi československého státu.

To do jisté míry mohlo vést k tomu, že veškerá pozornost československých správních úřadů byla upřena na činnost politických stran více či méně otevřeně deklarujících svůj negativní vztah k republice a hledajících oporu v nepřátelském zahraničí – tedy především KdP, EMP a radikálně-fašistickým ukrajinským a českým skupinám.⁸⁹ Z jisté setrvačnosti byla velmi podrobně sledována i činnost KSČ, byť v roce

⁸⁶ DAZO, f.: PKU PR, sign. 5/111.

⁸⁷ Jde o jednotlivé zprávy o činnosti Židovské strany, Československé živnostenské strany, podkarpatoruské frakce československých agrárníků, podkarpatoruských sociálních demokratů, ale i o Vološinově Křesťansko-lidové straně. DAZO, f.: PKU PR, sign.1/317.

⁸⁸ P. ŠVORC, *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*, s. 237–240.

⁸⁹ U zemské organizace NOF na Podkarpatské Rusi hrály svoji roli především vztahy ke kryptonacistickým politickým seskupením v českých zemích (srov. výše).

1938 se komunisté (snad jen vedle stoupenců Židovské strany) stali jediným významným místním politickým proudem stojícím (byť ze zcela utilitárních důvodů) bezvýhradně na pozicích obrany celistvosti republiky.

Můžeme-li pak vyvozovat jisté hypotézy z dochovaného spisového materiálu Zemského úřadu v Užhorodě z tohoto období, výše zmíněná vnitřní radikalizace autonomistických parlamentních stran v průběhu roku 1938 a sblížení postojů místních představitelů vládních stran (Bačinský, Révay) s autonomisty, spojená s jejich odklonem od českých politických partnerů, nebyla československými úřady zřejmě patřičně podchycena a především vyhodnocena.

Neúspěch jednání s československou vládou počátkem září 1938 vedl k dalšímu sblížování dosud roztržštěných podkarpatských politických stran rusínské i ukrajinské orientace, do jejichž čela se stále více dostávali představitelé AZS. Ve druhé polovině září, krátce před vyhlášením mobilizace, vydalo předsednictvo AZS rezoluci (dodanou do Užhorodu z Budapešti) otevřeně požadující právo na sebeurčení země.⁹⁰

Následné vyhlášení mobilizace 23. září 1938 znamenalo paradoxně jisté uklidnění situace. Až na několik zanedbatelných incidentů nastupovali záložníci všech národností spořádaně a včas.⁹¹ V řadě obcí, především na západě země, odjížděli rusínští vojáci ke svým útvarům ještě před vylepením mobilizačních vyhlášek. V Mukačevu a na jiných místech proběhly demonstrace na podporu obrany státu. Mobilizace byla provedena v podstatě do poledne 25. září 1938, kdy z Rachova odjel poslední transport záložníků z odloučených horských osad a samot, což byl výsledek srovnatelný s průběhem mobilizace v národnostně českých okresech na západě ČSR. Až do přijetí kapitulace byla v zásadě umrtvena činnost politických stran. V zemi byl ostatně vyhlášen zákaz politických shromáždění, zákaz vycházení po jedenácté hodině večer, zavedena cenzura tisku, poštovních zásilek, telegramů a odposlech telefonní sítě. Obyvatelstvo navíc muselo odevzdat rozhlasové přijímače. Nejvyšší moc vykonávala v podstatě armáda a činnost civilních složek jí do značné míry podléhala.⁹²

Po přijetí kapitulace nabral vývoj na Podkarpatské Rusi rychlé obrátky. Již 4. října 1938 byl jmenován JUDr. Ivan Parkányi, dlouholetý zaměstnanec prezidentské kanceláře, ministrem československé vlády bez portfeje pro záležitosti Podkarpatské Rusi. Zvláště po vyhlášení slovenské autonomie však bylo zřejmé, že jde o provizorní řešení (s nímž navíc nebyl spokojený nikdo z podkarpatských politiků). Dne 7. října 1938 byla v Užhorodu vytvořena ze zástupců hlavních politických seskupení (s výjimkou KSČ, Maďarů a Čechů) Karpatská rada, jejíž delegace odjela následujícího dne k jednání do Prahy. Stejného dne rezignoval guvernér Podkarpatské Rusi Konstantin Hrabar a historicky posledním guvernérem se stal ministr Ivan Parkányi.⁹³ Výsledkem jednání byl souhlas pražské vlády s vyhlášením autonomie a 11. října 1938 byla jmenována první podkarpatská autonomní vláda.

⁹⁰ P. ŠVORC, *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*, s. 241.

⁹¹ DAZO, f.: PKU PR, sign. 2/708.

⁹² Podrobněji Jiří PLACHÝ, *Průběh zářijové mobilizace v roce 1938 na Podkarpatské Rusi*, *Historie a vojenství* 4, 2011, s. 24–28.

⁹³ Na ministerské křeslo Parkányi rezignoval 14. 10. 1938. Podle Švorce se současně s tím vzdal i guvernéřské funkce (P. ŠVORC, *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*, s. 244), podle jiných zdrojů byla jeho rezignace přijata až 4. 11. 1938 (Marie KŘÍŽOVÁ – Věra VACOVÁ, *110 let od narození Dr. Ivana Parkányiho, velkého syna malého národa*, *Podkarpatská Rus* 4, 2005,

Po dlouhých zákulisních jednáních se jejím předsedou stal Andrej Bródy, dalšími členy byli Štefan A. Fencik, Edmund Bačinský, Julian Révay, Ivan Pješčak a Augustin Vološin. Všichni jmenovaní byli současnými nebo minulými členy československého parlamentu a reprezentovali 55,73 % podkarpatoruských voličů. To však v žádném případě neznamená, že by se jednalo o orgán postupující v souladu s demokratickými zásadami a mechanismy. Jak bylo již výše zmíněno, dne 26. října 1938 došlo k pádu této vlády na základě upozornění nacistických tajných služeb, že její čelní představitelé jsou placenými agenty Maďarska. Po zatčení Bródyho a útěku Fencika byl sice dočasně eliminován vliv Maďarska, avšak k moci se v postavě Augustina Vološina dostali stoupenci dosud menšinové ukrajinské orientace, podporované pro změnu nacisty. Krátce na to byla zastavena činnost všech politických stran v zemi (činnost KSČ byla zastavena již 24. října),⁹⁴ čímž byly položeny základy totalitizace podkarpatoruské společnosti, která byla z mnoha příčin mnohem rychlejší než v západních částech dosud společného státu.

Podkarpatská Rus tak v říjnu 1938 nastoupila cestu několikaměsíční autonomie, směřující k několikahodinové „nezávislosti“ a následné pětileté maďarské a třiapadesátileté sovětské okupaci.

SUMMARY

The study concentrates on the political scene in Carpathian Ruthenia during the months of 1938 and the preceding Vienna Award as viewed by the political press service of the Provincial Office for Carpathian Ruthenia in Uzhhorod. The Czechoslovak authorities and security forces paid primary attention to the Heinlein's Carpathian German Party and the Unified Hungarian Party. They were also concerned with groups of Ukrainian and Czech Fascists. The Czechoslovak authorities only monitored activities of Ruthenian autonomist parties and Ruthenia Carpathian fractions of nationwide governmental parties (mainly agrarian and social democratic), which radicalized during the spring and summer months and stood behind a declaration of independence after adoption of the Munich Pact. This is also true about the Communist Party of Czechoslovakia, which was the strongest Ruthenia Carpathian political subject at that time. The study contains a brief overview of parliamentary elections in Carpathian Ruthenia in May 1935 and a biography of politicians who represented the country in the parliament and the senate. The text is based on archive materials from the State Archives of Carpathian Ruthenia in Uzhhorod, the Berehovo branch.

s. 3) a podle dalších zůstal nominálně guvernérem až do 4. 3. 1939. (http://sk.wikipedia.org/wiki/Ivan_P%C3%A1rk%C3%A1nyi, dostupné k 15. 8. 2011). Každopádně však úřad fakticky nevykonával a vrátil se ke své práci v prezidentské kanceláři.

⁹⁴ V obvodu Policejního ředitelství Užhorod (tedy Užhorod-město) byly např. 28. 10. 1938 uzavřeny sekretariáty EMP, čs. národních socialistů, čs. agrárníků, čs. sociálních demokratů, čs. živnostníků, Fencikovců, AZS, čs. národních demokratů, NOF, obou židovských stran (sionistické a ortodoxní), ale i Vološinovy strany, Bodnárovy strany a Ukrajinské národní obrany (předchůdce Karpatské Síče). Státní policie provedla domovní prohlídky v sekretariátech stran, přidružených organizací, u jejich vedoucích funkcionářů a zajistila spolkový majetek. DAZO, f.: PKU PR, sign. 2/754.

recenze/poznámky/zprávy

Dynamika heroizace v bulharském národním panteonu: případ Vasil Levského

Maria TODOROVA, *Bones of Contention. The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero*, Budapest and New York, CEU Press 2009, 600 s. ISBN 978-963-9776-24-1.

Bulharská historička Maria Todorova (*1949), původním zaměřením specialista na sociální a hospodářské dějiny osmanského období na území dnešního Bulharska, v posledních dvaceti letech institucionálně zakotvila v americkém univerzitním prostředí.¹ Celosvětovou pozornost získala koncem 90. let po publikaci práce *Imagining the Balkans* (Oxford and New York, 1997), v níž se soustředila na dekonstrukci obrazů a stereotypů Balkánu na euroamerickém Západě i v samotné jihovýchodní Evropě. Její nejnovější monografie se od jmenované, dnes již klasické a stále nepochybně nejznámější autorčiny knihy, v mnoha směrech na první pohled odlišuje. V *Bones of Contention* (Budapest and New York, 2009) se Todorovová tentokrát místo rozsáhlých transnacionálních komparací pustila naopak mikrohistorickým směrem: zabývá se jediným národním prostředím (bulharským) a jedinou historickou osobností – Vasilem Levským (1837–1873). Levski podle ní představuje nejvýznamnější postavu novodobého bulharského panteonu národních hrdinů. V centru autorčiny pozornosti není ovšem vlastní životní dráha tohoto revolucionáře, nýbrž především jeho „posmrtný život“ od 70. let 19. století až po první roky 21. století, postupné budování jeho kultu (dynamika heroizace) a celá řada sukcesivních diskursů, dobových ideologických reinterpretací a účelových pokusů o apropriaci jeho památky ze strany vzájemně často nesmiřitelných institucí, osobností a politických proudů. Na pozadí konkurenčních diskursů, periodických sporů a kontroverzí, které se postupně rozvíjely kolem postavy Vasil Levského, se Todorovové podařilo osvětlit řadu hlavních i specifických rysů bulharského nacionalismu od 19. století až po současnost. *Bones of Contention* zároveň obsahuje několik hlubokých sond do bulharského kulturního, vědeckého, politického i náboženského života. Koncept „živoucího archivu“, který se objevuje v podtitulu knihy, používá autorka v širším, metaforickém slova smyslu – v jeho rámci zkoumá podle potřeby fakticky všechny typy pramenů a svědectví, které se nějakým způsobem dotýkají Levského osobnosti. Z metodologického hlediska je její kniha experimentem s několika odlišnými přístupy, čemuž odpovídá i pestrost po-

¹ Přestože autorka působí převážně mimo rodnou zemi a nejcitovanější jsou její texty, vydané v angličtině, v následující recenzi budeme nadále uvádět její jméno podle zažité transkripce bulharských příjmení do češtiny (Todorovová).

užitých zdrojů, od archivních materiálů a sekundární literaturu přes vlastní anketu mezi studenty, rozhovory s dobovými aktéry, zápisy z návštěvních knih muzeí až po osobní vzpomínky. Vedle pramenů převážně bulharské provenience autorka odkazuje také na rozsáhlou literaturu teoretického a komparativního charakteru v řadě světových jazyků.

V první části práce (*Bones of Contention or Professionals, Dilettantes, and Who Owns History*) se Maria Todorovová soustředila na kontroverze, které v poválečné socialistické éře provázely neúspěšné snahy o nalezení Levského ostatků. Čtenáře s problematikou životních a posmrtných osudů Vasil Levského tedy neseznamuje chronologicky, nýbrž takřka „od konce“. Osud Levského těla zůstává zahalen tajemstvím. Po popravě roku 1873 bylo pravděpodobně pohřbeno na místním hřbitově pro zločince, podle některých zdrojů však bulharští vlastenci ostatky později uložili na jiném místě – podle jedné z nejrozšířenějších legend v kostele sv. Petky Samardžijské v centru Sofie. Při archeologickém průzkumu stavby, který proběhl v roce 1956, zde byly objeveny kosterní pozůstatky, záhy se však za nejasných okolností zase ztratily, takže není vůbec jisté, zda opravdu patřily Levskému. Skutečnosti, že místo posledního odpočinku jednoho z největších národních hrdinů moderního Bulharska upadlo v 19. století v zapomenutí a ve 20. století pak možná archeologové dokázali dokonce ztratit kosti, jež mu mohly (ale nemusely) patřit, přikládali mnozí interpreti značný, pro národní kolektiv nepříliš lichotivý význam („nedokážeme si vážít vlastních hrdinů“).

V rámci první části knihy se Todorovová věnuje především několikaletému sporu mezi profesní skupinou archeologů na straně jedné a hlasitými představiteli laické veřejnosti, vedenými populárním spisovatelem Nikolajem Chajtovem (1919–2002) na straně druhé, která se vyhrtila v průběhu 80. let 20. století. Tehdejší kontroverze pojímá v souladu s teoretickými postuláty antropologa Victora Turnera jako „sociální drama“ a podle sukcesivních fází Turnerovy klasifikace průběhu „sociálních dram“ také uspořádala jednotlivé kapitoly této části knihy. Při rekonstrukci kontroverzní diskuse, která hluboce poznamenala veřejný život Bulharska na sklonku socialistické éry, vycházela vedle širokého spektra zveřejněných dobových zdrojů také z osobního archivu svého otce Nikolaje Todorova (1921–2003), významného historika a v 80. letech též místopředsedy Bulharské akademie věd, který se v nejkritičtější fázi sporu angažoval jako oficiální arbitr mezi zneprátenými tábory. Po několikaleté eskalaci v médiích tak spor roku 1986 vrcholil otevřenou konfrontací stanovisek obou stran na půdě akademie věd. Představitelé laické veřejnosti v čele s Chajtovem obviňovali profesionály z řad archeologů z nedostatečné míry vlastenectví i z konkrétních chyb během vykopávek v 50. letech, jež zapříčinily ztrátu ostatků. Představitelé profesní skupiny archeologů, v poválečném Bulharsku v mnoha směrech privilegované, a proto i patřičně sebevědomé, nehodlali ustoupit tlaku „diletantů“, neuznávali tehdejší pochybení a obecně vystupovali jako jednotný, konzervativní a do značné míry elitistický „cech“. Celou diskusi ztěžovala okolnost, že eskalovala až takřka třicet let po sporných vykopávkách v kostele sv. Petky Samardžijské, do značné míry díky vysokému renomé, energii a rétorickým schopnostem výmluvného spisovatele, který se o kauzu Levského ostatků z 50. let začal zajímat až retrospektivně. Vedle zcela konkrétních aspektů šlo zároveň o univerzální spor o právo na výklad minulosti mezi skupinami „profesionálů“ a „laické veřejnosti“.

Rekonstrukce politického a historického pozadí tehdejšího sporu o Levského hrob je v *Bones of Contention* skutečně podrobná a značně rozsáhlá. V rámci dobových mantinelů šlo podle autorky o pozoruhodně otevřenou společenskou debatu, pro níž byl charakteristický spontánní, lidový tlak „zdola“, který se politické špičky nesažily ani výrazně krotit, ani samy dirigovat. Politické autority nakonec víceméně vyhověly populistickému tlaku, podbarvenému živým národním cítěním a k představitelům obou názorových platforem se chovaly rovnocenně. Tato benevolence byla samozřejmě umožněna skutečností, že diskuse o vztahu k památce Vasila Levského nikterak neohrožovala mocenskou strukturu režimu. Todorovová se v této souvislosti zamýšlí nad frekventovaným pojmem občanská společnost (*civil society*) a jeho limity při aplikaci na konkrétní historický materiál. Oprávněnost konceptu, který historici převzali z politických věd, sice nehodlá zcela popřít, požaduje však jeho „pečlivou kontextualizaci“ (s. 97) a sama v textu častěji hovoří o „socialistické veřejné sféře“ (*socialist public sphere*). Za předpokladu, že neohrožoval ideologické a osobní aspekty politického systému, byl podle ní v Bulharsku „jistý druh občanské společnosti a veřejné debaty tolerován a dokonce i podporován již od konce 60. let“ (s. 107). Vedle podrobného líčení všech zákrut samotné debaty o Levském ostatcích se autorce podařilo plasticky přiblížit atmosféru veřejného života Bulharska na sklonku socialistického režimu, která měla své zřetelné limity, rozhodně však neodpovídala rigidním představám o zmrtvělé společnosti bez špetky svobody a osobní iniciativy, kterou v rámci totalitního způsobu vlády zcela a do sebemenších detailů kontrolovala a direktivním způsobem „shora“ řídila komunistická strana. Intelektuální život nebyl podle ní za socialismu, přinejmenším v Bulharsku, zdaleka tak monotónní a ideologicky sešněrovaný, jak nám běžně sugerují rozšířené politologické a transitologické koncepce „totalitarismu“, „demokracie“ a „občanské společnosti“. Todorovová zároveň v závěru první sekce podtrhuje prvky kontinuity mezi komunistickým režimem a postkomunistickým obdobím, kdy celý spor dále pokračoval. Debaty z konce 80. let totiž navzdory snaze o zprostředkování kompromisu neskončily smírem, nýbrž stavem trvalé polarizace mezi oběma tábory. Po roce 1989 však již bez ohledu na přetrvávající stanoviska celý spor přeci jen ztrácel na intenzitě. Bulharská archeologie se po rozkladu předchozího režimu potýkala a dosud neúspěšně potýká především s jinými, podstatně závažnějšími problémy, zejména s nedostatkem financí, rozkrádáním archeologických nalezišť a ilegálním vývozem památek do zahraničí.

Teprve ve druhé části práce (*The Apostle of Freedom, or What Makes a Hero?*), po takřka dvou stech stranách, nastiňuje Todorovová v krátkosti Levského životopis, jenž slouží především jako úvod k vlastnímu tématu této sekce, kterým je posmrtný proces heroizace Levského a následné reinterpretace jeho osobnosti a odkazu v bulharské společnosti 20. století. Autorka přesvědčivě dokládá, že status hlavního hrdiny bulharského národního panteonu nezískal Levski automaticky. Až do začátku 80. let 19. století o něm vyšlo pouze několik ojedinělých zmínek v tisku, který tehdy sledovala jen úzká vrstva inteligence. Za svého života ani bezprostředně po něm tedy Levski rozhodně nebyl všeobecně známou ani uznávanou osobností. Budování jeho kultu mohlo plně začít až v prvních letech po „Osvobození“ (1878), kdy se radikální, revoluční kurs, vůči němuž existovaly v 60. a 70. letech 19. století i v některých vlasteneckých kruzích značné výhrady, začal retrospektivně jevit jako vizionářský a historicky oprávněný. Významný mezník představovala v této souvislosti

první oficiální biografie Vasila Levského z pera Zacharije Stojanova (1850–1889) z roku 1883, která jej nekriticky velebila.

Memoriální kultura se v Bulharsku po „Osvobození“ nejprve rozvíjela pomalu, což nebylo podle Todorovové způsobeno jen údajným „syndromem nerozvinutého nacionalismu“, nýbrž především materiálními problémy a nedostatkem peněz v prvních letech budování státu. „Komemorativní průmysl“ (s. 205) se Levského osobnosti plně zmocnil až na samém sklonku 19. století a gradoval pak v meziválečné éře. Roku 1895 byl odhalen jeho pomník v Sofii, v roce 1898 se připomínalo čtvrtstoletí od jeho smrti, v roce 1905 byl vztyčen monumentální pomník v jeho rodném Karlovu, s ještě větší pompou pak proběhly dobře propracované a systematizované společenské rituály u příležitosti 50. výročí úmrtí roku 1923 a sto let od narození roku 1937. Geometrickou řadou rostl též počet publikací – zdaleka nejvíc jich vyšlo v období od konce 80. let 20. století až po dnešek, což výmluvně svědčí o tom, že Levského osobnost hraje významnou roli v bulharském národním diskursu i v současnosti. Důležitou roli při popularizaci Levského kultu sehrál podle autorky „patriarcha moderní bulharské literatury“ Ivan Vazov (1850–1921). Jeho působivé, romantické pojetí Levského osudů a osobnosti formovalo představy o tomto národním hrdinovi u řady generací bulharských čtenářů (mj. též díky povinné školní četbě) až po dnešek. Autorka neopomíná skutečnost, že zatímco Levského Vazov jednoznačně glorifikoval, ve své tvorbě zároveň cíleně marginalizoval osobnost národního revolucionáře a básníka Christa Boteva (1848–1876). Botev psal totiž na rozdíl od Levského básně a jeho dílo dosáhlo koncem 19. století v Bulharsku značné popularity, takže byl fakticky, byť až posmrtně, Vazovovým literárním konkurentem. Vazovův obraz Levského byl mladšími modernisty počátkem 20. století pocíťován jako příliš patetický, samotnou adoraci Levského a jeho pozici na nejvyšším vrcholu bulharského národního panteonu však nikterak nezpochybňovali. Todorovová si dále mj. všímá, jak se vyvíjel Levského obraz v učebnicích i v historiografii (např. Konstantin Jireček se o něm ve svém pionýrském, nesmírně vlivném přehledu bulharských dějin z roku 1876 prakticky nezmiňoval, což korespondovalo s dobovou neexistencí Levského kultu v prvních letech po revolucionářově skonu).

K definitivnímu dotvoření Levského kultu došlo podle závěrů Marie Todorovové v meziválečné éře, v kontextu dvou národních katastrof druhé dekády 20. století. „Nejenže král Ferdinand musel abdikovat ve prospěch svého syna Borise, ale i bulharští středověcí panovníci ztratili tehdy své trůny v pomyslné galaxii hrdinů. [...] Před prohranými válkami patřili k největším národním hrdinům car Simeon, chán Asparuch, car Ivan Asen II. a další významní politici a vojenští vůdci a teprve po nich následovalo souhvězdí nacionálních revolucionářů z 19. století. Tento pořádek se teď obrátil.“ (s. 238). Dodatečnou vzpruhou pro rozvoj Levského kultu byla zároveň skutečnost, že generace přímých pamětníků právě tehdy definitivně vymřela a nikdo tedy nemohl Levského glorifikaci oponovat (v téže době umírá mj. také Ivan Vazov i vůdčí příslušníci mladší generace jeho kritiků). Jakmile bylo Levského místo v národním panteonu konečně nezpochybnitelné, debaty o jeho odkazu poněkud změnily kontury. V následujících desetiletích šlo především o to, které hnutí, strana, instituce nebo ideologie nejvíce souzní s jeho myšlenkami: „komu patří Levski“ (ve 20. letech 20. století začal ovšem také seriózní vědecký výzkum pramenů k Levského

osobnosti, který vyvrcholil publikací prvního, dodnes v mnohém nepřekonaného kritického životopisu z pera Ivana Undžijeva, jenž vyšel krátce po druhé světové válce).

Podle některých pozdějších interpretací existovala v meziválečném i poválečném, socialistickém období tenze mezi kulty Vasila Levského a Christa Boteva, který byl pro své explicitně socialistické myšlenky preferovaným hrdinou levice. Todorovová však po pečlivé analýze dobových zdrojů reálnou existenci konkurence mezi oběma kulty a komemoračními praktikami vyvrací. Levicově orientovaní interpreti podle ní sice měli skutečně tendenci zdůrazňovat revoluční a socialistické ideje Christa Boteva a ti pravicoví zase podtrhovali vlastenectví a náboženský kontext v myšlení a činnosti Levského, obě historické postavy však sdílely podobný statut všeobecně přijímaných národních hrdinů, které si přivlastňovaly všechny politické a ideologické proudy bulharského života. Po ustavení komunistického režimu získal sice Botev nepochybně poněkud více oficiální pozornosti než v meziválečném období, podobně glorifikován byl však nadále i Levski, a to bez ohledu na skutečnost, že se v meziválečném a válečném období stihl stát idolem bulharské krajní pravice.

V kapitole *Contesting the Hero* se Todorovová opět vrací do 19. století, kdy ještě Levského kult neexistoval nebo se teprve formoval. Nejvíce pochybností o smyslu Levského činnosti se objevovalo mezi současníky. Nejkritičtěji se k němu stavěli příslušníci loajálních, prosmanských vyšších vrstev bulharské společnosti, kteří ho ve svém tisku označovali za obyčejného hajduka a příslušníka spodiny. Pochybnosti o smysluplnosti Levského aktivit však vyjadřovali také někteří činitelé národního hnutí, zejména v souvislosti s děním posledních měsíců roku 1872, které charakterizoval revoluční teror, nevybíravé metody financování ozbrojeného boje, politické vraždy a teroristické akty, jež ve svých důsledcích vyvolaly zvýšenou pozornost osmanských úřadů a vedly tak k dočasnému potlačení celého hnutí i Levského zajetí a popravě. V torzovitých záznamech a bezprostředních vzpomínkách se objevují také náznaky nesouhlasu s Levského autoritářstvím, centralismem a zmiňovaným příklonem k násilné strategii. Po roce 1878 však taková svědectví rychle mizí. Zpochybňování Levského „zbožštění“ tedy zůstalo charakteristicky omezeno na určitý okruh jeho současníků a s postupujícím časem jej nezadržitelná dynamika bobtnajícího kultu „národního apoštola“ přesvědčivě přehlušila.

Značné oživení zájmu o Levského přinesla poslední dvě desetiletí socialistického režimu, což souviselo s větším příklonem k národním dějinám i s rozsáhlými oslavami dvou kulatých výročí (sto let od úmrtí roku 1973, stopadesáté výročí narození roku 1987). Klíčovou roli v popularizaci Levského sehrál historik Nikolaj Genčev (1931–2000), jenž ve své knize z roku 1973 (*Levski, revoljucijata i badeštijat svjat*), která se okamžitě stala bestsellerem, reinterpretoval tohoto národního hrdinu jako nedoceněného disidenta. Pasáže, věnované osobnosti a činnosti N. Genčeva, který sám sebe považoval za svého druhu disidenta a skutečně se nevyhнул konfliktům s některými režimními činiteli, zároveň se však po značnou část akademické kariéry opíral o osobní vazby na rodinu Todora Živkova, představují výmluvnou sondu do dobových politických poměrů a vědeckého života i mýtů o tomto období. Podobné digrese od hlavního líčení nejsou v knize ojedinělé, vždy však přinášejí neotřelé vhledy do různých oblastí a období bulharského kulturního a vědeckého života i plastické portréty tehdejších aktérů. V souvislosti s Levského kultem se Todorovová dále podrobně věnuje mj. vývoji jeho obrazu v literatuře a publicistice, jeho fyzickým atribu-

tům a vizuálnímu znázorňování na známkách, bankovkách a obrazech, které se ve skutečnosti zakládá na minimálním množství dochovaných fotografií. Pro období po roce 1989, kdy Levski nadále zůstává nezpochybnitelným, široce uznávaným národním hrdinou, provedla autorka mj. vlastní výzkum mezi středoškolskými studenty v Sofii a Plovdivu i analýzu záznamů návštěvních knih několika muzeí.

Třetí, závěrečná část práce (*The National Hero as Secular Saint: the Canonization of Levski*) se soustřeďuje převážně na postkomunistické období, byť opět s četnými exkurzy do hlubší minulosti a pasážemi teoretičtějšího charakteru. Hlavním tématem je svatořečení Levského ze strany části pravoslavné hierarchie během rozkolu v bulharské pravoslavné církvi, k němuž došlo po pádu komunistického režimu. Toto kontroverzní rozhodnutí a jeho širší kontext otevírá nový okruh témat: spojení národního hrdiny s náboženstvím, sekularizaci jeho odkazu v průběhu 19. a 20. století a nejnovější snahy o jeho reinterpetaci jako světce nejen v metaforickém, ale i doslovném smyslu slova. Velmi užitečná je úvodní hutná rekapitulace církevního rozkolu v bulharské pravoslavné církvi v širším kontextu politického života postkomunistického Bulharska od roku 1992 přes institucionalizaci roztržky roku 1996, kdy se i formálně konstituovala oddělená církevní hierarchie pod vedením patriarchy Pimena až po léto 2004, kdy bylo schizma fakticky ukončeno rázným politickým zásahem ve prospěch oficiální, mocnější a početnější organizace pod vedením patriarchy Maxima. Kromě osobních antipatií a základního rozporu mezi oběma hierarchiemi, který měl čistě politické pozadí (část církevní hierarchie obviňovala Maxima a jeho vedení z přisluhování komunistickému režimu), byla podle Todorovové jediným významnějším rozdílem mezi oběma skupinami právě kanonizace Levského Pimenovými „schizmatiky“, která proběhla poměrně diskrétně roku 1996. Autorka poté zkoumá problematiku kanonizace v katolickém a pravoslavném prostředí. V souvislosti s bulharským pravoslavím konstatuje, že tamní pravoslavná církev již od středověku kladla poměrně malý důraz na zázraky světců a ani prolitá krev, zejména u kanonizovaných panovníků, nebyla v procesu svatořečení na překážku. Z tohoto hlediska tak svatořečení Levského podle ní fakticky nestojí nic v cestě.

Todorovová se dále zaměřila na starší církevní diskurs o Levském. Vasil Kunčev, jak znělo původní občanské jméno pozdějšího „apoštola svobody“, byl v mládí po jistou dobu mnichem a poté měl status diakona (jáhna). Prvotní tvůrci Levského mýtu, Zaharij Stojanov a Ivan Vazov, patřili k sekulárním liberálům a vztah Levského k církvi samozřejmě nezdůrazňovali ani autoři v poválečném socialistickém Bulharsku. Jak Todorovová dokládá, již koncem 19. století vystupovali někteří církevní autoři proti sílícímu přivlastňování Levského ze strany „bezbožníků“ a revolucionářů. Část církevních struktur měla ještě i po vzniku moderního bulharského státu značnou nedůvěru vůči glorifikaci revolučního, do značné míry sekulárního národněosvobozenického hnutí 60. a 70. let 19. století. Po druhé světové válce však již církev toto hnutí sama jednoznačně oslavovala a snažila se naopak zdůrazňovat roli církve a jejích představitelů v celonárodním protitureckém odboji. Také v souvislosti se vztahem církve k Levskému se autorce daří revidovat dosavadní „common knowledge“ a ukazovat, na jak vratkých podkladech jsou mnohdy založeny všeobecně známé, notoricky opakované „pravdy“ o této osobnosti. Ke klíčovým patřilo mj. údajné rituální ostříhání vlasů, které měl Levski provést na Velikonoce roku 1864. Tento osobní obřad byl tradičně interpretován jako jeho definitivní odklon od duchovní dráhy

a symbolický přerod dosavadního diakona Ignatije v bojovníka za národní svobodu Vasila Levského. Legendární příběh, který stojí v jádru mnoha debat o vztahu Levského k církvi, se podle autorky zakládá na výpovědi jediného údajného svědka, znamenající až několik desetiletí po údajném aktu.

Po ukončení církevního rozkolu v polovině nulté dekády 21. století není zatím svatořečení Levského na pořadu dne, Todorovová však na řadě případů dokládá, že lidový kult Levského nepostrádá rysy kryptonáboženského charakteru (jeho vlasy jsou v rodném Karlovu vystaveny v kapli jako relikvie apod.). V poslední kapitole pak provádí širší kontextualizaci „kauzy Levski“, poskytuje rozsáhlý exkurs do odborné problematiky o pojetí hrdinství a vytváření kultu hrdinů, zejména v souvislosti se vztahem mezi hrdiny-světci a hrdiny národními. Levski podle ní splňuje atributy národního hrdiny i křesťanského světce, zejména díky svému asketismu a mučednictví. Závěrečnou přílohu tvoří několik vybraných pramenných materiálů, mj. oficiální záznamy z diskusí na půdě Bulharské akademie věd z konce 80. let 20. století, korespondence archeologů, oslavné básně i výsledky autorčiny ankety mezi středoškolskými studenty na téma národních hrdinů.

Bones of Contention je zralým dílem zkušené historičky, inspirativní a mnohovětrnou knihou, které se daří proplovat mezi Skyllou faktopisectví a Charybdou teoretizování. Díky autorčině nezpochybnitelnému postavení v mezinárodní vědecké obci a zjevné benevolenci nakladatelství CEU Press, které se tradičně specializuje na metodologicky novátorskou literaturu, věnovanou středoevropskému a balkánskému regionu, jde o knihu dosti rozsáhlou, která si dovoluje zacházet do značných detailů a vedlejších sond, jež pomáhají plasticky přiblížit atmosféru intelektuálního života moderního Bulharska od konce 19. století až po současnost. Z hlediska čtenářů, kteří se dějinám jihovýchodní Evropy běžně nevěnují, by práce patrně mohla být o něco kratší a tematicky sevřenější, odborníci naopak autorčiny digrese i úvahy teoretického charakteru asi spíše uvítají. Lze jistě diskutovat o oprávněnosti zvolené struktury celé práce. Každá ze tří částí knihy je do značné míry tematicky uzavřená a metodologicky poněkud odlišná, takže je lze bez problémů číst v pořadí, které autorka zvolila. Určitě by se však našli i čtenáři, kteří by spíše uvítali tradičnější, chronologickou strukturu, v jejímž rámci by možná na úvod lépe zafungovala stávající druhá část namísto první, v níž autorka čtenáře bez větších příprav „hodí“ rovnou do víru kontroverzí kolem Levského ostatků. To však nic nemění na skutečnosti, že jde o knihu velice zdařilou, která vedle mnohověstevnatého rozboru zrodu a vývoje posmrtného kultu nejvýznamnějšího bulharského národního hrdiny zároveň představuje i jakýsi „hlubinný vrt“ do vnitřních zákonitostí a specifík politického, kulturního a vědeckého života jednoho balkánského národního prostředí.

František Šístek

Zájemce o moderní historii jistě ví leccos o složitém období po druhé světové válce, kdy se zrodila válka studená. O korejském konfliktu z první poloviny 50. let, který se podařilo uhasit, i o pohnutém roce 1956, kdy sovětská armáda vojenskou silou zlikvidovala pokus o vymanění země z „bratrské rodiny socialistických zemí“, ale kdy také došlo k anglo-francouzské okupaci Suezského kanálu. V roce 1956 také proběhl XX. sjezd sovětských komunistů a jen o dva roky později dozrála roztržka mezi Moskvou a Pekingem. V Africe koncem desetiletí získala nezávislost Guinea a následovaly další francouzské a anglické kolonie.

Etnicky velmi různorodý prostor Středního východu zůstával poněkud stranou pozornosti. I když i tu došlo k převratným změnám, byly „zastíněny“ událostmi celosvětového charakteru.

O vývoji arabského světa a Středního východu bylo napsáno mnoho prací. Anglosaští orientalisté, historici, ekonomové a politologové přistupovali k moderním dějinám Středního východu jako k jednomu z klíčových výzkumných témat. U nás však informace chyběly, a pokud se středovýchodní problematikou někdo zabýval, pak jen okrajově, v rámci „velkých témat“ pod hlavičkou výzkumu rozvojových zemí.

Zkušený český orientalista a emeritní profesor Karlovy univerzity již problematice regionu v posledních letech věnoval několik prací. Práce *Krvavý Jom Kippur. Čtvrtá a pátá arabsko-izraelská válka ve světové politice* (2002) a *Studená válka, druhý arabsko-izraelský konflikt a britsko-francouzská intervence v Egyptě* (2006) vytvořily základ pro nejnovější rozsáhlou práci o arabském světě druhé poloviny 50. let.

V letech 1956–1960 proběhlo na Středním východě velmocenské „střídání stráží“. Velká Británie se stáhla na Arabský poloostrov a k Perskému zálivu, Francie se soustředila na obranu svých pozic v severní Africe a USA, bojující v globálním měřítku s „mezinárodním komunismem“, pochopily, že s odchodem obou oslabených velmocí se na Středním východě vytvořilo „mocenské vakuum“, kam se bude snažit proniknout Sovětský svaz prostřednictvím komunistického hnutí. Skutečně také SSSR, který si v suezské krizi získal renomé u radikálních arabských nacionalistů, přes vnitropolitické potíže po roce 1956, vyšel arabskému světu vstříc a byl ochoten podporovat protizápadní politiku některých zemí a poskytnout jim vojenskou i hospodářskou pomoc.

Do deseti kapitol autor vměstnal nejen faktografii o vývoji zemí Středního východu, především Egypta, Iráku, Íránu, Jordánska, Sýrie, Libanonu a států Arabského poloostrova v letech 1956–1960, kdy se formovaly mocenské vztahy hlavních velmocí v tomto regionu a kdy v jednotlivých jeho zemích probíhaly závažné vnitropolitické procesy změn.

V první části knihy „Zadržování arabského nacionalismu“ najde čtenář podrobné líčení vzniku tzv. Eisenhowerovy doktríny, konkrétních projevů nových tendencí v americké politice vůči regionu, reakcí SSSR a dalších velmocí.

Na přelomu let 1956 a 1957 Američané hledali východisko jak zajistit pro USA dominaci v regionu, kde selhal dosud převažující anglický vliv, a současně zabránit případnému sovětskému pronikání do prostoru, důležitého i z hlediska stability spřízněných režimů v Saudské Arábii a Izraeli. V březnu 1957 kongresem schválená „Středovýchodní směrnice“ (Eisenhowerova doktrína) znamenala větší americkou angažovanost v regionu a převzetí úkolů dosud zabezpečovaných Velkou Británií a Francií. USA se tak v dalších letech dostaly do konfrontace s radikálním arabským nacionalismem a studená válka se rozšířila do všech arabských zemí.

Eisenhowerovu doktrínu uvítaly země Bagdádského paktu a vláda Libye a ostře proti ní vystoupily Sýrie, Egypt, Tunis, Jordánsko. Velmi zdrženlivá byla i Saudská Arábie.

Sovětský svaz označil Eisenhowerovu doktrínu za „pokus využít a ovládnout Střední východ v zájmu amerických monopolů“ a začal od roku 1955, a zejména 1957 zbrojními dodávkami podporovat především Sýrii a Egypt. Spojené státy kontrovaly dodávkou zbraní a diplomatickou podporou režimů v Jordánsku a Libanonu.

Druhá část nové Wannerovy knihy, nazvaná „Mezi proudy“, začíná vyhlášením Sjedinené arabské republiky počátkem února 1958. Novému spojení Egypta a Sýrie měla kontrovat Arabská federace. Vlády jí vytvořivší, tedy Iráku a Jordánska, označil egyptský prezident Násir za „agenty imperialismu“ (zdrženlivě i Libanonu, Saudské Arábie a Súdánu).

Poté co se v Iráku koncem 50. let stal neomezeným diktátorem generál Qásim, se prakticky rozpadl Bagdádský pakt (který nahradilo pákistánsko-iránské uskupení CENTO) a Irák vyhlásil neutralitu. USA se orientují k režimu šáha Páhlavího a k Pákistánu a dosud na severu dominantní Velká Británie se orientuje na oblast Perského zálivu. Nepřehlednou situaci, která se v létě 1958 vytvořila v Libanonu, vyřešila americká ozbrojená intervence a současný britský vojenský zákrok v Jordánsku.

Poslední, desátá, kapitola „Zapomenutá Arábie“ podrobně popisuje jak podle bermudské dohody z března 1957 Angličané akceptovali dominantní úlohu Spojených států v regionu. Velká Británie nyní zaměřila pozornost na oblast Perského zálivu. Aby si udržela zbytky impéria, ale i nezanedbatelné zásoby ropy (více než polovinu britského dovozu této strategické suroviny tvořily dodávky z Kuvajtu), zasáhla britská armáda v roce 1957 v Kuvajtu a o dva roky později Londýn poskytl pomoc mohutnými demonstracemi ohroženým režimům v Ománu, Bahrajnu, Kataru a Jemenu.

Začátek 60. let přinesl pro jednotlivé země regionu, ale i zainteresované velmoci potřebu regulace představ o dalším vývoji. USA, plánující začlenění celé oblasti do globální protisovětské politiky, narazily na arabský nacionalismus, který v sovětské politice mnohdy raději viděl spojence a ne faktor jej ohrožující.

Skutečnému zájemci Wannerova práce poskytne obsáhlou faktografii, mapující celý region v daném období. Vše je autorem pečlivě utříděno a podrobně vysvětleno, např. v exkurzech do minulosti, či v bohatém poznámkovém aparátu.

Wannerovo monumentální dílo je založeno na obrovské práci s dostupnými americkými, britskými a částečně i sovětskými (ruskými) archivními dokumenty. Nejsou vynechány ani tištěné edice dokumentů a tiskoviny úřední povahy. Stejně jako paměti, deníky a autobiografie. Jen seznam použité sekundární literatury obsáhl

plných dvacet stran. Práci autor obohatil deseti precizně zpracovanými mapkami. Je třeba konstatovat, že dobrou práci odvedlo i nakladatelství.

Celé dílo je obsahem i formou v české historické literatuře mezinárodních vztahů výjimečné. Pokud se někdy česká orientalistika zmůže na podobné práce, pak zcela jistě až za několik desítek let.

Miroslav Tejchman

Alena FERIANCOVÁ, *(Ne)nájitá bezpečnost'. Československo, Německo a úpravy mezinárodního systému v Evropě 1922–1926*, Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa 2010, 287 s. ISBN 978-80-8094-689-0.

Konec první světové války a rozpad Rakousko-Uherska nastolily zásadně nové státoprávní a mocenské poměry ve střední Evropě, které v širších souvislostech usměrnily také vývoj celé Evropy. Zároveň měnící se mezinárodní situace měla zpětný dopad na postavení obnovených nebo nově vzniklých nástupnických států na místě bývalé habsburské říše. Jejím zánikem ztratilo poražené Německo v podstatě jediného „spojence“ pro vlastní výbojnou politiku a těžce se vyrovnávalo s dočasnou ztrátou velmocenské pozice. Jedním z nástupnických států bylo také Československo, pro které měly velký význam vztahy se sousedním Německem, snažícím se cílevědomě obnovit velmocenské postavení ve střední Evropě. Základní překážku pro naplnění německého záměru však představovalo právě Československo, které bylo „zatím“ mezinárodně zajištěno v rámci spojeneckého systému Francie a Malé dohody.

Mladá slovenská historička Alena Feriancová si předsevzala velice nelehký úkol, který představuje výzkum vztahů Československa a Německa v širších mezinárodních souvislostech v letech 1922–1926. Kniha začíná analýzou mezinárodních následků rozpadu habsburské, hohenzollernské, romanovské a osmanské říše a nového státoprávního uspořádání ve střední Evropě, které sankcionovala mírová konference v Paříži. Přitom porážka Německa, vyloučení sovětského Ruska z evropské politiky a poválečné stažení se Spojených států z Evropy a návrat Američanů k politice izolacionismu, vytvořily mocenské vakuum, které se snažila zaplnit nejprve Francie a Itálie. Na to sice s nevolí pohlížela Velká Británie, která se nemínila nijak výrazněji ve střední a východní Evropě vázat jakýmkoliv zárukami za zdejší nové uspořádání. Pro samotné Československo z toho vyplývala v podstatě jediná reálná varianta, kterou představovalo spojení s Francií a potom s Jugoslávií a Rumunskem v rámci Malé dohody.

Zatím slabé výmarské Německo však potencionálně představovalo vážné nebezpečí, zejména v podobě anšlusových tendencí vůči sousednímu Rakousku. Praha se proto cílevědomě snažila napomáhat vnitřní konsolidaci a mezinárodnímu zakotvení Rakouska proti narůstajícím ambicím Berlína. Oslabená Francie však neměla dostatek síly a možná ani odhodlání převzít záruky za celkovou bezpečnost na evropském kontinentu. I když svůj spojenecký systém ve střední a východní Evropě zpočátku budovala jako určitou náhradu za spojení s bývalým Ruskem. Francouzi dokonce sami hledali vnější oporu u Velké Británie a Spojených států, které zase oče-

kávaly zmírnění ostrého protiněmeckého kursu francouzské zahraniční politiky a dokonce určité ústupky Německu. To se pokusilo vymanit z mezinárodní izolace pragmatickou spoluprací se sovětským Ruskem. Paříž a Londýn v tom samozřejmě spatřovaly velké nebezpečí a snažily se odvrátit Berlín od těchto snah vyhlídkou na rovnoprávné zapojení do mezinárodních vztahů. Začala se rýsovat francouzsko-britská součinnost za určité kooperace s Německem, což se jako velice nepříznivé jeví právě pro Československo. To se projevilo nejprve při schvalování ženevského protokolu v říjnu 1924 ve Společnosti národů o řešení mezinárodních rozporů mírovými prostředky v podobě mezinárodní arbitráže.

Vstřícnost Britů a Francouzů vůči Německu vyvrcholila na konferenci v Locarnu v říjnu 1925, kde Německo převzalo záruky vůči západní Evropě pouze na Rýně za příslib přijetí do Společnosti národů, kdežto otázka východních hranic zůstala otevřená. Československu se nepodařilo získat nejen širší mezinárodní podporu pro koordinovaný postup, ale ani spolupráci Polska. Praha tak musela vlastní zájmy prosazovat především dvoustranným vyjednáváním s Berlínem. Československo proto přistupovalo na kompromisy, které byly potencionálně výhodnější pro sílící Německo, jenž bylo nakonec v září 1926 přijato do Společnosti národů. Praha považovala výsledky locarnské konference za ústupek pro upevnění mezinárodní bezpečnosti, kdežto Berlín pouze za první krok k celkové revizi versailleského systému, čemuž stálo v cestě mimo jiné právě sousední Československo.

Kniha velice dobře vystihuje rozporuplnost vztahů Prahy a Berlína v daném období. Československo bylo vítězným státem a usilovalo a zachování poválečných poměrů, které zakotvily mírové smlouvy. Naproti tomu Německo bylo poraženým státem, který se snažil o revizi versailleského systému. Z hlediska celkového vývoje mezinárodních vztahů tak Německo jako sice poražená, avšak přesto potencionální mocnost, měla pro ostatní velmoci samozřejmě větší význam, než malé Československo, i když zapojené do spojeneckého systému Paříže. Francie však sama i pod nátlakem Britů dávala stále více přednost přímé dohodě s Německem na velmocenské úrovni. Přitom pro zájmy Československa měla stále méně pochopení.

Kniha obsahuje podrobný poznámkový aparát, seznam pramenů a literatury, anglické i německé résumé a seznam osobností. Při hodnocení uvedené publikace je nutné ocenit široké využití původních pramenů z domácích i zahraničních archivů a velký počet titulů odborné literatury. Autorka velice dobře zvládla složitou problematiku zahraniční politiky Československa i otázky vztahů Prahy a Berlína v mezinárodních souvislostech. Publikace je velice cenným příspěvkem a zároveň původním přínosem slovenské historiografie k dějinám zahraniční politiky Československa a mezinárodních vztahů ve 20. letech minulého století. Současně zřetelně naznačuje, že již v tomto období se sice pozvolna, ale přeci jenom nezadržitelně, začaly rýsovat základní prvky pozdější cílevědomé politiky appeasementu. Tedy slábnoucí mezinárodní pozice Francie, závislost Paříže na postupu Londýna, který prosazoval vstřícnost vůči Německu, a snahu Francie se přímo dohodnout s Německem. Na jaký účet, dává odpověď již pouhý pohled na mapu střední Evropy, kde se tehdy nacházelo zatím samostatné Československo.

Petr Prokš

Není příliš obvyklé, aby recenzent začínal svou kritiku slovy, že předkládaná kniha se dá označit jako výjimečná z mnoha ohledů. Publikace Jonathana Milese *The Nine Lives of Otto Katz* v sobě spojuje výsledky důkladného a velice širokého výzkumu, jakož i vskutku obdivuhodné literární nadání autora. Čtenář již od prvních stránek do slova hltá každé jednotlivé slovo příběhu, který působí téměř až jako detektivní. O to více fascinující je skutečnost, že Miles nepřekládá příběh smyšlený, nýbrž naopak založený na skutečných událostech. Navíc Milesova kniha není zajímavá pouze pro českého čtenáře, ale, a ba dokonce možná zejména, pro čtenáře zahraničního, vzhledem k tomu, že je napsaná v angličtině.

Miles se rozhodl seznámit odbornou i neodbornou veřejnost se životním osudem Otty Katze, alias André Simona, který byl spolu s třinácti dalšími zatčenými souzen v procesu s Rudolfem Slánským. Katz, špion v sovětských službách bez jakýchkoliv skrupulí, byl nepochybně velice šarmantním a pohledným manipulátorem, který perfektně hovořil několika světovými jazyky. Poznal a nejednou popíjel s významnými osobnostmi první poloviny 20. století – s Franzem Kafkou, Bertoldem Brechtem, Marlene Dietrich, Egonem Ervínem Kischem, Joris Ivenssem atd. Stýkal se s evropskými a americkými komunisty nebo sympatizanty komunistické ideologie, byl schopen infiltrovat vládní úřady, některá hnutí a různé další organizace. Celkově vzato, Ottu Katze lze označit za velice nebezpečného člověka, jenž plně věřil věci, které tak obratně a ochotně sloužil.

Otto Katz se narodil 27. května 1895 v obci Jistebnice v jižních Čechách v židovské německy mluvící rodině. Velice záhy se však jeho rodiče přestěhovali do Prahy. Jeho starší bratr Robert svého mladšího sourozence značně ovlivnil svým vyprávěním o kongresu Druhé internacionály, který se konal ve Vídni v roce 1907. Tehdy se mladý Katz poprvé zblízka seznámil se jmény jako např. Vladimír Iljič Lenin nebo Ramsay MacDonald. Katz se velice brzy začal angažovat ve studentských socialistických organizacích. Byl také značně ovlivněn poutavým skandálem kolem plukovníka Afreda Redla, který odhalil jeho levicově orientovaný přítel Kisch. K formování Katzovy osobnosti napomohla také účast v první světové válce – dvakrát se mu podařilo utéci z fronty, přišel o svého bratra Roberta a obdivoval ruské události z listopadu 1917.

Po skončení války Katz vystřídal mnoho krátkodobých zaměstnání. Většinu svého času však trávil kolem divadla a umění, protože obdivoval, jakým způsobem se může kultura propojit s radikálními politickými názory. Již v roce 1921 odjel do Berlína. Miloval berlínská divadla a kabarety, zajímal se o socialistickou a komunistickou literaturu, seznámil se s mnohými levicovými a komunistickými intelektuály. Jeho mentorem se stal Willi Münzenberg, který umožnil Katzovi v roce 1926 nějaký čas pobývat v Moskvě, kde byl vycvičen jako sovětský agent. Jeho úkolem bylo pohybovat se v prostředí herců a režisérů a např. navazovat intimní styky tam, kde se to jevilo jako užitečné. Již v této době začal Katz používat falešné pasy a identity, v čemž v pozdějších letech dosáhl úplné mistrnosti.

Do Moskvy Katz znovu odjel v roce 1931 a tentokrát zde pobýval i se svojí budoucí ženou Ilse Klagemann, oddanou členkou strany. Strávil zde bezmála dva roky. Jeho pobyt byl přerušován pouze cestami na „západ“, kde navazoval kontakty s komunisty nebo alespoň „rudými“ sympatizanty, cizími poslanci, politiky, umělci atp. Mezi těmi, se kterými jednal, byla i například známá skupina špiónů z Cambridge. Po nástupu Adolfa Hitlera k moci v roce 1933 byla jeho úkolem práce na protinacistické propagandě. Katz se kupříkladu značně podílel na publikování nejrůznějších pamfletů o metodách a praktikách NSDAP (vyhoření Reichstagu, útok proti komunistické opozici, Lipský proces atd.).

Mezi další Katzovy destinace patřil také Hollywood ve Spojených státech, kde se nacházela nemalá část amerických komunistů a kde Katz, alias Rudolph Breda, mohl organizovat nejrůznější sbírky peněz. Katz byl v Hollywoodu velice oblíben a v tomto prostředí se i on sám „cítil jako ryba ve vodě“. Jeho následující štací se stal Madrid, kde od konce června 1936 pro Sověty shromažďoval informace politického a vojenského charakteru. Je zajímavé, že Katz měl být jedním z těch sovětských špiónů, kteří měli během španělské občanské války získávat údaje o zde přítomných stoupencích Trockismu. Po celou dobu Katz používal nejrůznější krytí a cestoval i po jiných evropských zemích – Velká Británie, Francie, Švýcarsko a další.

Spojení nacistického Německa se stalinským Sovětským svazem bylo podle Milese pro Katze překvapením. Nicméně jako věrný komunista, který se neptá, i nadále spolupracoval se svými sovětskými pány, a to i přes dohady, že ho oslovila britská tajná služba. V únoru 1940 Katz odcestoval do Spojených států, kde (tak jako v dřívějších letech) navazoval kontakty a vztahy se zdejšími levicově orientovanými sympatizanty – je zajímavé zmínit skutečnost, že mezi nimi byl i například Noel Field. Na konci téhož roku pak byli manželé Katzovi nuceni odjet do Mexika, do země, kde se Sovětům podařilo zavraždit Trockého. Je opravdu poutavé číst, jakým způsobem se Miles vyrovnal s obviněním Trockého manželky, že Katz byl do jeho vraždy určitým způsobem zapojen.

Po skončení druhé světové války zavítali manželé Katzovi do rodné země Otty, do Československa. Jak Miles výstižně píše, „po mexickém horku se Československo ukázalo poněkud chladnější, než si Katz představoval“. Jeho úkolem bylo navazovat kontakty se zahraničními novináři a využívat jich, pracoval jako politický a zahraniční editor *Rudého práva*, angažoval se v hnutí demokratické mládeže, hojně komunikoval se členy Komunistické strany Francie a Německa atp. Po nástupu komunistů k moci v Československu v únoru 1948, a zvláště poté, co po Janu Masarykovi nastoupil na post ministra zahraničních věcí Vladimír Clementis, se začaly šířit zvěsti, že je to ve skutečnosti Katz, kdo vede tento důležitý rezort. Přestože již v této době postoj Moskvy k jeho osobě začal být poněkud rezervovanější, Katz se zatím stále mohl cítit v bezpečí.

Ovšem pocit, že není v ohrožení, mu nevydržel dlouho. Již od října 1949 ho sledovala Státní bezpečnost. Katzovi tato situace nebyla příjemná, a proto dvakrát žádal o povolení, aby se mohl i se ženou vystěhovat do Německa. Bez úspěchu. Když začali být postupně zatýkáni členové vedení tzv. spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským, Katz tušil, že se blíží i jeho konec. Napomohly tomu najednou hojně šířené fámy a propaganda, že pracuje pro britskou tajnou službu. Katz byl, jako André Simon, zatčen jako poslední z obžalovaných. Metodám výslechu Státní bez-

pečnosti odolával dva týdny, poté se ke všem obviněním přiznal, protože, jak píše Miles věděl, že odpor nemá smysl. Dne 3. prosince 1952 byl jako zrádce spolu s ostatními popraven.

Jak již bylo řečeno na začátku, Milesova kniha je výjimečná v mnoha ohledech. Jako jednu z předností lze uvést skutečnost, že Miles ve svém textu jakoby neustále komunikuje se svým čtenářem. Tam, kde má pocit, že by dotyčný nemusel znát kontext nebo detaily některého fenoménu, velice přirozeným a nerušivým způsobem je čtenáři vysvětlí (aféra Alfreda Redla, německé židovské prostředí v Praze, důsledky krachu americké burzy, nástup komunistů k moci atd.). Další z věcí, které je nutné vyzdvihnout, je Milesův široký primární výzkum a množství prostudované sekundární literatury – pracoval nejen s nedávno odtajněnými materiály FBI a MI5, ale i s dalšími prameny, a to jak americkými a britskými, tak například českými nebo francouzskými. Škoda ovšem je, že autor nevyužil také pramenů ruských, které by vzhledem k povaze textu byly více než na místě.

Věcí, které by bylo možné Jonathanu Milesovi vytknout, je skutečně velmi málo, přesto je však možné některé drobnosti nebo nepřesnosti nalézt. Kupříkladu Německo bylo opravdu prvním státem, který normalizoval vztahy se sovětským Ruskem, ale nestalo se tak v roce 1921, jak uvádí Miles, nýbrž o rok později smlouvou z Rapalla (s. 37). Více bych autorovi publikace o Ottu Katzovi vyčítala tvrzení, že Edvard Beneš byl sovětským špiónem, který sehrál významnou úlohu v procesu s maršálem Tuchačevským (s. 217). Benešova role v případě maršála Tuchačevského jistě nebyla nevýznamná, avšak označovat jej za sovětského agenta je značně nadsazené. Nicméně ani tyto výtky kvalitu Milesova textu nijak nesnižují a danou publikaci lze jen velmi vřele doporučit.

Kathleen Geaney

Anna SZCZEPAŃSKA, Warszawa – Praga 1948–1968. *Od nakazanej przyjaźni do kryzysu*, Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2011, 548 s., fotogr. ISBN 978-83-7241-789-3.

Problematika vztahů mezi Československem a Polskem bude vždy přitahovat zájem historiků. Představují totiž historii, která je zejména kvůli územním sporům atd. naplněna svého druhu dynamikou, která činí tuto oblast dějin přitažlivou, mnohdy ale také pro svou mnohohrstevnatost a nutnost zohlednění celé řady faktorů komplikovanou. Historička ze Štětínské univerzity Anna Szczepańska se již dokázala s těmito obtížemi vyrovnat a už ve své první monografii podrobně analyzovala roli ČSR v polské zahraniční politice v letech 1918–1933.¹ Nyní odborné veřejnosti předkládá výsledek svých dlouholetých výzkumů vztahů mezi Československem a Polskem po roce 1945.

Autorka si přitom ke zpracování vybrala období, kterému se historikové zatím věnovali jen málo. Léta 1948 až 1968 bezpochyby tvoří v dějinách československo-

¹ Anna SZCZEPAŃSKA, *Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1933*, Szczecin 2004.

polských vztahů uzavřený celek. Jasně přitom naznačují, že chronologickými mezníky se autorce staly klíčové události historie Československa – únor 1948 a pražské jaro 1968. Zohledněny jsou ovšem i polské dějinné křižovatky, když samotný text knihy do dvou částí odděluje „polský“ rok 1956. Jedná se přitom o vymezení funkční, které navíc umožňuje postihnout vývoj vztahů v několika důležitých epochách historie komunistického režimu v obou zemích. Každá část je pak dále rozdělena do kapitol o politických, hospodářských, konzulárních a vědecko-kulturních vztazích. Autorka přitom upozorňuje, že se nevěnuje vztahům vojenským, které zvláště s ohledem na spolupráci v oblasti zbrojního průmyslu tvoří samy o sobě velmi rozsáhlou a komplikovanou problematiku, jež si zaslouží samostatného zpracování. I tak ale zůstává tematický záběr práce velmi rozsáhlý. Platí to i o pramenné základně, když autorka využila všechny relevantní polské a československé archivní prameny, dobový tisk a prokazuje i vynikající znalost odborné literatury polské, české a slovenské.

Výstižný je přitom podnázev knihy. Tuto kapitolu československo-polských vztahů totiž skutečně zahájila spojenecká smlouva z 10. března 1947. Cesta k ní nebyla jednoduchá, podpisu předcházela obtížná jednání o formulaci dodatkového protokolu, který mezi jinými měl garantovat poskytnutí menšinových práv Polákům na Těšínsku. Praha však, pod silným vlivem mnichovského traumatu, měla z polských návrhů na znění menšinové klauzule obavy. Poláci na Těšínsku byli pokládáni za ty, kteří se podíleli na rozbití republiky koncem 30. let, a proto neměla československá vláda chuť poskytnout jim, byť jen omezená, menšinová práva. Nakonec do hry vstoupila Moskva, která de facto přikázala podepsání dohody bez ohledu na československé obavy z dodatkového protokolu. Přátelství mezi Polskem a Československem se tak skutečně stalo nařízené.

I když je třeba přiznat, že smlouva skutečně zahájila období velmi úzkých vztahů a snah o spolupráci – zvláště na poli kulturním a hospodářském – přesto může být až překvapující, jak absurdní problémy museli českoslovenští a polští občané často řešit při návštěvách obou zemí. Nejenže nadále existovala celá řada administrativních překážek ztěžujících cestování do Polska a Československa, ale po definitivním vítězství komunistů v Československu i kulturní a vědecké kontakty sešněroval všemocný a přitom zcela nepružný plán. Je někdy stěží uvěřitelné, jaké problémy existovaly kolem změn občanství (v případě smíšených manželství), a že pokud byl člověk občanem druhého státu, musel počítat s různými byrokratickými obtížemi (při řešení majetkových záležitostí atp.), jako byla nutnost získat různá pobytová víza apod.

Podle mého názoru tato fakta, jež Szczepańska v kapitolách o konzulárních stycích představuje, dokazují, že, i nadále existovala mezi Československem a Polskem vzájemná ostražitost, a to i přes deklarované přátelství a spojeneckou smlouvu. Je otázkou diskuse, kde hledat kořeny této nedůvěry. Osobně se domnívám, že tkví v předchozím historickém vývoji. Historikové dobře vědí, přes jaká úskalí vztahy mezi Československem a Polskem v první polovině 20. století musela projít. Ta přitom byla dobrým podhoubím k vytváření stereotypního vnímání, odkud už vede přímá cesta k opatrnosti, ostražitosti a vzájemné nechuti. Nebylo by ale správné vidět příčiny pouze zde. Je nutné zdůraznit, že komunistické režimy se v Polsku a Československu rozvíjely odlišně. Je všeobecně známo, že poměry v Polsku byly liberálnější a autorka na mnoha místech správně upozorňuje, s jak velkým zájmem se u Pražanů setkávala čítárna Polského institutu. Díky tomu, že četba v polštině nepředstavo-

vala pro Čechy a Slováky až tak velký problém, mohli se občané Československa prostřednictvím polských knih a tiskovin dozvědět mnohem více i o dění za železnou oponou. A právě nebezpečí nákazy polským liberalismem se komunistický režim v Československu bál. I odtud pramenily obtíže kladené československou stranou při organizaci malého pohraničního styku, takže turistický ruch se kvůli značné byrokracii (ale také špatné turistické infrastruktury – zvláště na polské straně) v česko-polském pohraničí nerozvíjel. K dobrým vztahům nepřispívalo ani časté zabavování předmětů, které si polští turisté přiváželi z ČSR, československými celníky. Určité uvolnění nastalo až koncem 50. let, kdy nová dohoda o malém pohraničním styku přinesla ulehčení v každodenním životě obyvatel československo-polského pohraničí.

Vysokou fluktuací obyvatelstva se zcela přirozeně vyznačovalo především Těšínsko, s nímž se pojila i otázka polské menšiny. Tentokrát však už ani zdaleka nevyvolávalo postavení Poláků na Těšínsku takové napětí mezi Československem a Polskem, jako tomu bylo před druhou světovou válkou a v prvních letech po ní. Neznámelo to však, že by polský konzulát v Ostravě situaci nesledoval. Avšak u zpráv o ní v zásadě zůstalo, protože Polsko už nemělo zájem si komplikovat kvůli Těšínsku vztahy s jižním sousedem. Díky tomu měla československá administrativa v zásadě volnou ruku při realizaci své politiky vůči polské menšině. Z Polska se neozvaly oficiální protesty proti potlačení tzv. Ciešlarovy platformy nebo dalším zásahům, jejichž cílem bylo oslabení polské menšiny, kterou KSČ například vinila z neúspěšné kolektivizace zemědělství na Těšínsku.

Ani územní spory už nebyly na pořadu dne. Dodatkový protokol ke spojenecké smlouvě z roku 1947 sice deklaroval zájem obou států vyřešit je během dvou let, ve skutečnosti se však nic takového nestalo, a to ani po tajném prodloužení (na další dva roky) dodatkového protokolu v roce 1949. Symbolickým uzavřením této nepřilíš šťastné kapitoly československo-polských vztahů se stala hraniční smlouva z roku 1958, jejímž podpisem Polsko vlastně definitivně rezignovalo na Těšínsko a Československo zase na Kladsko, Hlubčicko a Ratibořsko. Hranice doznala drobných úprav, které měly za cíl zejména předejít někdy skutečně nesmyslnému průběhu hraniční čáry, když v některých případech dělila usedlosti nebo způsobovala komunikační potíže.

I když politické vztahy zůstávaly oficiálně bezproblémové, lze z výkladu A. Szczepańského zjistit, že třetí plochy zcela nezmizely. V období do roku 1956 oba státy jakoby vedle sebe spíše jen existovaly, což symbolizoval i fakt, že od roku 1948 se neuskutečnila ani jedna návštěva na nejvyšší úrovni. Když v červenci 1956 přijel do Polska předseda vlády Viliam Široký, probíhaly v Polsku výrazné změny, jež vyústily v návrat Władysława Gomułky do vedení Polské sjednocené dělnické strany. Naděje do něho vkládané a očekávání další liberalizace se však časem ukázaly být liché. Zatímco v roce 1956 vedení KSČ se značnou nedůvěrou sledovalo polské události a k uvolňování poměrů docházelo v Československu jen velmi pomalu, tak po roce 1956 se jakoby vnitřní vývoj v obou zemích obrátil. Zatímco za Gomułky docházelo k postupnému utužování režimu, což vyvrcholilo březnovými událostmi roku 1968, tak v Československu naopak nadchází etapa další liberalizace vrcholící Pražským jarem. V roce 1968 se role obrátily a bylo to polské komunistické vedení, které patřilo k největším kritikům Pražského jara a zastáncům vojenského zásahu. Srpnové invaze se polská armáda zúčastnila a její pobyt ve východních Čechách negativně po-

znamenal střelba opilého vojáka v Jičíně, jejíž obětí se stali dva civilisté. Jak oficiální polský postoj k Pražskému jaru, tak i polská účast na invazi poškodila vztahy mezi národy obou států. Polská společnost, zastrašená mocenskými zásahy v březnu 1968, už neměla sílu na to, aby se zprotivila polskému angažmá v srpnové invazi. Sebeupálení Ryszarda Siwiece při dožínkových slavnostech v září 1968 ve Varšavě bylo však jasným signálem toho, že drtivá většina Poláků s občany Československa plně solidarizuje.

Velmi zajímavé jsou kapitoly o hospodářských vztazích mezi Československem a Polskem. Intenzivní spolupráci v této oblasti nastartovaly dohody z roku 1947. Záhy se však ukázalo, že obě strany přecenily své síly a možnosti. Další ranou pro budoucí hospodářskou spolupráci se pak stalo založení Rady vzájemné hospodářské pomoci. Ekonomiky států východního bloku byly navíc spoutány plánem a různé další hospodářské dohody, uzavřené v následujících letech, zaváděly tak komplikované mechanismy, že se nelze divit, že obchodní a hospodářské kontakty velmi zadržovaly. Ekonomika obou států na to samozřejmě doplácela, zvláště pak československá, která většinu svého exportu směřovala na západní trhy a Polsko nebylo pro ni atraktivním obchodním partnerem. Ani pokus vytvořit z polských přístavů bránu do světa pro československé výrobky se příliš nedařil. Vybudování československého přístavu ve Štětíně nepřineslo očekávaný výsledek, protože mu chybělo napojení na mezinárodní námořní spoje, a zdejší československý konzulát si stěžoval na časté celní kontroly polských orgánů, které je odůvodňovaly rostoucím počtem osob snažících se dostat tajně na Západ. Řeka Odra nebyla chápána jako hlavní vodní cesta pro tranzit československého zboží, silnou pozici si nadále udržovalo Labe. V 60. letech se navíc pozornost Československa obrátila i k černomořským přístavům.

Kniha nepodává vyčerpávající výklad všech oblastí československo-polských vztahů. Vzhledem k značnému chronologickému rozpětí to ani není možné. Proto také řada zkoumaných otázek je v knize jen nastíněna či zmíněna. Mohou se tak stát podnětem pro další výzkum. Knize se sice nevyhnuly drobné chyby v češtině (např. Sloničko místo správného Sluníčko – s. 475, občasné chybičky v názvech českých prací) nebo některé drobné omyly (např. konzul Klotz se jmenoval Aleksander a nikoli Adam – s. 34, pozn. 23, Józef Beck nebyl ještě v roce 1931 ministrem zahraničních věcí – s. 32, Josef Macůrek publikoval své *Dějiny polského národa* už v roce 1948 a nikoli v 60. letech – s. 470, v roce 1962 ještě neexistovalo federální ministerstvo zahraničních věcí; takový název byl zaveden až po federalizaci ČSSR v roce 1969), nejsou ale podle mého názoru závažné, zvláště když při takovém rozsahu knihy není snadné vše „uhlídat“. Určitou slabinou textu je, že místy výklad přechází do fádního kronikářského stylu. Nemění to však podle mého názoru nic na tom, že historikům se dostává do rukou zásadní publikace o československo-polských vztazích, po které každý zájemce o problematiku bude muset sáhnout a dobře se s ní seznámit.

Jiří Friedl

Eva STRÖMBERG KRANTZ, *Amelie Posse-Brázdová (Život spjatý s Československem)*, Praha, Akropolis 2011, 384 s. ISBN 978-80-7304-135-9.

Česko-švédské vztahy nebyly v minulosti příliš rozvinuté, a proto není mnoho historických monografií, které by se věnovaly této tematice. Pokud se již nějaké objeví, týkají se převážně 17. století a třicetileté války, během níž švédská armáda pronikla na území českých zemí. Dvacáté století představuje v česko-švédských vztazích spíše „bílé místo“, neboť mezistátní vztahy byly v tomto období jen nepatrné. Určité kontakty však existovaly a životopis Amelie Posse-Brázdové (1884–1957) je toho důkazem. Evu Strömberg Krantz – švédskou vědkyni-bibliстку a také překladatelku krásné literatury (především české) – zaujal osud její hrdinky náhodou během kursu českého jazyka. Při pramenném výzkumu se ukázalo, že Amelie Posse, ve Švédsku známá především svými autobiografiemi a mírovými aktivitami před druhou světovou válkou, je osobou, která spojuje dějiny Švédska a Československa v první polovině 20. století.

V Čechách není Amelie Posse-Brázdová úplně neznámá. Již před druhou světovou válkou byly do češtiny přeloženy její dvě vzpomínkové knihy.¹ Po válce nastalo dlouhé odmlčení. Výjimkou bylo vydání neveliké sbírky jejich dopisů krátce po její smrti s upozorněním, že se toto vydání ve Švédsku objevilo zásluhou činnosti českého emigrantského prostředí, a proto bylo poměrně obtížně přístupné.²

Teprve po roce 1989 zájem o Ameliinu literární pozůstalost a její vztah k Československu opět ožil. Také proto byla v roce 1994 do češtiny přeložena a publikována antologie jejích dopisů, které napsala v roce 1948 v Praze.³

Představovaný životopis vychází z literární pozůstalosti Amelie Posse-Brázdové, nejen té publikované, ale především z její soukromé korespondence, která se zachovala v Oddělení rukopisů Královské knihovny (Kungliga Biblioteket) ve Stockholmu. Dopisy jsou psány v různých jazycích – švédském, českém, ale i anglickém, německém, italském a francouzském – což představuje pro každého badatele obrovskou výzvu. Využita byla rovněž literární pozůstalost osob, které měly k Amelii nějaký vztah – její rodiny, známých, přátel, které se nacházejí v nejrůznějších archivech: v Göteborgu, Lund, Stockholmu, Uppsale. Autorka čerpala rovněž z fondu Edvarda Beneše v Archivu Masarykova ústavu v Praze. Významným pramenem byl tisk: švédský, český, ale i anglický, německý, italský a dokonce i holandský. Kromě toho se autorka odhodlala k několika rozhovorům se členy rodiny a s jinými osobami, které se s Amelií Posse-Brázdovou setkaly. Ve švédském vydání knihy⁴ je uvedeno přes 150 knižních titulů (deníků a monografií), které autorka využila. České vydání, bleskově přeložené, se však od své originální verze liší rozsahem, neboť text byl zkrácen

¹ Amelie POSSE-BRÁZDOVÁ, *Slunné zajetí*, Praha 1934; TÁŽ, *Pestrá volnost*, Praha 1935.

² *Mosaika Amelie Posse*, uspoř. Robert Vlach, Lund 1958.

³ Amelie POSSE-BRÁZDOVÁ, *Tajné dopisy z Prahy 1948*, Praha 1994.

⁴ Eva STRÖMBERG KRANTZ, *En ande som hör jorden till. En bok om Amelie Posse*, Stockholm 2010.

přibližně o 20 %. Autorka provedla změnu nejjednodušší metodou – vyškrtnutím některých pasáží, především podrobností týkajících se členů rodiny nebo encyklopedických informací ohledně české a československé politiky. Celkového pojetí díla se však tyto úpravy nedotkly, skladba díla zůstala téměř totožná s originálem. Rovněž veškeré ilustrace byly zachovány, ačkoliv jejich kvalita je o něco slabší ve srovnání s původním dílem. Je škoda, že vydavatel upustil od publikování seznamu pramenů. Je vidět, že mu záleželo na omezení rozsahu publikace, o čemž svědčí i zjednodušený poznámkový aparát.⁵ Titul byl změněn bezpochyby proto, aby bylo téma knížky pro čtenáře srozumitelnější (švédský původní název *Duše oddaná zemi. Kniha o Amelii Posse* by byl jistě příliš záhadný). Celkově je třeba vyzdvihnout velmi vysokou kvalitu překladu. Srovnání švédského textu s českou jazykovou verzí dokazuje, že dlouholeté lektorce českého jazyka na univerzitě v Lundu Miloslavě Slavíčkové se podařilo zachovat přehlednou formu a čtivost textu a současně neodchylovat se od literárního slohu originálu.

Autorka zvolila chronologický postup svého vyprávění. V devatenácti kapitolách představuje postupně život své hrdinky – od dětství až do smrti.

Nejprve se seznamujeme s rodinným zázemím, ze kterého Posse pocházela. Se životem na vesnickém sídle na přelomu století, jež bylo kulturně společenským místem, kde se setkávaly osobnosti jak z uměleckých, literárních a malířských kruhů, tak i představitelé královského dvora, včetně krále Oskara II. Při líčení rodinných záležitostí se autorka nevyhýbá dráždivým tématům. Poukazuje na slabá místa vztahu Ameliiných rodičů, píše o venerické nemoci jejího otce, který nakazil svou ženu. Amelie byla později posedlá obavou z dědičnosti této nemoci, ačkoliv žádné příznaky nezaznamenala ani u sebe, ani u svých dětí. Můžeme sledovat autorčin pokus o nastínění psychologického portrétu Posse, o níž píše, že se u ní projevovaly již od raného věku takové vlastnosti jako impulzivnost, cit pro spravedlnost, bezkompromisní postoje, zájem o evropské záležitosti a láska k literatuře a hudbě. Její dětství skončilo poměrně brzy, neboť po smrti otce, kdy bylo Amelii 13 let, se rodina dostala do finančních problémů a bylo nutné venkovskou usedlost opustit a přestěhovat se do Lundu. Následovala škola, dospívání, první lásky, sňatek s melancholickým Andreasem Bjerre, který pravidelně trpěl depresemi. Později přišel rozvod, fascinace jinými muži a okouzlení ze strany mužů „bohatými prameny jejích zrzavých vlasů a modrýma očima“. Tyto události jsou vyličený, možná trochu nepotřebně, až příliš podrobně.

V páté kapitole je přiblížena Ameliina známost s malířem Oki (Oskarem) Brázdou, s nímž se seznámila v Itálii v roce 1912, kde se ve společnosti syna vyrovnávala se svou situací po rozvodu. Autorka na základě dopisů představuje rodící se vzájemný vztah. Analyzuje poměr obou partnerů z hlediska citového, přičemž se nevyhýbá ani čistě erotickým konotacím. Nakonec oba uzavřeli sňatek v Římě krátce před vstupem Itálie do první světové války. To mělo nesmírný význam, neboť Brázda byl rakousko-uherským občanem, a proto byl internován na Sardinii. Amelie se díky svému švédskému občanství pokusila zadrženým Čechům pomoci. V Římě intervenovala na ruském velvyslanectví. S doporučujícími dopisy, které zde získala, se snažila uspět u italské vlády. Společně se švédským attaché Joenem Lagerbergem napsala rovněž dopis Tomáši Masarykovi s prosbou o pomoc v osvobození internovaných

⁵ Jednoznačným pochybením je fakt, že v autorčině příjmení na titulní straně chybí jedno písmeno.

Čechů. Teprve v květnu 1916 se Češi díky ruskému nátlaku dostali na svobodu. Tehdy začala Ameliina služba pro „českou věc“ (sedmá kapitola). Společně s manželem pracují pro Československý informační úřad v Římě: připravují viněty pro časopis *V boj*, ilustrují brožury a letáčky, navrhují uniformy a prapory pro československé oddíly v Itálii. Autorka připomíná všechny tyto aktivity a uvádí charakteristiky předních československých politiků, které se zachovaly v zápiscích Posse-Brázdové.

Zvláště zajímavý je její názor na Milana R. Štefánika, o kterém měla špatné mínění od chvíle, kdy ho obvinila z propagační kampaně proti šéfovi římského diplomatického úřadu Hlaváčkovi. Na oplátku Štefánik vytknul jejímu manželovi podezření ze špionáže. Není proto divu, že o několik let později Posse-Brázdová ve svých vzpomínkách z tohoto období, publikovaných ve Švédsku, uvedla, že „Štefánik nebyl spolehlivý a pravověrný republikán“ (s. 136).

Naopak nadšeně a plna obdivu se vyjadřovala o Masarykovi a Benešovi. „Jeden večer s ním,“ psala o Benešovi v soukromém dopise v roce 1917, „mi dá víc než půlroku s jinými lidmi. Jeho síla vůle mě přivedla k větší víře v lidstvo a jeho budoucnost [...] a vnímám všechnu tu sílu jeho osobnosti a energii, tkvící v jeho malé křehké postavě [...]“ (s. 126). Na Masaryka vzpomínala i několik let po jeho smrti: „Byl tou absolutně nejbohatší lidskou bytostí, jakou jsem kdy poznala. Před jeho pohledem neobstála žádná faleš a ubohost, nedostatek intelektuální a morální cti“ (s. 167).

Bezpochyby nejen manželství s Čechem, ale i setkání s těmito lidmi přispělo ke změně Ameliina pohledu na svět. Je nutné zdůraznit, že pro průměrného Švéda nebyla střední Evropa příliš dobře známým prostorem. Navíc proruské sympatie Čechů a nevraživost vůči Němcům stály v protikladu ke švédské nechuti k carskému impériu a současným sympatiím k císaři Vilémovi II. Posse vstoupila do nového, neznámého světa, sžila se s ním a začala ho emocionálně prožívat, dokonce i po rozchodu se svým druhým manželem. Než k tomu však došlo, strávila několik let na zámku Líčkov. Autorka charakterizovala knihu Amelie Posse o letech, která v pohraničí prožila, jako „kousek československé historie v kostce“ (s. 290). V mnoha ohledech má pravdu, neboť právě zde bylo jádro nelehkých problémů česko-německých vztahů. V okolí žili převážně Němci. Příchod českých dělníků ze středních oblastí státu byl vnímán jako „kolonizace země mluvící německy“. Do poloviny 30. let zde však nedocházelo ke konfliktům v důsledku nacistické propagandy.

Amelie se sžila s novým prostředím i přes počáteční pocit úplné cizosti a stereotypního negativního vnímání české společnosti („je to tam stísněné, nacionalistické a dost plebejské – jak tomu často bývá v nově osvobozených státech – a jsou tak paličatí“ (s. 153) – psala v dopise do vlasti v roce 1925). Pobyt v Čechách brala vážně, poměrně rychle se naučila česky a mluvila plynule, i když s přízvukem. Přestože pravidelně jezdila do Paříže a na Riviéru, Líčkov se stal jejím skutečným domovem. I proto opouštěla zámek po Mnichovské konferenci, kdy bylo dohodnuto postoupení pohraničních území Československa Německu, s těžkým srdcem. Současně se v této době definitivně rozešla s manželem, který se rozhodl usedlost neopustit a pokusit se ji zachránit.

Pobyt v Československu byl pro Amelii obdobím prvních literárních pokusů. V tomto místě provedla autorka formální analýzu jejích deníků (dvanáctá kapitola) – rozebírá jejich skladbu, koncepci a jazyk. Jsou zde představeny okolnosti, jak vznika-

ly další knihy (jaké rady a od koho dostávala) a ohlas kritiků po jejich zveřejnění. Osobní a konkrétní přístup a rozhled zajistily Amelii kritiku i čtenáře. Díky tomu se psaní mohlo stát jejím zdrojem obživy. Právě tehdy se Amelie stala známou osobností. Zapojila se do mírového hnutí, ovšem brzy své činnosti zanechala, neboť byla přesvědčena, že tyto aktivity slouží pouze totalitním zemím.

Není proto divu, že po příchodu Hitlera do Prahy odjela Amelie Posse do Švédska. Zde se rozhodla pomáhat uprchlíkům, sbírala finanční prostředky a podporovala jimi jak Čechy, tak Němce, kteří utekli v obavě před nacistickými represemi. Autorka ji nazvala „mluvčí Čechoslováků ve Švédsku“ (s. 261). Svou činností bezpochyby doplňovala aktivity prostředí soustředěného kolem zaměstnanců československého diplomatického úřadu ve Stockholmu, který byl v březnu 1939 zlikvidován. Spolupracovala a pomáhala při vyřizování korespondence mezi Švédskem a Protektorem Čech a Moravy. Hledala informace o osudech lidí, kteří zůstali na území pod německou okupací, vedla vlastní kartotéku osob a evidenci odeslané a došlé pošty. Postupně se soustředila na pomoc těm, kterým se podařilo dostat se do Švédska. Byla spoluzakladatelkou Švédského výboru pro pomoc československým dětem. Její osoba působila jako magnet, který k těmto akcím přitahoval osobnosti ze světa švédské kultury. Stala se však také objektem zájmu švédské bezpečnostní policie. Byla považována za cizí agentku. Autorka však dokazuje, že kromě tajných kontaktů, které udržovala s protektorátem, se Amelie Posse nezúčastnila žádných typických špiónážních akcí. Její kontakty s Vladimírem Vaňkem pobývajícím v době války ve Stockholmu, který byl později odsouzen za špiónáž, neměly takový charakter. V období války se věnovala především humanitární, propagační a spisovatelské činnosti (čtyři další autobiografické knihy).

V roce 1946 se Amelie vrátila do Československa, ale tento návrat ji zklamal. Se smíšenými pocity přijala odsun sudetských Němců. Ze soukromých zápisků vyplývá, že kriticky hodnotila celkovou vnitřní situaci v zemi, ačkoliv veřejně se v tomto duchu nikdy nevyjádřila. Nejvíce ji však zklamal váhavý postoj prezidenta Beneše, kterého dříve bezmezně obdivovala. Poté, co sledovala, jak se Československo pomalu ale jistě dostává do vleku sovětské politiky, navrhla Benešovi pomoc při útěku do zahraničí, kde by se mohl postavit do čela demokratického hnutí. Tehdy se stala Amelie Posse jedním z nejvýznamnějších zprostředkovatelů mezi emigrací a zemí.

Autorka zakončila životopis podrobným popisem obřadného pohřbu, který Posse sama naplánovala ještě před svou smrtí. Škoda, že v knize – podobně jako ve švédském originále – chybí alespoň krátké závěrečné shrnutí (není rovněž jasné, proč se v českém vydání neobjevil autorčin úvod). Jistě by stálo za to, aby byly na závěr zhodnoceny veškeré aktivity Amelie Posse-Brázdové a její význam pro československo-švédské vztahy. Tato rovina jako by však byla pro autorku druhořadou záležitostí. Naopak Ameliin osobní a rodinný život stál plně v popředí autorčiných zájmů – poznáváme zde nejprve Amelii jako dceru, potom manželku a nakonec matku. Poměrně dost místa autorka věnovala jejímu duchovnímu vývoji nebo obecně řečeno – citovým záležitostem. Někdy popisuje velmi intimní osobní zážitky – Ameliiny vztahy s muži i se ženami, jak ty platonické, tak ty se sexuálním pozadím, nevěry obou manželů, její vlastní vztahy se ženami, interrupce, potraty, výchovné problémy se synem z prvního manželství. Najdeme zde rovněž informace o Ameliiných zdravotních potížích – o revmatické nemoci, problémech s plícemi a zuby. Je však vidět, že autor-

ka nezmiňuje tato fakta pouze proto, že by se informace tohoto typu měly v životopise objevit, ale proto, aby na příkladu své hrdinky ukázala dobové reálie, odhalila každodenní život v první polovině 20. století a představila tehdejší Ženu-Evropanku. Pro českého čtenáře budou pravděpodobně nejzajímavější názory švédské spisovatelky na československé politiky a některé problémy meziválečného a poválečného Československa.

Paweł Jaworski

Stále neznámá Velká vlastenecká válka, 1941–1945?

Vojna 1941–1945, Vestnik Archiva prezidenta Rossijskoj federacii 2010, 512 s. ISBN neuvedeno.

Svým způsobem vlastně ano, protože i když byla v minulosti vydána kvanta literatury, jež by zaplnila celé knihovny, v edicích dokumentů materiálů k sovětsko-německé válce, dopadů války na sovětský stát a společnost a množství dalších aspektů, zůstává přesto řada sfér zmapována jen velice málo. Publikování každého nového a hodnotnějšího dokumentu je proto pro jejich „pokrytí“ cenné. Relativně nejvíc je asi zmapována sovětská zahraniční politika, včetně a především korespondence vrcholných představitelů SSSR, USA a Velké Británie, kde z řady edic je patrně nejúplnější verze z poloviny 70. let.¹ Tu doplňuje řada specializovaných edic, které se dotýkají dvoustranných vztahů Sovětského svazu ke spojencům a jednotlivých aspektů vztahů mezi spojenci za druhé světové války, včetně šestisvazkové řady *Sovetskij sojuz na meždunarodnych konferencijach perioda Velikoj otečestvennoj vojny 1941–1945 gg.* Edici nověji do jisté míry doplňuje mj. poslední práce Olega A. Ržeševského.² Ostatně, okamžitě po skončení války vyšla edice k sovětské válečné politice.³

V 90. letech v souvislosti s otevřením ruských archivů byla publikována celá řada jednotlivých dokumentů, ať již v časopisecky, tak v edicích. Tehdy začala také vycházet mnohasvazková edice dokumentů a materiálů *Velikaja Otečestvennaja vojna* věnovaná sovětské armádě. Její hlavním nedostatkem byla však skutečnost, že se soustředila hlavně na pokrytí pokynů a rozkazů Stavky nejvyššího velení, politických orgánů i týlu. To samo o sobě byl mimořádný počín, který ale nemohl zdaleka zachytit celou problematiku armády, a zvláště nikoliv klíčová usnesení Státního výboru obrany (GKO) týkající se armády a nebo sebereflexe v rámci vyhodnocování zkušeností z vedení války.

Publikována byla také velmi rozsáhlá edice dokumentů *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti v gody Velikoj otečestvennoj vojny* a na internetových stránkách <http://www.soldat.ru> je sice k dispozici přehled téměř deset tisíc usnesení GKO z vá-

¹ *Perepiska Predsedatelja soveta ministrov SSSR s prezidentem SŠA i premjerma-ministrami Velikoj Britanii vo vremja Velikoj otečestvennoj vojny 1941-1945 gg.*, Tom 1–2, Moskva 1976.

² Oleg A. RŽEŠEVSKIJ, *Vojna i diplomatija. Dokumenty, kommentarii (1941–1942)*, Moskva 1997.

³ *Vnešnjaja politika Sovetskogo sojuza v period Otečestvennoj vojny. Dokumenty i materialy*, Tom 1–3, Moskva 1946–1947.

lečných let a u několika mála z nich také text příslušného usnesení, avšak jako u každého státu a především tak zbyrokratizovaného, jakým byl Sovětský svaz, je zřejmé, že kvanta cenných dokumentů jsou stále ještě nedostupná. Navíc byly často ad hoc publikovány dokumenty, které se týkaly zajímavých aspektů války a jenž měly zaujmout badatele i veřejnost, ale jiné (málo dramatické) zůstávají relativně nepokryté, zvláště když jsou materiály umístěné v podstatě tak nepřístupných archivech, jakým je Archiv prezidenta republiky Ruské federace. Týká se to nejen celkové výkonnosti sovětské válečné ekonomiky a jednotlivých odvětví, zásobování a vůbec stavu sovětského týlu či života obyvatelstva v týlu, což byly sféry rozhodující o vítězství či porážce ve válce, ale také řady aspektů spojených s vedením války, strategickým rozhodováním, plánováním operací, včetně vyhodnocování zkušeností a zvláště činnosti samotného Státního výboru obrany, v jehož případě jsou vlastní texty usnesení GKO k dispozici jen u malého množství již publikovaných materiálů. To se však netýká podkladových materiálů, které stály za přijetím každého z usnesení, neboť ty jsou prakticky neznámé.

Dokumenty sovětské provenience systematicky publikuje od začátku 90. let několik specializovaných časopisů včetně a především měsíčníku *Vestnik*, resp. jeho části *Vestnik archiva prezidenta Rossijskoj federacii*, který v několika posledních letech přešel k užitečné praxi, kdy vydává monotematické sborníky dokumentů, jež z drtivé části pocházejí z uvedeného archivu.⁴ Ten v roce 2010 publikoval vskutku monumentální sborník věnovaný Velké vlastenecké válce,⁵ který obsahuje celkem 180 sovětských a 14 trofejních německých dokumentů z let 1941–1943. Podstatné je, že všechny dokumenty zahrnuté do sborníku jsou publikovány poprvé a že se jedná o materiály, které pocházejí z fondů politického byra ÚV KSSS a byly určené v drtivé většině přímo Stalinovi a ostatním členům GKO. Jedná se tedy o klíčové materiály, jež hrály podstatnou roli v rozhodovacích procesech výboru. Dokumenty jsou ve sborníku řazené chronologicky a kromě zahraniční politiky se dotýkají prakticky všech témat. Opět je důležité, že jsou vybavené klasickými archeografickými náležitostmi, včetně archivní signatury a poznámkami, i když ty by mohly být nepochybně daleko hojnější a krátký biografický slovník zařazený na konci knihy je nemůže nahradit.

Zůstává otázkou, proč autoři zařadili jako první dokument projev Vjačeslava M. Molotova z 22. června 1941 a již nikoliv Stalinův z 3. července, i když oba byly již několikrát publikovány a Stalinův je již svým tónem jistě zajímavější.⁶ Série několika dokumentů (č. 3, 4, 5, 11) schválených politbyrem a na jeho příkaz formálně vydaných prezidiem Nejvyššího sovětu SSSR se týká zavádění válečného stavu v zemi: od rozkazu k mobilizaci a zavedení válečného stavu, po reorganizaci orgánů politické propagandy a zavedení instituce politických komisařů v Rudé armádě.⁷ To jsou pochopitelně známé věci, avšak až dosud chyběly kompletní texty usnesení nejvyšších sovětských orgánů. Autoři do sborníku zařadili také výňatek ze seznamu osob, které

⁴ Jednalo se mj. o sborníky *Krasnaja Armija v 1920-je gody*, Moskva 2007 či *SSSR – Germanija 1933–1941*, Moskva 2009.

⁵ *Vojna 1941–1945*, Moskva 2010, s. 512.

⁶ Oba projevy vyšly v edici *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, Tom XXIV, Moskva 2000, dok. č. 1, s. 8–9, resp. dok. č. 73, s. 100–104. Stalinův byl ostatně otištěn již po válce v edici *Vnešnjaja politika SSSR v period Velikoj Otečestvennoj vojny*, Tom 1, Moskva 1946, s. 29–35.

⁷ Dok. č. 11, s. 73–40.

přijal Stalin od 22. do 25. června 1941. Ukazuje se, že denně přijímal dvacet až třicet návštěv, i když v řadě případů se jednalo o jednoho a téhož člověka několikrát za den. Vzhledem k tomu, že takový nápor mohl zvládnout jen zdravý člověk, je asi možné definitivně odmítnout přetrvávající spekulace některých autorů o tom, že se Stalin po přepadení SSSR nervově zhroutil.⁸

Svým způsobem bylo charakteristické, že okamžitě po zahájení válečných akcí dalo politbyro rozkaz (23. června 1941) k evakuaci cenností (zlata, drahých kamenů a dalších věcí) z Kremle do dalekého týlu. Současně začala gigantická operace odsunu nejdůležitějších podniků, nebo alespoň jejich částí před rychle postupující frontou do týlu a urychlené obnovy výroby v evakuovaných továrnách. Tomuto procesu je věnována ve sborníku řada dokumentů (č. 15, 16, 24, 30, 33, 40, 50 aj.), které doplňují již dostupné informace. V souvislosti s nedokončenou evakuací Leningradu a s jeho bloádou je zajímavé hlášení Anastase I. Mikojana (dokument č. 47) z 1. ledna 1942 o zásobování obklíčeného města. Z něho vyplývá, že pro zásobování vojska a obyvatelstva v oblasti bylo denně na pokrytí slabých přidělů potravin potřeba 820 tun mouky a krup. Za prosinec 1941 se podle Mikojana podařilo dopravit do města různými cestami, včetně letecké (1700 tun), celkem 44,5 tisíce tun mouky, 3139 tun masa, 2700 tun cukru či 100 tun čokolády, ovšem z toho velkou část až v poslední dekádě prosince.⁹ Ve městě měly být podle něho zásoby na deset dní a dalších jedenáct dní se tehdy dopravovaly do města. Mikojan bohužel neuvedl, jaký další materiál byl dopraven do města, ani ztráty, které dopravu doprovázely. Ty ale nebyly důležité. Bohužel, neuvedl ani množství pohonných hmot, které byly, pokud vůbec, do města dopravené.¹⁰

Poměrně značné místo zastoupení mají ve sborníku dokumenty vojenského charakteru, které pokrývají širokou paletu problémů spojených s Rudou armádou a s vedením války. V některých z nich dali jejich tvůrci kritickou analýzu bojových schopností Rudé armády již na začátku války. K nim náležela zpráva náčelníka dělostřelectva Rudé armády gen. Nikolaje N. Voronova o činnosti 24. armády v kriticky důležitém prostoru Jelni v dnech 20. července – 5. srpna 1941 (dokument č. 21). Jeho zpráva byla spíše na příkladech dokumentovaným výčtem nedostatků, od výcviku a kvality vojáků a velitelů, po nekoordinované aktivity jednotlivých druhů vojsk.¹¹

K vysoce cenným, avšak jen v minimální míře dostupným materiálům náležely zprávy velitelů, které vysílalo nejvyšší velení jako své zmocněnce na frontu za účelem realizace konkrétního úkolu, případně také přehledy generálního štábu o operacích. K posledním patří „Krátký přehled o operacích na frontách v září 1942“ (dokument č. 87), podepsaný náčelníkem generálního štábu A. M. Vasilevským. K prvním pak náleží např. zpráva gen. J. N. Fedorenka, velitele tankových vojsk Rudé armády, z jeho pobytu u stalingradského a donského frontu ze 14. října 1942 (dokument č. 90), či zpráva gen M. P. Kovaleva, velitele Zabajkalského vojenského okruhu o si-

⁸ Seznam všech zdokumentovaných návštěv u J. V. Stalina srov.: *Na prijome u Stalina: tetradi (žurnali zapisej lic prinjatych I. V. Staliny (1924–1953gg.))*, Moskva 2008.

⁹ *Vojna 1941–1945*, s. 100.

¹⁰ Koncem května 1942 začala stavba ropovodu přes Ladožské jezero do Leningradu v délce téměř třicet kilometrů, z toho šlo asi 21,5 km pod vodou. Ropovod začal fungovat v polovině června a zajistil zásobování města palivem, avšak to bylo až v polovině roku 1942. Georgij A. KUMANEV, *Govorjat stalinskije narkomy*, Smolensk 2005, s. 243.

¹¹ *Vojna 1941–1945*, s. 60–62.

tuaci brjanského a severozápadního frontu z 24. března 1943 (dokument č. 103). Oba autoři a jejich zprávy opět identifikovali množství nedostatků v činnosti vojsk zmíněných frontů, včetně špatného průzkumu a stále slabé součinnosti vojsk. Jsou však důležité nejen z hlediska pochopení bojeschopnosti Rudé armády, ale také z hlediska vlastního vývoje na frontě.

Vzhledem k počátečním ztrátám armády sehrálo mimořádnou roli formování nových jednotek a doplňování stávajících. Jeho významu odpovídá i počet dokumentů zařazených do sborníku (dokumenty č. 17, 25, 107, 111, 123 aj.). V této souvislosti zaslouží pozornost usnesení politbyra a Státního výboru obrany z 19. května 1942 o vytváření gardových jednotek,¹² připravovaná, avšak nerealizovaná reorganizace Rudé armády, která měla proběhnout zimě 1942/43 (dokument č. 85) a zvláště usnesení GKO, která určovala válečné početní stavy Rudé armády a jednotlivých druhů vojsk. K nim náleží usnesení z 2. května 1943, tedy po stalingradské bitvě a v předvečer očekávané bitvy u Kurska¹³ a hlášení generálního štábu o realizaci uvedeného usnesení z 26. června.¹⁴ V něm se konstatovalo, že po uskutečnění všech opatření bude mít Rudá armáda 12,05 milionů příslušníků, tedy o více než 1,3 mil. vojáků méně než před tím.¹⁵

Obdobně silně jsou ve sborníku zastoupeny silně dokumenty, které se vztahují k válečné výrobě, především k produkci vojenského průmyslu (dokumenty č. 15, 40, 49, 50, 54, 60, 63, 76, 83, 84 aj.). Zvláštní pozornost však zasluhuje přehledné hlášení předsedy Gosplanu (Státní plánovací komise) a místopředsedy vlády Nikolaje A. Vozněsenského z 6. července 1944 (dokument č. 148) o stavu sovětské ekonomiky a její výkonnosti za první tři válečné roky 1941–1943 a v některých případech ještě také za první pololetí 1941. Část dat a údajů byla zveřejněna již dříve,¹⁶ nicméně Vozněsenského zpráva obsahuje řadu dalších, podrobnějších a nových údajů, jež výrazněji doplňují stávající a dokreslují obraz válečné ekonomiky SSSR. Jistými „třešničkami na dortu“ jsou pak usnesení GKO ze 14. června 1945 o demobilizaci armády a jejím zajištění a organizaci (dokument č. 178), dále rozkaz vrchního velení o přehlídce vítězství, která se konala 24. června, včetně schématu jejího uspořádání (dokumenty č. 179 a 180) a seznam krycích jmen členů GKO, velitelů frontů a členů jejich vojenských rad z roku 1943 (dokument č. 96).

Stalinský režim, jako mimořádně zbyrokratizovaný systém produkoval kvanta důležitých materiálů, svodek, zpráv a hlášení, které mohou přispět k osvětlení fungování systému i jednotlivých oblastí v našem případě za Velké vlastenecké války. I když dokumenty obsažené ve sborníku *Vojna 1941–1945* jsou na první pohled jen jakousi tříští pohledů na válku z nejrůznějších úhlů, skýtají v drtivé míře vysoce cenné poznatky. Současně je však také zřejmé, že jsou jen zlomkem z toho, co můžeme jen tušit a co je ještě ukryté v ruských archivech.

Bohuslav Litera

¹² Dokument č. 74, s. 154–175.

¹³ Dokument č. 107, s. 274–250.

¹⁴ Dokument č. 111, s. 265–269.

¹⁵ Tamtéž, s. 268.

¹⁶ Jednalo se především o statistickou příručku *Narodnoje chozjajstvo SSSR v Velikoj Otečestvennoj vojne. 1941–1945. Statističeskij sbornik*, Moskva 1990. Příručka byla zpracovaná za N. S. Chruščova, avšak odtajněná a publikovaná ve velmi malém nákladu byla až v roce 1990.

Dalmatský pravoslavný biskup Nikodim Milaš (1845–1915) patří spíše k opomíjeným postavám srbských národních dějin. Ještě za svého života dosáhl velkého uznání jako neobyčejně produktivní pravoslavný teolog. Jeho společenská a politická činnost naopak vyvolávala časté kontroverze. Bohužel, jeho rozsáhlé aktivity nebyly doposud systematicky podchyceny a zhodnoceny. Kniha studenta balkanistiky z bělehradské univerzity Vojina Kaliniće proto představuje vůbec první pokus o monografické zpracování Milašova díla.¹

Autorovým cílem bylo přiblížit čtenáři přínos politické, kulturní a publicistické činnosti Nikodima Milaše pro dalmatské Srby, doplněný o jeho širší osvětové aktivity. Místo toho předkládá spíše povrchnější popis Milašova široce pojatého zájmu o potřeby srbského národa. Omezený počet použitých pramenů neumožnil Kalinićovi vnitřní kritiku subjektivně koncipovaných děl Milaše (z nichž naopak převážně vychází), ani revizi dílčích závěrů z prací jiných autorů. Negativně se na výsledku odrazily i Kalinićovy omezené stylistické schopnosti.

Knihu autor rozdělil do pěti kapitol s doplňujícími podkapitolami, které většinou tvoří přirozené tematické celky a jsou i (kromě druhé kapitoly) vnitřně logicky provázané. Nepříliš jasně vymezené jsou předmluva a úvod, v obou dvou zbytečně opakuje některé informace o Milašově životě a tvorbě. Nedostatečné představení práce koriguje recenze od profesorky Ljubinky Trgovčević-Mitrovićové² (vložená mezi úvod a předmluvu), která víceméně obhajuje Kalinićovu práci i její zaměření a fakticky plní funkci propracovanějšího a věcného úvodu.

Již první kapitola o politických, společenských a kulturních poměrech v Dalmácii v 19. století³ odhaluje autorovy potíže při formulování souvislého výkladu. Předložené informace jsou však pro účel textu víceméně dostatečné. Totéž nelze říci o navazující podkapitole věnované obyvatelstvu Dalmácie a místní srbské populaci rozšířené i o tamní hospodářské poměry. Neorganicky působí zařazení informací o dějinách srbské přítomnosti v Dalmácii mezi reálie týkající se 19. století, navíc chybí přiblížení původu místních římskokatolických Srbů. Kalinić uzavírá podkapitolu povrchní vložkou o římskokatolickém kanovníkovi a srbském buditeli Ivanu Stojanovićovi (s mylným datem jeho úmrtí). Autor opomíjí některé užitečné informace, jako např. velikost a pravomoci dalmatského sněmu (významného působiště zástupců

¹ Zájem o Milaše podnítil návrh zadarské eparchie na jeho kanonizaci. Srov. *Sveti Nikodim episkop Dalmatinski (1890–1911), Predlog za uvrštenje u Kalendar svetih srpske pravoslavne crkve, urednik Fotije Sladojević*, Bělehrad–Šibenik 2008.

² Jedná se o profesorku na fakultě politických studií bělehradské univerzity, zabývající se dějinami srbské kultury a soudobými dějinami v evropském kontextu.

³ Nikolu Milaše, syna italské matky a srbského otce, přivedly ke studiu teologie i ke kněžství především osobní důvody silně podmíněné nemožností jiného společenského uplatnění. Jméno Nikodim přejal až spolu s řeholními sliby. Ve svých více či méně vědecky koncipovaných pracích brojil proti poškozování pravoslavné církve ze strany světské moci v habsburském soustátí i proti jakýmkoli katolickým pokusům o unii. Jeho zájem o srbský národ byl do značné míry pojat jako péče o širší potřeby svých věřících.

srbské menšiny) a naopak dodává nadbytečné údaje, jako je výčet jmen místodržitelů-náměstků s léty jejich působení.

Ve druhé kapitole, která se týká Milašova osobního života, Kalinić prakticky pouze převypravuje údaje obsažené v *Autobiografii Nikodima Milaše*. Významnější invencí je snad jen stručné nastínění Nikodimovy duchovní kariéry před svým zvolením biskupem v roce 1890. Částečně jej může omluvit skutečnost, že Autobiografie dosti podrobně pojednává o Milašově mládí, třebaže z ní přejímá i některé zcela marginální a nadbytečné informace, jako například kolik bral Milaš za doučování během svého studijního pobytu na Kyjevské duchovní akademii apod.⁴ Navíc zařazuje do textu dlouhé citáty bez potřebného historického kontextu. Nicméně i tak Kalinić předkládá poměrně barvitý obraz Milašova života, jeho proměnu ze světsky založeného a národnostně nevyhraněného mladíka v bojovníka za práva ortodoxní církve a srbské menšiny. V navazující podkapitole o Milašově působení na biskupském stolci se plně projevuje hlavní slabina celé knihy, nedostatečně kritický přístup k osobě a dílu Nikodima Milaše. Jeho názory autor buď přímo přejímá, nebo je alespoň často uvádí bez doplňujícího komentáře (pokud jsou spornější). Ve své snaze předložit čtenářům co nejpozitivnější obraz Milaše dokonce někdy přistupuje k selektivnímu výběru pramenů, respektive upozaduje některé informace. Jednostranně přibližuje konflikt biskupa Milaše s karlovickým patriarchou Jiřím Brankovićem, v rozporu s použitými prameny přisuzuje hlavní díl viny Brankovićovi.⁵ Kalinić také spíše zavádějícím způsobem posuzuje příčiny Milašova odstoupení, když hovoří převážně o údajně účelové nepřátelské kampani.⁶ O nedostatku Kalinićovy nestrannosti svědčí i jeho osobní vyjádření přímé podpory Nikodimově kanonizaci v závěru kapitoly.

Ve třetí kapitole, věnované Milašově péči o vzdělávání, autor většinou jen vypisuje souhrn biskupových aktivit a jejich recepci v srbském prostředí. Zde předkládá nejen některé nové a podnětné poznatky, ale i přemíru marginálních informací, včetně nadbytečných pochybných delších citací z pramenů. Doslovný přepis jmenovacího dekretu Milaše na pozici rektora bělehradského bohosloví slouží opravdu jen k natahování textu. Ačkoli Kalinić nabízí poutavý naturalistický obraz poměrů ve zmíně-

⁴ Autobiografie byla nedávno vydána spolu s další jeho publicistickou tvorbou. Nikodim MILAŠ, *Autobiografija / Studije / Članci*, Šibenik 2005. Navíc je volně dostupná na <http://www.pravoslavo.net/tekstovi/bogoslov/pdf/milas.pdf>

⁵ Viz Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija*, Novi Sad 1973, s. 339–340, *Autobiografija Nikodima Milaša*, s. 41–42. Nikodim Milaš krátce po svém nástupu na biskupský stolec ve svém oběžném listu nepřímě obvinil karlovického patriarchu z poškozování zájmů pravoslavné církve a z údajných prokatolických tendencí, což vedlo k následné nepřátelské kampani proti Milašovi v tisku vydávaném patriarchátem. K smíření došlo až na počátku 20. století, kdy Milaš uznal neoprávněnost svých obvinění a naopak Branković vyjádřil politování nad následnými ostrými výpady svých podřízených.

⁶ Srov. *Autobiografija Nikodima Milaša*, s. 71–73, Lazar Rakić, Jaša Tomić (1856–1922), Novi Sad 1986, s. 95. Biskup Nikodim Milaš byl v habsburské monarchii nejuznávanějším znalcem církevního práva, na jehož dobrozdání se ptal i karlovický patriarchát. V letech 1909–1911 ale tajil rozsáhlou předešlou zpronevěru svého bývalého podřízeného z konzistoře (vysokého hodnostáře – archimandrity Joviće zvoleného kotorským biskupem) ve snaze předejít skandálu a motivovat do-tyčného a posléze i jeho bohaté příbuzné k úhradě zmíněných peněz. Jeho neúspěšná vyčkávací tak- tika jen umocnila následné pobouření poškozených věřících i orgánů státní moci, jejichž tlaku vy- držel čelit do prosince 1911, kdy podal rezignaci.

ném ústavu,⁷ chybí ucelené objasnění pozadí tehdejší nepřátelské kampaně proti Milašovi v Bělehradě, např. neřeší otázku legitimacy jmenování tehdejšího bělehradského metropolity.⁸ Kalinić měl zmínit Milašův odmítavý postoj k vzdělávacím iniciativám katolických Srbů.⁹

Čtvrtá kapitola o Milašově publicistické činnosti nabízí pouhý výčet děl, po většinou bez dostatečného vysvětlení a upřesnění. V první doplňující podkapitole Kalinić sice podchycuje, třebaže místy neučesaným stylem, Milašův přínos kanonickému právu, na druhou stranu ale v závěru nekriticky prezentuje jeho práci o údajné legitimitě nároků Karlovického patriarchátu na oblast Bosny.¹⁰ Ve druhé podkapitole o Milašově historickém díle se Kalinić pokouší biskupa prezentovat jako zastánce moderních kritických metod. Své záměry podporuje mj. přehnaně pozitivním hodnocením Nikodimovy stěžejní historické práce, knihy *Pravoslavna Dalmacija* (1901). Uvedené dílo bylo sice v relativně nedávné minulosti zbytečně opomíjené a nedoceňované, nicméně Kalinić neuvádí, že je tendenčně koncipované a založené zčásti na Milašem řádně necitovaných dříve publikovaných edicích.¹¹ Naopak třetí podkapitola pojednává relativně korektně a vyčerpávajícím způsobem o Milašově dočasném působení na pozici redaktora časopisu Srpsko-dalmatinski magazin.

Nevyvážený přístup autor zastává i v páté kapitole popisující Milašovu politickou činnost. Třebaže text obohacuje o nové postřehy týkající se Milašovy rané novinářské politické tvorby a poměrně věrně zobrazuje dobové historické reálie, jeho neochota kriticky hodnotit Milašovu činnost mu brání zformulovat vlastní, méně povrchní závěry. Obdobným způsobem je zatíženo i jeho posuzování politicky motivovaného působení místní ortodoxní církve. Například v první podkapitole o spolupráci dalmatských Srbů s proitalskými autonomisty informuje jen v omezené míře o původním nepřátelském postoji Milašova nadřízeného biskupa Stefana Knježeviče vůči srbským politickým reprezentantům.¹² Kaliniće doslova svazuje snaha vyhnout se pří-

⁷ Studenti bělehradské teologie měli mj. k pití jen silně znečištěnou vodu a neměli přístup ke kvalifikované lékařské péči.

⁸ Proti Milašovi mj. vystupovali stoupenci předešlého metropolity Michajla (Mihaila) Jovanoviće sesazeného srbským knížetem. Samotný Milaš přitom v minulosti brojl v rámci svých omezených možností proti nucenému odchodu karlovického patriarchy Ivačkoviće a sarajevského metropolity Kosanoviće zásahem státní moci. Jeho postoj k celé věci by byl vítaný. Srov. Jan PELIKÁN a kol., *Dějiny Srbska*, Praha 2005, s. 217; K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija*, s. 335; Dejan MIKAVICA, *Srpska Vojvodina u Habsburškoj monarhiji 1690–1920*, Novi Sad 2005, s. 106, 111–112; Čedomir POPOV a kol., *Istorija srpskog naroda VI-1*, Beograd 1994, s. 65.

⁹ Podle Milutinoviće lze z dochovaných pramenů usuzovat o podílu Milaše na vládním zásahu, který zabránil působení Srbského bratrstva, osvětové instituce, která měla mj. podporovat a organizovat vznik nekonfesních srbských škol. Kosta MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1848–1914*, in: Sbornik o Srbima u Hrvatskoj 1, Bělehrad 1989, s. 49–50; *Autobiografija Milaša*, s. 57–58.

¹⁰ Nikodim Milaš souhrnně zpracoval kanonické právo ve všech dobových pravoslavných církvích. Jeho církevní právo je pro svou kvalitu dodnes užívání na bělehradské teologii. Milaš se ve své problematice práci o Bosně pokusil skloubit rozcházející se zájmy státu, pravoslavné církve Bosně i srbského národa, přičemž neváhal účelově vykládat prameny. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija*, s. 334–338.

¹¹ Srov. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija*, s. 62, 337; Milenko PERIĆ, *Najstariji pomen „Morlaka“ u engleskoj putopisnoj literaturi*, in: Sbornik o Srbima u Hrvatskoj 4, Bělehrad 1999, s. 97

¹² Srov. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija*, s. 156–165.

mému negativnímu hodnocení, mj. v podkapitole o Milašově úloze při založení srbské strany v Dalmácii a jejího stranického listu. Místy jen vrší informace a závěry pouze naznačuje. Rozhodně se od něj nedočteme, že by Milašova spolupráce s liberály a jejich představitelem, antiklerikálním předsedou strany Savou Bjelanovićem, byla motivována vlastenecky podmíněným pragmatismem, třebaže si to čtenář může dát dohromady z textu. Totéž lze zčásti říci i o jeho nedostatečně rozvedeném postoji k srbským římským katolíkům.¹³ V závěru autor nešetří nadnesenými tvrzeními, např. že Milaš byl jednou z nejvýznačnějších osob dějin Balkánu v poslední čtvrtině 19. století. Rovněž se snaží zdůraznit Milašovu péči o národ, aniž by přímo informoval o míře její úspěšnosti.

Vojin Kalinić sepsal práci týkající se lokálních dějin srbského národa, která ale nemá charakter skutečného historického díla, ačkoliv to byl patrně záměr autora i vydavatele a podporovatele, nakladatelství zadarského biskupství. Spíše se jedná o pokus o popularizaci Milašovy osoby a díla a o oslavu historického spojení mezi srbským národem a jeho pravoslavnou církví. Kalinić dokázal podchytit většinu Milašových aktivit souvisejících s vytyčeným tématem, aniž by v dostatečné míře přistoupil k potřebné generalizaci, natož aby se pokusil o hlubší sondu do Milašových motivů. Kalinićova kniha tak bohužel nepřekonává stávající deficit historické vědy ohledně Nikodima Milaše. Může být zdrojem však alespoň dílčího poučení a posloužit jako podnětný impuls k dalšímu bádání.

Daniel Slavík

Kam až sahaly stíny Mnichova?

Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo, Praha, Auditorium 2011, 390 s. ISBN 978-80-87284-18-6.*

Koncem minulého roku se na českém knižním trhu objevila monografie věnovaná významné a současně tragické události československých dějin. Otázka Mnichova, mnichovského syndromu či komplexu, mnichovské dohody, konference nebo zrady je i po téměř 75 letech stále přítomna ve veřejném diskursu. I proto lze jen přivítat novou knihu na toto složité téma mezinárodních vztahů, jež podává výsledky současného vědeckého výzkumu. Ačkoliv – jak poznamenal už před několika lety Robert Kvaček – mnichovské téma má již nesmírně bohatou historiografii a historickou publicistiku (s. 9), autoři vidí i nadále prostor pro nové pohledy na tuto problematiku. Dodejme, že obsah recenzované práce je přesvědčivým důkazem naplnění těchto předpokladů. Osvědčený autorský tandem – Jan Kuklík a Jan Němeček, k němuž se zde přidal další známý historik moderních dějin Jaroslav Šebek, se rozhodl pro nepochybně

¹³ Hlavně v druhé polovině 19. století část dalmatských (hlavně dubrovnických) intelektuálů přešla srbskou identitu a velmi aktivně se spolu s pravoslavnými Srby účastnila politického života. Milaš je kvůli udržení širšího konsensu respektoval, třebaže je nepovažoval za opravdové Srby. *Autobiografija Nikodima Milaša*, s. 51, 57, 61, 64.

zajímavý úhel pohledu. Cílem jejich badatelského snažení nebylo totiž nově nahlížet problém samotné mnichovské konference, nýbrž zaměřit se především „na její další osud, na proces, jakým byla mnichovská dohoda, řečeno slovy E. Beneše, ‚odčiněna‘, a na to, v jakých souvislostech se s mnichovskou dohodou setkáme jak v průběhu druhé světové války, tak i dlouho po jejím skončení“ (s. 9–10). Za tímto účelem byl využit v první řadě nesmírně bohatý archivní materiál – v mnoha případech vůbec poprvé. Týká se to zejména relevantních fondů TNA (The National Archives, Londýn) či PAAA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlín). Zvláště pro období let 1938 až 1945 byly však navíc důkladně vytěženy prameny z velkého počtu příslušných archivů mj. v Praze, Moskvě, Stanfordu, Varšavě, Vatikánu, Vídni či Washingtonu. Autoři samozřejmě zohlednili rovněž četné edice a paměti či obsáhlou literaturu, a to včetně aktuálních prací, jež byly publikovány v roce 2010.

Monografie je rozčleněna do pěti kapitol, v nichž sledujeme historický vývoj otázky Mnichova v jednotlivých obdobích a zároveň tematických celcích: I. Cestou k Mnichovu; II. Mnichovská konference a její důsledky; III. Cesta k odůznání Mnichova za druhé světové války; IV. Poválečné návraty mnichovské otázky; V. S železnou oponou. Měli bychom přitom zdůraznit význam podtitulu celé knihy, který výstižně vyjadřuje podstatu přístupu autorů ke stěžejnímu problému, tzn. k mnichovské dohodě. Československý, respektive český náhled je zde totiž upozaděn, tzn. z velké části plní „pouze“ roli pozadí umožňujícího náležitě pochopit politickou linii jednotlivých signatářů, a to v celém časovém úseku (od konce 30. do začátku 80. let 20. století). Lze předpokládat, že po zpřístupnění archivních dokumentů z dalších let či desetiletí, budou autoři v tomto díle pokračovat (s. 353–359).

Zdaleka největší pozornost je věnována politice Velké Británie, jež vlastně tvoří osu této práce. Čtenář je postupně detailně a zasvěceně seznamován s britskou reakcí na anšlus a československou částečnou mobilizací, dále s Runcimanovou misí a vůbec podílem ministerského předsedy Nevilla Chamberlaina na uzavření mnichovské dohody a jejími neblahými důsledky pro československý stát a další vývoj v Evropě. Mnoho zajímavých poznatků obsahuje také podkapitola týkající se pomnichovské půjčky Velké Británie a Francie „zbytku“ Československa, tedy Česko-Slovensku. Nelehká a dlouhá cesta k odůznání Mnichova či jinými slovy k obnovení předmnichovského Československa je spojována především se jménem Edvarda Beneše, který v letech druhé světové války stál v čele československé exilové reprezentace. Velkým úsilím se mu podařilo dosáhnout postupného uznání exilové vlády a také „odčiňování“ mnichovské dohody. Prvním závažným krokem v tomto ohledu bylo Churchillovo prohlášení k Mnichovu ze dne 30. září 1940, v němž se mj. konstatovalo, že „zrušili muži bez skrupulí, kteří řídí osudy Německa, všechny slavnostní sliby a zničili dohodu mnichovskou“, jež byla v důsledku toho „mrtvá“ (s. 174). Další významný posun představovala výměna nót mezi vládou Jeho Veličenstva a československou vládou ze dne 5. srpna 1942, kdy v Edenově dopise Masarykovi britská vláda oznamovala, že se již necítí být vázána mnichovskou dohodou, kterou vědomě zničilo nacistické Německo (s. 185). Autoři zde mluví o „definitivním“ odčinění Mnichova ze strany Velké Británie. Současně poukazují na to, jak velký význam sehrály v tomto případě události v protektorátu – zejména atentát na Heydricha a tragický osud Lidic (s. 178n.). Otázka mnichovské dohody úzce souvisela s uznáním předválečných hranic československého státu, poválečným odsunem sudetských Němců

a také s tím, že tuto dohodu jednoduše podepsal představitel Velké Británie. Z těchto důvodů britská diplomacie nebyla ochotna dál ustoupit ani o malý krok, a už vůbec ne souhlasit s některým z československých návrhů směřujících k dosažení neplatnosti mnichovské dohody „od samého počátku“.

Nic na tom nezměnil ani složitý poválečný vývoj v Evropě a ve světě. Tak daleko nemohlo tedy jít ani prohlášení britského ministra zahraničí Michaela Stewarta, jenž na tiskové konferenci v Praze dne 23. dubna 1965 k tomu sdělil, že Mnichov byl ohavný, nespravedlivý a nebezpečný pro mír v Evropě; pokládá ho již dlouho za mrtvý a přesto, že byl historicky uzavřen, neospravedlňoval žádné územní nároky vůči Československu (s. 302). Dosud posledním vyjádřením britské strany k Mnichovu byla slova, jež pronesla královna Alžběta II. na Pražském hradě dne 27. března 1996. Královna při této státní návštěvě poznamenala, že události, které způsobily konec Masarykovy první republiky představují jediný stín ve vzájemných vztazích. Vyslovila rovněž pochopení k „pocitům, které v této zemi existují k mnichovské dohodě“ (s. 354). Na příkladu problematiky Mnichova autoři také zevrubně popsali, jak dlouhodobě fungovala britská diplomacie, jaké byly její priority ve vztahu k československým cílům a požadavkům a jak pečlivě a všestranně přistupovala ke každému jednání s protější stranou. Britové přitom zohledňovali současně politické, právní i hospodářské záležitosti a důsledně – byť s klidem a elegancí sobě vlastní – hájili své státní zájmy.

„Dlouhé stíny Mnichova“ se pochopitelně nejvíce týkaly československo-německých vztahů, jimž je v knize věnována velká pozornost. Autoři se zabývají již vznikem sudetoněmeckého problému a různými pokusy o jeho řešení. Hodnotí úlohu jednotlivých složek politické reprezentace sudetských Němců před Mnichovem a válkou – především Sudetendeutsche Partei (SdP), Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei (DSAP), Deutsche Christlichsoziale Volkspartei (DCV) a Bund der Landwirte (BdL), dále během druhé světové války (Wenzel Jaksch) a také po ní – hlavně Die Sudetendeutsche Landsmanschaft (SL), v mnohem menší míře pak např. Ackermann Gemeinde. Velkým přínosem recenzované práce je zejména podrobné vyličení průběhu československo-západoněmeckých jednání vztahujících se k mnichovské dohodě, respektive k její neplatnosti. (s. 259–291). Německá strana byla ochotna k řadě ústupků, avšak v žádném případě nehodlala přistoupit na návrh československé strany, aby uznala tuto dohodu za neplatnou od samého počátku. Nutno dodat, že vláda v Bonnu využívala v této záležitosti i postoj Londýna. Nakonec pod tlakem Sovětského svazu (a částečně také Bulharska s Maďarskem) na Československo přišlo na řadu kompromisní řešení. V článku I. mezistátní smlouvy podepsané během návštěvy kancléře Willyho Brandta v Praze v prosinci 1973 se hovořilo o nulitě mnichovské dohody, a to „vzhledem ke svým vzájemným vztahům“ (s. 287), což bylo důležité pro britské diplomaty, kteří bedlivě sledovali dlouholetý vývoj jednání mezi Prahou a Bonnem. Obě strany – jak bylo možné předpokládat – zůstaly po uzavření československo-západoněmecké smlouvy u svého vlastního výkladu „magické formule“, tedy stěžejního pojmu *nulita*. Jak uvedli autoři, Research Department Foreign and Commonwealth Office poskytl svým diplomatům vysvětlení tohoto pojmu na základě devíti slovníků a právních encyklopedií (s. 345). Dosažený kompromis se ukázal jako „definitivní“ řešení této otázky mezi Spolkovou republikou Německo a Československem. Ani česko-německá deklarace z ledna 1997 totiž nedospěla dál než tato smlou-

va z roku 1973. Německý ministr zahraničních věcí Frank-Walter Steinmeier k sedmdesátému výročí podepsání mnichovské dohody poznamenal, že Mnichov byl počátkem konce staré Evropy a také, že „Nikdy více nesmí v Evropě a na světě dojít k tomu, aby byly státy a národy donuceny pod hrozbou násilí podřídit se cizí vůli. Místo války a ničení potřebujeme mírovou spolupráci ve sjednocené a svobodné Evropě“ (s. 358).

Nesrovnatelně méně komplikovaný postoj k odůznání Mnichova zaujímaly zbylé dvě signatářské země, to znamená Francie a Itálie. Francie byla druhým státem po Velké Británii, který uznal mnichovskou dohodu za neplatnou. I když Francouzský národní výbor gen. Charlese de Gaulla bral v této souvislosti zpočátku ohled na německé, polské a slovenské občany československého státu obnoveného po válce v předmnichovských hranicích, záhy šel mnohem dále než Foreign Office a vláda Jeho Veličenstva. V dopise z 29. září 1942 předseda Francouzského národního výboru prohlásil, že „zavrhne dohody podepsané v Mnichově..., pokládá tyto dohody za neplatné a neexistující (nul et non avenue) stejně jako veškeré další akty, které se staly při provádění nebo v důsledku těchto dohod“ (s. 190). Společná československo-francouzská deklarace ze 17. srpna 1944, kterou o pět dnů později zveřejnili Charles de Gaulle (v Alžíru) a Maurice Dejean, Jan Masaryk a Jan Šrámek (v Londýně), v zásadě potvrdila toto stanovisko konstatováním, že obě strany „považují mnichovské dohody se všemi jejich následky za neplatné a neexistující“ (s. 193), čímž také došlo k obnovení dřívějšího spojení mezi oběma státy. Následující francouzská prohlášení z let 1966 či 1991 (součást smlouvy podepsané v Paříži 1. října) vycházela pak z těchto předchozích ujednání (s. 354).

Itálie následovala Francii, když po pádu Mussoliniho režimu ministr zahraničí Carlo Sforza oznámil dne 26. září 1944 československému zástupci v Římě, že vláda Ivanoe Bonomiho přijala v této věci jednomyslné usnesení. V něm se mj. prohlašovalo, že italská vláda „pokládá od počátku za neplatné dohodu mnichovskou z 29. září 1938 a tzv. arbitrážní rozhodnutí Ciano-Ribbentrop, formulované ve Vídni dne 2. listopadu 1938, jakož i všechny ostatní akty, jež jakožto důsledek těchto dohod a rozhodnutí směřovaly ke škodě nezávislosti a celistvosti Republiky československé“ (s. 194). Stejně jako Francouzi také Italové chtěli po roce 1989 „vycouvat“ z prohlášení o neplatnosti mnichovské dohody od samého počátku. Nakonec však ustoupili a ve smlouvách z Československem (1991), resp. s Českou republikou (1996) souhlasili s předchozím zněním z roku 1944.

Kromě hlavních aktérů, tzn. signatářů mnichovské dohody, si autoři všímají také politiky vůči Mnichovu ze strany dalších velkých hráčů na evropské politické šachovnici. Především se jednalo o Sovětský svaz, a to jak během samotné mnichovské knize (s. 62–67), tak i v letech druhé světové války, kdy probíhal zápas o uznání československé exilové vlády a obnovu předmnichovské Československé republiky. Čtenář se tak může seznámit např. s otázkou případné sovětské pomoci na podzim roku 1938 či s tím spojenou kauzou předválečného sovětského vyslance v Praze Sergeje Sergejeviče Alexandrovského (s. 64an.). Představitelé SSSR po napadení hitlerovským Německem již neměli nejmenší problém s obnovou Československa a uznáním exilové vlády. To jim však později nebránilo v tom, aby např. během „přátelských“ rozhovorů v Kremlu dne 13. prosince 1943 byl Beneš nepříjemně dotazován Stalinem, „proč jsme v září 1938 nebojovali“ (s. 239), jak si poznamenal prezidentův

kancleř Jaromír Smutný. Spojené státy americké rovněž po celou dobu sledovaly své vlastní zájmy, v nichž československá otázka nepředstavovala příliš významný faktor. Nespěchaly ani s uznáním „Benešovy skupiny“ za exilovou vládu (s. 153) a v této záležitosti spolupracovaly s Foreign Office (s. 159). Důsledky Mnichova se bezprostředně dotkly i československo-polských a československo-maďarských vztahů. V prvním případě otázka Těšínska (Zaolzí) rozdělovala nové spojence, kteří s podporou Velké Británie zamýšleli dokonce vytvořit po válce společnou konfederaci. U příležitosti oslav 70. výročí vypuknutí druhé světové války, které se konaly v Gdaňsku, se Polsko ústy svého prezidenta Lecha Kaczyńskiego omluvilo za tuto svoji nejen chybu, ale i hřích vůči Československu (s. 75). V druhém případě se pak jednalo o mnohem větší území (10 390 km²) na jihu Slovenska (včetně Košic) a Podkarpatské Rusi (včetně Užhorodu a Mukačeva), které obývalo přes 800 tisíc včetně asi půlmilionové maďarské menšiny. V březnu 1939 zbylé území Podkarpatské Rusi obsadilo Maďarsko. Na rozdíl od jiných území předmnichovského Československa se však k poválečnému státu už tato jeho část (nyní již Zakarpatská Ukrajina) nevrátila (s. 211–212).

Na závěr nutno podotknout, že autoři nové knihy o Mnichovu neopomenuli ani celou řadu dalších dílčích problémů souvisejících se sledovanou problematikou. Podrobili analýze bezpočet různých memorand k Mnichovu a právnických posudků z dílny předních amerických (Q. Wright, A. Lepawski), britských (mj. E. Lauterpracht, R. Butler, I. Sinclair, D. H. Anderson, R. K. Batstone), českých (mj. E. Táborský, V. Outrata, J. Žourek), německých (mj. Armbruster, Klein, Munch, H. Raschhofer, O. Kimminich, E. Forsthoff, O. Bachof), polských (Krystyna Marek) či rakouských právníků a historiků, které nepochybně zaujmou právní historiky. Stranou jejich badatelského zájmu nezůstala ani témata, jako jsou např. vnitřní vývoj druhé republiky, poválečná reflexe Mnichova, mírová konference v Paříži, Benešovy vzpomínky na Mnichov po druhé světové válce či pokus o zhodnocení komunistické historiografie k Mnichovu (zejména s. 244–250).

Monografii pečlivě připravilo do tisku nakladatelství Auditorium s (finanční) podporou Nadace Hugo Grotius a vydalo v rámci ediční řady věnované 20. století. Hutný text vhodně doplňují dobové fotografie zobrazující historické události spojené s Mnichovem, jejich komentáře v podobě satirických kreseb či fotokopie originálu mnichovské smlouvy a československo-německé smlouvy z 11. prosince 1938. Až na malé výjimky (např. Lubomír Lipták, s. 247; Tschechokoslowakei, tamtéž; Sudetem, s. 261; tákajících, s. 278) nelze korektorské práci nic podstatného vytknout. Čtenáři také jistě ocení možnost používání jmenného rejstříku (zde chybí mj. jméno polského zástupce u československé exilové vlády Aleksandra Zawiszy, s. 143, resp. 390). Především zahraničním badatelům bez hlubších znalostí českého jazyka je určeno poměrně obsáhlé anglické resumé (s. 360–375). Autoři vystavěli své nynější dílo primárně na velmi rozmanitých a početných archivních pramenech. I proto se může stát, že někteří čtenáři v něm budou subjektivně postrádat zohlednění jednotlivých edic, monografií nebo článků. Osobně mi chybělo například znatelnější využití *Politické biografie českého demokrata* (část druhá) z pera Jindřicha Dejmka či knihy *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach* Piotra M. Majewského.

Název publikace Jana Kuklíka, Jana Němečka a Jaroslava Šebka o Mnichovu patrně odkazuje ke slovům V. Janáka, jenž v roce 1974 na československém velvy-

slanectví v Londýně mluvil o „stínech Mnichova“ nad československo-britskými vztahy (s. 349). Není bez zajímavosti, že autoři se rozhodli obrátit na současné velvyslance signatářských zemí mnichovské dohody a požádat je o jejich nynější stanoviska k této otázce. Úspěšnost byla 25%. Velvyslanectví Velké Británie v České republice zaslalo dopis s datem 6. května 2010, v němž mj. potvrdilo, že „současný britský postoj odpovídá postoji vyjádřenému v předchozích prohlášeních počínaje Churchillovým prohlášením z roku 1940 a následnou výměnou diplomatických nót v roce 1942 mezi vládou Jeho Veličenstva a československou vládou“ (s. 359).

Roman Baron

Grzegorz MOTYKA, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków, Wydawnictwo Literackie 2011, 520 s. ISBN 978-83-08-04576-3.

Polští historici věnují velkou pozornost problematice polsko-ukrajinských vztahů, které byly vážně narušeny v letech druhé světové války a těsně po ní. V polské historické paměti je hluboce zapsána vzpomínka na masové vraždy Poláků na Volyni a ve východní Haliči, které v letech 1943–1945 uskutečnila banderovská frakce Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) a Ukrajinská povstalecká armáda (UPA). Podobně pro Ukrajince byla traumatem operace Visla – nucené vysídlení Ukrajinců z jiho-východního Polska v roce 1947 a jejich rozptýlení na polských západních územích.

Jedním z badatelů, kteří se dlouhodobě problematikou zabývají, je historik střední generace Grzegorz Motyka (1967), docent Ústavu politických studií Polské akademie věd (PAN) a profesor Humanitní akademie Aleksandra Gieysztora v Pułtusku. Motyka je absolventem Katolické univerzity v Lublině (1992), kde také obhájil doktorskou disertaci *Polsko-ukrajinské boje na území dnešního Polska v letech 1943–1948* (1998). Publikoval sedm monografií, mj. je spoluautorem knihy *Služby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców 1945–1989* (Warszawa 2005). Od roku 2011 je členem Rady Institutu národní paměti.

Autorův výklad začíná únorem 1943, kdy byla UPA vyvražděna polská vesnice Parośle. Podle ukrajinských historiků, to ale byli Poláci, kteří již v roce 1942 zabili několik tisíc ukrajinských vesničanů v převážně polském okolí Chełmu. Někteří z těchto historiků tvrdí, že konflikt byl důsledkem předválečné polské národnostní politiky zaměřené proti Ukrajincům.¹ Podle torontského historika Oresta Subtelného vzájemný boj byl krvavým apogeem nenávisti mezi dvěma národy, která se přenášela z pokolení na pokolení.²

Kniha shrnuje výsledky dlouholetého výzkumu, jehož dílčí výsledky byly průběžně publikovány nejen v knižních monografiích, ale i v časopiseckých studiích. Autor podrobně popsal nejprve průběh antipolské akce na Volyni, poté ve východní Haliči i polsko-ukrajinský konflikt na Lublinsku. Přibližuje tzv. výměnu obyvatelstva

¹ Włodzimierz REPRINCEW, *Szkodliwe stereotypy*, Wiadomości historyczne, 1997, č. 5, s. 257–263.

² Orest SUBTELNYJ, *Ukraina Istorija*, Kyjiv 1991, s. 412.

mezi Polskem a SSSR po ustavení nové polsko-sovětské hranice a jeho dílo vrcholí objasněním souvislostí operace Visla.

Ačkoliv to není předmětem recenzované práce, zaujmou mezinárodní souvislosti, které měly vliv na formování politiky OUN na západní Ukrajině. V době úspěšné německé ofenzivy v Aktu obnovení ukrajinského státu, kterým OUN vedená Banderou (OUN-B) jménem ukrajinského národa povolala 30. června 1941 vládu v čele s Jaroslavem Stečkem, se ujišťovalo, že „obnovený ukrajinský stát bude úzce spolupracovat s národněsocialistickým Velkoněmeckem, které pod vedením Adolfa Hitlera tvoří novou Evropu“.³ Na podzim 1941 převažovalo přesvědčení o vítězství Německa nad SSSR a OUN kladla váhu na převzetí pomocné policie, ve které by mohlo být vyškolen velké množství mladých lidí. Ale na II. konferenci OUN-B na počátku roku 1942 již byla formulována představa o formálním distancování od Němců, aby nebyly znemožněny eventuální kontakty s Angličany. Měl pokračovat boj proti „šovinistickým požadavkům Poláků“, kteří chtěli obnovit status quo ante bellum. Scénáře vypracované v říjnu 1942 na konferenci ve Lvově nevylučovaly boj se všemi nepřáteli – SSSR, Polskem a Maďarskem – zároveň. Poláci měli být ze západní Ukrajiny vysídlení, v případě odmítnutí likvidováni.

Třetí konference OUN-B v únoru 1943, po německé porážce u Stalingradu, pokládala zahájení boje s Němci jako taktiku k upevnění vyjednávacích pozic při jednáních se západními Spojenci. Vzhledem k možnému vítězství demokratických států – USA a Velké Británie – se OUN rozhodla opustit zkompromitovaná hesla a zrušila fašistický pozdrav.

Motyka se ve své knize pokouší také o bilanci ztrát na lidských životech. Snaha o vytvoření etnicky homogenních států – Ukrajiny a Polska – si vyžádala desetitisíce obětí zejména civilního obyvatelstva. Polské ztráty v důsledku akcí UPA jsou odhadovány na 100 tisíc mrtvých, z toho jen na Volyni 60 tisíc, přičemž 19 tisíc z nich známe jmenovitě.⁴ Pokud jde o ukrajinské ztráty způsobené Poláky, dospěl k závěru, že činily 10–15 tisíc, tj. byly cirka desetkrát menší než u Poláků. Na Volyni je dokonce poměr 60 tisíc polských obětí proti 2–3 tisícům ukrajinským. Počty jsou značně vyšší ve srovnání s polsko-ukrajinskými boji z let 1918–1919, kdy zahynulo 10 tisíc Poláků a 15 tisíc Ukrajinců.

Autor se rovněž zamýšlí nad vhodným termínem k označení událostí na západní Ukrajině v letech 1943–1947. Dospěl k závěru, že charakteru a právní klasifikaci tehdejších událostí nejlépe odpovídají termíny etnická čistka i genocida, z ukrajinské strany celá antipolská akce, z polské strany jednotlivé pacifikační akce.

Zajímá ho rovněž polsko-ukrajinský konflikt paměti. Většina ukrajinských publikací podává obraz vzdálený tomu, který je dílem polských badatelů. V otázce hodnocení tehdejších událostí Poláci a Ukrajinci stojí na dvou radikálně odlišných pozicích. Ukrajinská interpretace se vyhýbá jednoznačnému ocenění banderovských činů. Kladením akcentů na boj s polskou Domácí armádou (Armija Krajowa) vytváří dojem, že šlo o rovnocennou partyzánskou válku a pacifikace se dotkly jen vesnic bráněných silnými ozbrojenými formacemi. Polská hodnocení jsou považována za výraz

³ *Ukrajinske deržavotvorennje*, Lviv–Kyjiv 2001, s. 123.

⁴ Władysław a Ewa SIEMASZKO, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Tom 1–2. Warszawa 2000, s. 1038, 1040, 1045, 1056.

antiukrajinských stereotypů. Autor srovnává činnost OUN s postupem chorvatských ustašovců vůči Srbům za druhé světové války.

O volyňských Čechách se autor zmiňuje jen na dvou místech. Češi nebyli pro svůj malý počet překážkou etnické homogenity Ukrajiny, a tudíž nebyli předmětem exterminace. Nicméně její obětí bylo 381 krajanů, z toho 376 známe jmenovitě.⁵ Motyka to dokumentuje fotografií Čechů zavražděných banderovci v roce 1943 na Volyňi (s. 175).

Ukrajinské nacionalisty nelze hodnotit jen na základě jejich poválečných dokumentů, ve kterých se hlásí, kromě antikomunismu, také k demokracii. Historie hnutí je delší a období druhé světové války z ní nelze vyjmout.

Jaroslav Vaculík

Sergej Germanovič PUŠKAREV, *Istorija Rossii. Raboty raznyh let. Učebnoe posobie*, sost. Ruslan Grigorjevič Gagkuev, Michail Vladimirovič Kovalev, Moskva, Drofa 2011, 366 s. ISBN 978-5-358-07498-9.

V letošním roce vydalo nakladatelství Drofa dílo ruského historika S. G. Puškareva, a to ve formě sborníku sestávajícího z životopisu, čtyř historických prací, vzpomínek a metodických návodů (syLabů) ke kurzu ruských dějin.

Historikův životopis připravil jeden z velmi nadaných mladých ruských historiků věnující se ruské emigraci v Československu, docent Saratovské státní technické univerzity, Michail Vladimirovič Kovaljov. V roce 2005 publikoval monografii o Puškarevově výzkumu ruského rolnictva a jeho pojetí vztahu Ruska k Západu. Kovaljov se v monografii z roku 2006 velmi podnětně zabýval též sociálně-psychologické adaptaci ruské emigraci v naší republice.

Sergej Germanovič Puškarev se během studií zapojil do proticarského hnutí, za občanské války bojoval proti bolševikům a v roce 1921 emigroval přes Konstantinopol do Československa. V Praze se naučil česky, stal se žákem profesora I. I. Lappo, zahájil vědeckou dráhu a aktivně se zapojil do života ruské emigrace, mj. spoluzaložil Ruskou historickou společnost. Jako historik se zabýval ruskými i českými dějinami, především postavením nevolníků, a významem občiny. Před postupující Rudou armádou odešel v roce 1945 do západního Německa, odkud odjel po několika letech života v utečeneckých táborech s rodinou do USA. Tam Puškarev přednášel na několika univerzitách a věnoval se zejména ruské historii 19. století. Zemřel v roce 1984, takže v Rusku se s jeho dílem, především učebnicí ruských dějin v období 1801–1917, mohli seznámit teprve po pádu komunismu.

Ve sborníku jsou obsaženy čtyři Puškarevovy práce věnující se občině, politické svobodě v předpetrovském Rusku, období bezvládní na počátku 17. století a třídnímu boji v marxistickém učení. První tři studie publikoval v 60. a 70. letech minulého století v USA, poslední v Praze za druhé světové války. Pro české historiky jsou nepochybně nejzajímavější jeho vzpomínky z let 1905–1945, neboť v nich mimo jiné popisuje život ruských studentů v Praze, složení zkušebních komisí, upozorňuje na

⁵ Jiří HOFMAN – Václav ŠIRC – Jaroslav VACULÍK, *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*, 2. vyd., Praha 2004, s. 312–338.

rozdíly mezi češtinou a ruštinou. Podle jeho materiálů studovalo v meziválečném Československu na pět tisíc ruských studentů, kteří pobírali vládní stipendium. Podrobněji se zmiňuje o Karlu Kramářovi (respektive o Karlu Petroviči) a „Ruské akci“ z 20. let, během níž mohlo mnoho ruských emigrantů dostudovat na odborných školách. S uznáním oceňoval i s tím související značné výdaje československé vlády, ale připomněl také skutečnost, že legionáři zabavili část ruského zlatého pokladu. Paměti se dále věnují společenskému, kulturnímu a politickému životu ruských emigrantů v naší metropoli, mimo jiné institucím – Ruské národní univerzitě, Ruskému zahraničnímu historickému archivu, Ekonomickému kabinetu, Ruskému právnímu institutu.

Kniha nepochybně přispěje k dalšímu poznání dějin ruské emigrace v Československu a zpřístupní vědecké dílo jednoho z hlavních představitelů ruských emigrantů ruským čtenářům, kteří nemají možnost seznámit se s původními vydáními v angličtině.

František Stellner

Ještě ke knize Stěpána Pellara *Hrdí orlí ve smrtelném obklíčení*¹

Název knihy Š. Pellara zní zajímavě a dojem umocňuje efektní obálka, na níž vidíme dva Židy s pěknými plnovousy (chasidé?) hrající v kostky u paty kříže, na němž je ukřižován polský orel. V souladu s tím autor píše v úvodu: „Tématem této knihy je moderní polský antisemitismus v nejširším slova smyslu, její ambice jsou však větší“; obraz antisemitismu v 19. a 20. století slouží pouze jako „prostředek, s jehož pomocí se snaží postihnout specifika historického vývoje moderní polské společnosti a interpretovat některé aspekty tamní současné reality“. Takto zamýšlený projekt, tedy ukázání vybraných aspektů reality současného Polska prizmatem evoluce antisemitismu během dvou staletí, se zdá být krkolomný, zas takto získaný obraz více než neúplný, stejně jako pochybný by byl obraz současné české společnosti viděný prizmatem vztahu ke katolicismu a Romům. Autorovu analýzu také negativně ovlivnila absence širších evropských souvislostí. Vždyť antisemitismus nebyl – a není – výlučně polským rysem; druhá polovina 19. století přinesla jeho zesílení v Evropě, které se projevovalo mimo jiné hlasitým obviňováním Židů z „rituálních vražd“ v Čechách, Rusku, Maďarsku a také v Damašku a na Kypru (inspirován evropskými konzuly) a v dalších městech. Bylo to také období bujného rozvoje pseudovědy o lidských rasách (Anglie, Francie) a absurdních diskusí v novinách (zvláště v Německu) na téma domnělého obsahu Talmudu. Z těchto „vědeckých výsledků“ čerpal v Polsku mezi jinými Roman Dmowski a jeho pokračovatelé.

Autor se v této knize snaží spojit problematiku historickou se sociologickou a etnografickou. Je proto nutné zamyslet se nad prameny, z nichž čerpá. Nejdůležitěj-

¹ Polský vědecký časopis *Kwartalnik Historii Żydów* v č. 3/2011 (s. 360–362) otiskl recenzi knihy Š. Pellara od J. Tomaszewského, který jejím prostřednictvím reagoval na recenzi I. Barana otištěnou ve *Slovanském přehledu* (č. 3–4/2010). Jelikož se redakce domnívá, že se jedná o důležitý text, se kterým by česká odborná veřejnost měla být seznámena, požádala J. Tomaszewského, aby připravil verzi pro *Slovanský přehled*, kterou tímto čtenářům předkládáme.

ším zdrojem jsou publikace, zvláště polské, ale také anglické, francouzské, ruské, americké, německé; některé v překladu (do češtiny nebo polštiny), někdy se s nimi autor seznámil pouze prostřednictvím odkazů v jiných knihách, což se ukázalo být vážnou chybou. Nezná naproti tomu (což se dá snadno pochopit) publikace v židovském jazyce (jidiš), v němž vyšly práce hodné pozornosti. Kromě toho mají jistý význam jeho vlastní, spíše náhodná, pozorování během studií na Jagellonské univerzitě. Obsáhlá bibliografie na konci knihy není pouze ozdobou (což se stává i významným autorům); bohaté odkazy mohou svědčit o tom, že autor většinu (bohužel ne všechny) z vyjmenovaných knih měl v ruce a často z nich čerpal opakovaně. Zde je ovšem problém. Z odkazů usuzuji, že autor se dost dobře orientuje v literatuře týkající se etnografie a sociologie, rád – a správně – se odvolává na práce Zygmunta Baumana, Jana Bystroně, Aliny Całé, Olgy Goldbergové, Williama I. Thomasa, Floriana Znanieckého a dalších ceněných autorů. Horší je to s historiografií. Extrémním příkladem absence orientace v ní je odvolávání se v skoro dvaceti odkazech na knihu Marka J. Chodakiewicze, která obsahuje elementární chyby (také ty týkající se nejnovějších dějin Československa) a navíc pomíjí témata tomuto historikovi nevýhodná. Autor se rovněž rád odvolává na populární, ačkoli dost nevalnou knihu Paula Johnsona. Důsledkem nekritického využívání literatury jsou věcné chyby.

Neověřoval jsem všechny odkazy, a tak se omezuji jen na vybrané příklady. Autor uvádí (s. 17, v poznámce je až šest titulů!), že v meziválečném Polsku byla polovina obyvatelstva analfabety. Ve skutečnosti jich podle sčítání lidu (osoby starší deseti let) v roce 1921 bylo 33,1 %, v roce 1931 23,1 %. S údivem jsem se dozvěděl (s. 75), že jsem prý v jisté knize napsal, že v době světové hospodářské krize „některé paragrafy [trestního zákoníku] v praxi vyměřovaly Židům přísnější tresty než křesťanům“. Ve skutečnosti byly rozdíly v trestech pro osoby židovského vyznání pozůstatkem (ostatně nikoli jediným) ruského zákonodárství z období záborů. Nesetkal jsem se však s informací, že by polské soudy tyto předpisy uplatňovaly. Spolu s postupnou novelizací polského práva po roce 1918 byly postupně likvidovány a počátkem 30. let nakonec zrušeny. Na s. 147 čteme o okolnostech vyhnání Židů – polských občanů, z Německa v říjnu 1938. Tato část zní skoro jako sovětský vtip: prý na Rudém náměstí rozdávají auta! To je pravda, ale nikoli auta, nýbrž kola, nerozdávají je, ale kradou. Autor odkazuje na knihu Anny Landau-Czajky; ověřoval jsem si informaci v citované knize, ale nenašel jsem v ní nic o té tzv. „Polenaktion“. Část o Józefu Piłsudském (s. 87 a údaj na s. 354) jsem četl skoro jako žakovskou básničku „Když Kara Mustafa velký vůdce křížáků...“. Není pravdou, že Ludwik Landau byl „kronikářem varšavského ghetta“ (s. 259) a v jeho *Kronice let války a okupace* není pod uvedenými údaji citovaná (podle jiné knihy) pasáž.

Domnívám se, že těchto pár příkladů postačí k závěru, že kniha si nezaslouží důvěru jako zdroj informací a autorovi vystavuje vysvědčení nepozorného žáka prof. Vykoukala. Otazník tak zároveň visí nad dalšími částmi knihy, když faktografický materiál má sloužit jako základ k závěrům. Nic na tom nemění fakt, že ve většině případů, které jsem ověřil, autor uvádí informace správné. I nejlepší pivo je možné zkažit, pokud se do něho dostane dehet.

Mezi nejzávažnější meritorní slabiny knihy zahrnuji ignorování přeměn polského katolicismu od 19. století až do dnešní doby. Čtenář se sice doví poměrně hodně o některých negativních aspektech činnosti římskokatolické církve v meziváleč-

ných letech, o antisemitismu propagovaném řadou katolických časopisů (stálo by za to uvést příklady) zvláště po roce 1930, avšak s překvapivými klopýtnutími. Autor má nepochybně pravdu, když kněze Trzeciaka charakterizuje jako „plodného antisemitského publicistu“, ale pochybuji, že by byl „fascinovaný Hitlerem“ (s. 264). Naproti tomu udivuje pouze okrajová zmínka o knězi Kruszyńském, přestože tento rektor Katolické univerzity v Lublinu byl autorem známých skandálních antisemitských brožur. Chybí dokonce zmínka o pastýřském listu primase Hlonda z roku 1936, důležitém pro pochopení vnitřního konfliktu mezi základy křesťanské etiky a etnickým nacionalismem, jež mezi válkami prožívala řada katolíků. Chybí také zmínka o důležitých změnách po roce 1945, jejímiž symboly mohou být některé časopisy (např. *Tygodnik Powszechny*, *Znak*, *Więź*, *Przegląd Powszechny*) a významní duchovní, mezi nimi zvláště pozdější papež Karol Wojtyła, který antisemitismus uznal za hřích. Na druhou stranu je těžší možné psát o antisemitismu v současném Polsku bez dokonce jediné zmínky o otci Tadeuszovi Rydzykovi a jeho středisku v Toruni, kde našli útočiště „učenci“ typu Jerzyho Roberta Nowaka. Činnost této skupiny představuje vážné problémy pro polský episkopát, když některé její aspekty přispívají k upevňování víry a pobožnosti, avšak na druhé straně kompromituje polskou církev a může dokonce hrozit rozkošem. Autor sice věnoval celou stránku knězi Henrykovi Jankowskému, který byl „zajímavou“ figurou a ne bez zásluh, avšak spíše okrajovou pokud jde o antisemitské postoje.

Autor správně věnoval hodně místa polským diskusím kolem zločinu v Jedwabném. Jejich pokračování způsobené dalšími publikacemi prof. Tomasze Grosse a jiných historiků nastalo po dopsání recenzované knihy. Za velkou chybu však pokládám bagatelizování následků – nejen pro Polsko – politiky SSSR v oblastech obsazených na podzim 1939 (využívání místního nepolského obyvatelstva – nejen Židů – proti Polákům), a po roce 1945 navázání na sovětský antisemitismus z doby před rokem 1939: drama Židovského antifašistického výboru, politické procesy ve vazalských státech, jejichž symbolem může být proces se Slánským a spol. Antisemitismus se stal také jedním z nástrojů proti pokusům o reformu politického systému (stačí připomenout tragický konec Pražského jara v roce 1968 a pokus o uvěznění Františka Kriegla a také tzv. Polský březen ve stejném roce). Jinou chybou je rovněž pominutí procesu postupného obrozování židovské společnosti v Polsku započatém (i přes potíže), mezi mládeží už před rokem 1980, který je důležitou součástí proměn polské společnosti.

Zabývat se knihou Š. Pellara mě podnítila recenze, kterou otiskl *Slovanský přehled*. Ke knize jsem se vrátil pod vlivem recenze v týdeníku A2.² Potřetí se k ní vracet nebudu.

Jerzy Tomaszewski
(z polštiny přeložil Jiří Friedl)

² <http://www.advojka.cz/archiv/2010/15/bij-zida-nebo-budes-bit> (14. 1. 2012).

Vladislav Jovanović¹ řídil v první etapě konfliktů provázejících rozpad SFRJ zahraniční službu Miloševićova režimu. Nejdříve krátce působil jako ministr zahraničí Srbska. Po faktickém kolapsu druhé Jugoslávie převzal tento post ve vládě redukované federace, tedy v srbsko-černohorském soustátí. Diplomacii Svazové republiky Jugoslávie (SRJ) pak vedl s krátkou přestávkou až do roku 1995. Několik týdnů před zahájením daytonské konference o míru v Bosně Milošević odsunul V. Jovanoviće, který symbolizoval konfrontační válečnický přístup ke konfliktům na Balkáně, do pozadí. Po odvolání z vlády působil V. Jovanović až do svržení bělehradského autoritativního režimu na podzim roku 2000 v New Yorku jako šéf diplomatické mise SRJ při Organizaci spojených národů.

Jovanovićovy vzpomínky, koncentrované kromě závěrečné kapitoly na poslední dekádu 20. století, přinášejí jen velmi omezené množství dosud neznámých informací o fungování Miloševićova režimu či o širších souvislostech přelomové etapy moderních dějin jihovýchodní Evropy. Čtenář v nich nenalezne ani zajímavější postřehy, které by z jiného úhlu pomohly nasvítit nedávné dění na Balkáně. Přesto memoáry Vladislava Jovanoviće stojí za pár slov.

Poměrně rozsáhlý text, čítající i s přílohami takřka čtyři sta stran, totiž při pečlivém čtení velmi názorně dokumentuje – aniž by to autor zamýšlel – podprostřednost Miloševićova režimu a jeho stále hlubší propadání do personálního a ideového marasmu a především programového bezceští. První ze zmíněných aspektů dokumentuje i samotný životní příběh Vladislava Jovanoviće, pro kterého první polovina 90. let znamenala vrchol profesní kariéry. Do svého jmenování členem srbské vlády stál totiž vně vysoké politiky. Několik desetiletí působil jako kariérní diplomat; mimo jiné vedl zastupitelský úřad SFRJ v Turecku. Autorovo odůvodnění, proč právě on byl v červenci 1991 překvapivě jmenován do jednoho z klíčových postů v nejvyšší srbské exekutivě, působí důvěryhodně. Tvrdí, že si ho Milošević vybral především kvůli tomu, že nepatřil k žádné z frakcí soupeřících ve vládnoucí straně a že kvůli absenci mocenského zázemí bude loajálně plnit pokyny svého šéfa. Druhý předpoklad se dokonale splnil. Jovanović sice ve vzpomínkách častokrát obsáhle vykresluje, jak a v čem s Miloševićovou politikou nesouhlasil a jaké návrhy na její korekci předkládal, obvykle však lakonicky dodává, že přes vnitřní odpor plnil instrukce přicházející od šéfa autoritativního režimu. Jovanović například v roce 1994 nesouhlasil s Miloševićovým rozhodnutím přerušit kontakty s vedením bosenských Srbů a blokovat hranice na Drině. Přesto však právě on na zasedání svazové vlády na přímý pokyn z nejvyššího místa tento postup inicioval. Opakovaně s hrdostí konstatuje, že nikdy nevstoupil do socialistické strany a že se zasazoval o zásadní rozchod s dědictvím titoistické éry a o přijetí osvědčených hodnot parlamentní demokracie. Přesto však, jak konstatuje, s vnitřním odporem podvackrát kandidoval za Miloševićem vedenou stranu ve volbách do svazového parlamentu; jednou dokonce figuroval na prvním místě kan-

¹ Vladislava Jovanoviće nelze zaměňovat s Živadinem Jovanovićem, který od počátku 90. let působil jako náměstek ministra zahraničí SRJ a v závěru Miloševićovy éry tento úřad jako ministr vedl.

didátní listiny socialistické strany v hlavním městě SRJ. Vysoce loajálně vystupoval i po pro něj zjevně velmi bolestném odvolání z vlády. Ač údajně stále více nesouhlasil s Miloševičovým kursem a mohl v dvašedesáti letech elegantně odejít do důchodu, pokorně přijal místo na diplomatické misi při OSN, kde po dalších pět let disciplinovaně plnil pokyny bělehradského režimu a hájil jeho zájmy. Úzké propojení Jovanoviće s Miloševičovým kursem přitom nepřímou dokumentuje jeho postup v krátkém období vlády Milana Paniće. Tehdy pro nesouhlas s politikou svazového premiéra na ministerský post rezignoval.

Ve formálně uhlazeném, ale obsahově řídkém, nezáživném, místy až nudném textu, který je sem tam pro efekt doplněn latinským rčením či otřepaným žurnalistickým klišé, tak mezi řádky nalezneme příběh typického politika Miloševičovy éry: technicky zdatného, pracovně výkonného, kultivovaného muže, který však byl ve své podstatě jen prostředním úředníkem, vždy se trpně podřizujícím pokynům autoritativního vládce. Šíří jeho rozhledu a schopnost orientace v banálních každodenních záležitostech dokumentuje i polosmutná, polokomická poznámka, že přišel o své „malé rodinné úspory“, když je uložil do jedné z bělehradských bank fungujících na principu pyramidálních her.

Jovanovićevo vypravování dokumentuje nejen personální marasmus panující v bělehradské exekutivě po rozpadu druhé Jugoslávie. Je z něj rovněž patrná absence jakýchkoliv reálných programových koncepcí. Recenzovaná kniha ukazuje, že Milošević již od vypuknutí ozbrojených střetů v Chorvatsku nevěděl, kam by měl komplikované procesy, které sám pomáhal nastartovat, dovést. Absenci strategické koncepce pak soustavně nahrazoval – začasť pouze intuitivně zvolenými – taktickými obraty. Ač je i v odborné literatuře Milošević nadále líčen především jako agresor, Jovanovićevo vzpomínky přinášejí další svědectví o jeho v zásadě obranném kursu, při kterém Bělehrad soustavně ustupoval do „předem nepřipravených“ pozic. Miloševičovo váhání, až bezradnost Jovanović přesvědčivě vykresluje především v kapitolách, v nichž líčí poměry v období na přelomu let 1992 a 1993. Jak známo, Milošević tehdy nechal zvolit prezidentem SRJ Dobricu Ćosiće. Svazovým premiérem se z jeho vůle stal americký podnikatel srbského původu Milan Panić. Zejména druhý se takřka vzápětí po svém jmenování zcela vymkl z Miloševičova vlivu. Jovanović hodnověrně ukazuje, že Panićovo jmenování bylo výsledkem Miloševičova neobratného manévrování a náhodného, až iracionálního hledání východiska z bludného kruhu. Jako přesvědčivé lze přijmout i autorovo hodnocení, že zkušenější politik, který by si na rozdíl od Paniće nepočínal extravagantně a diletantsky, by tehdy zcela pasivního Miloševiče snadno dokázal zbavit moci.

Jak již jsme v úvodu konstatovali, paměti Vladislava Jovanoviće mnoho nových faktů neobsahují. Najdeme v nich především vyprávění o bezobsažných rozhovorech se západními a ruskými diplomaty či představiteli zemí třetího světa. Jako kuriozitu lze uvést Jovanovićevo vzpomínku, že ruský ministr zahraničí Andrej Kozyrev byl při rozhovorech s ním vždy ospalý a jednou dokonce při oficiálních jednání ke zděšení všech přítomných usnul.

Za heuristicky hodnotnou lze považovat kapitolu popisující okolnosti, za kterých Milošević koncem srpna roku 1991 souhlasil s vytvořením tzv. Badinterovy komise. Jak známo, tato komise měla rozhodnout o dalším osudu jugoslávské federace. Podle Jovanovićevo svědectví Miloševiče, který do té doby zahraniční arbitráž odmí-

tal, nakonec přesvědčily přísliby francouzského prezidenta F. Mitteranda. Při osobním setkání Mitterand ubezpečoval Miloševiče o tom, že základem jeho politiky vůči Balkánu zůstává tradiční francouzské srbofilství a že v tomto duchu bude práci komise řídit i jeho osobní přítel Robert Badinter.

Zajímavý postřeh se vztahuje k atmosféře v srbské společnosti, která v ní na počátku 90. let panovala. V srbském prostředí se tehdy kloubily přetrvávající patriarchální tradice, doznívající naděje spojené s Miloševićovým mocenským vzestupem a obavy vyplývající z prvních ozbrojených konfliktů. Jovanović vzpomíná, že krátce po jeho jmenování ministrem a po prvních televizních vystoupeních ho na ulici spontánně velmi přátelsky oslovovaly desítky neznámých spoluobčanů, v obchodech mu nedovolovali platit za nákup a několik starších lidí se mu dokonce pokoušelo líbat ruku.

Vladislav Jovanović mimo jiné píše i o dnes již pozapomenuté iniciativě slovenské vlády směřující k ukončení válek v Chorvatsku a v Bosně. Koncem roku 1994 se Vladimír Mečiar nabídl Bělehradu a Záhřebu jako prostředník při hledání kompromisního řešení jejich sporu. Nepřímo přitom avizoval, že k dohodě by se mohlo dospět na účet bosenských Muslimů. Jovanović sice odjel jednat do Bratislavy, ale Miloševićovo vedení přistupovalo ke slovenskému návrhu od počátku velmi rezervovaně. Bálo se, aby jeho případný souhlas s rozhovory Tudjman propagandisticky nevyužil.

Za pozornost stojí i Jovanovićovo tvrzení, že jako jediný z bělehradského establishmentu chtěl po porážce Republiky srbská Krajina aktivně pomoci chorvatským Srbům tehdejší náčelník generálního štábu Momčilo Perišić. Připomeňme, že generál Perišić se následně v roce 2001 stal ministrem v Djindjićově vládě. Z ní musel odstoupit poté, co vyšly najevo jeho kontakty s tajnými službami USA. Jeho politický osud se pak završil před haagským tribunálem, kde čelí obžalobě z válečných zločinů.

Mohli bychom upozornit ještě na tři či čtyři zajímavější pasáže, které je možné v memoárech najít. Tím by se však jejich přehled definitivně vyčerpal. Vzpomínky Vladislava Jovanoviće představují prostřední opus prostředního diplomata, kterého souhra náhod dovedla do nejvyšších pater politiky. Rozhodně v nich však nenalezneme odpověď na klíčovou otázku spojenou s rozpadem druhé Jugoslávie, která je v názvu knihy avizována.

Jan Pelikán

Akademik Mikuláš Nevrlý – 95-ročný

Akademik Mikuláš Nevrlý sa narodil v Rusku (15. novembra 1916), v Rostove na Done v rodine českého intelektuála – stredoškolského profesora, ktorého vojnové udalosti prvej svetovej vojny zaviali až tam ďaleko od domova. Prvých 17 rokov svojho života Mikuláš prežil na Ukrajine, ktorá sa mu stala osudnou. Celý ostatný svoj život zasvätil štúdiu a propagácii jej kultúry, najmä literatúry nielen doma, v Československu, ale aj v ostatnom svete.

Vysokoškolské štúdiá absolvoval na Nemeckej univerzite v Prahe, lebo české vysoké školy boli zatvorené počas protektorátu, a na Voľnej ukrajinskej univerzite. Obidve školy mu dali solídne základy slavistiky. Štúdiá ukončil pred príchodom sovietskych vojsk do Prahy roku 1945.

Počas štúdia v Prahe sa stretával s ukrajinskými emigrantmi. Boli to básnici, kultúrni činitelia, vysokoškolskí profesori a politici, ktorí v ňom ešte posilnili záujem o ukrajinskú kultúru. Už počas štúdia napísal niekoľko zaujímavých referátov – článkov a recenzií.

Nová vláda ČSR po roku 1945 neuznala jeho diplomy, preto musel nanovo skladať skúšky na FF KU. Pobyt v Brne na Masarykovej univerzite a doktorandúra u prof. F. Wollmana ešte prehĺbila záujem o ukrajinskú literatúru. Tu napísal svoju prvú prácu o živote a diele Ivana Franka, ktorá neskôr vyšla aj knižne pod názvom *Ivan Franko – ukrajinský revolucionár* (1952). Bola to prvá solídna vedecká práca, ktorá zoznamovala českého a slovenského čitateľa s tvorbou tohto ukrajinského génia. O dva roky neskôr v ukrajinčine vydal prácu *Nesmrteľný Ševčenko* (Bezsmertnyj Ševčenko, 1954).

Po prechode do Bratislavy (1956) najprv pracoval vo Výskumnom ústave pedagogickom, potom prešiel do SAV, kde pracoval v jej rôznych literárnovedných ústavoch až do odchodu do dôchodku.

Tu rozvinul veľkú vedecko-výskumnú, publikačnú a propagačnú prácu. Vydal monografickú prácu *Taras Ševčenko – revolučný básnik Ukrajiny* (1960). Napriek hlučným názvom, ako to vtedy bolo v móde, práce o Frankovi a Ševčenkovi poskytovali celkom nový materiál, nové, často protirečiacie interpretácie sovietskym názorom a hodnoteniam. Súčasne s tým spolupracoval s Zväzom Československo-sovietskeho priateľstva, ktoré vydávalo sériu kníh a brožúr o ZSSR a jeho literatúre. Vďaka tomu v sérii *Poznávame Sovietsky zväz* vyšli stovky ukážok z diel ukrajinských autorov od najstarších čias až po súčasných. Nebolo významnejšieho ukrajinského autora, aby tam nebol predstavený slovenskému čitateľovi. Tým položil základy pre vydanie samostatných zbierok a kníh jednotlivých autorov. Aj jeho zásluhou vyšli samostatné básnické zbierky z tvorby P. Tyčynu, V. Sosiuru, M. Ryľského, B. I. Antonyča, D. Pavlyčka, R. Lubkivského a rôzne antológie. Podobne to bolo s prozaikmi. Nebolo významnejšej kultúrnej či literárnej udalosti v Ukrajine, aby o nej nepísal. Taktiež napísal stovky hesiel o Ukrajine o jej kultúre a literatúre do rôznych encyklopédií slovenských, českých a zahraničných.

V Literárnovednom ústave rozvinul výskum o rozvoji ukrajinskej literatúry v medzivojnovom období, najmä o rozvoji poézie. Ale jeho práce, hoci boli monograficky spracované, nemohli u nás vyjsť knižne a v zahraničí sa ich bál vydať, aby sebe a svojej rodine nepoškodil. Čiastkové štúdie uverejnil v rôznych časopisoch slovenských, českých, v Poľsku, Juhoslávii, vo Francúzsku, USA a pod.

Až po roku 1990, keď sa zmenila politická situácia v Ukrajine a u nás, uverejnil niekoľko zásadných monografických prác, ako *Ukrajinská sovietska poézia 20 rokov* (Kyjiv 1990), *Oleksandr Oles. Život a tvorba* (Kyjiv 1994), *Múza lásky a bojov. Ukrajinská poézia pražskej básnickej školy* (Kyjiv 1995) a *Ivan Franko. Život a dielo* (Bratislava 2009). Poslednú prácu napísal v spoluautorstve s básnikom a historikom Miroslavom Danišom. Všetky uvedené práce prinášajú veľké množstvo nového, archívneho materiálu a celkom nové interpretácie a hodnotenie. Nečudo, že boli pozitívne prijaté v Ukrajine a v ostatnom slavistickom svete.

Okrem toho uverejnil celý rád štúdií v renomovaných zahraničných slavistických časopisoch o literatúre ukrajinskej, českej a slovenskej z obdobia národného obrodovania, v ktorých hľadal styčné body a rozdiely. Jeho práce vychádzali v ukrajinčine, slovenčine, češtine, poľštine, ruštine, nemčine, francúzštine a angličtine, v ktorých písal o ukrajinskej literatúre.

Pri hodnotení ukrajinskej literatúry vždy vychádzal zo širších, celoeurópskych slavistických hľadísk, zaraďoval ju do celoeurópskeho kontextu, lebo si bol vedomý, že žiadna literatúra sa nevyvíja iba v svojom národnom priestore. Z tohto pohľadu sú zaujímavé práce o Ševčenkovi a P. O. Hviezdoslavovi, Ševčenkovi a O. Puškinovi a L. Štúrovi, práce o Fričovi a ukrajinskej kultúre pod.

Časť z toho, čo napísal po ukrajinsky M. Nevrlý vyšlo v Kyjeve pod názvom *Z minulosti a súčasnosti* (Mynule j sučasne, Kyjiv 2009) na 958 stranách, ktorá poskytuje čitateľovi obraz o všetkom, o čom rozmýšľal a písal ich autor. A nebolo toho málo. Jeho personálna bibliografia dnes obsahuje viac ako tisíc pozícií. Ťažko nájdeme v rámci bývalej ČSR a či teraz na Slovensku alebo v Čechách lepšieho znalca ukrajinskej literatúry a jej aktívnejšieho propagátora, akým je M. Nevrlý.

Vedecká práca M. Nevrlého bola ocenená aj tým, že bol prijatý za člena Vedeckej spoločnosti Tarasa Ševčenka (jej členmi boli svojho času T. G. Masaryk, A. Einstein, I. Franko a mnohí iní zahraniční vedci), zvolený za člena Národnej akadémie vied Ukrajiny (2003) a vyznamenaný ukrajinským rádmí Za zásluhy III. a Za zásluhy II. stupňa.

Potešiteľné je, že aj vo vysokom veku ešte aj dnes aktívne píše, uverejňuje svoje štúdie aj v *Slovanskom prehľade* a iných významných slavistických časopisoch doma a v zahraničí.

Zostáva nám len zaželať mu ešte mocné zdravie a veľa slnečných a radostných dní.

Michal Roman

Sociální stát – naše minulost, naše současnost

(O mezinárodní konferenci *Teorie a praxe sociálního státu v Evropě ve 20. století. Cesty k sociálnímu státu*)

Sociální stát je pro obyvatele Evropy samozřejmostí. Vzdor tomu, že pro mnohé je „sociální stát“ pojmem hodným jen pro levicově orientované politiky, existuje jako důkazná podstata lidských dějin již celých šedesát let, ale teoreticky jednou tolik. Navíc sociální stát není jen objektem pro historiky; jeho podstata rovněž zaměstnává ekonomy, sociology a samozřejmě politology.

Jaké jsou kořeny, koncepty a současně praktické výsledky vývoje podstaty sociálního státu ve 20. století? Tyto zásadní otázky vyslovené na půdě Historického ústavu AV ČR, v. v. i. v Praze spojily na začátku roku 2011 v zásadní cíl – uspořádat konferenci na mezinárodní úrovni pod názvem *Teorie a praxe sociálního státu v Evropě ve 20. století. Cesty k sociálnímu státu* – tři další akademické ústavy – Ústav hospodářských a sociálních dějin a Ústav politologie FF UK a Fakultu sociálních věd UK. Záměr ihned podpořily rovněž Friedrich Ebert Stiftung v Praze a Česko-ruská komise historiků a archivářů.

Problematika sociálního státu v historické genezi a výzva k hodnotícím zamyšlením nad příklady současných sociálních států v moderním světě, za jaké jsou často v Evropě považovány Německo, skandinávské země, ale též Nizozemí a Velká Británie, vzájemný vztah demokratického uspořádání a sociálního, resp. sociálně-tržního státu a výzva k diskusím o formách a modelech (teoretických a fungujících) sociálního státu, či krizi sociálního státu v posledních dvou desetiletích a hledání cest k jejímu překonání, jakož i jeho perspektivy, se staly velkým motivem pro uznávané odborníky, jichž se na konferenci přihlásilo přes padesát. Projevený zájem byl určujícím motivem pro hlavního uspořadatele – Historický ústav AV ČR, v. v. i. – k oslovení dalších podporovatelů projektu – Zastoupení Evropské komise v Praze, Odboru archivní zprávy a spisové služby Ministerstva vnitra ČR v Praze a pana plk. v z. Ing. Jana Horala, majitele Hotelu DUO – bez přispění kterých – a zvláště pana Horala – by se toto setkání evropských vědců nemohlo uskutečnit. Bohužel, osobní poděkování organizátoři panu Horalovi již nemohli vyslovit. Známý mecenáš historické vědy a projektů připomínajících boj za obnovu československé státnosti v druhoválečném období náš svět nečekaně opustil 3. listopadu 2011.

Na úvod vědeckého zasedání byla za podpory Odboru mediální komunikace Akademie věd ČR a Tiskového oddělení Zastoupení Evropské komise v pondělí 14. listopadu uspořádána v Evropském domě tisková konference, které se setkala s vřelým zájmem pražských, ale i mimopražských novinářů, ale též studentů a laické veřejnosti. Jejimi protagonisty byli **Christoph Boyer**, profesor Katedry dějin Univerzity Salzburg, přední německý odborník na otázky vztahu sociální politiky a práva ve střední a východní Evropě ve 20. století; **Wolfgang Merkel**, profesor, ředitel odboru Demokracie: Struktury, výkon, výzvy Vědeckého centra pro sociální výzkum v Berlíně a současně vedoucí Centra Právního státu a vedoucí projektu Politická sociologie; **Efim I. Pivovarov**, profesor, rektor Státní univerzity humanitních věd Ruské Akademie

věd v Moskvě a předseda ruské části Rusko-české komise historiků a archivářů a **Jakub Rákosník**, docent Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, přední český odborník na moderní sociální dějiny a dějiny sociálního státu.

Samotná konference se konala tři dny – 14. až 16. listopadu 2011 – v Kongresovém sále Hotelu DUO na Praze 9 pod záštitou **László Andora**, člena Evropské komise, a **Milana Štěcha**, předsedy Senátu Parlamentu ČR, kterého na konferenci zastupovala **Alena Gajdůšková**. Místopředsedkyně Senátu Parlamentu ČR celé jednání zahájila, přičemž důraz kladla na význam zvoleného tématu a jeho aktuálnost pro dnešek a účastníkům konference položila celou řadu otázek, týkajících se jednotlivých aspektů problematiky sociálního státu. Konstatovala rovněž, že současná diskuse o sociálním státu je značně deformovaná médii. Prostřednictvím videozáznamu k plnému sálu promluvil **László Andor**, komisař pro zaměstnanost, sociální otázky a rovné příležitosti Evropské unie se sídlem v Bruselu, jenž ve svém vystoupení poukázal především na úkoly a dilemata ekonomické i politické povahy, které v souvislosti právě s úsilím o fungování smysluplného sociálního státu v Evropě vznikají. Obtížnost chodu evropského sociálního modelu při existenci a aktuálním stavu 27 odlišných národních sociálních systémů, přítomným přiblížil **Jan Michal**, vedoucí Zastoupení EK v ČR. **Vladimír Špidla**, emeritní člen Evropské komise, přivítal toto fórum s nadějí, že obohatí nejen vědění, ale i vědomí o sociálním státě. Konferenci jako příležitost ke konfrontaci názorů a skutků schvaloval **Efim I. Pivovarov**. **Jan Němeček**, vedoucí oddělení dějin 20. století Historického ústavu AV ČR, v.v.i., konstatoval, že výzkum moderních sociálních dějin nepatří u nás k těm prioritním tématům, které stojí na výsluní historické vědy, a právě toto zjištění se stalo výzvou k uspořádání konferenčního fóra. Vyjádřil očekávání, že tato iniciativa bude rovněž materializována do podoby samostatné monografie.

Úvodní, pracovní blok byl koncipován záměrně ve vztahu k objektu, a tedy sociálního státu, a subjektu, a tedy historika, politologa a ekonoma. Za historiky jej otevřel **Christoph Boyer**, který se zaměřil na dlouhodobé trendy vývoje sociálního státu od 19. století až po současnost. Objasnil podstatu sociální politiky, podal její komparaci ve dvou hlavních variantách demokratické a nekorporativní, a rovněž podal svůj pohled na západní model sociálního státu. **Wolfgang Merkel** sumarizoval podstatné výzvy pro sociální stát, které jej „formují“ z různých oblastí a stran. Zásadní tvoří globalizace, ekonomické, společenské a demografické trendy, se kterými srovnával reformní kapacitu politik jednotlivých států, jakož i programů politických stran. **Vitalij J. Afiani**, ředitel Archivu Ruské akademie věd, se zaměřil na výklad díla vědce a myslitele V. I. Vernadského, jeho teorii a praxi sociálního státu, jako přechodu mezi demokracií a diktaturou.

Pohled politologa zprostředkoval **Milan Znoj** z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, který zdůraznil, že sociální stát vznikl jako třetí cesta mezi kapitalismem a socialismem a umožnil tak politické společnosti vyhnout se jak sebezničujícím tendencím kapitalistické ekonomiky, tak hrozbě socialistické diktatury. Po druhé válce tento model slavil úspěch, avšak o dvacet až třicet let později s rozvojem globálního kapitalismu a s nástupem nové pravice se sociální stát dostal do úzkých a stal se

terčem ostré kritiky. Útoky na sociální stát jsou dodnes vedeny ve trojím směru. Ekonom **Pavel Mertlík** (Fakulta sociálních věd UK, Praha a Raiffeisenbank a. s., Praha) prezentoval pohled praktické makroekonomie na sociální stát, přičemž zprostředkoval tradiční ekonomický pohled na veřejný sektor a sociální stát, vycházející z úlohy veřejných příjmů a výdajů v řízení agregátní poptávky, fungování kterých je vlastně v rozporu s podstatou makroekonomie. Věnoval se i konkrétnímu vysvětlení problémů konstrukce sociálních transferů, jež by měly být pokud možno tržně konformní, aby se zabránilo destrukci pracovní či podnikatelské motivace. Na závěr prvního dne vystoupil **Jakub Rákosník** z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se zhodnocením teorie sociálního státu v historiografii, přičemž svoji práci postavil na komparaci evropské a české historiografie.

Další dva konferenční dny byly tematicky rozděleny do čtyř samostatných bloků. První, nazvaný *Teorie sociálního státu, vznik a geneze pojmu, charakteristika, vývoj diskuse až po současné názory na sociální stát. Vztah sociálního státu a demokracie*, reprezentovali výchozí referáty **Martina Potůčka**, ředitele Centra ekonomických a sociálních strategií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a **Milana Šikuly**, ředitele Ekonomického ústavu Slovenské akademie vied v Bratislavě, zaměřené na jednotlivé aspekty sociálního státu, mj. na dopady globalizace, globální krize, představujícím výzvu znalostně sociální modernizaci státu. Hlubokou sondu do minulosti sociálního učení přinesl **Pavel Marek** z Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v tématu – koncept sociálního státu v pojetí českých křesťanských sociálů. Otevřel tak širší téma a sice přijetí a využití sociálního učení katolickou církví v Čechách v 19. a v první polovině 20. století, ke kterému se precizně vyjádřil **Stanislav Vejvar** z Filozofické fakulty UK. **Dieter Segert** z Institutu politických věd Univerzity ve Vídni se pokusil zhodnotit nakolik se východní Evropa po roce 1989 stala laboratoří otázky udržitelnosti západní demokracie. Blok svými referáty a koreferáty doplnili **Marie L. Neudorfová** na téma filozoficko-náboženské kořeny sociálního myšlení a jejich přijetí v českém prostředí 19. století a **Vratislav Doubek** z Filozofické fakulty UK se stále aktuální zdůrazněním významu T. G. Masaryka v souvislosti s otázkou sociální v kontextu přelomu 19. a 20. století. Problematiku bloku zásadně rozvinulo rovněž vystoupení **Luboše Blahy** z Ústavu politických věd SAV Bratislava, jenž dešifroval sociální stát z aspektu užitku, svobody, solidarity versus třídního zájmu. **Antonie Doležalová** (Národohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická Praha) prezentovala náhled na celospolečenský směr v sociální oblasti odpověďmi na alternativní otázku: Sociální smír nebo sociální stát?

Druhý blok – *Úsilí o realizaci sociálního státu v meziválečné Evropě a kritická sociálně politická diskursivní analýza. Reflexe sociálního myšlení v evropských autoritativních režimech a diktaturách (nacistický německý stát, fašistický italský stát, sovětský socialismus)* – měl otevřít **Zdeněk Kárník**. Bohužel, vzdor tomu, že ve svém elektronickém dopisu z 30. května 2011 znovu potvrzoval svojí účast, sděloval organizátorům podporu a těšil se na shledání, osud rozhodl jinak. Profesor Zdeněk Kárník 30. září 2011 opustil řady žijících. Mezi historiky však jeho místo zůstane napořád.

S představami o sociálním státě v programech a praktické činnosti politických stran v první Československé republice přítomně podrobně seznámil **Josef Harna** (Historický ústav AV ČR, v. v. i.), na kterého navázal **František Čapka** z Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně se zvláště aktuálním referátem o roli odborů v boji za sociální stát. **Eva Irmanová** z Historického ústavu AV ČR, v. v. i. věnovala pozornost představám o sociálním státě v koncepcích tzv. maďarské progrese, konkrétně Oszkára Jásziho a Mihály Károlyiho. Její kolega **Jaroslav Šebek** zaujal výkladem k problému stavovského státu jako demokratického a protidemokratického východiska řešení sociální problematiky. Sociální politiku v prohlášeních vlád meziválečného Československa, charakterizovanou jako „Pro veřejné blaho“ zasvěceně představil **Drahomír Jančík** z Filozofické fakulty UK. **Michal Pehr** z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., definoval sociální stát v programech československého politického katolicismu v období let 1918 až 1938 a **Miroslav Šepták** (Filozofická fakulta UK a Národní archiv Praha) přednesl přítomným brilantní komparaci problematiky sociálního státu v Rakousku na pozadí situace v první Československé republice. **Jelena P. Serapionova** z Ústavu slovanských studií Ruské akademie věd v Moskvě předložila svůj výklad faktických postojů pražského Sociálního ústavu ve stejném období. **Lubica Harbul'ová** (Inštitút histórie Filozofické fakulty Prešovské univerzity v Prešově) se prezentovala s výsledky svého dlouhodobého výzkumu na téma sociálních aspektů vývoje v Sovětském svazu na přelomu 20. a 30. let minulého století a jejich odezva v Československu. Vystoupení **Jana Němečka**, který společně s Janem Kuklíkem (Právnická fakulta UK) mapují již dlouhodobě československý exil v letech druhé světové války, se soustředilo na představy exilu o sociální transformaci poválečného československého státu. Panel uzavřela **Zlatica Zudová-Lešková** z Historického ústavu AV ČR, v. v. i., která referovala o neznámé kapitole slovenských národních dějin, jež tvoří iniciativy té slovenské politické emigrace, která se vesměs stavěla za obnovu československé státnosti. Tento cíl však spojovala s plněním dvou základních podmínek: plného politického uznání slovenských národních požadavků a poválečného vzniku sociálního státu jako třetí, po stránce politické, sociální a ekonomické, spravedlivější alternativy.

Neméně přínosný byl i třetí panel, věnovaný *sociálnímu státu a cestě k jeho realizaci v poválečné Evropě, přičemž akcent byl kladen na kontinuitu a diskontinuitu v myšlení problematiky*. Tento blok představoval jeden z vrcholů konference, jednak kvalitními referáty, tak i intenzitou diskuse. Nejvýraznější v panelu byla vystoupení **Martina Myanta** z University of the West of Scotland a **Steina Ringena** z Green Templeton College, University of Oxford. Profesor Myant (společně s Janem Draho-koupilem z Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Universität Mannheim) referoval o konstrukci sociálního státu v středovýchodní Evropě po pádu reálného socialismu, a rovněž se soustředil na jednotlivé okruhy sociální politiky těchto zemí, profesor Ringen podal genezi problémů skandinávských modelů sociálního státu, přičemž volil komparativní metodu, zdůrazňující rozdíly mezi švédským a norským modelem, které jsou poměrně opomíjené. **Nicole Kerschen** (University Paris West Nanterre la Défense) ve svém referátu zaměřila kritický pohled na počátky francouzského sociálního státu po druhé světové válce. Podala důkazy o francouz-

184

ském plánu sociální bezpečnosti, jako o „směsi“ koncepcí evropských a amerických. Pohled na situaci v předválečném, okupovaném a poválečném Československu, přiblížil **Jakub Rákosník** v referátu *Československý sociální stát 1924–1956: Kontinuita a diskontinuita tradice české sociální politiky*. **Emil Voráček** z Historického ústavu AV ČR, v. v. i. (společně s Václavem Průchou) vystoupil s přínosným a aktuálním tématem sociální stát v Československu v období normalizace. I tentokrát se bohatá a značně kritická diskuse soustředila též na otázky vlastní definice sociálního státu, rozdílnosti v jeho pojetí a fungování, tedy nutnost odlišit demokratický koncept sociálního státu, který nelze ztotožňovat se sociální politikou. Zajímavou otázkou byla i snaha přítomných po pojmenování podstatných nových rysů v modelech sociálního státu. V současnosti se však podle diskutujících nedá hovořit o krizi koncepce sociálního státu, nýbrž o krizi hospodářské.

Ve druhé části panelu se prezentovali především historikové: **Ľudovít Hallon** (Historický ústav SAV, Bratislava), jenž podrobně referoval o představách a realitě uskutečňování sociálního státu ve Slovenské republice let 1939–1945; **Stanislav Kokoška** z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. se soustředil na český domácí odboj a jeho představy o moderním sociálním státě a **Jindřich Dejmek** z Historického ústavu AV ČR, v. v. i., svůj zahraničně politicky profilovaný referát zaměřil na sociálně politické myšlení britské Labour Party na počátku studené války. Teoretické koncepce W. H. Beveridge a jejich resonanci v praktické britské politice přiblížil **Vladimír Špidla**, emeritní člen Evropské komise. **Jörg Roesler** z Berlína ve svém tradičně inspirativním vystoupení porovnával dva modely zásadně odlišných sociálních politik, a to v obou poválečných německých státech. Blok však uzavřeli ekonomové: **Tomáš Jelínek** a **Radek Soběhart** (oba z Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické, Praha); první vystoupil ještě stále s neprobádaným tématem sociální politiky protektorátu se soustředěním se na pojišťovnictví, a druhý na základě výchozí otázky o nutné symbióze (?) mapoval německý hospodářský zázrak a sociální stát.

Těžištěm čtvrtého bloku se stala krize sociálního státu v 90. letech minulého století a výzvy k transformacím zvláště v zemích bývalého sovětského bloku v komparaci s moderním sociálním státem. **Martin Potůček** v této souvislosti osvětlil „příběh České republiky“, když srovnával programy zvyšující lidský potenciál a sociopolitickou realitu. I když akceptoval celou řadu programových vládních dokumentů, soustředil se na souvislosti prohlášení sociologů, zasláného prezidentu ČSFR Václavu Havlovi v lednu 1990, ve kterém upozorňovali na nebezpečí spjatá s přeceňováním ekonomické dimenze transformace. **Julie A. Ščerbakova** z Ruské akademie věd v Moskvě představila pohled na sociální reformy v současném českém a slovenském státě, což se mohlo stát pro mnohé inspirativní. Další referáty byly převážně zaměřeny na jednotlivé aspekty problémů koncepcí sociálního státu, resp. vnějšího prostředí, tj. Evropské unie a její role v procesu proměn sociálního státu, na což se soustředila jak **Tanja Klenk** (Universität Bremen), tak **Vladimír Špidla**. Svým systematickým zhodnocením koncepcí sociálního státu v programech středoevropských sociálně demokratických vlád na konci 20. století zaujala **Ella G. Zadorožnjuk** (Institut slavjanovedenija, Ruská akademie věd) a panel uzavřel **Marek Hrubec** z Filozofické fakulty UK svým vystoupením na téma *Moderní sociální stát: transnacionální a globální perspektivy*.

Závěrečné panelové diskuse se zúčastnili **Vladimír Špidla, Nicole Kerschen, Martin Potůček, Tanja Klenk, Martin Myant, Jakub Rákosník, Vít Klepárník a Emil Voráček**. Akcent byl položen na otázku do jaké míry byl koncept sociálního státu výsledkem konkrétních okolností, které se už nemusí opakovat, tj. také co přežilo, resp. nepřežilo z původních představ. Podle názorů panelistů (zde se však všichni neshodli), dochází k postupné delegitimizaci sociálního státu (příkladem jsou trendy v italské politice). Nelze ovšem jednoznačně hovořit o krizi koncepce sociálního státu, opakovaly se i požadavky precizní definice pojmu sociální stát, bylo poukazováno na současný neúplný politický a společenský konsens ve smyslu sociálního státu. Nicméně však shoda zavládla v otázkách přímé souvislosti konceptu sociálního státu a demokratického systému.

Třídenní, mezioborové jednání pěti desítek vědců z šesti států Evropy za účasti téměř sta účastníků konference je důvodem nejen ke konstatování spokojenosti nad dobře zvoleným tématem, jež ostatně rezonuje celou Evropou, ale především výzvou k pokračování výzkumu předmětné otázky. Nepochybně bude klíčovou v zachování demokracie a míru.

Zlatica Zudová-Lešková¹

Výročí ruské pomocné akce

Konference a výstava *Ruská pomocná akce: historie, význam, dědictví*, Praha, 4. a 5. října 2011

V roce 2011 uplynulo devadesát let od vyhlášení tzv. ruské pomocné akce – programu finanční podpory československé vlády určené mnohatisícové vlně uprchlíků z bývalého carského Ruska, zmítaného krvavou občanskou válkou a hladomorem. Finanční prostředky ruské pomocné akce umožnily dokončit studium tisícům mladých lidí, zajistily pracovní zařazení celé řady představitelů ruské a ukrajinské vědy a kultury, podpořily určitou vnitřní stabilizaci velkého počtu příchozích, z nichž někteří po jisté době směřovali do dalších zahraničních center emigrace. Mnohým tato akce pomohla v ČSR zakotvit a najít nový domov. Díky cílené podpoře se v tehdejším Československu rozvinula bohatá vědecká, kulturní i publikační činnost, fungovala řada institucí odborného i občanského charakteru. Československo se v 20. letech minulého století stalo jedním z hlavních světových center působení ruské a ukrajinské emigrace, což je ve vzájemných vztazích pozitivně vnímáno dodnes. Ačkoliv na počátku 30. let došlo v důsledku hospodářské krize k utlumení finanční podpory, celková částka poskytnutá pro daný účel ze státního rozpočtu do vypuknutí druhé světové války dosáhla více než pět set milionů tehdejších korun. Nelze přitom pominout, že na finanční pomoci emigrantským organizacím a institucím se podíleli rovněž soukromí podnikatelé.

¹ Zprávu z třetího dne konference (16. 11. 2011) jsem vypracovala s podporou Emila Voráčka.

Zmíněné výročí připomněla mezinárodní konference nazvaná *Ruská pomocná akce: historie, význam, dědictví*, která se uskutečnila ve dnech 4. a 5. října 2011 v zasedací síni Národní knihovny České republiky v pražském Klementinu. Pořadateli a organizátory konference byly Slovanská knihovna a občanské sdružení Ruská tradice. Jednání konference, nad níž převzal záštitu místopředseda vlády a ministr zahraničních věcí České republiky Karel Schwarzenberg, se zúčastnilo čtyřicet badatelů z Ruské federace, České republiky, Slovenska, Ukrajiny, Běloruska, Německa, Velké Británie a Spojených států amerických.

Zaměření jednotlivých příspěvků lze rozdělit do čtyř skupin.

Příspěvky první skupiny se obíraly celkovým významem ruské pomocné akce pro ruskou, ukrajinskou a běloruskou emigraci, analyzovaly motivaci jejího vyhlášení, věnovaly se institucím, které se podílely na její realizaci (včetně například katolické církve), všímaly si postojů čelných českých politiků (především T. G. Masaryka a Karla Kramáře) k tomuto projektu a dotkly se rovněž duchovních proudů a ideových hnutí, které se díky ruské pomocné akci mohly rozvinout.

Druhá část příspěvků byla zaměřena na projevy ruské pomocné akce v životě emigrace – a to jak v Československu, tak v zahraničí. Pozornost byla věnována podpoře školství a vzdělávání obecně (ne nadarmo bývá v souvislosti s počtem škol určených emigraci tehdejší Praha označována za „ruský Oxford“), literární činnosti, vydavatelským aktivitám, knihovnám a archivům i speciálním badatelským organizacím. Skutečnost, že se podpora z prostředků ruské pomocné akce neomezovala jen na území tehdejšího Československa, doložil například referát pojednávající o vlivu ruské akce na činnost přírodovědného institutu ve francouzském Villefranche-sur-Mer.

Třetí skupina příspěvků se věnovala osudům jednotlivých osobností a tomu, jak ruská pomocná akce ovlivnila jejich život. Nešlo přitom pouze o příslušníky emigrace (Petr S. Bobrovskij, Vladimir A. Brandt či Jevgenij N. Čirikov), ale i osobnosti veřejného života neruského původu. I na české účastníky konference působily objevené životní osudy bezprostředního realizátora ruské pomocné akce Václava Girsy či podrobnosti o podpoře této akce ze strany americké rodiny Craneů.

Nechybělo ani téma životnosti odkazu ruské pomocné akce. Bylo-li jejím původním, nakonec ovšem nenaplněným posláním připravit a vychovat intelektuální elitu pro příští, demokratické Rusko, nelze zároveň přehlédnout, že četní představitelé ruské a ukrajinské inteligence se aktivně zapojili do českého a slovenského vědeckého, kulturního a veřejného života a zanechali nepomíjivé hodnoty ku prospěchu hostitelské země.

Součástí programu konference bylo zahájení stejnojmenné výstavy instalované na tzv. ředitelské chodbě Klementina. Výstavu, kterou připravila Anastasia Kopřivová, zahájili Karel Schwarzenberg a český velvyslanec v Ruské federaci Petr Kolář. Prostřednictvím zajímavých, nejednou vpravdě unikátních dokumentů výstava názorně představila nejrůznější stránky života a oblasti působnosti emigrantské komunity v meziválečném Československu a poukázala i na skutečnost, že tuto komunitu tvořili nejen občané ruské a ukrajinské, případně běloruské národnosti, ale i příslušníci dalších národností.

Po skončení konference se uskutečnila komentovaná exkurze po ruském oddělení Olšanských hřbitovů. Z předchozí diskuze o tom, jak uchovat živé povědomí o významu ruské pomocné akce nejen pro ruskou, ale i pro českou veřejnost, vyplynulo, že jedním z konkrétních projevů může být snaha o renovaci původních hrobů

představitelů ruské emigrace na Olšanských hřbitovech, případně o zamezení jejich postupné likvidace. Řada hrobů totiž není v uspokojivém stavu, některé již dokonce neexistují a byly nahrazeny moderními honosnými náhrobky. Zánikem původního ruského oddělení Olšanských hřbitovů by byl nenávratně zničen jeden z posledních hmatatelných důkazů světového významu Prahy jako jednoho z hlavních center protibolševické emigrantské komunity.

Anastázia Lukáčová

Konstantinos KOKOSIS, *Achileas, Achil, nebo...nic*, Zlaté hory, RULA 2011, 143 s. ISBN 978-80-904122-1-7.

Překlad práce řeckého diplomata, která vyšla poprvé v Athénách v roce 2010, postihuje beletristickou formou osudy lidí, kteří uprchli z vlasti po porážce levice v občanské válce v roce 1949. Hlavní hrdina se narodil již v Československu v roce 1959, kde také vychodil školu a vyučil se a kde žili prarodiče a rodiče; dědeček byl partyzán, otec stranický funkcionář. Po pádu vojenské junty v roce 1974 byla pro všechny emigranty z konce 40. let (v exilu jich žilo na „východě“ na 80 tisíc, v samotném Československu přes 12 tisíc) vyhlášena amnestie a mnozí se vrátili do Řecka.

Achileas, jehož etnický původ je velmi složitý (prarodiče pocházeli z Makedonie, resp. z okolí Prespanského jezera na hranicích mezi jugoslávskou Makedonskou republikou a Řeckem, tzv. Egejskou Makedonií, s kořeny v řeckých menšinách v Malé Asii), se považuje za Řeka, doma však mluvili i makedonsky. Po marných pokusech usadit se v nové vlasti umírá při dopravní nehodě.

Krušné a rozporuplné životní zkušenosti emigrantů a příslušníků jejich rodin autor shrnul do osudů hlavního hrdiny, tak jak je vypráví bezpečnostnímu úředníkovi a lékaři v nové vlasti.

Nejde o knížku odbornou, ale její beletristická podoba shrnuje osudy mnoha tisíců lidí z hraničních a smíšených etnických oblastí. Dá se z ní vyčíst mnohé o mnohdy dezorientovaných lidech, kteří mluvili i řecky i makedonsky (mnozí byli přesvědčeni, že bulharsky). Práci lze považovat za plně využívající dnes moderní metody orální historie a i když se nezasvěcený čtenář může zamýšlet nad zdánlivě nepřírozným propletením faktů, ten, kdo hlouběji pozná moderní historii Řecka, ví, že autor si v ničem nevymýšlí.

Miroslav Tejchman

Lidé a doba

Od reorganizace k reorganizaci. Role časopisu Byzantinoslavica ve vývoji české byzantologie v letech 1945–1970¹

Lubomíra Havlíková

From reorganization to reorganisation. Role of the journal Byzantinoslavica in the evolution of the Czech Byzantine studies in the years 1945–1970

The article deals with the history of the Czech Byzantine studies after the Second World War. The author describes a situation between the years 1945 and 1970, in which the Byzantine studies, containing history, history of art, philology, philosophy, and archaeology, were studied in the Slavonic Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences and at the Charles University. She dedicates a main part of her contribution to the explication of the importance of the international journal for Byzantine studies Byzantinoslavica in the post-war Czech byzantinology and history and the importance of Byzantine studies for the cultural development of European nations and peoples.

Keywords: History, Czech Byzantine studies, history, historiography

Druhá světová válka přerušila na několik let – po zrušení Slovanského ústavu a jeho začlenění do Reinhard-Heydrich-Stiftung² – také činnost jeho byzantologické komise a vydávání sborníku pro studium byzantsko-slovanských vztahů – *Byzantinoslavica*. Co bylo pro vývoj poválečné československé byzantologie, jejíž osudy byl těsně svá-

¹ Studie navazuje na články Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Česká byzantologie a Slovanský ústav*, Slavia 68, 1999, s. 442–451 [= Slovanský ústav v Praze. 70 let činnosti, Praha 2000, s. 60–69] a Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Osudy pražské byzantologie v době německé okupace Československa*, Slovanský přehled 93, 2007, s. 149–160.

² František ROUBÍK, *Německé plány se slovanskými ústavy v Praze za okupace*, Slavia 18, 1947–1948, s. 516–520; Jiří BEČKA, *Postoj M. Murka vůči nacistům v době okupace (příspěvek k dějinám slavistiky)*, Slavia 72, 2003, s. 116–122; TÝŽ, *Slovanský ústav v dobách nacistické okupace*, in: Věda v českých zemích za druhé světové války (= Práce z dějin Akademie věd, seria C, fasciculus 3). Sborník z konference (Praha, 18.–19. listopadu 1997). Ed. Hana BARVÍKOVÁ et al., Praha 1998, s. 87–101; Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Osudy pražské byzantologie*, s. 149–160.

zány s osudy časopisu *Byzantinoslavica* (který byl vždy pojítkem mezi československými byzantology a kolem něhož se sdružovala československá byzantologická vědecká obec), podstatné, byly zásadní koncepční změny ve vydávání časopisu a v charakteru jeho bibliografie. Proto po druhé světové válce prošel časopis i československá byzantologie – podobně jako mnoho jiných vědních oblastí – několika zásadními změnami.

První poválečné valné shromáždění Slovanského ústavu se sešlo těsně před vánočními, 19. prosince 1945.³ Jeho účastníci se shodli s názory profesorů F. Wollmana, M. Paulové a Th. Saturníka v několika bodech: 1. Slovanský ústav nezanikl; 2. jeho funkční období a členství jeho členů s výjimkou členství Němců dosud trvá; 3. období od 1. října 1938 do 5. května 1945 se do doby jeho existence nepočítá; 4. zákonným podkladem pro obnovení činnosti Slovanského ústavu je ústavní dekret prezidenta republiky z 3. srpna 1944 č. 11 o obnovení pořádku a vyhláška ministerstva vnitra z 27. července 1945 potvrzující platnost tohoto dekretu. Novým předsedou poválečného Slovanského ústavu byl jednomyslně zvolen Albert Pražák.⁴

Poválečná doba nezačala pro českou byzantologii dobře a byla naplněna bojem o její podstatu, o existenci jejího tiskového a publikačního orgánu – sborníku *Byzantinoslavica*. K prvnímu setkání českých byzantologů po ukončení druhé světové války a osvobození Československé republiky z fašistické nadvlády došlo na půdě Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze již 17. srpna 1945.⁵ Na první poválečné schůzi byzantologické komise Slovanského ústavu se sešli téměř všichni její předváleční členové. Několik členů však přesto chybělo: profesor O. Hujer⁶ za války v roce 1942 zemřel, docentka M. Andrejevová⁷ byla po válce nezvěstná a profesor F. Dvorník emigroval před nacistickou okupací do Francie a Anglie a nakonec za oceán, do Spojených států amerických.

Již na této první poválečné schůzce přišla M. Paulová s několika významnými návrhy, které se staly předmětem jednání byzantologické komise v několika následujících letech a výrazně ovlivnily další koncepci české poválečné byzantologie a zejména koncepci *Byzantinoslavik*. Paulová předložila komisi tři návrhy. Chtěla, aby: 1. byl sborník *Byzantinoslavica*, který dosud vycházel jednou za rok, změněn na časopis, který by vycházel alespoň dvakrát ročně; 2. byl dosavadní „byzantskoslovan-

³ Zápis z valného shromáždění Slovanského ústavu z 19. prosince 1945, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. (dále MÚA AV ČR, v.v.i.), fond Slovanský ústav (dále SÚ), inv. č. 21 (karton 3), A 11.

⁴ Albert Pražák (1880–1956), literární historik.

⁵ Zápis ze schůze byzantologické komise z 17. srpna 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1.

⁶ Oldřich Hujer (1880–1942), český jazykovědec, profesor srovnávacího indoevropského jazykozpytu na Karlově univerzitě v Praze.

⁷ Maria Andrejevová (Marija Aleksandrovna Andrejeva, 1900–ante quem prosinec 1942) studovala v Petrohradě a po emigraci filozofickou fakultu v Praze, kde byla žačkou Jaroslava Bidla. V roce 1925 získala doktorát (PhDr.) a později se také habilitovala. Byla členkou Slovanského ústavu a mnohaletou spolupracovnicí sborníku *Byzantinoslavica*, kde se významně podílela na jeho bibliografické části, jíž byla redaktorkou, a s jehož vedením se nerozešla v dobrém. Do roku 1931 byla také pracovnící Institutu N. P. Kondakova. Srov. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Ve službách československé vědy (Přínos ruské emigrace k rozvoji pražské byzantologie a mediévistické balkanistiky)*, *Slovanské historické studie* 31, 2006, s. 43–45.

ský program” *Byzantinoslavik* rozšířen i na problematiku čistě byzantologickou; 3. byla rozšířena dosavadní redakce *Byzantinoslavik* a vytvořena na mezinárodním základu přibráním redaktorů ze všech slovanských zemí. Tyto tři základní změny na poli československé byzantologie, které tehdy mohly využít ne příliš dobré situace v byzantologii v poválečném Německu i porevolučním Rusku, SSSR, měly směřovat, jak o to usilovala Paulová, k vytvoření mezinárodního střediska, mezinárodního centra pro byzantologii východní a jihovýchodní Evropy v Praze. Tato světově orientovaná koncepce Paulové – a i ona osobně – však měla mnoho protivníků a její záměry nebyly v souladu se záměry jiných badatelů a představitelů nebo rádoby představitelů tehdejší československé byzantologie. Snahou o tyto podstatné změny odstartovala Milada Paulová nejen boj o novou koncepci sborníku *Byzantinoslavica*, ale také boj o jeho existenci vůbec, a poštvala si tím proti sobě některé osoby.

Výsledkem bohaté a velmi ostré diskuse všech přítomných členů byzantologické komise bylo usnesení ponechat *Byzantinoslavica* jako sborník, který by vycházel dvakrát do roka a který měl napříště tisknout „příspěvky v jazycích mezinárodních, tj. v ruštině, francouzštině a angličtině”.⁸ O vydávání českých příspěvků byzantologického charakteru měla komise jednat s *Českým časopisem historickým* (od roku 1950 *Československý časopis historický*, ČSCH) a s *Listy filologickými*. O němčině jako o jazyku příspěvků se v *Byzantinoslavikách*, jak je vidět ze zápisu schůze, vlivem válečného traumatu vůbec neuvažovalo. Přítomní členové byzantologické komise se rovněž usnesli, aby byla v dosud nevydaném, ale již před druhou světovou válkou téměř připraveném weingartovském VIII. svazku *Byzantinoslavik* nahrazena německá résumés francouzskými. Svazek měl být také doplněn nekrology na byzantology, kteří zemřeli ve válečných letech, včetně předčasně zemřelého Miloše Weingarta (12. ledna 1939), a poté měl být urychleně vydán. Na titulní straně VIII. ročníku *Byzantinoslavik* s vročením 1939–1946 a vydaném po válce v roce 1946 však již nefiguroval jako redaktor profesor M. Weingart, pod jehož vedením byl časopis zčásti připraven, ale jako vedoucí redaktoři se na něm objevili B. Havránek, N. L. Okuněv a M. Paulová.⁹

Rok po válce, v roce 1946, byly provedeny úpravy ve složení byzantologické komise a tyto změny se odrazily také ve složení redakce sborníku *Byzantinoslavica*, protože obě dvě instituce spolu vzájemně koincidovaly, což byl důsledek předválečné tradice a skutečnosti, že vydavatelem *Byzantinoslavik* byla právě byzantologická komise při Slovanském ústavu. Členy z části inovované byzantologické komise se stali profesori J. Dobiáš,¹⁰ J. Eisner,¹¹ B. Havránek,¹² J. Kurz,¹³ N. L. Okuněv,¹⁴ M. Paulo-

⁸ Zápis ze schůze byzantologické komise z 17. srpna 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1.

⁹ Jejich jména byla v jednotlivých vydaných kusech VIII. svazku *Byzantinoslavik* vlepena na titulní stranu na dodatečně vytištěném papíru jako errata.

¹⁰ Josef Dobiáš (1888–1970), historik, klasický filolog.

¹¹ Jan Eisner (1885–1967), archeolog.

¹² Bohuslav Havránek (1893–1978), slovanský filolog.

¹³ Josef Kurz (1901–1972), paleoslovenista.

¹⁴ Nikolaj Lvovič Okuněv (1886–1949), historik umění, byzantolog. Srov. L. HAVLÍKOVÁ, *Ve službách československé vědy (Přínos ruské emigrace k rozvoji pražské byzantologie a mediévistické balkanistiky)*, s. 28–37; TÁŽ, *Uplynulo 60 let od smrti Nikolaje Lvoviče Okuněva (1886–1949)*. Akademický bulletin 3, 2009, s. 24 (<http://abicko.avcr.cz/cs/2009/03/13/index.html>).

vá,¹⁵ J. Rypka,¹⁶ A. Salač,¹⁷ Th. Saturník,¹⁸ K. Svoboda¹⁹ a J. Vajs.²⁰ Novým předsedou byzantologické komise byl jmenován J. Vašica.²¹ Vedením a hlavní redakcí časopisu *Byzantoslavica* byli pověřeni slovanský filolog Bohuslav Havránek, historik umění Nikolaj Lvovič Okuněv a historička Milada Paulová. Další členové byzantologické komise tvořili redakční radu *Byzantoslavik*.²²

Tomuto jmenování nové byzantologické komise však předcházela dosti ostrý boj o existenci sborníku *Byzantoslavica* vůbec. Na interní schůzi výboru Slovanského ústavu, která se konala 3. října 1945 bylo totiž rozhodnuto „zastavit další vydávání sborníků *Byzantoslavica* a *Carpathica*“²³ s tím, že vysázené svazky budou dotištěny a další příspěvky o byzantsko-slovanských vztazích bude možno otiskovat v časopise *Slavia*, event. v jeho zvláštní byzantologické části.²⁴ Podle Saturníka byl výbor veden k svému rozhodnutí nejen „ohledy finančními, nýbrž i obavami z velkých potíží věcných“.²⁵

Mezitím došlo k jednáním na různých úrovních, v nichž se profesorka Milada Paulová velmi angažovala. Dne 13. října 1945 vyšel ve *Svobodných novinách* její

¹⁵ Milada Paulová (1891–1970), historička, jugoslovenistka a byzantoložka. Srov. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (*Paměti Milady Paulové*), *Slovanské historické studie* 34, 2009, s. 127–166 (zde s. 132).

¹⁶ Jan Rypka (1886–1968), orientalista.

¹⁷ Antonín Salač (1885–1960), klasický filolog a archeolog. Srov. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Klasická studia a počátky české byzantologie (Z korespondence A. Salače a J. Bidla)*, *Listy filologické* 125, 2002, č. 1–2, s. 102–109.

¹⁸ Theodor Saturník (1888–1949), právník se specializací na slovanské právo. Srov. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Recepce byzantských právních památek ve slovanském, zejména velkomoravském prostředí (reflexe v české právní historii)*, in: Jozef Michalov – Martin Hetényi – Peter Ivanič – Zvonko Taneski (eds.), *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*, Nitra 2007, s. 54–68 (zde též J. Vašica).

¹⁹ Karel Svoboda (1888–1960), klasický filolog.

²⁰ Josef Vajs (1865–1959), teolog, paleoslovenista.

²¹ Josef Vašica (1884–1968), teolog, paleoslovenista.

²² Později po zrušení byzantologické komise a vzniku Československého národního komitétu byzantologů při poměrně nevelké lidské základně československé byzantologie koincidovala redakce časopisu *Byzantoslavica* a její vedení s tímto komitétem a jeho vedením na principu: vedoucí redaktor časopisu = předseda komitétu, výkonný redaktor časopisu = tajemník komitétu, členové redakce časopisu = členové komitétu.

²³ Sborník *Carpathica* I a II, který se věnoval výzkumu v oblasti Podkarpatské Rusi, vycházel v prvorepublikovém Slovanském ústavu v letech 1936–1939 ve dvou řadách (A. duchovědné, B. přírodovědné); v letech 1939–1940 vyšla pouze přírodovědná řada *Carpathica* III. V důsledku státoprávní změny v roce 1938 a po revizi hranic po druhé světové válce, kdy tato oblast připadla SSSR, bylo vydávání sborníku *Carpathica* po jednání zastaveno. Srov. Jan BEČKA, *Slovanský ústav v letech 1922–1963*, *Slavia* 68, 1999, s. 401–420 (zde s. 407); Jana ŠPIRUDOVÁ, *K činnosti sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu*, *Slavia* 68, 1999, s. 471–482 (zde s. 474–475).

²⁴ Zápis ze schůze výboru z 3. října 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

²⁵ Zápis ze společné schůze výboru a byzantologické komise z 8. listopadu 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

alarmující článek, nazvaný příznačně *Masarykova Byzantinoslavica zaniknou?*²⁶ Profesorka Paulová v něm napsala:

„Roku 1928 dal autor díla ‚Rusko a Evropa‘ podnět k založení časopisu Slovanského ústavu ‚Byzantinoslavica‘. T. G. Masaryk projevil tímto činem hluboké porozumění pro řecko-slovanskou vývojovou sféru a základy slovanské kultury. Uskutečnění ideje bylo svěřeno hlavnímu redaktoru prof. M. Weingartovi, který se zhostil svého úkolu s velikým zdarem. Slovanský ústav vydal do války sedm ročníků ‚Byzantinoslavica‘, jež se v světové soutěži čestně řadí po bok Grégoirovu ‚Byzantion‘, vydávanému v Bruselu rovněž malým národem jako jsme my, i ústřednímu orgánu byzantologických studií ‚Byzantinische Zeitschrift‘. Podle názoru presidenta Masaryka měla ‚Byzantinoslavica‘ sledovat především vztahy a závislosti byzantského historického vývoje a kultury se slovanským. Weingart dbal však od počátku o to, aby se čtenáři dostalo v listě, zejména po stránce vědecké informace, poučení i o pokrocích a základních problémech ryze byzantologických. Před válkou byl připraven k tisku za nové redakce (Havránek, Okuněv, Paulová) osmý ročník ‚Byzantinoslavica‘, který však za války nemohl už vyjít. Bude vydán s nepatrnými změnami, jakmile to dovolí tiskové poměry.

Nyní se ocitá Slovanský ústav a ‚Byzantinoslavica‘ v postavení novém, zvláště příznivém. Zatímco ‚Byzantinische Zeitschrift‘ po porážce Německa je jako mezinárodní časopis za léta vyřazen z činnosti, máme v rukou jediný byzantologický orgán na půdě slovanských národů. Grégoirovi, duševnímu vůdci a zakladateli ‚Byzantion‘ se podařilo za války uniknout z Belgie do Spojených států, kde se živě účastnil organizování byzantologických studií a ústavů. Není pochyby, že soustředí po svém návratu s úspěchem kolem ‚Byzantion‘, badatele anglo-americké. Zbývá seskupit k spolupráci byzantology slovanských národů, o jejichž kulturu jde především; majíc na mysli tyto okolnosti usnesla se byzantologická komise Slovanského ústavu pokračovat ve vydávání ‚Byzantinoslavica‘ a změnit je v byzantologický orgán mezinárodní, který by soustředil vynikající byzantology evropské, především slovanské. Nejlepším měřítkem poslání, jež tu časopis má, je právě ‚Byzantinische Zeitschrift‘. Roku 1942 slavil list padesáté výročí trvání. Už celé desetiletí předtím zaznamenával však stálý pokles úrovně. Nacistický režim vrhal své stíny i na vědní obory. Badatelé cizích zemí váhali s příspěvky do Hitlerova státu. Povážlivější pro Slovany byl však způsob informace toho jinak seriosního časopisu. Záznam slovanské literatury, jeví se tu daleko za skutečností, a tutéž nepříznivou tendenci má i byzantský ‚Handbuch‘. Tato situace je trvale pro slovanské národy neudržitelná. Po vítězné válce nesmějí už slovanské národové se Sovětským svazem v čele dopustit, aby jejich účast na vytváření pokroku unikala světové veřejnosti jenom proto, že sami ponechávali organizační a informační činnost cizincům.

V posledních dnech přicházejí zprávy, že vydávání ‚Byzantinoslavica‘ je ohroženo z finančních důvodů. Masarykův veliký přínos české historii má být zničen? Kdyby tomu mělo býti tak, Slovanský ústav v obnoveném státě nešel by kupředu, nýbrž zpět. Je národní povinností dbát, aby se nepromeškala příležitost k seskupení

²⁶ Milada PAULOVÁ, *Masarykova Byzantinoslavica zaniknou?*, Svobodné noviny, 13. 10. 1945, rubrika Kulturní kronika, s. 5 (MÚA AV ČR, v.v.i., fond M. Paulová, sign. IIIA, inv. č. 652, karton 16).

slovanských vědců k spolupráci, aby nebyla ztracena jediná posice, v slovanském světě už dobytá. Náš slovanský program musí přejít od slov k činům. V „Byzantinoslavica“ má konkrétní, už vydobyté pole působnosti. Jde však ještě o hlubší hodnoty. Jestliže dáváme slovanský svět a jeho duchové, kulturní i mocenské síly dohromady, je nutno, aby se všechny tyto snahy opíraly o bezpečný vědecký základ. Slavistika vyšla z Prahy a tato tradice se musí udržet; nemůžeme promrhávat kapitál už získaný z úzkoprsých ohledů finančních. Co znamená částka přibližně padesát tisíc korun ročně v celkovém rozpočtu našeho státu, když jde o hodnoty rázu „Byzantinoslavica“, jež musí ostatně brzo býti soběstačná, zdaří-li se organizační dílo? Na universitě hlásí se noví posluchači, už dokonale znalí ruštiny a jazyků klasických, živě ku práci v oboru byzantologických problémů; a my, stará generace, zahajujeme tím, že jim bereme publikační základnu. Lze doufat, že se v Slovanském ústavě otázka přece jen příznivě rozřeší. Snad by se našel i soukromý zakladatel nebo mecenáš, který by přispěl, aby nezanikl odkaz T. G. Masaryka. Snad i padesát peněžních ústavů nebo jednotlivců, kteří by finančním závazkem tisíce korun ročně na tři léta umožnili pokračovat v díle Masarykově.“

Přestože na poplach bijící a emotivní příspěvek M. Paulové je v některých formulacích zcela evidentně poplatný duchu doby, v které byl napsán, Paulová v něm v návaznosti na prvorepublikové tradice velmi přesně ukázala na důležitost existence mezinárodního časopisu *Byzantinoslavica* v poválečném světě, nastínila další aspekty jeho vývoje a význam v nově uspořádané Evropě a podtrhla jeho významnost zejména pro široký slovanský svět přesně v intencích Masarykových koncepčních návrhů a majíce na zřeteli jeho slova.²⁷ Smysluplný je také její názor, že *Byzantinoslavica* jsou „publikační základnou“ české byzantologické obce a prorocká jsou její slova o tom, že „stará generace“ v zájmu generací budoucích nemá právo je likvidovat.²⁸

Měsíc na to, 8. listopadu 1945, se sešla společná schůze výboru Slovanského ústavu a byzantologické komise, která jednala o vzniklé situaci. K návrhu výboru zastavit vydávání *Byzantinoslavik* vystoupili v rozpravě B. Havránek, N. L. Okuněv, M. Paulová a Th. Saturník. Profesorka Milada Paulová seznámila přítomné se svou koncepcí „o přetvoření sborníku *Byzantinoslavica* v mezinárodní byzantologický orgán a předložila dopis výboru Jednoty českých matematiků a fyziků v Praze, obsahující zprávu o ochotě Jednoty převzít do svého nákladu sborník *Byzantinoslavica*“.²⁹ Tím měly být odstraněny finanční překážky dalšího vydávání *Byzantinoslavik*. Nabídka Jednoty však platila pouze v případě, že budou „*Byzantinoslavica* mezinárod-

²⁷ Srov. *Úvodní slovo (Quelques mots d'introduction)*, *Byzantinoslavica* 1, 1929, s. I–IV; Theodor SATURNÍK, *President osvoboditel Dr. T. G. Masaryk*, in: *Ročenka Slovanského ústavu*, svazek X., za rok 1937, Praha 1938, s. 5–7; L. HAVLÍKOVÁ, *Česká byzantologie a Slovanský ústav*, s. 444.

²⁸ Koncem druhého tisíciletí se objevila mylná domněnka, že čeští byzantologové po několika podstatných ztrátách (M. Loos 1985, M. Zástěrová 1987, V. Hrochová 1995, L. E. Havlík 2000), již vymřeli, a proto byla v letech 2000–2002 tehdejší ředitelem SLÚ V. Vavřínek *Byzantinoslavica* neuváženě suspendována (srov. *Byzantinoslavica* 60/2, 1999, vnitřní strana zadního přebalu). Přesto se podařilo v roce 2003 vydávání mezinárodního časopisu *Byzantinoslavica* autorce příspěvku ve spolupráci s P. Milkem obnovit, stejně jako se jí podařilo od roku 2003 úspěšně reaktivovat činnost Českého národního byzantologického komitétu.

²⁹ Zápis ze společné schůze výboru a byzantologické komise z 8. listopadu 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

ním časopisem“.³⁰ Profesor Havránek upozornil, že jako mezinárodní časopis budou mít *Byzantinoslavica* „mnohem příznivější vyhlídky odbytové než dosud a dovozoval, že nebude ojedinělým jevem, když mezinárodní publikace vychází ve státě menším“.³¹ Za těchto okolností se účastníci schůze v podstatě postavili za novou koncepci M. Paulové, že se *Byzantinoslavica* stanou časopisem mezinárodním, a s touto perspektivou se poté rozhodli přijmout nabídku Jednoty českých matematiků a fyziků o převzetí *Byzantinoslavik* do svého nákladu. Slovanský ústav však měl nadále zůstat vydavatelem časopisu. K jednání s Jednotou byl za výbor Slovanského ústavu delegován Th. Saturník a za byzantologickou komisi B. Havránek, N. L. Okuněv a M. Paulová. Podle zápisu ze schůze výboru z 8. února 1946³² jednali představitelé ústavu a komise s dr. Valouchem z Jednoty českých matematiků a fyziků, ale k uzavření vzájemné smlouvy přesto nedošlo.

Přestože jednání s Jednotou nebyla ukončena ještě ani v červnu 1946,³³ byl odstartován úkol, který si nová redakce časopisu stanovila, a tím byla základní změna koncepce sborníku, která je nerozlučně spjata právě se jménem Milady Paulové. Bylo rozhodnuto, že od IX. svazku bude sborník *Byzantinoslavica* přeměněn „v mezinárodní orgán byzantologický“ a bude určen „pro studium byzantsko-slovanských vztahů za účasti byzantologů evropských i amerických“.³⁴ Jeho bibliografie měla „býti redigována v jazyce francouzském“.³⁵

O tom, jak mělo koncepčně nové číslo časopisu *Byzantinoslavica* vypadat, svědčí slova následujícího dokumentu:³⁶

„BYZANTINOSLAVICA
Revue international des Études byzantines.
Международный журнал по византиноведению.
International Journal of Byzantine studies.

Byzantinoslavica, vydávaná Byzantologickou komisí Slovanského ústavu v Praze, předstupují po šesti letech hrůz znovu před světovou veřejností. Děje se tak se změnou programu. *Byzantinoslavica* byla založena r. 1928 s určitým speciálním zaměřením. Sledovala byzantsko-slovanské vztahy. Po této druhé světové válce rozšiřují však svůj původní program a mění se v mezinárodní časopis, věnovaný studiu byzantologie vůbec. Devátý svazek *Byzantinoslavica* je tudíž první nové série. Odtud budou si *Byzantinoslavica* všimati nejen byzantsko-slovanských vztahů, nýbrž i problémů obecně byzantologických, sledujícíce nikoliv v úzkém rámci, nýbrž v širokém proudu vývoj národů této kulturně-politické oblasti.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Tamtéž.

³² Zápis ze společné schůze výboru a byzantologické komise z 8. února 1946, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

³³ Zápis ze společné schůze výboru a byzantologické komise z 21. června 1946, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

³⁴ *Ročenka Slovanského ústavu*, sv. XII, za rok 1936–1946, Praha 1947, s. 29, s. 60.

³⁵ Zápis ze společné schůze výboru a byzantologické komise z 8. listopadu 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

³⁶ Představení I. svazku IX. ročníku časopisu *Byzantinoslavica* a jeho nové koncepce (MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1).

Byzantinoslavica budou přinášeti články, referáty, zprávy a obzvláště velikou péči budou věnovati oddílu bibliografických záznamů, podávajících i údaje o obsahu. První svazek nové série se od tohoto programu výjimečně liší, protože bylo jeho úkolem souhrnně zhodnotiti byzantologickou práci a osobní ztrátu za válečná léta. Obsahuje tudíž články, soustavné přehledy byzantologické literatury v jednotlivých zemích za války a zprávy o osobních ztrátách, jež byzantologická věda utrpěla za tuto dobu.

Byzantinoslavica budou vycházeti půlletně ve svazcích po 10–12 tiskových archích. Tento časopis bude přinášeti příspěvky, z důvodů čistě praktických ve třech jazycích, ruském, anglickém, francouzském, aby umožnil skutečnou výměnu názorů mezi byzantology všech národů a států. Časopis umožní specialistům i laikům informovati se o hlavních problémech a stavu bádání vědy dnes zvláště důležité, ježto bádání o byzantských dějinách je klíčem k pochopení vývoje a kultury národů východní Evropy, zvláště oblasti ruské a všech národů slovanských i blízkého orientu. [podtrženo M. Paulovou – L.H.] Tímto způsobem *Byzantinoslavica* chtějí přispěti ke koordinaci vědeckého úsilí ve své badatelské sféře, jež dotud velmi trpělo národní izolací. Časopis chce přispěti zejména k lepšímu vědeckému poznání kořenů kultury obou oblastí označovaných termíny východ – západ, a tím rovnati cestu k vzájemným stykům, lepšímu poznávání a dohodě intelektuálních sil všech národů.

Redakce je šťastna, že se jí podařilo hned na začátku získati spolupráci vynikajících byzantologů z Ameriky, Bulharska, Francie, Itálie, Jugoslávie, SSSR a Velké Britanie. Další konsolidování poměrů jistě umožní získati spolupracovníky i ze států ostatních a utvořiti tak definitivní kruh stálých přispěvatelů, z jehož středu bude utvořena širší mezinárodní redakce. První svazek nové série redigovali profesori university Karlovy dr. Bohuslav Havránek, dr. Nikolaj Okuněv a dr. Milada Paulová.³⁷

Zatím Paulová intenzívně jednala se zahraničními badateli, obnovovala staré vědecké styky, zpřetrhané válkou, z doby první republiky, navazovala nové kontakty. Využívala k tomu návštěv zahraničních vědců v poválečném Československu i svých vlastních cest do zahraničí, do Anglie, do Bulharska, do Jugoslávie.³⁸ Sovětský profesor Il'ja S. Miller,³⁹ který navštívil po druhé světové válce Prahu a s kterým se redakce časopisu *Byzantinoslavica* setkala a jednala, avizoval možnost obnovení byzantologického časopisu *Vizantijskij vremennik*, jehož vydávání bylo v důsledku revolučních událostí v roce 1917 potě zastaveno. Miller přislíbil Paulové také spolupráci a „součinnost při rozdělení úkolů obou orgánů“.⁴⁰ V řadách čelných pracovníků Slovanského ústavu se v té době objevil rovněž poněkud absurdní a úsměvný návrh „změnit název *Byzantinoslavica* v *Orientoslavica*“.⁴¹ Vyslovil ho na schůzi výboru

³⁷ Následuje Obsah I. svazku IX. ročníku časopisu *Byzantinoslavica* a Přehled byzantologických prací v l. 1939–1945 a další administrativní věci.

³⁸ L. HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (*Paměti M. Paulové*), s. 131–135.

³⁹ Il'ja Solomonovič Miller (1918–1978), ruský historik-slavista.

⁴⁰ Zápis ze společné schůze výboru a byzantologické komise z 8. listopadu 1945, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

⁴¹ Zápis ze schůze výboru 9. dubna 1946, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25, karton 5, A 15/1.

9. dubna 1946⁴² profesor Frank Wollman.⁴³ Nebylo možno, aby *Byzantinoslavica* suplovala orientalistiku a zasahovala do jejího *métier*, protože v Orientálním ústavu, založeném Masarykem paralelně se Slovanským ústavem v roce 1922, vycházel od roku 1929 – podobně jako *Byzantinoslavica* – mezinárodní časopis s názvem *Archív orientální*, který byl tiskovým orgánem československých (českých) orientalistů a věnoval se orientalistické problematice v nejširším spektru.⁴⁴

Naštěstí se za časopis *Byzantinoslavica* postavila z jeho vedení svou vědeckou autoritou nejen Milada Paulová, ale také Bohuslav Havránek, který vedle své vědecké autority podpořil navíc aktivity za záchranu *Byzantinoslavik* rovněž svou komunisticko-stranickou autoritou⁴⁵ a který za redakci časopisu doporučil, aby byl dosavadní název časopisu *Byzantinoslavica* ponechán, ale rozšířen jeho „program“.

V souladu s přáním M. Paulové vyšlo první číslo nově koncipovaného IX. svazku byzantologického časopisu *Byzantinoslavica* jako časopisu mezinárodního v roce 1947 a „ve vědeckém světě měla tato publikace velký úspěch a živý ohlas, jak svědčí recenze v časopisech i došlá redakční pošta“.⁴⁶ Na rozdíl od Weingartovy koncepce orientované výhradně na „byzantino-slavica“, tj. na byzantské vlivy ve slovanském prostředí, zejména v prostředí „dědiců“ byzantské říše, u národů jihovýchodní a východní Evropy, u Bulharů, Srbů a Rusů, nová koncepce Milady Paulové si kladla za cíl rozšířit tento užší rámec o problematiku obecně byzantologickou (oblast histo-

⁴² Zápis ze schůze výboru 9. dubna 1946, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 25. karton 5, A 15/1.

⁴³ Frank Wollman (1888–1969), filolog, literární historik, dramatik.

⁴⁴ Srov. Index to volumes 1–60 (1929–1992). *Archív orientální* 64/4, 1996. Soupis ročníků 1–60 (1929–1999) stejně starého časopisu *Byzantinoslavica*, zkompleťovaný L. Havlíkovou, K. Stloukalovou-Korteovou a J. Vildovou-Kostičovou, odevzdaný V. Vavřínkovi v roce 2000 a avizovaný na začátek roku 2001 (Au début de 2001 va paraître un index récapitulatif des années I–LX, compilé sous la direction de Vladimír Vavřínek; srov. *Byzantinoslavica* 60/2, 1999, s. 678), však bohužel přes angažování dalších spolupracovníků M. Olšovského a V. Drbala ani po jedenácti letech nevyšel.

⁴⁵ Po roce 1945 a zejména po roce 1948 neměl časopis *Byzantinoslavica* z ideologických důvodů na různých ustláno a potýkal se neustále s existenčními problémy. Přesto se za jeho vydávání postavili nejen svou vědeckou, ale také stranickou autoritou členové KSČ, poněvadž funkce vedoucích redaktorů časopisů byla do roku 1989 nomenklатурně vázána na členství v KSČ. Po roce 1968, po odchodu prof. A. Dostála do emigrace, to byl opět prof. B. Havránek, který stál od roku 1969 (roč. 30) jako vedoucí redaktor v čele *Byzantinoslavik*, aby mohla nadále vycházet. Po něm převzala v roce 1975 (roč. 36) štafetu ve vedení časopisu dr. B. Zástěrová a po její smrti v roce 1987 od ročníku 48 prof. F. Hejl. V nadřízených orgánech ČSAV zaštiťoval a podporoval *Byzantinoslavica* v 70. a 80. letech 20. století např. akademik J. Poulík nebo právě výše zmiňovaný prof. Hejl (kolegium historie). Po sametové revoluci, v roce 1990, byl do vedení časopisu *Byzantinoslavica* jmenován tehdejší vedením Kabinetu pro studia řecká, římská a latinská (KŘŘL, pozdějším Ústav klasických studií) ČSAV, které reprezentovali ředitelé prom. fil. J. Janda a poté dr. J. Bažant, jako vedoucí redaktor dr. V. Vavřínek, který v roce 1994 ukončil vydávání mezinárodní anotované bibliografie, obnovené a zreformované po druhé světové válce profesorkou M. Paulovou, a v roce 1999 jako ředitel Slovanského ústavu AV ČR suspendoval se souhlasem Ústavní a Vědecké rady mezinárodní časopis *Byzantinoslavica* (v letech 1985–1999 ve WOS) a následně spojil dosud samostatné oddělení byzantologie s oddělením paleoslovenistiky. Srov. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *Byzantologie. K vývoji světové, české a slovenské byzantologie*, Parrésie 4, 2010, s. 215–251.

⁴⁶ *Ročenka Slovanského ústavu*, sv. XIII, za rok 1947, Praha 1948, s. 25.

rie – politické a hospodářské dějiny Byzance, archeologie, filologie – byzantská literatura a jazyk, byzantská filozofie a teologie, dějiny umění apod.).

S celkovou změnou koncepce časopisu doznala změnu i jeho jazyková stránka. Zatímco za vedení M. Weingarta byly články a studie vydávány v *Byzantinoslavikách* zejména v ruštině, francouzštině a češtině, méně pak v němčině a v bulharštině, a všechny byly opatřeny cizojazyčným resumé, od IX. svazku byla v rámci mezinárodní koncepce časopisu čeština zcela eliminována a příspěvky byly publikovány pouze ve světových jazycích francouzštině, ruštině, angličtině a italštině a postupně opět i v němčině. Pomocí nové, rozšířené koncepce usilovala M. Paulová o přeměnu „Bulletinu“ ve skutečně mezinárodní odborný časopis, v „Revue internationale“. ⁴⁷ Její koncepce se v pozdějších letech ukázala jako natolik nosná, konstruktivní a perspektivní, že za dalších vedoucích redaktorů byla pouze přizpůsobována aktuálním potřebám a ve své podstatě přetrvala až do konce 20. století, kdy byl časopis po roce 1999 na tři roky suspendován.

Zatímco devátý ročník *Byzantinoslavik* sklízel na mezinárodním fóru úspěch a připravoval se X. svazek, musela redakce časopisu a prezidium Slovanského ústavu na základě žádosti ediční rady ministerstva informací nechat vypracovat posudek na časopis od Slovanského výboru. ⁴⁸

Po válce, za nových redaktorů, prošla transformací – podobně jako celý časopis *Byzantinoslavica* – také jeho mezinárodní bibliografie. Oproti původní Weingartově bibliografii „byzantino-slavik“, která měla deset oddílů, členěných na pododdíly, se okruh bibliografických záznamů rozšířil o další byzantologické oblasti (podobně jako se rozšířila koncepce textové a recenzní části *Byzantinoslavik*), což s sebou přinášelo také částečnou změnu původní struktury členění bibliografie. Pod vedením Paulové byla v letech 1949–1953 bibliografie vydávána s francouzskými anotacemi a navázala tak na předválečnou bibliografii, která vycházela od IV. svazku (1932) *Byzantinoslavik* a byla rovněž anotována ve francouzštině a zpracovávána porevoluční ruskou emigrantkou M. A. Andrejevou.

S rozvojem byzantologie a její atomizací na jednotlivé obory a podobory souvisel postupný nárůst bibliografických záznamů. Proto bylo původní schéma bibliografie dalšími redaktory doplňováno a precizováno, až dosáhlo postupně jedenácti základních bibliografických oddílů (I.–XI.). Ty však byly většinou dále členěny na pododdíly, aby tak byla uživatelům bibliografie umožněna snazší orientace v bibliografii a zefektivněno hledání jednotlivých bibliografických záznamů.

Miladě Paulové se podařilo během několika let po intenzivních jednáních s mnoha zahraničními badateli a byzantologickými institucemi vytvořit velmi kvalitní kolektiv mezinárodních přispěvatelů bibliografie. Byli mezi nimi světoví byzantologové zvučných jmen jako P. Charanis, ⁴⁹ její osobní přítelkyně J. M. Hussey, ⁵⁰

⁴⁷ *Quelques mots d'introduction*, *Byzantinoslavica* 9, 1947, s. 1–2.

⁴⁸ Zápis ze schůze byzantologické komise z 2. února 1948, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1.

⁴⁹ Peter Charanis (1908–1985), řecký a americký byzantolog.

⁵⁰ Joan Mervyn Hussey (1907–2006), anglická byzantoložka. Srov. L. HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (Paměti M. Paulové), s. 131n.; TÁŽ, *Milada Paulová et son monde byzantin. Contribution à la relation entre M. Paulová et J. Hussey*, *Byzantinoslavica* 70, 2012, v tisku.

G. Ostrogorsky,⁵¹ A. Grabar,⁵² G. Florovskij⁵³ nebo D. Angelov.⁵⁴ *Byzantinoslavica* byla, když přestal v roce 1920 vycházet v Rusku *Vizantijskij Vremennik*,⁵⁵ jediným specializovaným vědeckým byzantologickým časopisem ve slovanské Evropě. Jejich význam vzrostl zejména po válce, protože od roku 1942 bylo v důsledku válečných událostí přerušeno také vydávání německého časopisu *Byzantinische Zeitschrift*,⁵⁶ a těsně po válce se k brzkému obnovení jeho vydávání stavěly domácí i zahraniční vědecké kruhy skepticky. „Výluka“ časopisu *Byzantinische Zeitschrift* trvala devět let (1941–1950). Poválečná změna koncepce časopisu *Byzantinoslavica* a jeho bibliografie přišla tehdy – z objektivního hlediska vzato – v pravý čas a odrážela tehdejší mezinárodní politické poměry.⁵⁷

V roce 1947 došlo v životě časopisu *Byzantinoslavica* ke dvěma podstatným změnám: 1. časopis změnil svého nakladatele, kterým bylo doposud nakladatelství „Orbis“, a byl od roku 1947 až do roku 1949 v komisi nakladatelství „Jednoty čs. matematiků a fysiků“;⁵⁸ 2. koncem roku 1947 se redakci *Byzantinoslavik* podařilo získat pro práce v redakci pomocnou sílu, středoškolskou profesorku Bohumilu Zástěrovou,⁵⁹ kterou ministerstvo školství a osvěty uvolnilo ze střední školy z poloviny učebního úvazku a přidělilo ji Slovanskému ústavu.⁶⁰ Od roku 1950 byla v časopise uváděna jako výkonná redaktorka (*sécrétaire de la rédaction*)⁶¹ a od roku 1975 po

⁵¹ Georgi Ostrogorsky (Georgij Alexandrovič Ostrogorskij, 1902–1976), srbský byzantolog ruského původu.

⁵² André Grabar (Andrej Nikolajevič, 1896–1990), francouzský byzantolog a historik umění ruského původu.

⁵³ Georgij Vasil'jevič Florovskij (1893–1979), ruský církevní historik a filozof.

⁵⁴ Dimităr Simeonov Angelov (1917), bulharský historik a archeolog.

⁵⁵ Ruský byzantologický časopis *Vizantijskij vremennik* byl založen v Moskvě V. G. Vasiljevským a vychází s porevoluční přestávkou od roku 1894.

⁵⁶ Německý byzantologický časopis *Byzantinische Zeitschrift* byl založen v Mnichově K. Krumbacherem a vychází od roku 1892.

⁵⁷ Koncepci M. Paulové nelze bez znalosti archivního materiálu snižovat a její snahy označovat za „naivní“. Srov. Vladimír VAVŘÍNEK, *Slavjanskij institut v Praze včera i segodnja*, in: *Istorija i istoriki 2006. Istorio grafičeskij vestnik*, Moskva 2007, s. 241–252, zde s. 246 (příspěvek bez poznámkového aparátu): „Novaja redakcija vo glave s professorom M. Paulovoj prevratila ‚Byzantinoslavica‘ v meždunarodnyj vizantinovedčeskij žurnal, postavivšij v obstanovke poslevojenoj ejforii pered soboj pretencioznuju, chotja, kak okazalos' pozže, neskol'ko naivnuju cel' – zamenit' do tech por veduščeje vizantinovedčeskoje periodičeskoje izdanije ‚Byzantinische Zeitschrift‘, vypusk kotorogo v razrušennoj vojnoj Germanii vremenno prekraščen.“

⁵⁸ *Ročenka Slovanského ústavu*, sv. XIII, s. 24. Několik let vycházel časopis opět v Orbisu (1950–1953) a od roku 1953 vydávalo *Byzantinoslavica* nakladatelství ČSAV nazývané od roku 1966 Academia. V letech 1993–1999 vycházel časopis v nakladatelství Euroslavica a tamtéž vychází po svém obnovení v roce 2003.

⁵⁹ Bohumila Zástěrová (1915–1987), žačka a asistentka M. Paulové, byzantoložka. Srov. Vladimír VAVŘÍNEK, *Bohumila Zástěrová (5. 2. 1915 – 23. 6. 1987)*, *Byzantinoslavica* 48/2, 1987, s. I–IV; Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *K nedožitém 90. narozeninám historičky Bohumily Zástěrové*, *Slovanský přehled* 91, 2005, s. 117–119.

⁶⁰ *Ročenka Slovanského ústavu*, sv. XIII, s. 25.

⁶¹ Funkce *sécrétaire de la rédaction* znamenající výkonného/ou redaktora/ku byla někdy mylně interpretována jako sekretářka (srov. Závěry atestačního řízení Slovanského ústavu AV ČR ze dne 25. 6. 1998, SLÚ AV ČR, v. v. i., osobní složka L. Havlíkové).

Havránkově rezignaci až do své smrti v roce 1987 pracovala v *Byzantinoslavikách* jako jejich vedoucí redaktorka (*sous la direction*).

V roce 1947, 15. ledna, se sešla komise, složená z prof. Milady Paulové, prof. Jana Květa a prof. Antonína Matějčka,⁶² která současně s vypracováním návrhu na jmenování smluvního profesora N. V. Okuněva řádným profesorem dějin byzantského a východoevropského umění se zabývala také zřízením stejnojmenné stolice na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze. Dokument, který z jejich jednání vzešel, dokládá potřebu a naléhavost vybudovat v Československu po druhé světové válce řádná byzantologická studia, a to nejen historická, která reprezentovala po J. Bidlovi Milada Paulová, ale také uměnovědná, která měl zastupovat N. V. Okuněv.⁶³ Centrem byzantologických studií v oboru dějin umění se měla stát Filozofická fakulta Karlovy univerzity v Praze. Vyplývá to ze závěrečného protokolu čtyřčlenné komise: „Zřízení řádné stolice dějin byzant[ského] a východoevropského umění, t.j. národů Sovětského svazu, Jugoslávie, Rumunska, Bulharska a Řecka, je dnes z důvodů politických i kulturních věcí naléhavou. Je třeba vybudovati seminář tohoto oboru jako součást Ústavu pro dějiny umění s vlastním ředitelem a vlastní knihovnou, a to tím spíše, že v nejbližší době bude přivtělena k Ústavu seminární i veliká soukromá knihovna býv[alého] prof. Weiganda,⁶⁴ z níž vyroste toto oddělení samo na veliký ústav vědecký. Dalším důvodem pro vybudování stolice dějin byzant[ského] a východoevropského umění je vzestup zájmu o tento obor mezi studenty dějin umění, z nichž někteří přímo zamýšlejí se specializovati pro tento obor dějin umění evropského.“⁶⁵ Závěrem návrhu pak tříčlenné hodnotitelské grémium konstatovalo: „Shrnujíce své dů-

⁶² *Profesorskému sboru filozofické fakulty university Karlovy* – posudek J. Květa, A. Matějčka a M. Paulové k návrhu zřídit katedru dějin byzantského a východoevropského umění z 15. 1. 1947, MÚA AV ČR, v.v.i., fond Milada Paulová, inv. č. 933, karton 45, sign. IV.b.

⁶³ Okuněvově jmenování vysokoškolským profesorem UK předcházela po válce, jak vyplývá z korespondence mezi děkanátem FF UK a ministerstvem školství a národní osvěty (dále MŠANO), složitá jednání. Na dotaz děkanátu (dopis z 12. 6. 1945), zda mohou N. V. Okuněv a A. V. Florovskij přednášet, bylo nejdříve ministerstvem děkanátu sděleno (dopis z 25. 6. 1945), že ruští emigranti Okuněv a Florovskij „nemohou zatím ohlásiti čtení a počítání s přednáškami“. Později (dopis z 3. 9. 1945) bylo oběma dosud smluvním profesorům dovoleno od zimního semestru 1945/46 zahájit přednášky, poněvadž „jde o vynikající a osvědčené i národně spolehlivé učence“, jejichž přednášky jsou pro fakultu nezbytné. MŠANO nemělo námitek proti Okuněvově přednášení ani v následujícím období 1946/47, kdy měl konat přednášky a cvičení z oboru byzantského, slovanského a východního umění podle potřeb fakulty (dopis z 5. 10. 1946). I přes návrh komise ve složení Matějček, Květ, Paulová podaný v lednu 1947 byl Okuněv, člen Slovanského ústavu v Praze a zakladatel a vedoucí zdejšího archivu slovanského umění (MÚA AV ČR, v.v.i., fond Milada Paulová, inv. č. 933, karton 45, sign. IV.b), jmenován řádným profesorem byzantských a východoevropských dějin teprve v létě roku 1948 (dopis z 20. 7. 1948), kdy MŠANO oznámilo, že ho prezident republiky jmenoval řádným profesorem (Archiv univerzity Karlovy (dále AUK), fond Filozofická fakulta (dále FF), inv. č. 546, karton 46). Srov. také L. HAVLÍKOVÁ, *Ve službách československé vědy*, s. 28–37.

⁶⁴ K činnosti prof. Edmunda Weiganda z Würzburgu a k jeho kandidatuře na stolicí byzantologie Německé univerzity v Praze, srov. L. HAVLÍKOVÁ, *Osudy pražské byzantologie*, s. 156–158.

⁶⁵ *Profesorskému sboru filosofické fakulty university Karlovy* – posudek J. Květa, A. Matějčka a M. Paulové k návrhu zřídit katedru dějin byzantského a východoevropského umění z 15. 1. 1947, MÚA AV ČR, v.v.i., fond Milada Paulová, inv. č. 933, karton 45, sign. IV.b (posudek obsahuje biografii a bibliografii N. V. Okuněva).

vody, navrhuji podepsaní členové komise, aby byl profesor Nikolaj Okuněv jmenován řádným profesorem dějin byzantského a východoevropského umění a aby byl ustanoven ředitelem tohoto oddělení Ústavu pro dějiny umění při filosofické fakultě university Karlovy.“⁶⁶

Události roku 1948 a rozdělení Evropy do dvou bloků zkomplikovaly kontakty jak s vědeckými institucemi, tak zejména s jednotlivými badateli v západní Evropě a v zámorí. Odrazilo se to rovněž ve struktuře příspěvateľů bibliografické části *Byzantinoslavik*. Když se totiž podařilo v roce 1950 obnovit v tehdejší západní Německu vydávání časopisu *Byzantinische Zeitschrift*, přešla část zahraničních spolupracovníků mezinárodní bibliografie *Byzantinoslavik* do jeho bibliografie podobně jako po ukončení jejího vydávání v roce 1994.⁶⁷

V roce 1954 převzal bibliografii *Byzantinoslavik* po M. Paulové Antonín Dostál.⁶⁸ Navázal na její koncepci a rozšířil okruh příspěvateľů bibliografie o další badatele. Bibliografie byla vydávána a anotována vedle francouzštiny také v dalších světových jazycích, v angličtině, němčině, ruštině a italštině. Zaslouhou profesorky Paulové a jejích nástupců a pokračovatelů se mezinárodní bibliografie časopisu *Byzantinoslavica* stala v Evropě i ve světě – vedle bibliografie časopisů *Byzantinische Zeitschrift* a *Dumbarton Oaks Papers* – uznávanou byzantologickou bibliografií, jak to dokládá také její hodnocení a ocenění na XVI. mezinárodním kongresu byzantských studií v roce 1981 ve Vídni, a do pádu „železné opony“ byla jednou z možností pro badatele z tzv. východního bloku, jak se jejím prostřednictvím seznámit s vědeckou publikační činností na poli byzantologie zejména na Západě. A naopak, díky anotacím ve světových jazycích, které byly součástí bibliografických záznamů, se byzantologové ze Západu dovídali o pracích napsaných slovanskými jazyky, které by jim jinak byly z větší části nedostupné.⁶⁹

Po smrti N. L. Okuněva na jaře v roce 1949 časopis *Byzantinoslavica* společně redigovali M. Paulová a B. Havránek, který byl v letech 1951–1958 jeho vedoucím redaktorem.⁷⁰ Výkonnou redaktorkou redakce zůstala Bohumila Zástěrová a redakční rada byla doplněna o Josefa Kurze. Koncem roku 1952 byla vědecká rada Slovanského ústavu informována Havránkem o rozšíření redakční rady *Byzantinoslavik*

⁶⁶ *Profesorskému sboru filosofické fakulty university Karlovy* – posudek J. Květa, A. Matějčka a M. Paulové k návrhu zřídit katedru dějin byzantského a východoevropského umění z 15. 1. 1947, MÚA AV ČR, v.v.i., fond Milada Paulová, inv. č. 933, karton 45, sign. IV.b.

⁶⁷ L. HAVLÍKOVÁ, *Osmdesát let mezinárodního časopisu Byzantinoslavica (1929–2009)*, s. 265.

⁶⁸ Antonín Dostál (1906–1997), slavista, slovanský filolog.

⁶⁹ Až do roku 1994, kdy bylo její vydávání zastaveno, si bibliografie udržela svou vysokou vědeckou úroveň. Srov. Vladimír VAVŘÍNEK, *The Bibliography of Byzantinoslavica Returning to its Roots*, *Byzantinoslavica* 54, 1996, s. 212–215; L. HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (*Paměti Milady Paulové*), s. 136–137.

⁷⁰ Až do XIII. ročníku (1952–1953) časopis společně redigovala Paulová s Havránkem, který se roku 1951 (ročník XII) stal jeho vedoucím redaktorem. V říjnu 1952 se místa vedoucího redaktora Havránek vzdal a navrhl na tuto funkci Paulovou, ale jeho návrh nebyl z politických důvodů přijat, neboť setrval v této funkci až do roku 1958. Od roku 1953 (od ročníku XXIV) byla Paulová pouze členkou redakční rady časopisu.

a 12. prosince 1952 se tato rada sešla již v novém složení: A. Dostál, J. Eisner, B. Havránek, J. Kurz, M. Paulová, A. Salač, F. Tauer a B. Zástěrová.⁷¹

V roce 1953 se stal Slovanský ústav, v němž vycházel časopis *Byzantinoslavica* a jeho bibliografie až do zániku ústavu roku 1963, součástí nově založené Československé akademie věd,⁷² která byla zřízena zákonem ze dne 29. října 1952 a vznikla sloučením a přestavbou Královské české společnosti nauk a České akademie věd a umění. V ČSAV docházelo v 50. letech 20. století k určitým omezením, restrikcím a úsporná opatření se nevyhnula ani mezinárodnímu časopisu *Byzantinoslavica*, který v žádné době nepatřil během své existence v Akademii věd k jejím profilovým a hojně podporovaným časopisům, ač byl v zahraničí, jak na Východě tak na Západě, vždy velmi vysoce a pozitivně hodnocen, oceňován a uznáván i citován. Prvním úkolem, s nímž se musela nová redakce časopisu jmenovaná koncem roku 1952 vyrovnat, bylo snížení rozsahu časopisu o osmdesát stran a rovněž snížení jeho nákladu počínaje XIV. ročníkem na osm set kusů.⁷³ (Oproti pozdějšímu nákladu časopisu *Byzantinoslavica*, který do roku 2010 činil pět set kusů výtisků, to byla ještě značná suma.)

Nová etapa ve vývoji časopisu nastala na počátku 60. let 20. století. V roce 1959 (ročník XX) byl do čela časopisu *Byzantinoslavica* postaven slavista, profesor A. Dostál, který ho vedl od roku 1959 do roku 1968, protože v roce 1969 emigroval do zahraničí. Když v roce 1962 vzniklo ve Slovanském ústavu (na základě usnesení vědeckého kolegia historie a vědecké rady ústavu z 24. října 1961) samostatné oddělení byzantologie, byl Dostál, který byl v té době externím pracovníkem Slovanského ústavu, pověřen jeho vedením. K zřízení samostatného oddělení bezpochyby napomohla tehdejší vysoká úroveň československé byzantologie, prezentovaná nejen publikační činností pracovníků, ale zejména vysokou mezinárodní odbornou úrovní časopisu *Byzantinoslavica* a jeho mezinárodní bibliografie, která byla jeho součástí, stejně jako Dostálova vědecká autorita. Jeho ve vědeckém světě uznávaná osobnost a mezinárodní kontakty výrazným způsobem ovlivnily další profilaci časopisu *Byzantinoslavica* a jeho bibliografie. Vedle své vědecké činnosti z oblasti byzantsko-slovanských vztahů získal Dostál pro časopis řadu nových spolupracovníků z řad uznávaných světových byzantologů a slavistů.

Antonín Dostál byl na počátku 60. let 20. století postaven také do čela Československého národního komitétu byzantologů, který působil při Slovanském ústavu a který byl součástí mezinárodní asociace byzantologů – Association internationale des études byzantines (AIEB).

Vraťme se však nyní trochu nazpátek. Již počátkem roku 1948 se byzantologická komise Slovanského ústavu na svém zasedání zabývala „zastoupením byzantologických středisek slovanských“⁷⁴ na nadcházejících mezinárodních byzantologic-

⁷¹ Alena MÍŠKOVÁ, *Slovanský ústav v ČSAV v letech 1952–1963 (od reorganizace k likvidaci)*, *Slavia* 62, 1993, s. 164.

⁷² A. MÍŠKOVÁ, *Slovanský ústav v ČSAV v letech 1952–1963*, s. 157–172. K vzniku ČSAV srov. Magdaléna POKORNÁ, *Sjednocením proti jednotě. Spor o budoucí podobu Akademie věd*, in: Blanka ZILYNSKÁ – Petr SVOBODNÝ (eds.), *Věda v Československu v letech 1945–1953. Sborník z konference 18.–19. 11 1998*, Praha 1999, s. 105–129.

⁷³ A. MÍŠKOVÁ, *Slovanský ústav v ČSAV v letech 1952–1963*, s. 164.

⁷⁴ Zápis ze schůze byzantologické komise z 2. února 1948, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1.

kých kongresech (VI., který se měl sejít v červenci v Paříži a VII., který měl proběhnout v srpnu v Bruselu). Důvodem k setkání byla skutečnost, že většina dřívějších členů národních byzantologických komitétů ve slovanských zemích zemřela a bylo potřeba, aby se mezinárodní komitét touto otázkou urychleně před nadcházejícími kongresy zabýval. Čeští byzantologové konzultovali své zastoupení s příslušným referentem ministerstva zahraničních věcí. Jak dokládají jednání byzantologické komise z počátku roku 1948, měla být ve tvořícím se nadnárodním byzantologickém společenství se souhlasem MŠANO zastoupena také Československá republika.⁷⁵

Začátkem roku 1948 se vzdal vedení byzantologické komise J. Vašica a jejím novým předsedou byl v prosinci zvolen B. Havránek, tehdejší děkan filozofické fakulty a místopředsedou A. Salač, prorektor Karlovy univerzity.⁷⁶ Do byzantologické komise byl také jednomyslně kooptován A. Dostál.

V létě (červenec–srpen) v roce 1948 se konal VI. a VII. mezinárodního byzantologický kongres v Paříži a v Bruselu, kterého se zúčastnil za nemocnou M. Paulovou A. Dostál, který „horlivě zastupoval zájmy komise a propagoval časopis *Byzantinoslavica*“.⁷⁷

Na poválečném VI. byzantologickém kongresu v Paříži byla v létě v roce 1948 ustanovena mezinárodní byzantologická asociace AIEB, jejímž členem se stalo společně s Maďarskem a Jugoslávií v tomtéž roce také Československo.⁷⁸ Bylo rozhodnuto založit také Stálý mezinárodní byzantologický komitét (*Comité international permanent des Études byzantines*).⁷⁹ Československo však nebylo zastoupeno v organizačních orgánech komitétu ani mezi rezidentními, ani mezi nerezidentními členy, pouze na závěrečném plenárním zasedání kongresu představil A. Dostál IX. ročník časopisu *Byzantinoslavica*.⁸⁰ Jak ukazují kongresové materiály z období po roce 1948, zúčastnili se čeští byzantologové (A. Dostál,⁸¹ A. Salač, B. Zástěrová) až XI. byzantologického kongresu v roce 1958 v Mnichově a nebyli zde uvedeni v žád-

⁷⁵ Zápis ze schůze byzantologické komise z 2. února 1948, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1.

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ Zápis ze schůze byzantologické komise z 3. prosince 1948, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1.

⁷⁸ Milada PAULOVÁ, *Přehled činnosti katedry obecných dějin historicko-filosofické fakulty university Karlovy v oboru byzantologie v desetiletí 1945–1955*, s. 8 (AUK, fond FF – Milada Paulová, inv. č. 566, karton 47).

⁷⁹ Actes du VI^e Congrès international d'études byzantines. Paris 27 juillet – 23 août 1948. Tome I, Paris 1950, s. 20. Úkolem Komitétu, v němž zasedali předsedové národních byzantologických komitétů, bylo koordinovat činnost byzantologů v mezinárodním měřítku v rámci Mezinárodní společnosti (asociace) byzantologických studií (*Association internationale des études byzantines* – AIEB), která byla založena pod vedením francouzského byzantologa Paula Lemerla a řeckého byzantologa Dionysia Zakythinose souběžně s Komitétem jako svým výkonným orgánem v roce 1948 (srov. druhou opravenou verzi Statut (*Projet de Statuts*) AIEB, MÚA AV ČR, v.v.i., fond SÚ, inv. č. 175–176 (karton 28), J 1). Od roku 1964 AIEB vydávala v mezikongresových obdobích svůj tiskový orgán nazvaný *Bulletin d'information et de coordination*.

⁸⁰ Actes du VI^e Congrès international d'études byzantines I, s. 6, s. 19 („M. A. Dostál présente le tom IX de *Byzantinoslavica*“).

⁸¹ A. Dostál s referátem (Antonín DOSTÁL, *Le Digénis slave et son importance pour la byzantinologie*, in: Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958. Hrsg. von Franz Dölger und Hans-Georg Beck, München 1960, s. 125–130).

ném z kongresových orgánů.⁸² Teprve na XII. mezinárodním byzantologickém kongresu v Ochridu v roce 1961, kterého se s referátem zúčastnila B. Zástěrová v sekci Historie (Histoire) a A. Dostál v sekci Filologie a literární historie (Philologie et histoire de la littérature),⁸³ byla jako čestná vice-presidentka Mezinárodního byzantologického komitétu, řídícího orgánu AIEB, a jako první žena z Československa uvedena profesorka M. Paulová⁸⁴ a jako vice-president A. Dostál.⁸⁵ Současně s Paulovou byli z evropských byzantologů poctěni touto funkcí profesori Gy. Moravcsik,⁸⁶ S. G. Mercati,⁸⁷ A. Orlandos⁸⁸ a A. Dain.⁸⁹

V roce 1963 byl Slovanský ústav zrušen a jeho pracovníci rozděleni podle oborů do jiných, adekvátních ústavů. Čeští byzantologové, B. Zástěrová a M. Loos, a s nimi i obor – byzantologie, která je u nás a ve světě chápána jako historická vědecká disciplína, i když má mezioborové konotace, přešli do Ústavu dějin evropských socialistických zemí ČSAV (v letech 1969–1970 Ústav dějin východní Evropy ČSAV). Tam byly také na základě delimitačních protokolů přemístěny ze zaniklého Slovanského ústavu některé knižní svazky byzantologické knihovny, která byla po léta budována díky mezinárodní výměně časopisu *Byzantinoslavica*. V 70. letech 20. století byla obohacena o část knihovny F. Dvorníka, převezené z USA a dočasně umístěné v unimobuňkách v areálu Strahovského kláštera. Společně se obě části staly základem unikátní byzantologické knihovny⁹⁰ v českých zemích, knihovny, která je dnes po mnoha peripetiích umístěna opět ve Slovanském ústavu AV ČR, v. v. i., který byl v roce 1992 obnoven.

Od roku 1963 se začala v Ústavu dějin evropských socialistických zemí (dále ÚDESZ) psát další kapitola dějin české byzantologie.⁹¹ A. Dostál jako předseda Čes-

⁸² Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses, s. XII–XV (Teilnehmerverzeichnis), s. XXVII (Vertreter wissenschaftliche Institute) jsou uvedeni za vysoké školy A. Dostál a M. Paulová, za ČSAV M. Loos, M. Paulová a B. Zástěrová.

⁸³ Actes du XII^e Congrès international d'études byzantines. Ochride 10–16 septembre 1961, Tome II, Beograd 1964, s. 241–247 (Bohumila ZÁSTĚROVÁ, *Beitrag zur Diskussion über den Charakter der Beziehungen zwischen Slawen und Awaren*), s. 301–309 (A. DOSTÁL, *À propos de la version slave de l'épopée byzantine Digénis Akritas*).

⁸⁴ Dopis M. Paulové děkanátu FF UK z 22. září 1961 (AUK, fond FF – Milada Paulová, inv. č. 566, karton 47). Srov. L. HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (*Paměti Milady Paulové*), s. 138.

⁸⁵ Actes du XII^e Congrès international d'études byzantines II, s. XXI–XXII (zde je uvedeno nejen složení (Composition du bureau du Comité international des études byzantines), ale také deset článků Stanov AIEB (Statuts de l'Association internationale des études byzantines).

⁸⁶ Gyula Moravcsik (1892–1972), maďarský byzantolog.

⁸⁷ Silvio Giuseppe Mercati (1877–1963), byzantolog. Srov. L. HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (*Paměti Milady Paulové*), s. 138 a zde také poznámky 89 a 91.

⁸⁸ Anastasios Orlandos (1887–1979), řecký archeolog, v letech 1924–1930 kopal v lokalitě Symphalos, člen a funkcionář Řecké archeologické společnosti.

⁸⁹ Alphonse Dain (1896–1964), francouzský byzantolog, co-editor některých svazků edice byzantských pramenů *Corpus fontium historiae byzantinae* (CFHB).

⁹⁰ Srov. L. HAVLÍKOVÁ, *Unikátní byzantologická knihovna v České republice*, Akademický bulletin 7–8, 2005, s. 14–15, <http://abicko.avcr.cz/archiv/2005/7/obsah/unikatni-byzantologicka-knihovna-ceske-republice.html>.

⁹¹ Srov. práce, které vznikly v rámci grantu Dějiny české paleoslovenistiky a byzantologie (GA AV ČR: IAA 0092001): Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *K počátkům české a slovenské byzantologie*. P. J. Šafařík – J. Bidlo – M. Weingart, in: I. POSPÍŠIL – M. ZELENKA (eds.), *Česko-sloven-* 204

koslovenského národního byzantologického komitétu usiloval o to, aby bylo v ÚDESZ – podobně jako existovalo kdysi ve Slovanském ústavu – ustaveno samostatné byzantologické oddělení. Jeho opětovné zřízení inicioval koncem roku 1963 svým dopisem z 15. listopadu 1963, který vycházel ze závěrů jednání Československého národního komitétu byzantologů a který byl určen vedení pracoviště.⁹²

Dostál, který poukazoval na to, že na Slovensku slovenští badatelé rovněž uvažují o zřízení samostatného byzantologického pracoviště při SAV,⁹³ navrhl sebe opět jako externího vedoucího byzantologického pracoviště – podobně jako jím byl ve Slovanském ústavu.

K záslužné práci byzantologické skupiny, pracující pod Dostálovým vedením v Ústavu dějin evropských socialistických zemí, patřilo připravení dvousvazkové,

ská vzájemnost a nevzájemnost, Brno 2000, s. 140–146; TÁŽ, *Balkanistická studia a počátky české byzantologie*, in: Litteraria humanitas X. Slavistika a balkanistika, ed. I. DOROVSKÝ, Brno 2001, s. 13–18; TÁŽ, *Česká byzantologie v posledním desetiletí 20. století (1990–2000)*, in: Východoevropská studia v České republice 1990–2000: Historie. Slovanské historické studie 27, 2001, s. 142–145 a *Bibliografie*, tamtéž, s. 237–242; TÁŽ, *Pražská léta Jána Stanislava a československá byzantologie*, in: I. POSPÍŠIL – M. ZELENKA (eds.), *Literatury v kontaktech (Jazyk – literatura – kultura)*. Brněnské česko-slovenské texty k slovakistice, Brno 2002, s. 116–126; TÁŽ, *Klasická studia a počátky české byzantologie (Z korespondence A. Salače a J. Bidla)*, *Listy filologické* 125, 2002, č. 1–2, s. 102–109 a spoluautorka rukopisu (uloženého u GA AV ČR): †Zoe HAUPTOVÁ – Václav ČERMÁK – Lubomíra HAVLÍKOVÁ – Vladimír VAVŘÍNEK, *Dějiny české paleoslovenistiky a byzantologie*, Praha 2003 (autorka kapitol: I. Počátky české byzantologie (2. polovina 19. století – do vzniku ČSR); II. Vznik české vědecké byzantologie (vývoj od vzniku ČSR v roce 1918 – do roku 1945) s výjimkou F. Dvorníka, o kterém psal řešitel grantu a odborník na jeho dílo V. Vavřínek, jemuž byly rovněž odevzdány podklady pro III. kapitolu o vývoji české byzantologie po roce 1945; autorka bibliografie k I., II. a III. kapitole). Srov. také další již výše citované práce autorka a ASEP.

⁹² Dopis A. Dostála vedení ÚDESZ ČSAV z 11. prosince 1963 s žádostí o zřízení samostatného byzantologického oddělení (MÚA AV ČR, v.v.i., fond ÚDESZ ČSAV, sign. 011, karton 2):

„Byzantinoslavica

Mezinárodní byzantologický časopis

Praha 1, Valentinská 1

V Praze dne 11. prosince 1963

Ústav dějin socialistických zemí ČSAV

Thunovská 22

Praha 1 – Malá Strana

Československý národní komitét byzantologů na své schůzi dne 15. listopadu 1963, projednal otázku dalšího rozvoje byzantologického bádání v souvislosti s reorganizací Slovanského ústavu. V předběžných jednáních slovenští zástupci upozorňovali, že byzantologické bádání v našich možnostech vědecké práce budou nabývat stále většího významu, a že uvažují o zřízení samostatného byzantologického pracoviště při SAV. Československý národní komitét byzantologů soudí, že vzhledem ke komplexnosti byzantologie a vzhledem k současné situaci je nutné, aby byzantologická skupina byla v rámci Ústavu dějin socialistických zemí ČSAV organizačně vydělena jako samostatné oddělení tohoto ústavu s externím vedoucím prof. Dr. A. Dostálem. Pokud jde o zřízení samostatného kabinetu, nepokládá komitét tento návrh zatím za reálný, ale soudí, že by se s ním mohlo počítat perspektivně.

Předseda Čsl. nár. komitétu byzantologů

Dr. A. Dostál“

⁹³ Tamtéž.

francouzsky anotované bibliografie, která měla reprezentovat českou byzantologii na XIII. mezinárodním byzantologickém kongresu, který se konal v roce 1966 v Oxfordu. Česká byzantologie byla v bibliografickém kompendiu prezentována od svých počátků v 19. století až do roku 1965. Idea československé byzantologické bibliografie zahrnující též práce byzantologů, žijících později v zahraničí, vznikla již ve Slovanském ústavu před jeho zrušením. Byzantologická bibliografie vyšla pod titulem *Bibliographie de la byzantinologie tchécoslovaque (y compris les travaux des byzantinistes étrangers actifs en Tchécoslovaquie) I–II* (Praha 1966).

Autorsky se na ní za Dostálova řízení podíleli nejen tehdejší pracovníci byzantologické skupiny výše zmiňovaného akademického ústavu, Bohumila Zástěrová a Milan Loos,⁹⁴ ale také specialisté-byzantologové z dalších pražských akademických a univerzitních pracovišť. Patřili k nim Klement Benda,⁹⁵ působící tehdy v Archeologickém ústavu ČSAV, Růžena Dostálová-Jeništová⁹⁶ z Kabinetu pro studia řecká, římská a latinská ČSAV, Věra Hrochová⁹⁷ z Katedry obecných dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Josef Myslivec,⁹⁸ externí spolupracovník Ústavu dějin umění ČSAV a Vladimír Vavřínek,⁹⁹ který přešel do ÚDESZ z Historického ústavu v roce 1966.

V Ústavu dějin evropských socialistických zemí působila byzantologická skupina, která vydávala mezinárodní byzantologický časopis *Byzantinoslavica* s mezinárodní anotovanou bibliografií, do roku 1970, kdy byli její pracovníci „převeleni“ na základě usnesení nadřízených akademických orgánů a delimitačních protokolů na jiné akademické pracoviště, a to do Kabinetu pro studia, řecká, římská a latinská ČSAV. Byli tak vystaveni další akademické reorganizaci, transformaci a represi, která však nebyla ještě poslední. S nimi byla přemístěna do KŘŘL také byzantologická knihovna, která vznikla vyčleněním z knihovny Ústavu dějin evropských socialistických zemí, kam předtím přešla z původní knihovny Slovanského ústavu.

Máme-li závěrem zhodnotit vývoj poválečné byzantologie koncem 40., v 50. a 60. letech 20. století a úlohu časopisu *Byzantinoslavica* v něm, je možno konstatovat, že časopis *Byzantinoslavica*, který M. Paulová pozvedla na mezinárodní úroveň včetně mezinárodní anotované bibliografie, sehrál klíčovou roli v existenci celého oboru byzantologie. Byl to právě tento ve světě velmi uznávaný a oceňovaný byzantologický časopis, kolem kterého se odehrávalo veškeré vědecké dění v oboru byzantologie v Československu, oboru, který tehdy zkoumal vedle byzantské historie, byzantské literatury a umění především byzantsko-slovanské vztahy, a to zejména vztahy k slovanským národům Balkánu a cyrilometodějskou problematiku a tradici. Významnou roli při udržení oboru sehrála také mezinárodní byzantologická bibliografie, která byla anotována ve světových jazycích francouzštině, ruštině, angličtině, němčině a italštině a publikována v rámci časopisu *Byzantinoslavica* a kterou M. Paulová vybudovala s velkým pracovním nasazením a úsilím a v rámci mezinárodní spolupráce s významnými zahraničními byzantology. Časopis *Byzantinoslavica* byl – bez

⁹⁴ Milan Loos (1923–1985), byzantolog.

⁹⁵ Klement Benda (1935–1988), historik umění a archeolog.

⁹⁶ Růžena Dostálová (1924), byzantoložka a neogrecistka.

⁹⁷ Věra Hrochová (1933–1996), byzantoložka.

⁹⁸ Josef Myslivec (1907–1971), historik umění.

⁹⁹ Vladimír Vavřínek (1930), slavista a byzantolog.

ohledu na to, že se byzantologie tehdy pěstovala promiskue i na dalších pracovištích – centrem byzantologických aktivit a střediskem byzantologie v českých zemích a na Slovensku. Kolem časopisu se sdružovala česká a slovenská byzantologická obec, starší a zkušenější vědci i začínající a profilující se mladí badatelé a badatelky, pro které byl časopis alfou a omegou byzantologických studií v Československu. Bylo a je neocenitelnou a nedocenitelnou zásluhou především profesorky Milady Paulové,¹⁰⁰ že se jí podařilo společně se spolupracovníky N. L. Okuněvem, který však záhy zemřel, a s B. Havránkem úspěšně provést časopis všemi úskalími politických a vědeckých nástrah rozbořeného poválečného období, vydobýt mu ve světě neotřesitelnou pozici a předat ho v plném lesku následující generaci a jejím představitelům Antonínu Doštalovi a posléze své žačce, Bohumile Zástěrové.

SUMMARY

From reorganization to reorganisation. Role of the journal *Byzantinoslavica* in the evolution of the Czech Byzantine studies in the years 1945-1970

The author's intention is to present an overview of the history of the Czech Byzantine studies after the Second World War based on the archival documents, because this topic was not examined yet in the Czech historiography. The post-war reality and changes of political system in Czechoslovakia after February 1948 were negatively reflected in the Czechoslovak byzantinology. The author describes a situation on the field of Czech Byzantine studies in Prague between the years 1945 and 1970, in which the Byzantine studies, including history, history of art, philology, philosophy, and archaeology, were studied in the Slavonic Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences suspended in 1963, and at the Charles University in Prague. She dedicates a main part of her contribution to the explication of the importance of *Byzantinoslavica*, the international journal for Byzantine studies, in the post-war Czech byzantinology and history and the importance of Byzantine studies for the cultural and scientific development European nations and peoples.

¹⁰⁰ L. HAVLÍKOVÁ, „První žena na Universitě Karlově“ (Paměti Milady Paulové), s. 127–166; TÁŽ, *Byla jsem svého času první docentkou, pak první profesorkou...* „Dopis Milady Paulové Haně Benešové, Slovanský přehled 96, 2010, 367–364; TÁŽ, *Milada Paulová. 120^e anniversaire de sa naissance (née le 2 novembre 1891 à Dařenice – morte le 17 janvier 1970 à Prague)*, *Byzantinoslavica* 69, 2011, s. 9–12; TÁŽ, *K 120. výročí narození profesorky Milady Paulové (2. listopadu 1891 – 17. ledna 1970)*, *Slovanský přehled* 97, 2011, 397–701; TÁŽ, *Milada Paulová. 120. výročí jejího narození (2. listopad 1891, Dařenice – 17. leden 1970, Praha)*, *Akademický bulletin* 10, 2011, s. 26–27; TÁŽ, *Střípky života profesorky Milady Paulové*, http://www.zenyaveda.cz/html/index.php?s1=1&s2=3&s3=19&s4=4&s5=1&s6=1&m=1&typ=clanky&recid_cl=2762; TÁŽ, *Milada Paulová et son monde byzantin. Contribution à la relation entre M. Paulová et J. Hussey*, *Byzantinoslavica* 70, 2012, v tisku.

Antoni DUDEK, *Instytut. Osobista historia IPN*, Warszawa, Czerwone i Czarne 2011, 367 s. + fotogr. ISBN 978-83-7700-022-9.

Nebývá častým zvykem, že by se historikové zabývali událostmi nedávno minulými, nebo aby dokonce publikovali ještě za svého života vzpomínky na svou činnost v konkrétní vědecké instituci. Kniha polského historika Antonia Dudka je v tomto směru výjimkou, i když ji není možné označit za klasické vzpomínky. Ty v knize sice hrají významnou roli, nicméně autor osobních reflexí spíše využívá jako, svým způsobem, konstrukci k výkladu okolností vzniku a činnosti instituce, která byla a stále ještě je předmětem bohatých diskusí a i politických přestřelek – Instytutu Pamięci Narodowej (IPN). Dlouholeté působení Dudka v něm a to, že byl svědkem jeho vzniku a také některých důležitých jednání, přitom doslova volalo po takovém zpracování. Autorovi však muselo být jasné, na jak tenký led se vydává a že jeho soudy a závěry se nebudou vždy setkávat s pozitivním ohlaselem. Při četbě jsem ovšem získal dojem, že Dudek se maximálně snaží o nezájatý pohled. Hned v úvodu ostatně přiznává, že nepatří ani do tábora rozhodných protivníků IPN, ale ani do jeho obdivovatelů. Vznik IPN (nebo instituce podobného charakteru) pokládá za přirozené vyústění obav z obsahu materiálů, shromážděných komunistickými bezpečnostními složkami, jejichž nesprávné využití či zneužití by mohlo napáchat mnoho škod v polské společnosti. Cílem IPN tedy mělo být nejen vyšetření závažných komunistických zločinů, ale také převzetí a zpřístupňování dokumentů polské „bezpieki“ a přispění k jejich správné interpretaci.

Na první pohled jasné a snadné úkoly se nakonec ukázaly být mnohem obtížnější. Vyšetřování komunistických zločinů se (podobně jako u nás) z řady důvodů vleкло a nedosahovalo kýžených výsledků. Ještě horší situace panovala kolem zpřístupňování dokumentů polské bezpečnosti. Na spory o to, co je osobní údaj, kdo může nahlédnout do osobních spisů atd., dopláceli nakonec historikové tím, že se mnohdy dostali rychleji k materiálům ve státních archivech než v IPN. Autor přitom vždy zastával názor, aby se archivy získané IPN otevřely badatelům maximálně, vystupoval však vždy proti tomu, aby se IPN stal jakýmsi soudem, který by rozhodoval o tom, kdo například byl či nebyl agentem bezpečnosti. Chaotické rozhodování (nutno ale podotknout, že dosud chyběla zkušenost s takovou situací) o tom, kdo smí do složek agentů nahlédnout, způsobovalo další zmatky a paradoxní situace, když například lidé obvinění z donášení nesměli nahlédnout do svých svazků a bránit se tak.

Taková situace nahrávala těm politikům a novinářům, kteří odmítali skutečnost, že historie není černobílá a že informace na obalu složky nejsou dostačující k rozhodnutí o tom, zda dotyčný byl či nebyl agentem a zda spáchal nějaký trestný čin. Různé aféry (včetně zveřejnění seznamu údajných agentů – tzv. Lista Wildsteina) spojené s nejasným postupem IPN při zpřístupňování dokumentů komunistické bezpečnosti pak zcela zastínily úspěchy IPN, mezi které Dudek řadí například vydání obšírné práce k masakru Židů v obci Jedwabne v roce 1941.

K dalším kontroverzním počínům IPN, které nastaly až za předsedy Janusze Kurtyki (jeho předchůdce právníka Jana Kierese Dudek sice mnohdy kritizuje, ale stejně tak často pozitivně oceňuje jiné aspekty jeho činnosti v čele IPN, což jistě patří k velkým pozitivům knihy), Dudek řadí i vydání biografie Lecha Wałęsy, které autor vytýká pohled na život nositele Nobelovy ceny výhradně prizmatem svazků komunistické bezpečnosti. Diskuse kolem knihy, které nabyly mnohdy i politického charakteru, polskou společnost a historiky v názorech na IPN rozdělily.

Zdá se, že tragická smrt Janusze Kurtyki při letecké katastrofě u Smolenska 10. dubna 2010 bude znamenat změnu IPN. Nebo nebude? Těžko říci, odpověď nám dají až následující léta. Knihu A. Dudka si však za to stojí přečíst už nyní.

Jiří Friedl